STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 10761

FUN VILNER GETO

Abraham Sutzkever

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

א. סוצקעווער

פון ווילנער געטאָ

אָגיז
מעלוכע-פארלאג „דער עמעס“
מאָסקווע 1946

באַמ דײַטש אינ די נעגל

אינ שטאָט אונ אַפ די וועגנ

... ווענ איכ האָב דעמ 22־טנ יונ אינדערפרי אײַנגעשלאָפֿנ דעמ ראַדיאָ־קאָנטאַקט, האָט אַ שפּרונג געטאָנ מיר אַנטקעגנ, ווי אַ קנויל יאַשטשערקעס, אַ היסטעריש געשריי אַפ דײַטש. פונ דעמ גאַנצנ געפּילדער האָב איכ בלויז געדרונגענ, אַז דאָס דײַטשישע מיליטער האָט אַ שפּאַר געטאָנ איבער די גרענעצנ. איכ בינ אַראָפּ־געלאָפֿנ אינ דרויסנ. איכ גיי, ווי די אויגנ טראָגנ. איכ קומ אַרײַנ צו נויעמ פּרילוצקי. ער איז פאַרטאָג בא זײַנ ווערק „פאָנעטיק פונ ייִדיש".

— מיט דער ערשטער באָמבע אַפ דער רוסישער ערד האָט זיכ היטלער אויסגעגראָבנ אַ קייווער, — זאָגט פּרילוצקי. אָבער וואָס צו טאָנ — ווייס ער ניט. ער שרײַבט ווײַטער די „פאָנעטיק פונ ייִדיש".

איבער די גאַסנ יאָגנ פֿײַערלעשער. לעבנ דער גרינער בריק איז אַ סריפּע. איכ בינ אַוועק צו מײַנ מאַמענ אַהיימ, הינטער דער גרינער בריק. מײַנ מאַמע האָט זיכ שטאַרק דערפרייט, באַפּאַלנ מיכ קושנ, מיכ געטרייסט, אַז אַלצ וועט זיכ אויסלאָזנ צומ גוטנ. זי האָט צויגעקאָכט שטשאַוויע צונ פאַרווײַסט מיט מילכ...

אַעראָפּלאַנעג האָבנ ניט אויפגעהערט באָמבאַרדירנ. אַנטקעגנ אונדז, אַפ דער צווייטער זײַט ווויליע, האָט געפּלאַקערט אַ גאַז־רעזערוואַר. דער רייעכ איז אַרײַנגעדרונגענ אויש אַהער אינ צימערל אונ געריסנ אינ האַלדז.

— מאַמע, לאָמיר זיכ ראַטעווענ אײַניינעמ!

די מאַמע האָט מיר געגלעט די האָר, אַ קוש געטאָנ אינ שטערנ אונ מיט אַ פֿײַנלעכנ אויסדרוק, וואָס ניט מעגלעכ צו פאַרגעסנ, צוגעגעבנ:

— איכ, מייַנ קינד, וועל איכ ערגעצ ניט גייִנ. מייַנ לעבנ איז אינ דיר. דו גיי אונ ראַטעווע דייַנע יונגע יאָרנ.

כ'בינ אוועק צו דאָוויד אומרו, דעמ רעדאַקטאָר פונ „עמעס". זיצנ מיר אונ קלערנ פונ אנ אויסוועג. אזייגער צוועלפ באַנאַכט איז זינ צימער געוואָרנ בלענדנדיק-ליכטיק. עראָפּלאַנענ האָבנ אינדערלופטנ אופגעהאַנגענ ליכט-ראַקעטעס. אנטקעגנ פענצטער, אינ ראַיאָנ פונ דעמ קרייצ-באַרג, האָבנ זיכ אראָפּגעלאָזנ דייַטשישע פּאַראַשוטיסטנ.

דעמ סוינעס עראָפּלאַנענ זייַנענ געפלויגנ איבער די הייַזער. אפנ ראָג גלעזער-גאַס אונ ברייטער איז אײַנגעפאַלנ א מויער. זעכציק מענטשנ זייַנענ געבליבנ אונטער די ציגל. אויכ אפ פּאָרטאָווע זייַנענ אײַנגעפאַלנ מויערנ. רויכ פונ סרייפעס האָט זיכ געשפּרייט איבער די גאַסנ. מענטשנ מיט פעקלעכ אינ די הענט האָבנ זיכ גע-צויגנ ארויס דער שטאָט. קלאַנגענ האָבנ זיכ געטראָגנ, אז דער דייַטש איז שוינ גאָר נאָענט, אונ ער וועט פאַרצוקנ ווילנע.

מיר ציִענ זיכ אויכ—א קאָמפּאַניע שרייַבער, כאַווייריִמ, נאָענטע. איכ לאָז איבער מייַנ שטוב אפ הפקער. פונ מייַנ אייגנטומ באַווייַז איכ מיטצונעמענ בלויז די שוינ אָפּגעדרוקטע בלעטלעכ פונ מייַנ פּאָעמע „סיביר". מייַנ פרוי נעמט מיט איר טאָגבוכ, וואָס זי שרייַבט פונ צענ יאָר אָנ. מיר שפּאַנענ אדורכ סובאָטש אינ דער ריכטונג צו מינסק.

מיר באַגעגענענ א טאַבאָר מיט יידנ. די וועגענער אָנגעפּראָפּט מיט קישנס אונ ווייַבער. בא אנ אָנטרייַבער פונ א פערד-אונ-וואָגנ דערוויסנ מיר זיכ, אז דאָס אנטלויפט ער מיט זייַנ מישפּאָכע פונ די „ביליקע הייַזער". אינ דאָרפ סלאָבאָדע וווינט זייַנער א באַקאַנטער פויער. בא אימ וויל ער איבערזייַנ די מילכאָמע-צייַט, אונ ווענ מע וועט די דייַטשנ פאַרטרייַבנ אפ צוריק, וועט ער זיכ אומקערנ קיינ ווילנע.

וואָס א מינוט ווערט געדיכטער אפ די וועגנ. עס ציִענ אפ מיזרעכ טיפער אינ לאַנד יונגטלעכע, אויכ עלטערע אונ אפילע זקיינימ. מע יאָגט פונ דער מאַגייפע, אונ די מאַגייפע יאָגט איבער... דייַטשישע עראָפּלאַנענ לאָזנ זיכ אראָפּ ווי הייִשעריקנ. זיי יאָגנ זיכ נאָכ איינציקע מענטשנ. אינ דער לויפעניש ווערט צעשפּליטערט אונדזער גרופּע. אומרו מיט דער פרוי זייַנענ אינ דער בעהאָלע ניט געוואָרנ. דאָס קינד זייערס כיבערט אפ מייַנע הענט. איכ וויל אריינגיינ אינ א כאַטע אָנצוטרינקענ דאָס קינד, נאָר אלע כאַטעס זייַנענ פּוסט. די פויערימ — צעלאָפנ.

נאכט. מיר שלאָפנ אינ וואלד. רויטארמייער וואָרענענ אונדז, מיר זאָלנ זײַנ געהיט מיט מענטשנ, ווײַל אראָפגעוואָרפענע דײַטשנ גייענ אינ קליידער פונ רויטארמייער. מײַנ כאוועריס קינד, געבליבנ אפ מײַנע אָרעמס, איז זיכ פארגאנגענ אינ א געוויינ. עס בענקט נאָכ דער מאמענ. עס הונגערט. דאָס הארצ ווערט צעריסנ. בא דער לעוואָנע-שײַנ קלײַב איכ אָנ א פאָר יאגעדעס אונ גיב דעם קינד — עס זאָל ניט אויסגייַנ אפ מײַנע הענט.

* * *

לעבנ אָשמענע האָט אונדז דער דײַטש שוינ דעריאָגט. פונדער-ווײַטנ האָט זיכ געטראָגנ א געקלימפערײַ פונ טאנקענ. פויערים האָבנ אונדז דערציילט, אז די גאנצע געגנט איז שוינ באוועמט מיט דײַטשנ. וווהינ לויפט מענ? אונ דערצו טראָג איכ נאָכ דאָס קינד. דערפער ברענענ. אעראָפלאנענ איבער די קעפ. מיר דערקענענ צווישנ זיי אויכ פיל סאָוועטישע. זיי ראנגלענ זיכ אונטער די וואָלקנס מיט די דײַטשישע לופט-רויבער. אײַנגעקנוילט אינ רויכ, פאלנ אייניקע אראָפ לעבנ אונדז.

שוינ ניט ווײַט פונ ווילנע טרעפ איכ זיכ מיטנ טאטנ פונעם קינד, וואָס בא מיר אפ די הענט. איכ גיב אים אָפ זײַנ זייפעלע, אונ איכ בינ גליקלעכ, וואָס איכ האָב עס דערהאלטנ באם לעבנ. מיר נעכטיקנ אינ א שײַער בא א פויערטע. דורכ די שפאלטנ זעענ מיר, ווי עס ברענט נײַ-ווילייקע. באנאכט קומענ אָנ מאָטאָציקלענ, שטעלנ זיכ אָפ בא דעם שײַער. איכ דערהער די שפראַכ, וואָס האָט געשענדט אייראָפע. דײַטשישע זשאנדארנ נישטערנ אינ דאָרפ. זיי רופנ ארויס אונדזער פויערטע אונ פרעגנ זי, צי זי באהאלט ניט אויס קיינ יידנ. מײַנע כאווײרים שלאָפנ. איכ איינער בינ אופ. פונ אירס א וואָרט הענגט אָפ אונדזער לעבנ. זי ענטפערט אפ איר מוטערשפראכ: „גייט, דאָ איז קיינער ניטאָ". אונ די זשאנדארנ פאָרנ אוועק ווײַטער.

טאנקענ, טאנקענ, טאנקענ. דער גאנצער אָשמענער טראַקט איז איינ טאנקענ-קייט. זיי פויקנ, רוישנ, הילכנ אונ פארטויבנ. מיר ווארטנ א האלבנ טאָג. ענדלעכ רײַסנ מיר זיכ דורכ. מיטנ זעלבנ וועג, וואָס מיר זײַנענ אנטלאָפנ, גייענ מיר צוריק. בא דער ווילייקע וואשנ מיר זיכ ארומ. מיר צערײַסנ די פאפירלעכ, דאָקומענטנ — טאָמער א רעוויזיע, זאָל מענ גאָרניט געפינענ. מײַנ פרוי לאָזט איר טאָגבוכ בלעטלעכווײַז מיטנ וואסער.

* * *

איך בין צוריק אין שטאָט. אַפ די גאַסן האָב איך קיין ייִדן קימאַט ניט באַמערקט. עטלעכע זקיינים מיט איַינגעבויגענע קעפּ האָבן זיך געשאַרט באַ די ווענט. די באַפעלקערונג איז געלעגן אין די היַיזער. איבער דער שטאָט זיַינען אַרומגעגאַנגען עפּעס ניַיע פינצטערע פאַרשויינען מיט וויַיסע אָרעמבענדער און קליינע ביקסלעך אַפ די אַקסלען. איך האָב דערקענט צווישן זיי איינעם אַ סטודענט פון ווילנער אוניווערסיטעט.

לעבן שלאָסבאַרג האָבן די וויַיסע אָרעמבענדער געפירט אונטער ביקס אַרום צוואַנציק מאַן. צווישן זיי — זאַלמען שאַפּיראָ, אַ פּראָ-וויזאָר פון ווילקאָמירער גאַס. מע האָט זיי אַלעמען אַרופגעפירט אַפן שלאָסבאַרג. באַ דער גרינער בריק האָב איך דערהערט אַ זאַלפּ פון אַ סאַך ביקסן אין ראַיאָן פון דעם שלאָסבאַרג. איך האָב זיך אומגעדרייט און געזען בלויז אַ פלאַטערדיקן האַקנקרייץ אַפ געדימינס פּאַלאַץ.

אין מיַין שטוב אַפ סובאָטש-גאַס 6, וווּ איך האָב אַלץ איבער-געלאָזט, האָב איך זיך מער ניט צוריקגעקערט. איך בין אַוועק צו מיַין מאַמען אַפ ווילקאָמירער 14, וווּ איך האָב אָפּגעלעבט צוואַנציק יאָר. מיַין מאַמען האָב איך געטראָפן אַ פאַרוויינטע. עמעצער האָט איר אָנגעזאָגט, אַז מע האָט מיך געזען אַ טויטן, אַ צעריסענעם פון אַ באָמבע.

גזיירעס און לאַטעס

אַפ מאָרגן איז פון שטאָט אָנגעקומען אַ שאָכן און דערציילט, אַז מע כאַפּט ייִדן אַפ אַרבעט. די ייִדן, וואָס מע כאַפּט, לאָזט מען אָפּ אַפ דער נאַכט אַהיים און מע גיט זיי אַרויס פּאַפּירלעך, אַז זיי זיַינען שוין „געכאַפּטע". כוץ דעם דערציילט דער שאָכן, אַז די דיַיטשן האָבן אין דער לוקישקער טורמע אַוועקגעפירט ווי אָרוועס-ליַיט אַרום צוויי הונדערט ייִדן און פּאָליאַקן. אויב די באַפעלקערונג וועט זיך מיט עפּעס „פאַרזינדיקן", וועלן די אָרוועס-ליַיט באַצאָלן מיט זייערע קעפּ. די זעלבע נאַכט האָט זיך ביז באַגינען געהערט אַ שיסעריַי פון דער טורמע, וואָס שטייט אַפ דער אַנדערער זיַיט ווִיליִע, אַנטקעגן מיַין פענצטער. ווער שיסט און אין וועמען — האָט קיינער ניט געוווּסט. אַזוי האָט זיך איבערגעכאַזערט עטלעכע מעסלעס נאָכאַנאַנד. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעם זעלבן אָוונט,

ווענ מע האָט אינ טורמע געבראכט די פרוועס-לײַט, האָט מענ זיי גרופעסווײַז דערשאָסנ אינעמ טפיסע-הויפ.

די שיסערײַ אינ דער לוקישקער טורמע האָט ניט אופגעהערט. די כאפעניש אפ מענער אויכ ניט. יעדער פאָליציי-צירקל האָט באקומענ א פאראָרדענונג אָנצוכאפנ צו פופציק ייִדנ א טאָג. שוינ ניט אפ דער געוויינלעכער ארבעט, נאָר אפ עפעס א געהיימענ ציל, וועלכנ קיינער האָט ניט געוווסט.

כאפונעס (אזוי האָבנ די ייִדנ אָנגערופנ זייערע כאפערס) לויפנ ארומ איבער די גאסנ אונ קאָנטראָלירנ, טאפנ, נישטערנ. זיי שטעלנ אָפ יעדנ איינעמ. אויב א ייִד האָט ניט קיינ שײַנ, אז ער ארבעט, אָדער אויב דער שײַנ איז א ביסל אָנגעריסנ, צעקנייטשט, פירט מענ דעמ ייִדנ אינ דער לוקישקער טורמע.

די פאשיסטישע פאָליציי האָט קאָנפיסקירט די סכוירעס פונ די ייִדישע קראָמענ, ארויסגעשלײַדערט די ייִדנ פונ אלע אונטערנעמונ-גענ. פונ קיִעווער גאס, שאָפענ-גאס, גרויס-סטעפנ-גאס האָט מענ אינ מעשעכ פונ א שאָ צײַט ארויסגעטריבנ אלע „ניט-אריער" אונ זייערע דירעס פארכאסמעט. גלײַכצײַטיק האָט מענ פארנומענ פונ דאָרטנ אלע מענער. אינ גאס האָבנ זיכ באוויזנ די ערשטע באפעלנ:

ייִדנ טאָרנ ניט ריידנ דורכנ טעלעפאָנ.

ייִדנ האָבנ קיינ רעכט ניט צו פאָרנ מיט דער באנ.

ייִדנ טאָרנ ניט ארײַנקומענ אינ קיינ שטאָטישנ אנשטאלט (באָד, שפיטאָל, קינאָ-טעאטער, קאפע).

ייִדנ מוזנ אָפטראָגנ זייערע וועלאָסיפעדנ אונ ראדיאָס.

אלע ייִדנ ווערנ ארויסגעוואָרפנ פונ אוניווערסיטעט.

אינ שטאָט האָט זיכ באוויזנ די באקאנטע אופשריפט:

„ארײַנטריט פיר יודענ פערבאָטענ".

אינ די אָרטיקע צײַטונגענ האָבנ זיכ באוויזנ שוידערלעכע ארטיקלענ וועגנ ייִדנ. דער גאנצער גיפט פונ דער דײַטשישער פראָפאגאנדע, צוגעגרייט פאר לאנגע יאָרנ, איז ארײַנגעדרונגענ אינ דער היגער פרעסע, ווו ס'האָבנ מיטגעארבעט פאשיסטישע אגענטנ — דײַטשיש-ליטווישע נאציאָנאליסטנ.

דעמ 4-טנ יול איז אינ די צײַטונגענ אונ אפ די ווענט פארעפנטלעכט געוואָרנ אזא מודאָע: „אינ העסקעמ מיטנ באפעל פונ דער דײַטשישער מיליטערישער מאכט פונ 3-טנ יול 1941 מעלדנ מיר, אז אלע ייִדנ אָנ אונטערשייד פונ געשלעכט אונ עלטער דארפנ טראָגנ אפ דער ברוסט אונ פלייצע א לאטע פונ צענ סאנטימעטער

אַפּ צען סאַנטימעטער. אינמיטן דאַרף זײַן אַ געלער קרײַז און אין־ווייניק אַ "J„. אַ מוסטער איז פאַראַן אין אַלע ווילנער פּאָליציי־צירקלען.

דער באַפעל גייט אַרײַן אין קראַפט פון 8-טן יול 1941.

פאַר ניט אויספירן דעם באַפעל — די גרעסטע שטראָף.

מיליטערישער קאָמענדאַנט פון ווילנע צענפעניג".

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט דער שטאָט־קאָמענדאַנט נוימאַן אַרויסגעגעבן אַ נײַעם געזעץ וועגן לאַטעס: ניט קיין געלע דאַרפן זיי זײַן, און ניט אויף דער ברוסט און פּלייצע דאַרף מען זיי טראָגן, נאָר מע דאַרף אָנטייען אויפן אָרבל אַ בלויען אָרעמבאַנד מיט אַ ווײַסן מאָגן־דאָוויד. שפּעטער מיט אַ טאָג איז אויך אָט דער געזעץ באָטל געוואָרן: מע דאַרף שוין ווידער טראָגן געלע לאַטעס אויף דער ברוסט און פּלייצע.

די דײַטשן האָבן מיט די דאָזיקע געזעצן געוואָלט וואָס מער באַליידיקן, דערנידעריקן און צעטומלען די יידישע באַפעלקערונג און קענען „געזעצלעך" אַרויסבאַקומען וואָס מער קאָרבאָנעס. די יידן האָבן ניט געקענט, פּאָשעט ניט באַוויזן אויסצופירן די נאָך־אַנאַנדיקע שפּאָגל־נײַע באַפעלן. און פאַרן טראָגן ניט די לאַטע, וואָס מע דאַרף, האָט מען גלײַך אַרעסטירט.

נאָך ניט געענדיקט מיט די לאַטעס — ווידער אַ נײַס:

יידן טאָרן ניט האָבן קיין קאָנטאַקט, טאָרן ניט ריידן מיט ניט־יידן.

יידן האָבן ניט קיין רעכט צו פאַרקויפן וועלכע־ניט־איז זאַכן, וואָס זײַנען ביז איצט געווען זייער אייגנטום, ווײַל דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון די יידן געהערט פון הײַנט און ווײַטער צו דער דײַטשישער מעלוכע, און עס ווערט צײַטווײַליק בלויז איבערגעלאָזט בײַ דעם געוועזענעם באַלעבאָס.

ווי עס דרינגט אַרויס פון דעם ערשטן פּונקט, איז פאַרבאָטן פאַר די יידן צו באַזוכן דעם מאַרק.

פאַר ניט אונטערוואַרפן זיך די פאַראָרדענונגען ווערט מען דערשאָסן.

דעם 2-טן אויגוסט איז אָנגעקומען הינגסט ווי דער געביטס־קאָמיסאַר פון ווילנע.

אין דעם זעלבן טאָג האָט ער שוין באַוויזן זײַן קויעך.

אויף שפּיטאָל־גאַס און נאָוויגראָד זײַנען פאָרגעקומען צוויי גרויסע פּאָגראָמען. דורכגעפירט האָבן זיי די מאַסן־מערדער שווײַנענבערג און ווײַס. כוץ דעם האָט ער אַרופגעלייגט אַ ריזיקע קאָנטריבוציע אויף דער יידישער באַפעלקערונג.

אײנ פאראָרדענונג איז פאָרויסגעלאָפנ דער צווײטער:

ייִדנ מעגנ גײנ אינ שטאָט בלויז ביז זעקס אינ אָונט.

אפ די טראָטוארנ איז ייִדנ פארבאָטנ צו גײנ. זײ מעגנ גײנ בלויז אפנ ברוק אונ אײנציקווײַז, ווי עס גײענ געננדז.

אפ מיצקעוויטש-גאס, זאוואלנע, ברײטע, שלאָס-גאס, קאטעדראל-פלאצ אונ ארום באנ איז ייִדנ פארבאָטנ צו גײנ.

די ייִדנ האָבנ געפרוווט די געזעצנ גויוועך זײַנ. מע טאָר ניט גײנ אפנ מארק, איז אָדער מע פלעגט ריזיקירנ אונ גײנ אָנ לאטעס ווי ניט־ייִדנ, אָדער די ניט־ייִדישע שכײנים פלעגנ אופקויפנ שפײַז אונ ארײַנטראָגנ אינ די ייִדישע שטיבער. אויכ מיטנ גײנ איבער די גאסנ האָבנ זיכ די ייִדנ אנ אײצע געגעבנ: מע האָט דורכגעהאקט הויפנ אונ געמאכט דורכגענג. מע איז ארומגעגאנגענ צעגדליקער גאסנ אונ געקומענ, ווו מע דארפ.

כאַפּונעס

דער געסטאפאָ-אָפיצער שווײַנענבערג האָט געארבעט פלײַסיק. אפ ווילנער 12 האָט ער געשאפנ זײַנ שטאב. ער האָט צוגעצויגנ די ליטווישע פאשיסטנ פונ „איפאטינגאס בוריס", אָדער ווי מע האָט זײ פאָשעט גערופנ די „איפאטינגא" („אויסדערווײלטע"), אונ האָט זײ פאנאנדערגעטײלט אפ צווײ העלפטנ: די אופגאבע פונ דער ערשטער העלפט איז צו כאפנ ייִדנ, אונ פונ דער צווײטער — אויסצופירנ עקזעקוציעס איבער די געכאפטע.

* * *

עס האָבנ זיכ איבער די גאסנ א לאָז געטאָנ כאפונעס. זײער אופגאבע איז צוערשט געווענ: אומזוכנ ייִדישע מענער אונ זײ שלעפנ צו דער ארבעט. אָבער ניט אינ דער עצעם ארבעט איז זײ געגאנגענ. עס איז געווענ א גוט, פונ פאָרויס צוגעגרײט מיטל, וויאזוי ארײַנצונארנ אונ פארלענדנ די ייִדישע באפעלקערונג. די ארבעטנדיקע ייִדנ האָט מענ טכילעס „ניט געטשעפעט". פארקערט, זײ האָבנ באקומענ צעטלענ, אז זײ ארבעטנ. מיט אזא צעטל האָט מענ זײ ניט געטאָרט פארהאלטנ. אינגיכנ איז די ייִדישע באפעלקערונג צעטײלט געוואָרנ אפ צווײ טײלנ: די, וואָס ארבעטנ, אונ די, וואָס באהאלטנ זיכ אינ מאלינעס. געפונענ א באהאלטענעמ ייִדנ, פלעגנ די כאפונעס אימ הײסנ מיטנעמענ א האנטעכ אונ זײפ אונ פלעגנ

אים אָפּפירן אין דער לוקישקער טורמע. אין טורמע איז געווען שווייַנענבערג. פון אים פלעגט מען זיך זעלטן ארויסדרייען.

אף ווילנער 12, אין דער געבייַדע פון דער „איפּאַטינגא", איז געווען א קארטאָטעק פון די געכאפּטע. ס'הייסט פון יענע געכאפּטע, וואָס מע האָט אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. אין דער קארטאָטעק איז געווען פאָלגנדיקע רובריקן: נאָמען און פאמיליע-נאָמען פונעם פארכאפּטן, ווען געבוירן און נאָמען פונעם כאפּער. אף דער צווייטער זייַט פלעגט דער סעקרעטאר נאָרווישא צושרייַבן מיט א רויטן בלייַער א ℒ אָדער א P. ℒ האָט באטייַט, אז דער קאָרבן איז אין דער לוקישקער טורמע. א P — אז מע האָט אים שוין אָפּגעפירט קיין פּאָנאַר.

פאר איטלעכן געכאפּטן ייִדן, וואָס איז באשטימט געווען אף אומקום, האָט דער כאפּון באקומען צו צען רובל.

פיל כאפּונעס האָבן געהאט צו זיך געהילפן. מערכטנטייל זייַנען דאָס געווען גאָר יונגע אגעטלעכ. זיי פלעגן פריִער אויס-שמעקן די ערטער, ווו ייִדן באהאלטן זיך. פאר אזא האָט מען גע-ציטערט ניט ווינציקער ווי פאר א דערוואקסענעם. די כאפּונעס פלעגן ניט נאָר כאפּן מענטשן צום טויט, נאָר אויך זיך איבער זיי איזדיעקעווען. אין זייער גלאנצ-פעריאָד, ערעוו דער געטאָ, פלעגן זיי באפאלן באָטע-מעדראָשים און פלעגן אוועקפירן די דאווענערס אזוי, ווי זיי שטייען, אין טאלעס-און-טפילן. געווען איז אזא פאל: בייס א כאפּעניש האָט זיך געראשן שמוקלער באהאלטן אין אן אלמער. א כאפּון האָט אים דערטאפּט און געשלעפּט אפן הויף. דער ייִד האָט זיך געפּרווט אויסקויפן. ער האָט אָבער ניט געהאט גענוג געלט, האָט ער זיך געבעטן בא זייַן כאפּון, וועלכן ער האָט געקענט ווי א סטודענט פון אוניווערסיטעט:

— האק מיר אויס מייַנע גאָלדענע ציינער, נאָר לאָז מיך לעבן.

באם סטודענט האָט זיך אופגעוועקט דער „געוויכן": ער האָט שמוקלערן אויסגעהאקט די ציינער און געלאָזן לעבן.

דער ערשטער ייִדנראט

דעם 4-טן יול איז אפן שולהויף ארייַנגעפאָרן א טאקסי, און צווי דייַטשן מיט ביקסן אף די אקסלען האָבן באפוילן ארויסרופן דעם ווילנער ראָוו. עס איז צו זיי ארויס דער שטאָט-שאמעס כאַימ-

מייער גאָרדאָנ, א הויכער שייגער ייִד מיט א ווײַסער באָרד. „דו ביסט עס דער ווילנער ראָוו?“—האָט איינער פונ די דײַטשנ געפרעגט אונ אָנגעשטעלט אפ אימ די ביקס. גאָרדאָנ האָט געענטפערט, אז ער איז בלויז א שאמעס. דער ערשטער ראָוו רובינשטיינ איז אינ אמעריקע, אונ דער צווייטער ראָוו, כאימ-אויזער גראָדזענסקי, איז געשטאָרבנ.

— אויב אזוי,—האָבנ די דײַטשנ געמאָלדנ דעמ שאמעס, — ביסטו דער ראָוו. אונ ביז מאָרגנ דארפסטו אופשטעלנ א ייִדנראט.

עס איז גערופנ געוואָרנ א פארזאמלונג פונ די ווילנער קלאל-טוער, אונטערנ פאָרזיץ פונ דעמ אלטנ אונ גוט באקאנטנ ד״ר גערשוני. גערשוני האָט דערקלערט, אז די, וועלכע מע וועט אויסקלײַבנ אינ ייִדנראט, טאָרנ זיכ ניט אָפזאָגנ. עס איז געגליכנ, ווי זיי וואָלטנ געגאנגענ אפ קידעש-האשעמ. אונ ער האָט זיכ ביטער צעוויינט. אינ ייִדנראט זײַנענ אויסגעקליבנ געוואָרנ זעכצנ פערזאָנ. צווישנ זיי: ד״ר יאקאָוו וויגאָדסקי, האָראוו שוב, עליִעזער קרוק, אדוואָקאט פינכאָס קאָנ, פרוי ד״ר שאבאד-גאווראָנסקי, סאול טראָצקי אונ דער באנקיר לאנגבאָרט. פארנ פאָרזיצער איז אויסגעקליבנ געוואָרנ אינזשעניער סאול טראָצקי.

דער ייִדנראט האָט זיכ ארײַנגעקליבנ אפ סטראשונ-גאס 6, אינ בינייענ פונ דער געוועזענער ביבליִאָטעק „מעפיצע-האסקאָלע“.

דאָס ערשטע, וואָס איז ארופגעלייגט געוואָרנ אפנ ייִדנראט, איז צונויפזאמלענ דאָס גאָלד אונ די ווערטזאכנ בא דער ייִדישער באפעלקערונג.

* * *

ווי נאָר עס זײַנענ ארײַנ אינ ווילנע די דײַטשנ, האָט נאָכ געפּרווט אָנגורטנ זײַנע קויכעס דער אלטער ווילנער קלאל-טוער, דער געוועזענער פאָרזיצער פונ דער ווילנער ייִדישער קעהילע — ד״ר יאקאָוו וויגאָדסקי.

צו פינפ אונ אכציק יאָר איז אימ באשערט געווענ צו דערלעבנ דעמ האקנקרייצ איבער זײַנ הײמשטאָט. ער איז שוינ געווענ קראנק. קוימ וואָס געגאנגענ. ווענ די נײַע מאכטהאָבער האָבנ אָנגעהויבנ זייער מאָרד איבער דער ייִדישער באפעלקערונג, זײַנענ צענדליקער אונ הונדערטער מענטשנ געלאָפנ צו וויגאָדסקינ. בא דעמ האָט מענ אוועקגעריבנ א זונ, בא דעמ א טאטנ, זאָל ער ווי אלעמאָל זיי העלפנ, זיי ראטעווענ.

דער קראַנקער וויגאָדסקי האָט זיך אױפֿגעהױבן פֿון בעט, אָנגעטאָן זײַנע שוואַרצע קליידער מיט די אָקאָרשט אָנגעניימטע לאַטעס, גענומען אַ שטעקן און איז אַוועק צום רעפֿערענט פֿאַר ייִדישע ענייאַנים מורער אָפּצושרײַען די גזירעס. דער שטורמיסט בײַ דער טיר האָט אים ניט אַרײַנגעלאָזן. געהייסן וואַרטן אויף די טרעפּ. אין אַ שאָ אַרום איז אַרויסגעקומען מורער.

דער זאָקן איז צוגעגאַנגען נענטער, זיך פֿאָרגעשטעלט, ווער ער איז, און דערציילט דעם נײַעם הערשער וועגן די גרויסע אוולעס, וואָס ווערן אָפּגעטאָן לעגאַבע די ייִדן. מורער האָט ניט געענטפֿערט קיין וואָרט. ער האָט אַרויפֿגעצויגן אויף דער האַנט אַ ווײַסע הענטשקע און אַראָפּגעשלײַדערט וויגאָדסקין פֿון אַלע טרעפּ.

דער זאָקן האָט זיך קוים אויפֿגעהויבן. זיך אַרומגעווישט דאָס בלוט און מיטן ברוק, ווי אַלע ייִדן, זיך אַוועקגעלאָזט אַהיים. ער איז געגאַנגען דורך מיצקעוויטש-גאַס. ס'איז געווען דעמלט, ווען עס איז שוין אַרויס דער געזעץ, אַז די הויפּט-גאַסן זײַנען פֿאַרווערט פֿאַר ייִדן. עס איז גלײַך אויסגעוואַקסן אַ כאַפּער און האָט אַ נעם געטאָן ד"ר יאַקאָוו וויגאָדסקין. צופֿעליק האָט עס באַמערקט אַ ניט-ייִדישער פּראָפֿעסאָר, ער האָט אויסגעקויפֿט דעם זאָקן און אים געבראַכט אַהיים.

פֿון דעמלט אָן איז שוין דער אַלטער קלאַל-טוער מער ניט אַרויס פֿון שטוב. ביז איינמאָל איז געקומען צו זײַן שטוב אַ טאַקסי. מע האָט אים אַרויסגעשלעפּט פֿון בעט און אַוועקגעפֿירט אין דער לוקישקער טורמע.

מײַן פֿרוי האָט אים שפּעטער געזען אין טורמע. אַ כוידעש לאַנג האָט אים שווײַנענבערג געמאַטערט. צו וויגאָדסקין אין קאַמער האָט ער אַרײַנגעוואָרפֿן מייסים. די ייִדן, אָנגעכאַפּטע בײַם פֿאַרשײַדענע פּראָוואָקאַציעס, האָבן זיך געצויגן צו דעם זאָקן און געמאָנט בײַ אים טרייסט. וויגאָדסקי האָט געמונטערט די פֿאַרמישפּטע ייִדן. דאָס געלט האָט ער געהייסן צערײַסן און דאָס גאָלד און צירונג אַרײַנוואַרפֿן אין אָפּטריט, קעדיי עס זאָל ניט אַרײַנפֿאַלן אין די מערדערישע הענט.

די האַק

... מײַן מאַמע האָט אויף אַ רעגע פֿאַרגעסן פֿון דעם דײַטשישן געזעץ: זי האָט געשטעלט אַ פֿוס אויפֿן טראָטואַר. אַ שטורמיסט האָט זי אָנגעכאַפּט פֿאַר די האָר און געשמיסן מיט דער נאַהײַקע איבערן

פּאָנעם. ווען זי איז שוין געלעגן אַ פּאַרבלוטיקטע אין רינשטאָק, האָט ער זיך הויך פֿאַנאַנדערגעלאַכט און איז אוועק. אַ שאָכנטע האָט זי געבראַכט אַהיים. כ׳האָב איר אָרומגעוואַשן דאָס בלוט און דאָס ערשטע מאָל דערפֿילט אין זיך דאָס פֿײַער פֿון נעקאָמע.

מיטאַמאָל האָבן זיך אין פּאָדערהויז דערהערט טריט. כ׳האָב זיך באַהאַלטן אין אַ טונקעלן צימערל, ווו עס איז געווען אונדזער קיך. עס זײַנען אַרײַנגעקומען צוויי כאַפּונעס. איך שטיי אינעם צימערל, צוגעשפּאַרט צו דער וואַנט און הער, וואָס די כאַפּונעס ריידן. אַזוי־ווי עס איז אַן אָרעמע סאַלקע, זוכן זיי ניט קיין גאָלד. זיי פֿרעגן בלויז, צי ס׳זײַנען דאָ מענער. דערהערט, אַז ניט, רופֿט זיך איינער אָפּ: „מע דאַרף אַ זוך טאָן — די זשידעס האָבן זיך אויסגעלערנט צו באַהאַלטן״.

איך הער, ווי עס עפֿנט זיך די טיר פֿון דעם פֿינצטערן צימערל און עמעצ גייט אַרײַן מיט אַן עלעקטריש לעמפּל. איך שפּאַר זיך אָן לעבן צעבראָכענעם אויוון און דערטאַפּ אַ האַק. איך גיב זיך אַ וואָרט, אַז אויב דער כאַפּון וועט מיך באַמערקן און וועלן מיטנעמען, שפּאַלט איך אים מיט דער האַק דעם קאָפּ.

אָט איז ער אַרײַן. איך זע אַ שוואַרצן קאַפּעליוש און אַ פּאָנעם מיט אַ שיטערן בערדל. מיטן לעמפּל פּאָכט ער איבער די ווענט. דעריקער זוכט ער אין די ווינקלען. דער כאַפּון גייט אַרײַן טיפֿער. איך הער שוין זײַן אָטעם. ער שטעלט זיך מיט דער פּלייצע צו מיר. די האַק, צוגעוואַקסן צו מײַן דלאָניע, וואַרט, איך זאָל אויספֿילן מײַן וואָרט. איך וואַרט, ער זאָל זיך אומקערן און מיך באַמערקן. אין יענער סעקונדע האָט זיך דערוועקט אין מיר דער גרויסער געפֿיל פֿון נעקאָמע איך האָב קיינמאָל נאָך ניט איבערגעלעבט אַזאַ געפֿיל. איך האָב געוואַרט, ער זאָל אַ דריי טאָן דעם קאָפּ און מיך באַמערקן. איך האָב געוואָלט נעקאָמע נעמען פֿאַר דער פֿאַרבלוטיקטער מאַמען.

דער כאַפּון האָט אַלץ און אומעטום באַלויכטן, בלויז הינטער זײַן פּלייצע איז אים ניט אײַנגעפֿאַלן צו זוכן, און ער איז אַרויס פֿון צימער.

מײַן ערשטע מאַלינע

אין מײַן צימערל אַפֿ ווילקאָמירער 14, אין שטענדיקער טויט־שרעק פֿאַר די כאַפּונעס און שטורמיסטן, וואָס האָבן זיך אויך אַ לאָז געטאָן איבער די יידישע שטיבער, בין איך געלעגן טאָג ווי

נאכט צוגעדעקט מיט שמאטעס און געמאכט פלעגער, ווו און ווי־אזוי זיך אויסצובויען א „מאלינע“. א מאלינע — א וואָרט, וואָס איז גיך פּאָפּולער געוואָרן בא דער ייִדישער באַפעלקערונג,—האָט געהייסן אַן אָרט, ווו מע קאָן זיך באַהאַלטן פון די כאַפּונעס.

מײַן שטוב איז א הילצערנע סאַלקע אַפן צווייטן גאָרן. דער בוידעם איז אן אָפענער, מע וועט זיכער געפינען. די כאַפּונעס האָבן זיך אויסגעלערנט זוכן. לעצטנס קומען זיי מיט העק און אפילע מיט שפירהינט. דאָס איינציקע אָרט איז דער קוימען פון צעבראָכענעם אויוון אין קיך. באַנאַכט האָב איך פאָרזיכטיק ארויסגענומען עטלעכע ציגל און בין ארופגעקראָכן אין דער הייך, פונקט אנטקעגן דער לעווּאָנע... דרײַ נעכט האָב איך זיך געמאַטערט אין דעם קוימען און פארסאַמט די לונגען אין דער שטיקנדיקער סאַזשע. איינמאָל איז מיר אײַנגעפאַלן א געדאַנק, אז אונטערן בלעכענעם דעכל, וואָס גייט אראָפּ פון דעם פענצטער, באַדאַרף זיך געפינען א פוסט אָרט. אויב מע זאָל פון ערגעץ דורכשנײַדן אן ארײַנגאַנג און אים גוט פארמאַסקירן, איז מעגלעך דאָרטן ארײַנצוקריכן און „ווינען“. אין פּאָדעהויז, פארן עפענען די טיר, האָט זיך געפונען א טונקל קעמערל אַפּ צו האַלטן האָלץ. אין יענעם קעמערל האָב איך ארויסגעריסן א ברעט און געמאַכט אן ארײַנגאַנג אונטערן בלעכענעם דעכל. די מאַלינע האָט זיך ארויסגעוויזן א ביסעלע צו נידעריק. איך האָב געקענט בלויז ליגן אין דער גאַנצער לענג און עס איז קוים געווען מעגלעך זיך איבערצודרייען אַפּ דער אנדער זײַט.

איך פלעג ארײַנקריכן מיט די פיס פאָרויס און נאָכדעם צוציִען די ברעט אַפּ צוריק און פארדרייען מיט א דראָט אינווייניק, מע זאָל ניט קענען צוקומען. אזוי בין איך אָפּגעלעגן אין דער מאַלינע 7 וואָכן. איך האָב אויסגעבויערט דורכן בלעך א פיצל עפענונג און פאר דעם ביסל שײַן אין פאָרם פון א נאָדל-ליכט האָב איך געשריבן מײַנע לידער „פענעמער אין זומפּן“.

די בלעך, אָנגעוואַרעמט פון דער יול-זון, האָט צעבריט מײַן לײַב. איך פלעג קוים דערוואַרטן, עס זאָל אָנקומען דער אָוונט. אין ביין-האשמאָשעס פלעגט זיך צושאַרן אהער מײַן פרוי, וואָס איז ארומגעגאַנגען אָן לאַטעס, און מיר דערלאַנגען פון אונטערן ברעט א שטיקל ברויט. עפענען די מאַלינע האָב איך ניט געוואָלט, ווײַל צו יעדער רעגע קענען זיך אָנטראָגן כאַפּונעס.

* * *

אונטער מיר, אינ דער אונטערשטער פּוסטער דירע (די זינ האָט מענ פונ דאָרטנ צוגעכאַפּט, די אַלטע מאַמע איז געשטאָרבנ), האָט זיכ אַרײַנגעקליבנ א געװעזענער באַאַמטער פונ װילנער מאַגיסטראַט, אײנער א ניקאָלײַ פּטאַשעק. ער האָט געװאָרפנ א שרעק אפ די עטלעכע נאָכ געבליבענע ייִדישע אײַנװוינער. אינ אָװנט פלעגט ער זיכ אװעקזעצנ אפ די טרעפּ אונ רײניקנ זײַנ ביקס. אײנמאָל האָט ער זיכ באַרימט פאַר די שכײנים, אז ער קומט נאָרװאָס פונ דעמ שטעטל פּאָדבראָדז, װו ער האָט מיט די אײגענע הענט דער-שאָסנ 50 ייִדנ. אפ אימ איז דאָס געװענ צו גלײבנ. איבערנ גאַנצנ הויפ האָבנ זיכ געלופּטערט אָנגערויבטע זאַכנ. גראָד איז מײַנ באַהעלטעניש אויסגעקומענ איבער זײַנ בעט, עמעצער האָט אימ אונטערגעזאָגט, אז רײַנעס זונ, — מיכ, הײסט עס — האָט מענ ניט געזענ אראָפּפירנ פונ די טרעפּ, מסתּמא באַהאַלט ער זיכ ערגעצ אינ ס. פּטאַשעק איז ארומ צו מײַנ מוטער א קוק טאָנ.

די גאַנצע צײַט פונ מײַנ בראָטנ זיכ אינ דער מאַלינע האָב איכ אויסגעמיטנ פונ דאָרטנ אַרויסצוגײנ אפילע בײַנאַכט. איכ האָב געװוּסט, אז קוימ װער איכ געכאַפּט פונ די היטלעריסטנ, איז שוינ מײַנ לעבנ פאַרשפּילט. אינ דער באַהעלטעניש בינ איכ געװאָרנ קראַנק. איכ האָב אָבער באַשלאָסנ ניט אַרויסצוגײנ פונ דאָרטנ. מײַנ מאַמע האָט זיכ געבעטנ בא מיר, האָט אַרײַנגעשעפּטשעט אינ א ספּעציעלנ שפּאַלט, איכ זאָל אַרויסקריכנ אונ כאַפּנ לופט אונ דעמ קראַנקנ גופ א ביסל צוהײלנ. אײנמאָל האָב איכ זיכ געלאָזט אײַנרײדנ. אַרויס-געקראָכנ פונ דער באַהעלטעניש אונ אַרײַנ אינ שטוב. עס איז געװענ פרײַטיק-צונאַכטס. די מאַמע האָט געבענטשט ליכט. אינ פענצטער האָט אַרײַנגעקוקט דער מײַ-בוימ װי א בשורה פונ פרידנ. איכ האָב זיכ אויסגעטאָנ האַלב-נאַקעט אונ גענומענ זיכ אָפּװאַשנ. אינ דער זעלבער צײַט איז אַרײַנ פּטאַשעק. ער האָט זיכ געמאַכט, װי ער זעט מיכ ניט, אונ געפרעגט בא דער מאַמענ, צי עס איז א גוטע דירע בא איר? ער װיל בעסער זיכ אַרופּקלײַבנ אויבנ, אונטנ שטערט מענ אימ צו שלאָפנ. אַלצײַנס, זאָגט ער, װעט מענ אינגיכנ די ייִדנ אַרײַנטרײַבנ אינ געטאָ, װײל ער באַצײַטנס נעמענ די װוינונג. מײַנ מאַמע איז פאַרטאָנ געװענ אינ ליכט בענטשנ. זי האָט ניט געהערט זײַנע רײד. ער האָט זיכ העפלעכ געזעגנט אונ פאַרמאַכט די טיר. איכ האָב גלײַכ דערשפּירט, אז פּטאַשעק האָט באַשלאָסנ מיכ צו כאַפּנ.

אונ איידער איכ האָב נאָכ באוויזנ אָנצוטאָנ דאָס העמד — ערשט איכ הער א געלאָפ, א געפילדער, א שטורמיסט מיט פטאשעקנ רייסנ זיכ אריינ דורכ דער טיר. וויאזוי איכ האָב זיכ דעמלט ארויס-געריסנ פונ זייערע הענט, פארשטיי איכ ניט. פלינק ווי א בליצ בינ איכ ארויסגעשפרונגענ אינ פאָדערהויז אונ זיכ באהאלטנ צוריק אינ דער מאלינע.

א פארווײַלונג בא דײַטשנ

ווײַטער ליגנ אינ דער מאלינע האָט שוינ ניט געהאט קיינ זינענ. איכ האָב באשלאָסנ צו אנטלויפנ, זיכ אריבערכאפנ אינ שטאָט. איכ האָב געוווסט, אז ארופ־גאס, לעבנ די שעסקינער בערג, אינ די אמוניציע-לאגערנ, ארבעטנ ייִדנ. איכ האָב פארטראכט זיכ אריבער-צוכאפנ אָנ לאטעס אהינצו, אונ פונ דאָרט, שוינ ווי א ייִד, מיט דער גאנצער קאָלאָנע אָפמארשירנ אינ שטאָט.

איכ האָב אָנגעשריבנ א צוואָע (טאָמער כאפט מענ מיכ), פארוקט זי אינ דער באהעלטעניש, ווו איכ בינ זיבנ וואָכנ אָפגעלעגנ אינ פיבער, אונ באנאכט, דעמ 5-טנ אווגוסט 1941, האָב איכ זיכ אריבער-געכאפט אפ א צווייטנ הויפ, זיכ דאָרט באהאלטנ אפ א בוידעמ, אונ באטאָג האָב איכ אוועקגעשפאנט אָנ לאטעס מיטנ טראָטואר צו די שעסקינער בערג. איכ בינ אָבער באגאנגענ א גרויסנ פעלער. עס האָט זיכ ארויסגעוויזנ, אז הײַנט איז גאָר זונטיק, אונ דעמ טאָג טרײַבט מענ ניט די ייִדנ צו דער ארבעט.

לעבנ פוטעס ציגעלניע האָט מיכ אָפגעשטעלט א שיקערער שטורמיסט אונ געפאָדערט דאָקומענטנ. געזענ, אז איכ בינ ארײַנגע-פאלנ, זאָג איכ אימ, אז איכ בינ א ייִד אונ איכ האָב פארגעסנ אָנצוטאָנ די לאטעס.

— גוט, וואָס דו האָסט אָנגעטראָפנ אפ מיר, ניט אפ מײַנע יענע קאָלעגנ, — ווײַזט ער מיטנ פינגער אינ דער אנטקעגנדיקער ריכטונג, — זיי וואָלטנ דיר אָפגעשניטנ די אויערנ. איכ, זעסטו, וועל דיר קיינ שלעכטס ניט טאָנ. הײַנט באנאכט וועל איכ דיכ אָפלאָזנ, איצט וועסטו גייִנ מיט מיר, דו וועסט שפילנ אינ א צירק.

איכ זוכ אינ געדאנק אנ אייצע, וויאזוי זיכ צו ראטעווענ. איכ נעמ אראָפ פונ מײַנ האנט דאָס זייגערל, גיב עס אימ אונ בעט, ער זאָל מיכ באפרײַענ. דער שטורמיסט צעלאכט זיכ, רוקט ארײַנ אינ קעשענע די האנט, ציט ארויס פונ דאָרטנ עפשעוי א צענדליק זייגערלעכ אונ ווײַזט זיי מיר:

— אינ פאָניעוועזש האָט מיר א ייִד געוואָלט אָפּגעבנ זײַנ נײַעמ צווייגאָרנדיקנ מויער, אבי איכ זאָל אימ שיסנ וואָס גיכער. אונ בא א צווייטנ האָב איכ געבעטנ זײַנ האנטזייגערל, וועל איכ אימ לאָזנ לעבנ, איז דאָס אימ געווענ א שאָד... נאָר דיר, — קלימפערט ער מיט די זייגערלעכ, — וועל איכ ניט טאָנ קיינ שלעכטס. איכ שווער בא היטלערנ! דו וועסט בלויז בא מיר שפּילנ אינ צירק, מער גאָרניט.

וואָס אזוינס דער שטורמיסט האָט פארטראכט, האָב איכ ניט געקענט באנעמענ. איכ האָב געהאט בלויז איינ פארלאנג: ער זאָל מיכ נאָר ניט אוועקשלעפּנ אינ דער לוקישקער טורמע, פונוואַנענ עס זײַנענ שוינ צו מיר דערגאנגענ גרוסנ, וויאזוי שווײַנענבערג פײַניקט. פאר דעמ האָב איכ מוירע געהאט פיל מער, ווי פאר דערשאָסנ ווערנ. איכ האָב געקלערט אנטלויפנ. נאָר מיטנ שטורמיסט איז מיטגעגאנגענ, ווי זײַנ שאָטנ, א שווארצער קודלאטער הונט. ווער ווייסט, ער קענ מיכ נאָכ דעריאָגנ, כאפּנ, אונ דעמלט וועט זײַנ ערגער. איכ האָב באשלאָסנ צו אנטלויפנ בלויז אינ דעמ פאל, ווענ איכ וועל זיכ איבערצײַגנ אפ זיכער, אז דער שטורמיסט פירט מיכ צומ טויט.

אינ דער זעלבער צײַט זײַנענ אָנגעגאנגענ זײַנע צוויי קאָלעגנ. זיי האָבנ געפירט צוויי ייִדנ מיט געלע לאטעס. דערזענ, אז זייער קאָלעגע איז אויכ ניט מיט ליידיקנ, האָבנ זיי זיכ שטארק דערפרייט.

— מארש! — האָט א פײַפ געטאָנ איינער פונ די צוגעקומענע שטורמיסטנ אונ געוויזנ וווהינ צו גיינ. די דרײַ זײַנענ נאָכגעגאנגענ אונדז פונ הינטנ אונ געטריבנ ווי די שאָפ. דער הונט איז פאָרויסגעלאָפנ ווי דער שאָליעכ פונ טויט. אזוי זײַנענ מיר געגאנגענ ביז צו דער ווילקאָמירער גאס, צו דער אלטער קלויז.

אפנ וועג האָב איכ זיכ אומגעקוקט אפ מײַנע צוויי מיטגייער. דער ערשטער איז דער אכציקיעריקער ראָוו פונ אונדזער גאס, קאסעל. „דער אלטער“ האָט מענ אימ גערופנ. א נידעריקער, גרייכט קוימ מײַנ אקסל, ווײַס ווי שניי. די שווארצע לאנגע קאפּאָטע מאכט אימ נאָכ נידעריקער. מיר דאכט, עס איז א קינד, פארגרימירט פאר א זאָקנ. מיר איז אויסטערליש, וואָס ער גייט אָנ א שטעקנ. איכ דערמאָנ זיכ, אז דער שטורמיסט, וואָס האָט אימ אָקאָרשט צוגעפירט, האָט זיכ געשפּילט מיט א שטעקנ. פאָרזיכטיק טו איכ א בייג דעמ קאָפּ אפ הינטער, אונ מײַנ כשאד באשטעטיקט זיכ: עס איז דער שטעקנ פונעמ אכציקיעריקנ ראָוו. דער שטורמיסט האָט זיכ באוואָרנט, אז דער קאָרבנ זײַנער זאָל ניט אנטלויפנ.

דער צווייטער איז א יונג ייִנגל מוישקע. אויך א באַקאַנטער, פונ דער זעלבער גאַס. ער גייט דעמ קאָפּ אראָפּגעבויגנ, קוקט אפנ ברוק, אונ זײַנ פּאָנעמ פּיבערט אינ ראָזעלעכע פלעקנ. דאָס צעשראָ-קענע ייִנגל איז א קאָנטראַסט צו דעמ זאָקנס רויִקײַט. דער טויט איז נאָכ פאַר אימ צו גרויס, מוישקע קענ אימ ניט באַנעמענ.

מיר האָבנ אַלע דרײַ ניט געוווּסט, וווהינ מע פירט אונדז. דאָס ייִנגל האָט גנקוקט א צעשראָקנס דאָ אפּ מיר, דאָ אפּ דעמ זאָקנ, מיט אזא אויסדרוק, ווי אינ אונדז האָט זיכ באַהאַלטנ זײַנ גורל.

לעבנ דער אַלטער קלויז האָט שוינ געוואַרט א האַמויִנ, וועלכנ די דײַטשנ האָבנ באַצײַטנס צונויפגעטריבנ. דער שטורמיסט, וואָס האָט זיכ געשפּילט מיטנ זאָקנס בײַנערדיק שטעקעלע, האָט אונדז דרײַענ צוגעפירט צו דער וואַנט פונ דער קלויז אונ געהייסנ זיכ אויסטאָנ. ערשט איצט האָב איכ באַמערקט, ווי איבער דער גאַנצער לענג פונ דער גאַס איז איבערגעצויגנ א סייפער-טוירע מיט סימאָנימ פונ רעדער, וואָס זײַנענ איבער איר דורכגעפאָרנ. אכוץ דער צעראָלטער סייפער-טוירע איבער דער גאַס איז א הויפנ סייפער-טוירעס געלעגנ לעבנ דער קלויז, מיט צעריסענע פאַרבלוטיקטע מענטעלעכ, דורכגעזוימטע מיט זילבערנע פעדעמ. אונ לעבנ זיי — א בערגל אָנגעהויפטע ברעטלעכ אינ פאָרמ פונ א שײַטער.

„הייסט עס, אז מע קלײַבט זיכ אונדז פאַרברענענ", — איז מיר דורכגעלאָפנ א געדאַנק. איכ האָב א קוק געטאָנ אפנ זאָקנ, אונ זײַנ בליק האָט אָפּגעטייט מײַנ מוירע. בלויז דאָס ייִנגל האָט געוויינט: „מאַמע!"

דער שטורמיסט האָט אַרויסגענומענ זײַנ רעוואָלווער אונ נאָכ-אַמאָל איבערגעכאַזערט דעמ באַפעל: „אויסטאָנ זיכ!", אָבער דאָס מאָל שוינ ניט מיט קיינ שטיל קאָל, נאָר מיט אזא געוויי, אז א צוקוקער איז פונ שרעק אראָפּגעפאַלנ פונ פאַרקאַנ. דער שטורמיסט האָט מיט א שוועבעלע אונטערגעצונדנ דעמ שײַטער.

דער ערשטער האָט זיכ אויסגעטאָנ דער ראָוו. זײַנ דאַרער אײַנגעשרומפּענער גופ, אינ שײַנ פונ אופגייענדיקנ שײַטער, האָט אויסגעזענ ווי א וועקסענע יאָרצײַט-ליכט, אויסגעבויגנ אונ געל. נאָכ אימ — איכ. די הענט אַלײנ, ניט הערנדיק די באַפעלנ פונ געדאַנק, האָבנ אראָפּגעצויגנ מײַנע לײַכטע זומערדיקע קליידער. צולעצט האָט זיכ אויסגעטאָנ דאָס ייִנגל. די קליידער האָט ער געהאַלטנ אינ די הענט ווי שלאַנגענ אונ ניט געוווּסט וואָס מיט זיי צו טאָנ. דער שטורמיסט האָט אונדז באַפוילנ אופצולייגנ די קליידער אינ איינ

פּעקל, אונ ער אַלײנ האָט אַלצ צוגעדעקט מיטנ ראָװוס טאַלעס-קאָטנ.

מיר האָבנ געדאַרפט טאַנצנ אַרומ פײַער אונ זינגענ. זינגענ אַפ רוסיש. דער ראָװ האָט קײנ רוסיש ניט געקענט. ער האָט געשװיגנ. איצט איז שױנ צוגעלאָפנ א צװײטער שטורמיסט — דער, װאָס ז.אָט געקלימפּערט מיט די זײגערלעכ, — אונ א שטופּ געטאָנ דעמ ראָװ צומ פײַער. דער ראָװ האָט פאַרמאַכט זײַנע אױגנ. דער רױכ האָט אימ אַרומגעקנױלט. ס'האָט זיכ דערהערט א רײעכ פונ אָפּגעסמאַליעטע האָר. צומ ערשטנ מאָל האָט זיכ אַרױסגעריסנ פונ זײַנ מױל אַנ „אױ".

מע האָט אונדז, געשלאָגנ, באַפױלנ רײַסנ די סײפער-טױרעס אונ זײ װאַרפנ אינ פײַער. די ערשטע סײפער-טױרע האָבנ די דײַטשנ אַרײַנגעשטעקט דעמ גאַקעטנ זאָקנ. דער פּאַרמעט איז געװענ האַרט. די סײפער-טױרע איז אַרױסגעפאַלנ פונ זײַנע הענט אונ צוגעדעקט דעמ פלאַקער. דאָס פײַער האָט זיכ אָנהײב פאַרשטיקט, פאַרטונקלט. שפּעטער האָט דער פלאַקער מיט נאָכ מער קראַפט זיכ אַדורכגעריסנ דורכנ פּאַרמעט אונ מיט א געקנאַק א פלײצ געטאָנ אינ דער הײכ צו דעמ פײַער פונ זונ-פאַרגאַנג. דאָס ײִנגל האָט געגאָסנ טרערנ, זיכ צוגעדעקט מיט די הענט דעמ קאָפּ, זײַנע האָר זאָלנ זיכ ניט אָנכאַפּנ.

דערנאָכ האָט אונדז דער צערעמאָניע-מײַסטער געהײסנ זיכ אָנטאָנ.

מיר האָבנ זיכ אָנגעטאָנ. די זונ איז פאַרגאַנגענ. די שטורמיסטנ זײַנענ אַװעק.

דער ראָװ איז אַרײַנ אינ דער כאָרעװער קלױז אונ זיכ געשטעלט דאַװנענ. דאָס ײִנגל איז אַנטלאָפנ. איכ בינ אױכ אינ קלױז אַרײַנ, זיכ אַװעקגעלײגט אינ א װינקל װאַרטנ אַפנ מאָרגעדיקנ טאָג.

קעפּ

עטלעכע װאָכנ האָב איכ זיכ אױסבאַהאַלטנ אַפ סאַלטאַנישאָק, א פאָרשטאָט פונ װילנע, בא דער מישפּאָכע פונ דעמ באַקאַנטנ װילנער רעװאָליוציאָנער באַסטאַצקי, װאָס איז אינ יאָר 1936 געפאַלנ אינ שפּאַניע. פונ מײַנ נײַער צײַטװײַליקער הײמ בינ איכ, צוזאַמענ מיט די געבליבענע מענער פונ דער מישפּאָכע באַסטאַצקי, געגאַנגענ אַרבעטנ אינ די אַמוניציע-לאַגערנ אַפ די שעסקינער בערג. װענ ניט די האַרציקע מישפּאָכע, װאָס האָט מיכ אַרײַנגענומענ צו זיכ, װאָלט איכ שױנ לאַנג ניט געװענ צװישנ די לעבעדיקע. אַרבעטנ האָב איכ

געמוזט גיין, קעדיי צו באקומען א שיין פון דעם ווילנער ארבעטס-אמט. יענע טעג איז עס געווען די איינציקע רעטונג קעגן די כאפונעס. די באסטאצקיס האבן איבער מיר איינגעשטעלט דאס לעבן, ווייל ניט קיין איינגעמאלדענעם האט מען ניט געטארט ארופ-לאזן אפ דער שוועל. און יעדער ייִד, וועלכער איז געגאנגען זיך איבערמעלדן אפ א צווייטער וווינונג, איז שוין ניט צוריקגעקומען פון פאליציי-צירקל אהיים.

די ארבעט אין די אמוניציע-לאגערן איז באשטאנען אין אופ-קלייבן די קוילן, גראנאטן, באמבעס, וואס די רויטע ארמיי האט ניט באוויזן אופצורייסן פארן פארלאזן די שטאט. מיט מיר צוזאמען האט דארט געארבעט לייב שריפטזעצער — דער גוט באקאנטער און באליבטער אקטיאר. ער האט אויסגעזען געל און אויסגעדארט ווי נאך א טיפוס. מיר האבן ניט דערלאזן, ער זאל שווער ארבעטן, אים צוגעטראגן די פארציע זופ און געקויפט פאר אים בא די פויערים עפל. די עפל איז אים שטענדיק א שאד געווען אופצועסן. ער פלעגט ארויסנעמען זיין מעסערל, זיי צעשניידן אפ דינע כאלא-קים און אנפילן מיט זיי דעם אונטערשלאק פונעם רעקל, קעדיי די זשאנדארן, וואס קאנטראלירן אפ די גאסן, זאלן גארניט געפינען. די עפל האט ער געטראגן אהיים פאר זיין קראנק טעכטערל.

— איך שפיל מיין לעצטע ראליע, — האט ער מיר געזאגט. — דער אקטיאר לייב שריפטזעצער, וואס זיין גאנץ לעבן האט ער געשפילט שאלעם-אליכעמען, שפילט איצט די קאמעדיע „מענאכעם-מענדל אונטערן האקנקרייץ".

מיט מיר צוזאמען האט דא געארבעט האפמעקלער, דער דיריגענט פון סימפאנישן ארקעסטער אין ווילנער ראדיא. ווען ער איז געגאנגען מיט דער קאלאנע אהיים, האט אפ אים אנגעוויזן א מאסער, אז ער האט געארבעט אין ראדיא, און מע האט אים אוועקגעפירט אין טורמע.

די שטימונג בא די ארבעטער איז געווען א ביטערע. די דייטשן, וואס זיינען שוין געווען בא לענינגראד, האבן זיך באריסט אין זייערע בלעטער, אז מארגן-איבערמארגן וועט פאלן די שטאט. איבער די גאסן פון ווילנע האבן די דייטשן ספעציעל ארומגעפירט קאלאנעס געפאנגענע רויטארמייער, אויסגעהונגערטע, נאקעטע, צו באווייזן דערמיט דער באפעלקערונג, ווער עס איז דער זיגער.

* * *

איינמאָל, ס'איז געווען א וואָכנ צוויי פארנ ארייַנטרייַבנ די יידנ אינ געטאָ, איז פונ יענער זייַט דראָט פונ אונדזער נייַעם ארבעט-פלאצ אינ בורבישאָק פארבייַגעגאנגענ א פויערטע און מיר אָנגעוויזנ, אז דאָ, ווו עס איז א געלער זאמד, ליגנ באגראָבנ 50 יידנ. די דייַטשנ האָבנ זיי געקעפט. זי האָט עס צופעליק אלייַנ געזענ. ניט ווייַט פונדאנענ האָט זי געפיטערט איר ציג, די זעלבע ציג, וואָס זי פיטערט אויכ איצטער. די דייַטשנ האָבנ דאָ געבראכט געבונדענע יונגע יידנ און מיט א האק אָפגעהאקט זיי די קעפ. איכ האָב דערציילט וועגנ דער געשיכטע קאפלאנ-קאָלאנסקינ, אונדזער בריגאדיר. ער האָט ניט געגלייבט. „די פויערטעס האָבנ ליב צו באָלבענ", — האָט ער געזאָגט און א מאָכ געטאָנ מיט דער האנט.

מיטיק-צייַט, ווענ די וועכטער זייַנענ אוועק פונ פלאצ, האָב איכ גענומענ א רידל און אָנגעהויבנ גראָבנ אינעם זאמד. ניט געגראָבנ קיינ האלב מעטער, האָט זיכ דער רידל אָנגעשטויסנ אפ עפעס הארטס. איכ האָב אָפגעשאָטנ דעם זאמד, און דער רידל איז פארקילט געוואָרנ אינ מייַנע הענט. א גופ אָנ א קאָפ איז געלעגנ איבערגעוואָרפנ איבער א צווייטנ. די העלדזער האָבנ נאָכ אויסגעזענ רוי און פריש. פונ איינעמס א פלייצע האָט ווי א בלינד אויג ארופגעקוקט א געלע לאטע. מער האָב איכ שוינ ניט געגראָבנ. טיפער ווי דעמ עמיס וועל איכ ניט דערגרייכנ. איכ האָב בלויז ארויסגענומענ די געלע לאטע פונעם האָרוג און זי פארדריקט אינ פייסט.

אינ אנ אָרנ פאר מייסימ

אפ סאלטאנישאָק האָבנ זיכ אָנגעהויבנ רעוויזיעס. ווו זיכ צו באהאלטנ איז ניטאָ. מייַנ פאפירל, אז איכ ארבעט, איז שוינ גאָרניט ווערט. אָט זייַנענ אוועק צו דער ארבעט עטלעכע מענער פונ דער מישפאָכע באסטאצקי און זיכ ניט צוריקגעקערט. צו וואָס דארפנ די כאפונעס זוכנ איינציקווייַז אינ די שטיבער, אז א כאכ גרינגער איז אָנצוכאפנ א גאנצע מאכנע. איכ האָב גערעכנט אוועקצוגיינ מיט א גרופע יידנ אינ א לאגער, ווו מע גראָבט טאָרפ. אינ רעשע, ביאלאָוואקע און אנדערשווו זייַנענ שוינ געווענ אזוינע לאגערנ.

פינכאָס קאָנ, דער דעמלטיקער פאָרזיצער פונ ערשטנ יידנראט, האָט געראטנ מייַנ פרוי, איכ זאָל בעסער אוועקגיינ אינ קענע ארבעטנ בא א פאָרעצ אינ א מאיאָנטעק. אויכ די פריצימ האָבנ רעכט געהאט

אויסצונוצנ די ייִדנ. דאָרטנ האָט זיכ דעמלט אויסבאַהאַלטנ דער דירעקטאָר פונ דער ווילנער פּערעצ-גימנאַזיע יויסעפ טעפּער. עס האָט זיכ געדאַכט, אַז ווײַטער פונ שטאָט, צווישנ וועלדער, וועט מענ ניט פילנ אַזוי די רעציכעס.

איכ בינ אַוועק אָפּ סטראַשונ-גאַס 6, אַפנ הויפ פונ ייִדנראַט, קעדײַ זיכ אָנצושליסנ אָנ אַ גרופּע, וואָס קלײַבט זיכ אינ קענע. פינכאָס קאָנ האָט מיכ דערזענ פונ זײַנ פענצטער, ווו ער אַמטירט, אונ האָט מיכ אַרײַנגערופנ צו זיכ. זײַנ פּאָנעם איז געווענ געל אונ צעקנייטשט ווי די לאַטע אָפּ זײַנ ברוסט. ער האָט זיכ אָקאָרשט אומגעקערט פונ מוערנ. אַלצ, וואָס ביז איצט איז געשענ, איז נאָר אַנ אָנהייב. עס וועלנ נאָכ זײַנ פּראָוואָקאַציעס. עס וועט נאָכ זײַנ אַ געטאָ. ייִדיש בלוט וועט באַפאַרבנ ווילנע. אינ איינס איז אָבער קאָנ זיכער: אינ דײַטשלאַנדס פולשטענדיקער מאַפּאָלע.

איכ דערצייל קאָנענ, אַז איכ האָב באַשלאָסנ צו פּאָלגנ זײַנ אייצע. איכ קענ מער ניט אָנקוקנ די פּענעמער פונ אונדזערע מערדער. איכ קענ מער ניט זענ, ווי מע טרעט אונדז מיט די פיס. ער ענטפערט מיר באַהערשט, קאַלט, אַז איכ האָב שוינ ניט וווהינ צו פאָרנ. מיט אַ האַלב שאָ צוריק האָט ער זיכ דערוווּסט, אַז די אַרבעטער, צוזאַמענ מיט טעפּערנ, האָט מענ נעכטנ געשאָסנ. איז דאָס נאָכ ווייניק. דערוויס איכ זיכ פונ באַקאַנטע: דאָוויד אומרו האָבנ אוועקגעשלעפּט די כאַפּונעס. די מיטגלידער פונ „יונג-ווילנע“ מוישע לעווינ, שימשנ קאַהאַנ אונ בענציע מיכטאָמ האָט מענ געזענ פירנ קיינ פּאָנאַר. דער לאָדזער דיכטער ייִסראָעל ראַבאָנ איז דערשאָסנ געוואָרנ הינטערנ שטאָט, מײַנ פרײַנט קאָזשענ, דער וואַרשעווער מאָלער, איז שוינ אויכ ניט צווישנ די לעבעדיקע. דעמ לאַנגיעריקנ פּאָרזיצער פונ ווילנער ליטעראַטנ-פאַרייַנ מוישע שאַליט האָט צוגענומענ די געסטאַפּאָ. דער אַקטיאָר מאָריס לאַמפּע, וואָס אַ פּאָר שאָ פאַר דער מילכאָמע האָט ער געענדיקט שפּילנ אינ טעאַטער „דאָס גרויסע געווינס“, האָט די גאַנצע צײַט זיכ אויסבאַהאַלטנ אינ זײַנ האָטעל. די כאַפּונעס האָבנ זיכ דערוווּסט, אונ ער איז פאַרשלעפּט געוואָרנ ווי אַלע אַנדערע.

איכ פרעג אַנ אייצע וועגנ זיכ. וואָס טוט מענ ווײַטער? קאָנ דערציילט מיר וועגנ כורעס באַפעל, אַז אַפנ הויפ פונ דעמ ייִדנראַט מוזנ שטענדיק אונ צו יעדער צײַט זיכ געפינענ פופציק ייִדנ. אויב, זאָגט קאָנ, עס איז פאַראַנ ניינ אונ פערציק, קענ איכ דאָ בלײַבנ. מיר ציילנ איבער: עס איז דאָ פונקט פופציק. קאָנ זוכט אַנ אויסוועג.

ער וויל מיך ראטעווען. ער קען אָבער ניט ארויסשיקן פונדאנען קיין מענטשן. ווײַל דאָס מיינט: אים איבערגעבן אין די הענט פון כאפונעס. איך באמערק מײַן פרײַנטס פארלעגנהײַט און זאָג אים: איך וועל זיך דאָ אליין ערגעץ באהאלטן, און קיינער וועט מיך ניט זען.

אפן הויף איז שטיל. פון דעם אָפענעם פענצטער, ווו די ביבליאָטעק „מעפיצע-האסקאָלע", טראָגן זיך טפילעס. אונטן אפ די טרעפ זיצט א הײַפל ייִדן. אינמיטן — דער „יעשיווע-באָכער" פון כטעפן-גאס — א כיראָמאנט און „פּאָרויסזעער". ייִדן שטופן זיך: איטלעכער וויל פון זים הערן א וואָרט.

עס איז געוואָרן טינקעלער. איך האָב אָנגעהויבן צו זוכן א באהעלטעניש. אפ יענעם הויף האָט זיך געפונען די כעווורע-קאַדישע. אין א ווינקל זײַנען אָנגעשטעלט געווען אָרנס פאר מייסים. איך בין ארײַנגעקראָכן אין אן אָרן, צוגעמאכט איבערן קאָפּ דעם דעק, געלעגן אין דער פארשטיקטער לופט, און אזוי, ליגנדיק אין אָרן, האָב איך אויסגעוועבט מײַן ליד „איך ליג אין א מיטע".

* * *

אפ מאָרגן אינדערפרי, ווען איך בין ארויסגעקראָכן פון אָרן, איז דער הויף שוין געווען פול. דאָ האָבן זיך ייִדן פארזאמלט, זיך אויסגעשטעלט אין קאָלאָנעס, און יעדער קאָלאָנע מיט איר בריגאדיר איז אוועק צו דער ארבעט. צום ערשטן מאָל פאר איבער צוויי כאדאָשים האָב איך דערזען דאָ באקאַנטע פּנעמער. אָט איז יאקאָוו בערעגאָלסקי, דער ארטיסט פון באקו, וואָס איז ניט א פּאָר טעג פאר דער מילכאָמע געקומען שפּילן טעאטער אין ווילנע. די געלע לאטע אפ זײַן הארצן איז עפּעס ווערסער ווי בא אלעמען. זי רײַסט מאמעש די אויגן. ער זאָגט מיר אָן די כימכע, אז זײַן פרוי האָט געבוירן א ייִנגל. דער ארטיסט בליאכער איז פארשמײַעט ביז גאָר. ער האָט ארויסגעקראָגן צען שײַנען בא זײַן פעלדפּעבל און צעטיילט זיי די באקאנטע. איך טרעף כאַים סעמיאטיצקין, דעם פרומען דיכטער פון די „טראָפּנס טוי", וואָס זינט ער האָט דערזען, ווי מע קוילעט אונדז, האָט ער אָנגעהויבן רײַבערן שאבעס. פרוי שאליט קומט זיך דערוויסן אין ייִדנראט פראָנים וועגן איר צוגערויבנטן מאן — דעם פאָרזיצער פון ווילנער ליטעראטן-פארײַן. מאמעס באגלייטן זייערע זין און בינטשן זיי פארן אוועקגיין. איך באגעגן דאָ א קראנקע, א פארווײַנטע נויעך פרילוצקיס פרוי פאולע. זי מאכט באמיונגען צו ראטעווען איר מאן. זי איז פארקראָכן אויש אין געסטאפּאָ צו

נויגעבויערן אליין. יענער האָט צוגעזאָגט, איבערגעכאַזערט דריי מאָל, אַז די דײַטשן אַכטן געלערנטע. פאולע האָפט, כאָטש זי האָט שוין ניט קיין קויעך צו האָפן.

אין דער זעלבער צײַט איז אַרײַנגעפאַרן אַפן הויף פון ייִדנראַט אַן אַגאָלע. דער שוואַרצער מייסים-פירער מיט דער געלער לאַטע האָט דערציילט די אַרומיקע: זאַלמען־בער דער קאַבערן אַפן זאַרעטשער בעסוילעם האָט זיך אויסבאַהאַלטן מיט זײַן מישפּאָכע זאַלבעצוועלפט אַפן בוידעם פון דער־טאַרע־שטוב. מע האָט אים געמאָסערט. נעכטן אָוונט זײַנען געקומען שטורמיסטן, אופגעזוכט די באַהאַלטענע, זיי באַשולדיקט, אַז באַנאַכט האָבן זיי געצונדן פײַער און געגעבן צייכנס די פײַנטלעכע אַעראָפּלאַנען. אין זאַלמען-בערס מישפּאָכע זײַנען געוועזן דרײַ ווײַבער און פיר קינדער. צוויי פון זיי אייפּעלעך. די ייִדן האָבן געפּרוווט טײַנען, אַז זיי האָבן גאָר ניט קיין שוועבעלעך, אַז די קינדער רייכערן ניט קיין פּאַפּיראָסן... עס האָט גאָרניט געהאָלפן. די מענער האָט מען געגעבן רידלען און געהייסן אויסגראָבן אַ קייווער. די שטורמיסטן האָבן פאַר די מאַמעס אין די אויגן צעשמעטערט די קינדער אָן די ביימער. די מענער און די פרויען באַגראָבן לעבעדיקע. דער איינציקער איז געבליבן זאַלמען-בער. ער איז אַנטלאָפן צווישן די מאַציייוועס, זיך אויסגעגראָבן אַ קייווער און דאָרטן לעבט ער.

דער מייסים-פירער האָט נאָך ניט געענדיקט זײַן טרויעריקע געשיכטע, איז אַרײַנגעלאָפן אַ יונגערמאַן און מיט טרערן אין די אויגן גענומען דערציילן: ער איז געגאַנגען מיט אַ גרופּע ייִדן אַפן פּאָלאָצקער טראַקט, ווו זיי אַרבעטן באַם פאַריכטן דעם בריק. באַם ראַנד פון „שטיבל-וואַלד" האָבן זיי דערזען אַ שרעקלעכן בילד: פינף יונגע ייִדן זײַנען צוגעבונדן צו באַזונדערע ביימער, מיט די הענט אַף די רוקנס. זייערע לײַבער זײַנען צעשניטן פאַסנווײַז. קענטיק מיט נאָ־הײַקעס. אים דאַכט זיך, אַז עמעץ פון זיי לעבט נאָך. ער האָט געוואָלט זיי באַפרײַען, אַראָפּנעמען פון די ביימער, האָט קיינער פון זײַנע כאַווײרים ניט געהאַט באַ זיך קיין מעסער. ער איז געקומען אָנזאָגן: לויפט צום „שטיבל-וואַלד", ראַטעוועט אונדזערע ברידער!..

איך האָב באַשלאָסן צו דער אַרבעט ניט צו גיין. דער טויט וויס ניט פון קיין גרענעצן. איך האָב זיך דורכגעדרייט דורך די גאַסן, און אַף דאָמיניקאַנער זאַווולעק ביז איך אַרופּ צו בײַן פּרויס עלטערן.

בראנפנ אונ בלוט

מײַנ באקאנטער, מאָטל גדוד, האָט מיר דערציילט:

„דאָס איז געווענ אינ יול 1941. איכ בינ צוזאַמענ מיט מײַנ טאטנ אוועק ארבעטנ אפנ אעראָדראָם אינ פּאָרובאנעק. מיר האָבנ באקומענ שײַנענ, אז מע טאָר אונדז ניט פארהאלטנ, אונ זײַנענ געווענ צופרידנ, וואָס מיר זײַנענ ארויס פונ דער מאלינע.

איינמאָל, ווענ איכ האָב זיכ אומגעקערט מיט מײַנעם א כאווער פונ דער ארבעט, האָט אונדז אָנגעיאָגט אפ באקשט א טאקסי, אונ דרײַ דײַטשישע אָפיצערנ האָבנ אונדז באפוילנ ארײַנ אינ טאקסי. אפנ וועג האָבנ זיי אופגענומענ נאָכ זעקס יידנ אונ האָבנ אונדז אלעמענ אוועקגעפירט אינ בערנאדינער גאָרטנ. דאָרט האָב זיכ שוינ געטראָפנ בא א פינפ הונדערט יידנ. מע האָט אונדז געהאלטנ ביז נאכט, שטרענג באוואכט פונ פּאָליציי. אויסגעשעפּט פונ היציקנ טאָג, פונ מײַנ שווערער ארבעט אינ פּאָרובאנעק, האָב איכ אײַנגע-דרעמלט צווישנ א קופּע יידנ. ווענ איכ האָב געעפנט די אויגנ, איז שוינ אופגעגאנגענ די זונ. אנטקעגנ מיר איז געשטאנענ א „שווארצע וואָראָנע" — א גלאנציקע לאסט-מאשינ מיט קליינע פארגראטעוועטע פענצטערלעכ. פונ הינטנ האָט זיכ געעפנט א טיר, אונ א דײַטשישער אָפיצער מיט א שאַרבנדל אפנ הוט האָט אראָפּגעצויגנ די אײַזערנע טרעפּלעכ.

מע האָט אונדז באפוילנ איינציקווײַז ארופגייג. דער אָפיצער האָט געציילט. ווענ אינ אווטאָ האָבנ זיכ שוינ געפונענ פינפ אונ דרײַסיק יידנ, האָט ער א הייב געטאָנ די האנט אונ דעם זעקס-אונ-דרײַסיקסטנ, וועלכער איז געשטאנענ שוינ אפנ טרעפּל, האָט מענ אָפּגעשטופּט צוריק. דער אָפיצער האָט אונדז פארשלאָסנ פונ דרויסנ, אונ אליינ האָט ער זיכ ארײַנגעזעצט מיטנ שאָפער אינ דער קאבינע.

ווי דרויסנ אזוי אינעווייניק איז דער אווטאָ שווארצ. קיינ בענק זײַנענ ניטאָ. בלויז די זעקס ווערכטער האָבנ געהאט ווו צו זיצנ. יידנ האָט מענ ניט געטאָרט. ווײַנענ אויכ ניט. פאר א מינדסטער באוועגונג האָבנ אונדז די ווערכטער געשלאָגנ, געשטאָכנ מיט באגנעטנ. נאָכנ אָפּפאָרנ א מינוט צענ האָט זיכ די „וואָראָנע" אָפּגעשטעלט. דער אָפיצער האָט אופגעשלאָסנ דאָס טירל. די זעקס ווערכטער זײַנענ אראָפּגעשפרונגענ אונ אוועק אָנ א זײַט. איכ האָב דערזענ א פארקנ פונ שטעכלדראָט אונ א טויער פונ ברעטער. אפנ טויער א גרויסער פאניער-פּלאקאט: „אכטונג! לעבנס-געפאר! מינירט!"

ווען די וועכטער זײַנען אראָפּגעגאַנגען, האָט מען אונדז געפֿירט ווײַטער. די טיר איז שוין ניט געווען פֿאַרשלאָסן. ווען דער אוטאָ האָט זיך אָפּגעשטעלט צום צווייטן מאָל, איז צוגעקומען צום טיר שווײַנענבערג. אַף ווען ער האָט אָנגעוויזן מיטן פֿינגער, האָט יענער באַדאַרפֿט אַראָפּ.

מיך האָט ער אויסגערופֿן דעם זיבעטן. דורך דער אָפֿענער טיר פֿון אוטאָ האָב איך געזען, ווי מע דערשיסט מײַנע באַקאַנטע. אין אַ גראָבן, וואָס האָט געצויגן צו אַ גרויסן קײַוער, האָט מען באַדאַרפֿט זיך אויסטאָן. ווען דער מענטש איז שוין געווען נאַקעט, האָט אים שווײַנענבערג אַרײַנגעפֿירט אין גרוב און מיט אַ רעוואָלווער געשאָסן אין פּאַטילניצע.

איך האָב געוואָלט וואָס גיכער אומקומען. אַ נאַקעטער בין איך אַרײַנגעלאָפֿן אין גרוב און געהערט אַ כאָרכלעניש פֿון נאָך לעבע-דיקע מענטשן. ווען עס האָט אַ קנאַל געטאָן אַ שאָס פֿון אַ רע-וואָלווער, בין איך געפֿאַלן אַפֿן רוקן. די קויל האָט מיך אויסגעמיטן. איך האָב געהערט, ווי עס רעדט שווײַנענבערג מיט די דערבײַיקע סאָלדאַטן. ער האָט זיי געלערנט, ווי מע דאַרף אומברענגען. אין אַ פּאָר מינוט אַרום האָב איך דערפֿילט אַף זיך אַ זשיפּענדיקן גוף, און אַ שטראָם בלוט האָט זיך אַרײַנגעגאָסן אין מײַן מויל. איך האָב געהערט, ווי דער מענטש גוויסעסט און ווי עס קאָכן זײַנע געדערים. אין יענער רגע האָב איך פֿאַרלאָרן דעם באַוווסטזײַן. ווען איך האָב זיך אויפֿגעכאַפּט, איז שוין געשטאַנען די זון הויך. זי האָט דורכגע-לויכטן דאָס בלוט, וואָס האָט פֿאַרשווומען מײַנע אויגן. קיין שיסערײַ איז שוין ניט געווען. אַ ווינטעלע האָט מיך דערפֿרישט. שפּעטער אַ ביסל האָט זיך דערהערט אַ שיסערײַ פֿון אַ קוילנוואַרפֿער. דאָס האָבן די וועכטער דורכגעשטעפּט דעם קײַוער. דעמלט בין איך לײַכט פֿאַרוווּנדעט געוואָרן.

ווען די שיסערײַ האָט אויפֿגעהערט צום צווייטן מאָל, האָבן די שיסער, אַ טייל אין מיליטערישע מונדירן, אַ טייל ציווילע, זיך אוועק-געזעצט באַם קײַוער-ראַנד און געטרונקען בראַנפֿן. שיקערע איז מען זיך צעגאַנגען פֿון קײַוער. ניט ווײַט אַף אַ בערגל איז געבליבן אַ וואַך.

אַז אַרום האָט זיך פֿולשטענדיק באַרויִקט, בין איך אַ נאַקעטער אַרויסגעקראָכן פֿון גרוב און געפּויזעט דורך גראָז און קוטעס, ביז איך בין אָנגעקומען צו דעם דראָטענעם פּאַרקאַן. פֿונדערווײַטן האָב איך דערזען די „וואָרצַגע", וואָס איז ווידער געקומען אָנגעפּאַקט מיט מענטשן.

א פּאָליאַק האָט מיכ אַרײַנגעלאָזנ אינ שטוב, האָט פאַרבונדנ מײַנ וווּנד אונ געגעבנ מיר קליידער. איכ האָב איבערגענעכטיקט, זיכ אָנגעטרונקענ מיט מילכ אונ אַפ מאָרגנ באַגינענ אַוועק אינ שטאָט.

ווענ איכ האָב דערציילט וועגנ מײַנע איבערלעבונגענ אינ פּאָנאַר, האָט מײַנ אייגענער כאָטש מיר ניט געוואָלט גלייבנ".

פּאָנאַר

פּאָנאַר איז אַ דאַטשע־אָרט הינטער ווילנע, אַפנ זיבעטנ קילאָמעטער פונ גראָדנער שליאַכ. רעכטס וויקלט זיכ די ווילִיע אונ פאַרשווימט הינטער בערג. די געגנט איז באַרימט מיט איר שיינער לאַנדשאַפט. זי איז באַזונגענ דורכ אַדאַם מיצקעוויטשנ. נאַפּאָלעאָנ האָט זיכ אינ ווילנע געהאַט אויסגעדריקט, אַז ער וואָלט פּאָנאַר אַפ די הענט אַריבערגעטראָגנ קיינ פראַנקרײַכ.

דאָס אָרט געפינט זיכ רעכטס פונ דער באַנ־ליניע ווילנע — וואַרשע אַפנ צענטנ קילאָמעטער. דאָרטנ געפינענ זיכ גרויסע גריבער, וואָס זײַנענ פריִער באַשטימט געווענ פאַר מיליטערישע צוועקנ, אונ צוויי קלענערע גריבער, אינעווייניק אויסגעפלאַסטערט מיט שטיינער אונ צעמענט.

ווי נאָר עס זײַנענ געקומענ די דײַטשנ, האָבנ זיי דערשמעקט דאָס אָרט. עס איז געווענ ווי צוגעמאָסטנ פאַר זייערע מאָרד־פּלע־נער. רעכטס גייט דער טראַקט, דורכ וועלכנ מע קענ מיט אויטאָס אַרײַנפירנ די קאָרבאָנעס; לינקס — די באַנ־ליניע ווילנע — וואַרשע.

ווענ די פאַבריק איז שוינ געווענ פאַרטיק אונ דאָס וואָרט „פּאָנאַר" איז געוואָרנ אַ שרעק אונ אַ קללה, האָבנ די דײַטשנ אַרויסגעגעבנ אינ ווילנע אַ מאַפּע, וווּ פּאָנאַר איז ניט דערמאָנט געוואָרנ. דאָס אָרט איז נאָר באַפּלעקט געווענ מיט גרינס.

די ערשטע, אָדער די גרויסע, פּראָוואָקאַציע

דעמ 31־טנ אויגוסט 1941 האָט דער דײַטשישער אָפיצער שווײַנענ־בערג, צוזאַמענ מיט זײַנע אַדיוטאַנטנ ווײַט אונ הערינג, מיט אַ ספּעציעלנ שיסער־באַטאַליאָנ אַרומגערינגלט די יידישע קוואַרטאַלנ: יידישע גאַס, יאַטקעווער גאַס, סטראַשונ־גאַס, גלעזער־גאַס, גאָענ־גאַס, דאָמיניקאַנער געסל, לידסקע אונ דײַטשישע גאַס. שווײַנענבערג איז געלאָפנ איבער די הויפנ מיט אַ נאַהײַקע, געשריגנ, מע זאָל וואָס גיכער, אינ משכ פונ צענ מינוט, אַרויס אַפנ הויפ. מיטנעמענ קענ מענ בלויז אַ האַנטפּעקל מיטנ סאַמע ווערטפולסטנ פונעמ פאַרמעגנ. ווער עס וועט צו דער צײַט ניט אַראָפּגיינ, וועט דערשאָסנ ווערנ אַפנ אָרט.

איך בין דעמלט געשלאָפֿן. א שמיץ פֿון א גאָהייקע האָט צע־שניטן מײַן שלאָף. איך האָב א שפּרונג געטאָן פֿון בעט און דערזען קעגן מיר שווײַגענבערגן מיט א הינטל בײַ דער זײַט. שווײַגענבערג איז געלאָפֿן איבערן שטוב און מיט דער נאָהייקע געכוואָשטשעט די אײַנוווינער, זיי געטריבן אַפֿן הויף. זײַן פּאָנעם האָט זיך מיר אײַנ־געשרויפֿט אין אויג. איך בין אַראָפּ אַפֿן הויף. ייִדן מיט פּעקלעך אין די הענט זײַנען געשטאַנען מיט ווײַב־און־קינד און געוואַרט אַף א ישועה. אלע האָבן געדעכט, אַז דאָס פֿירט מען אין געטאָ. און דאָך האָט קיינער ניט געגלייבט. האָט עמעץ זיך דערוועגט צו זאָגן, אַז דאָס פֿירט מען ערגעץ אַנדערש, האָבן מענטשן אים פֿאַר־שאָלטן.

איך האָב געפּרוווט אַנטלויפֿן. אַרײַנגעקראָכן אין א ליידיקער שטוב, אויסגעזוכט די שויבן און בין אַרויסגעשפּרונגען אַפֿן גאַס. א פּאָליציאַנט האָט מיך באַמערקט, אָנגעצילט די ביקס. איך האָב זיך אַרײַנגעצויגן צוריק און זיך אויסגעמישט מיט די שכיינים. איך האָב געזוכט מײַן פֿרוי. זי איז ערגעץ פֿאַרשוווּנדן. זיך עפּשער געראַטעוועט? קיינער ווייסט ניט.

אין הויף זײַנען אַרײַנגעקומען צוואַנציק פּאָליציאַנטן. דער עלט־סטער האָט געהייסן דעם אוילעם זיך אויסשטעלן צו פֿיר אין א ריי. שווײַגענבערג האָט געהאַלטן א רעדע, אַז מע פֿירט אונדז אין געטאָ, מע זאָל גיין רויִק און פֿאָלגן די באַפֿעלן. ער האָט אַרויסגענומען א קעסטל ציגאַרעטן און פֿאַרגעלייגט צו רייכערן. די צוואַנציק שיסער האָבן אונדז גענומען אונטער באַגנעטן און אַרויסגעפֿירט דורכן טויער פֿון הויף. דאָס איז געווען צוועלף באַנאַכט. פֿאַרויס און הינטער מיר האָבן זיך געצויגן מאַכנעס פֿון אַנדערע געסלעך און אַנדערע הויפֿן. קומענדיק צו זאַוואַלנע, נעענטער אין דער ריכטונג צו דער לוקישקער טורמע, האָבן אלע שוין דערזען, אַז מע פֿירט ניט אין געטאָ. ווײַבער האָבן אָנגעהויבן וויינען, זיך רײַסן פֿאַר די האָר. די דרעמלדיקע קינדער אַף זייערע אָרעמס האָבן זיך אויפֿגעכאַפּט אין שרעק און שטאַרקער זיך אײַנגעקלאַמערט אין די מאַמישע העלדזער. באַם טאָג פֿאַרטאָג האָבן מיר אָנגעיאָגט נאָך א פּאַרטיע. איך האָב דאָרט דערזען מײַן פֿרוי. איך האָב געוואָלט אַריבערלויפֿן אַהין. אויב אומקומען—איז צוזאַמען. א גלאַנציקער באַגנעט האָט מיר אָבער פֿאַרשטעלט דעם וועג.

שוין נאָענט צו דער טורמע. איך ווייס ניט, וויאַזוי האָט זיך מיר אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן. איך געדענק בלויז, אַז אין קאָפּ איז מיר

ליכטיק געוואָרנ, ווי געטראָפנ פונ א בליצ. איכ בינ געלאָפנ אָנ א פלאנ, אָנ א כעזשבנ. מיר האָט געדאכט, איכ האָב דורכגעבראָכנ ווענט, דורכגעשניטנ מויערנ.

איכ האָב זיכ אופגעכאפט באמ ברעג ווילִיע. עס האָט גענומענ טאָגנ. פונקט אנטקעגנ מיר, אפ דער אנדערער זײַט, האָב איכ דערקענט מײַנ הויפ. דאָרטנ איז מײַנ מאמע. קאָנ זײַנ, זי קוקט איצט דורכנ פענצטער צו מיר אהערצו, קאָנ זײַנ, זי רופט אצינד נאָכ הילפ: א שטורמיסט קוילעט!

* * *

אפ מאָרגנ, דעמ 1-טנ סענטיאבער 1941, זײַנענ איבער די ווילנער גאסנ פאנאנדערגעקלעפט געוואָרנ פלאקאטנ מיט דער אונטערשריפט פונעמ געביטס-קאָמיסאר פונ ווילנע הינגסט:

דעמ 31-טנ אווגוסט 1941 איז געפאלנ א שאָס אפ א דײַטשישנ מיליטערמאנ. עס האָט זיכ אײַנגעגעבנ צו כאפנ די מערדער. זיי זײַנענ יידנ. די יידנ וועלנ דערפאר טײַער באצאָלנ.

דעמ זעלבנ טאָג איז די צײַט פונ גײנ איבער די גאסנ רעדוצירט געוואָרנ פאר יידנ ביז דרײַ באטאָג. פונ דרײַ באטאָג זײַנענ אלע יידנ מעכויעוו צו זײַנ אינ די שטיבער: ניט אפ די הויפנ, בוידעמער אָדער ערגעצ אנדערשווו.

אכוצ דעמ האָט הינגסט באפוילנ, אז די יידנ מוזנ גלײַכ ארײַנטראָגנ אינ די פאָליציי-צירקלענ זייער גאנצ גאָלד, זילבער אונ צירונג. א ייד טאָר ניט האָבנ מער ווי דרײַ הונדערט סאָוועטישע רובל. דאָס הייסט דרײַסיק מארק. דאָס הייסט — צוויי קילאָ ברויט, וואָס מע טאָר ניט קויפנ.

אינ לוקישקער טורמע

ווי עס קומענ אהינ די פארכאפטע, האָט קיינער ניט געוווסט. מע האָט זיי געפירט „זיכ פארשרײַבנ אפ ארבעט" אינ דער לוקישקער טורמע. א סאכ יידנ, ניט קענענדיק שוינ מער אויסהאלטנ פונ די כאפונעס, זײַנענ אוועק זיכ פארשרײַבנ פרײַוויליק. בעסער, האָבנ זיי געטראכט, וועלנ מיר טראָגנ שטיינער, איידער ליגנ אינ גרוב אונ ביסלעכווײַז אויסגיינ. נאָר אויסגעצאנקט האָט מענ דאפקע אינ טורמע.

מײַנ פרוי, וואָס האָט בײַ דער גרויסער פראָוואָקאציע געהאט דעמ שלימאזל ארײַנצופאלנ אינ דער לוקישקער טורמע, האָט מיר

שפּעטער, נאָך איר באַפרײַונג, דערציילט, וואָס זי האָט געזען דאָרט:

„גלײַך ווי מיר זײַנען געקומען אויפן לוקישקער מאַרק, נאָך ניט דערגאַנגען צו דער טורמע, האָט אונדז איבערגענומען אַ שפּאַלער ציוויל געקליידטע פּאָליציי. מיר האָבן געמוזט דורכגיין צווישן ביידע רייען און אויפנעמען פון די רוצחים דעם ערשטן קאַבאָלאַס-פּאַנעם. איבער מײַן קאָפּ האָט זיך צעבראָכן אַ שטעקן. פיל קינדער און זקנים זײַנען צו דער טורמע ניט דערגאַנגען. געפאַלן אויפן מאַרק. די אַנדערע ייִדן האָבן זיי געמוזט מיטשלעפּן אונטער די אײַזערנע קלעפּ. מאַמעס האָבן געטראָגן אויף קינדער. קינדער האָבן זיך גע־וואַלגערט לעבן צעטראָטענע מאַמעס. ענדלעך זײַנען מיר אין טורמע. גלײַך ווי מיר זײַנען אַרײַן הינטערן טויער, האָט מען אונדז באַפוילן אָפּצוואַרפן אָן אַ זײַט די געבראַכטע פּעקלעך מיט די איבערשטע בגדים. נאָכדעם האָט מען געעפנט טירן און מיט די פּיס אונדז אַרײַנגעשפּאַרט אין גרויסע שוין אָנגעפּראָפטע קאַמערן. מע איז גע־לעגן אין ענגשאַפט איינער אויפן אַנדערן. קיין לופט איז ניט געווען. מע האָט ניט געקענט זיך באַוועגן, שטעלן אַ טראָט.

אויף מאָרגן באַנאַכט איז געקומען שווײַנענבערג מיט פאַרקאַשער־טע אַרבל, ווי בײַ אַ קאַצעוו, מיט דער נאַהײַקע אין האַנט. ער האָט זיך געשטעלט אינמיטן זאַל אויפן קערפּער פון אַ פאַרכאַלעשטער פרוי, געהייסן אַלעמען זיך אומקערן מיט די פּנימער צו די ווענט און אָנגעזאָגט: פאַר אויסדרייען דעם קאָפּ וועל איך פאַרפײַניקן צום טויט! ער האָט געשמיסן מיט זײַן נאַהײַקע און אַרויסגעגעבן באַ־פעלן: אויפשטיין! זעצן זיך! אויפשטיין! זעצן זיך!..

אַ פרוי האָט זיך אָפּגעהאַנגען אויף די ווינדעלעך פון איר קינד. מענטשן זײַנען געפאַלן פאַרכאַלעשט ווי מילבן אַרום אַ פײַער. מע האָט געוואָרט אויפן טויט ווי אויפן איינציקן אויסלייזער. נאָר קיין גרינגן טויט האָט אונדז שווײַנענבערג נישט פאַרגונען. ער האָט אונדז אָפּגעהאַלטן אין די קאַמערן איבער אַ וואָך. יעדער נאַכט פלעגט ער קומען אין די קאַמערן און איבערכאַזערן זײַן גימנאַסטיק. ווער עס האָט זיך ניט אויפגעשטעלט, אָדער געזעצט זיך פאַר דער צײַט, איז אין דער זעלבער סעקונדע צעשניטן געוואָרן פאַסנווײַז. צווישן די פאַר־פײַניקטע האָב איך דערקענט די אַרטיסטן כאַש און קאַדיש. אויפן זעקסטן טאָג האָבן די וועכטער מיט אײַזערנע האָקנס אַרויסגעשלעפּט פון די קאַמערן די דערשטאָכענע, דערשטיקטע און פאַרפײַניקטע. מע האָט זיי געשלעפּט איבער די לאַנגע בלוטיקע קאָרידאָרן און זיי אַרײַנגע־וואָרפן אין דער קאַמער פון אַלגעמיינעם קלאָזעט.

פֿאַר אַרויסגיינ דערליידיקנ א באַדערפֿעניש האָבנ די וועכטער זיכ געהייסנ טײַער באַצאָלנ, ניט ווינציקער ווי טויזנט רובל א מאָל. שפּעטער איז די פּרײַז געשטיגנ אונ דערגאַנגענ ביז צענ רובל גאָלד. אויב קיינ וואַסער פֿלעגט מענ אומזיסט ניט געבנ. פֿאַר א טרונק האָט מענ געדאַרפֿט באַצאָלנ א זייגערל אָדער א ווערטפֿולנ רינג.

א טייל ייִדנ פֿונ אַנדערע קוואַרטאַלנ, וואָס האָבנ אויסגעמיטנ די פּראָוואָקאַציע, האָבנ געפּרוווט אונטערקויפֿנ די דײַטשנ, קעדיי צו ראַטעווענ פֿונ דער טפֿיסע זייערע ווײַבער אונ קינדער.

דער אָבער-לייטענאַנט פֿונ די בורבישקער פֿאָרטנ וואַגנער איז פֿאַר א סאַכ גאָלד אַוועק אינ דער טורמע אַרויסנעמענ אַכט ייִדנ. ער איז אַרײַנ מיט דער האַסקאָמע פֿונ שווײַנענבערגנ אינ די קאַמערנ אונ האָט אויסגערופֿנ אַכט נעמענ. ווענ ער האָט אויסגערופֿנ דעם נאָמענ גאָלדבערג, א פֿרוי פֿונ קאַלוואַריִער נומ. 60, וואָס איז שוינ געלעגנ א דערשטאָכענע דורכ שווײַנענבערגס קינזשאַל, האָב איכ אינ מײַנ פֿאַרצווייפֿלונג אויסגערופֿנ: איכ! — אונ דער אָבער-לייטענאַנט האָט א געשריי געטאָנ: „שנעלער! לויס!".

שווײַנענבערג אַליינ האָט אונדז אַרויסגעפֿירט צום טויער. אינ האַנט האָט ער געהאַלטנ א רעוואָלווער. ער האָט געמאָלדנ:

— איכ ווייס אַלצ. אויב איר וועט עמעצנ דערציילנ כאָטש א וואָרט וועגנ דעם, וואָס איר האָט דאָ געזענ, וועט איר מעקאַנע זײַנ דעמלט אײַערע ברידער, — האָט ער אָנגעוויזנ אפֿ דער טורמע.

באַם אַרויסגייג פֿונ טורמע האָט זיכ א פֿרוי פֿאַרטשעפּעט מיט איר שאַל אָנ שווײַנענבערגס א קנעפּל פֿונ שינעל. דער טאַליענ האָט זי פֿאַרהאַלטנ אונ זי צוריק אומגעקערט אינ טורמע".

ווידער בא דער מאַמענ

ווהינ גייט מענ ווײַטער? איכ בינ געלעגנ בא דער ווילייע האַלב-נאַקעט אונ זיכ געברענט אפֿ דער זונ, כּדי זאָל ניט אויסזענ פֿאַרדעכטיק. אָוונט-צײַט בינ איכ אַריבער דעם טײַכ אונ באָרוועסערהייט זיכ אַרײַנגעשאַרט צו דער מאַמענ. פּטאַשעקס אָנגערויבטע זאַכנ האָבנ זיכ נאָכ אַלצ געלופּטערט אפֿנ הויפֿ. די פֿונ ווינט אָנגעבלאָזענע בלוזעס אונ העמדער האָבנ אויסגעזענ ווי מייסים. די מאַמע האָט שוינ אויסגעווײנט דעם בליאַסק פֿונ אירע אויגנ. זי איז געווענ זיכער, אַז מע האָט מיכ שוינ דערשאָסנ. איטלעכס מאָל, ווענ זי האָט געהערט א שאָס פֿונ דער אַנטקעגנדיקער טורמע, האָט זי געמיינט, אַז עס איז אינ מיר.

איך דערוויס זיך נײַס וועגנ באקאנטע, שכיינימ. דעמ האָט מענ געכאפט, יענעמ האָט מענ געשאָסנ. דעמ אלטנ כאזנ פונ סקאפּאָווקערס הויפ האָבנ נעכטנ צונגעכאפּט די שטורמיסטנ, אימ געהייסנ אויסגראָבנ א טיפע גרוב, באפוילנ אימ נאָכדעמ ארײַנגיינ אונ ביזנ האלדז אימ פארשאָטנ מיט ערד. זײַנע טעכטער האָט מענ אויסגעטאָנ נאקעטע אונ באפוילנ ארומטאנצנ ארומ טאטנ.

פארטאָג האָב איך זיך געזעגנט מיט דער מאמענ, פאזע די ברעגנ פונ דער ווילִיע אוועק אפּ סאלטאנישאָק — ווידער צו דער מישפּאָכע באסטאצקי.

ציגײַנער

בא די סאלטאנישקער גערטנער האָב איך באגעגנט א טאבאָר ציגײַנער. אנ אלטער איז געגאנגענ פאָרויס מיט א קינד אפ זײַנ אקסל. פאמעלעכ האָט ער צוגעשמיסנ די פערד. א ציגײַנערקע האָט זיך געשפּילט מיט אירע גלעזערנע קארעלנ אונ בייס-מײַסע געזונגענ א ראָמאנס. אינ אָנהייב האָב איך מעקאנע געווענ דעמ פרײַענ שייוועט. זיי טראָגנ דאָכ ניט קיינ לאטעס. אונ אזוי ווי איך באטראכט די פארבײַפאָרער, שפּרינגט עמעצ ארָאפּ פונ וואָגנ אונ לאָזט זיך לויפנ צו מיר.

— דערקאָנסט מיכ?

איכ בינ געבליבנ נישטוימעמ: טכילעס האָט זיך מיר אויסגעדאכט, אז עס איז דער ברודער פונ מאריע קוויעק — דער ציגײַנערשער זינגערנ, מיט וועלכנ איך האָב זיך אמאָל געהאט באקאנט. נאָר פונוואנענ האָט ער זיך אויסגעלערנט ייִדיש? לאנג האָב איך ניט געדארפט ווארטנ. דער ציגײַנער האָט אליינ זיך פאָרגעשטעלט:

— איך בינ כאיִמ גאָרדאָנ, דערקענסט ניט?

ערשט איצט האָב איך אימ דערקענט. מיט צוואנציק יאָר צוריק האָבנ מיר צוזאמענ געלערנט אינ „בייס-יעהודאָ“. נאָכ קינדווײַז, געדענק איך, האָט מענ אימ גערופנ כאיִמקע דער ציגײַנער.

וויִאזוי ער קומט אינ ציגײַנערשנ טאבאָר? עס איז א פּאָשעטע מײַסע: ווענ די דײַטשנ זײַנענ ארײַנ קיינ ווילנע, האָט כאיִמקע זיך געפונענ הינטערנ שטאָט אינ דעמ דערפל דאָלניע. דעמ פאָריקנ שאבעס האָט פּאָליציי ארומגערינגלט דאָס דערפל אונ אלע ייִדנ אוועקגעפירט קיינ וועליטשאנ. אהינ זײַנענ דורכנ טאָג געבראכט געוואָרנ די ייִדנ פונ קענע, אנדרעלישאָק, מעדניק, לאוואָרישאָק, שומסק, סאָראָקטאטאר, דאָלניע אונ נײַ-ווילייקע. מע האָט אלע מענער געגעבנ

רידלענ אונ זיי באַפּוילנ אויסצוגראָבנ א לאַנגע אָקאָפּע אינ דער פאָרמ פונ א דאַלעד. די פרויענ מיט די קינדער האָט מענ געהאַלטנ באַזונדער. ביז אָוונט האָט מענ געגראָבנ. באַמ זונ-פאַרגאַנג, ווענ די אָקאָפּע איז שוינ געווענ פאַרטיק, האָט פונ אַנטקעגנדיקנ וועלדל זיכ א לאָז געטאָנ א בינטל אָרטיקע פּאַשיכטנ אונ אַרומגענומענ מיט א פייער דעמ צעטומלטנ אוילעמ. מע איז געווענ אַזוי געפּלעפּט, אַז קיינער איז זיכ ניט צעלאָפנ. מיט די רידלענ אינ די הענט איז מענ געפאַלנ אינ אָקאָפּע. עס איז אַלצ געווענ אַזוי פּלוצלינג, אַז קיינער האָט ניט באַוויזנ צו זענ דעמ טויט. גאָרדאָנ איז געווענ געשטאַנענ הינטער א בוימ, אונ די קוילנ זײַנענ פאַרבײַגעפלויגנ לעבנ זײַנ אויער. בײַס-מײַסע האָט ער זיכ צעטומלט,— ניט פאַרשטאַנענ, וואָס דאָ טוט זיכ. נאָר דאָס פלייצנדיקע בלוט אַפנ געלנ זאַמד האָט אויפגעוועקט זײַנ באַוווסטזײַנ. ער האָט אַרײַנגעיאָגט אינ א קאָרנפעלד אונ זיכ דאָרטנ באַהאַלטנ.

אַפ מאָרגנ אינדערפרי האָט ער דורכ די זאַנגענ געזענ, ווי דער געסטאַפּיסט ווײַס איז אָנגעקומענ מיט א טאַבאָר ציגײַנער אונ זיי באַפוילנ אַרײַנצוּוואַרפנ די דערשאָסענע אינ די גריבער. אַז ווײַס איז אוועקגעפאָרנ, איז גאָרדאָנ אַרויסגעקראָכנ פונ צווישנ די זאַנגענ אונ געבעטנ די ציגײַנער, זיי זאָלנ אימ נעמענ מיט זיכ. דער אַלטער, זײַנ נאָמענ איז פעדאָר, האָט אימ גוט באַטראַכט אונ געהייסנ זיכ אַרײַנזעצנ אינ וואָגנ. ער האָט געשמיסנ מיט דער בײַטש זײַנע קינדער, וואָס האָבנ געפּרוווט זיכ צורירנ צו די קליידער פונ די דערשאָסענע. צו כאַימענ האָט ער געזאָגט:

— מאָרגנ, איבערמאָרגנ וועט דאָס געשענ מיט ביר.

כאַימ האָט מיר פאַרגעלייגט גיינ מיט אימ. פעדאָר איז א מענטש א בריליאַנט. ער וועט ניט האָבנ דאַגעגנ. וואָס שײַעכ מײַנ בלייכ פּאָנעמ, וועט ער מיכ אײַנשמירנ מיט הינטיש פעטס, פונ דעמ ווערט אײַנגעברוינט די הויט, אונ איכ וועל אויסזענ ווי ער. עס וועט מיכ קיינער ניט דערקענענ. איכ האָב געדאַנקט דעמ ציגײַנער אונ זיכ אָפּגעזאָגט פונ גליק. איכ קענ ניט איבערלאָזנ מײַנע אייגענע. איכ ווייס נאָכ ניט דעמ גוירל פונ מײַנ פרוי. נעכטנ האָב איכ זי איבער-געלאָזנ באַמ טױער פונ דער טורמע.

כאַימ האָט זיכ מיט מיר געזעגנט. ער האָט נאָכגעיאָגט דעמ ציגײַנערשנ טאַבאָר, וואָס האָט געוואַרט אַפ אימ באַמ אַנטקעגנדיקנ קלויסטער.

צווישן פרייַנט

איך בין ווידער באַ דער מישפּאָכע באַסטאַצקי. וווהין צו גיין אַנדערשוווּ האָב איך ניט געהאַט. פאַר די עטלעכע טעג האָט זיך די מישפּאָכע פאַרקלענערט. עס האָבן געפעלט דריַי מענער. זיי האָבן זיך ניט צוריקגעקערט פון דער אַרבעט.

אינדערפרי זייַנען די געבליבענע מענער פון דער מישפּאָכע באַסטאַצקי, צוויי זין און אַ שוועסטערקינד, אַוועק ווי אַלע טאָג צו דער אַרבעט. איך בין אויך געגאַנגען: אין דער היים קאָן מען אַריַינפאַלן צו די כאַפּונעס. הגאַם אויך דאָס אַרבעטן איז שוין ניט מער קיין גאַראַנטיע: פיל אַרבעטנדיקע מאַכנעס האָט מען גלייַך פון דער אַרבעט אַוועקגענומען אין טורמע.

אויפן אַרבעטס־פּלאַץ האָט געפעלט באַ אַ העלפט מענטשן. זיי האָבן געוווינט אין די יידישע געסלעך און זייַנען אַריַינגעפאַלן בעשאַס דער פּראָוואָקאַציע, נאָר די געבליבענע האָבן געאַרבעט וויַיטער. ווידער האָט מען געהאַנדלט מיט די אַרומיקע פויערים. זיך געדונגען פאַר אַ רובל, און עס האָט געמאַכט דעם אייַנדרוק, ווי איטלעכער האָט אונטערגעקויפט דעם טויט.

מיטיק־צייַט איז געקומען דער באַלעבאָס, דער געוועזענער אַרטיסט, פעלדפעבל הערדער און אויפגערופן אַרום זיך אַלע קנעכט. ער האָט גערעדט עפּשער אַ שאָ. געוואָלט אונדז איבערצייַגן אין זייַן גוטסקייַט, אין זייַן אָרנטלעכקייַט. דערציילט מיט אויפגעבלאָזענעם פּאַטאָס, אַז זייַן בעסטער יוגנט־כאַווער איז געווען אַ ייד; אַז די נירנבערגער געזעצן וואַרפט ער זיך ניט אונטער, כאָטש אַליין איז ער אַ פּאַרטיי־מאַן פון 1926. צום סאָף האָט ער פאָרגעלייגט, עס זאָלן אויפהייבן די הענט די יעניקע יידן, וועמענס ברידער, שוועסטער אָדער קרויווים זייַנען אַריַינגעפאַלן אין דער לוקישקער טורמע. ער וועט אַלעמען באַפרייַען. אפילו אין מילכאָמע־צייַט מוז מען זיך אויפירן מאָראַליש... ער, דער פעלדפעבל הערדער, וועט אַזוינס ניט דערלאָזן, באַ אים איז רעכט צו ראַפּאָר־טירן אין בערלין. אַלע האָבן אויפגעהויבן די הענט. באַ איינעם האָט געפעלט אַ ברודער, באַם צווייטן אַ וויַיב, באַ אַ דריטן אַ קאָרעוו. אַנדערע האָבן אויפגעהויבן די הענט אַף טראַף — שוין עטלעכע מעסלעס ווי זיי נעכטיקן ניט אין שטוב. ווער קען וויסן, ווו זייַנען די נאָענטסטע?

נאָך דעם, ווי קאַפּיטאַן־קאַפּלאַנסקי, דער בריגאַדיר, האָט אויפּ־געשטעלט די רעשימע, פאַרשריבן אַלע נעמען פון די ברידער און קרויווים, האָט דער פעלדפעבל הערדער פאַרטרויט עפּעס קאַפּלאַנסקין

אפן אויער און איז אוועקגעפֿאָרן אַפֿ זײַן טאַקסי. קאַפּלאַנסקי האָט אונדז געמאָלדן, אַז דער פֿעלדפֿעבל פֿאָדערט דרײַ גאָלדענע זייגערס פֿון דער פֿירמע „צימאַ", כאָר זײַן ווײַב אַ קאַראַקולענעם מאַנטל, פֿינף פּאָר שיך און שמירול, שאַמפּאַניער און פּוטער, ווײַל אַלײן האָט ער קײן צײַט ניט דאָס צו זוכן. וואָס גיכער מע וועט אים געבן די מאַטאָנעס, אַלץ גיכער וועט דער פֿעלדפֿעבל פֿאָרן מיט דער רעשימע אין טורמע און וועט באַפֿרײַען די געפֿאַנגענע.

אַפֿ מאָרגן זײַנען די מאַטאָנעס גרייט געווען. דער פֿעלדפֿעבל העררדער איז געקומען אַפֿ זײַן טאַקסי און באַוויליקט זיי צו נעמען. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, איז ער אין אַ שאָ אַרום אוועקגעפֿאָרן קיין קאָוונע.

דער סאָם פֿונעם ערשטן יידנראַט

פֿון די אָנגעקומענע אַרבעטער פֿון שטאָט דערוויס איך זיך: דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941 איז אין יידנראַט געקומען בוראַקאַס, אײנער פֿון די שעפֿן פֿון דער היגער „איפּאַטינגאַ", און געגעבן אַ פֿאַראָרדענונג, אַז אַפֿ מאָרגן, צו נײַן אינדערפֿרי זאָל דער יידנראַט צושטעלן אַפֿ ווילנער 12, אַפֿן הויף פֿון דער „איפּאַטינגאַ", צען וועגענער. איבער די וועגענער וועלן ניט זײַן, וועט עס דערנאָך דעם יידנראַט פֿאַרדריסן. בוראַקאַס האָט גוט געוווּסט, אַז אַלע פֿערד און וועגענער האָט מען בײַ די ייִדן שוין לאַנג קאָנפֿיסקירט. אויך דער יידנראַט האָט פֿאַרשטאַנען, אַז עס איז בלויז אַ שפּיצל, אַז בוראַקאַסן גייט טאַקע דערין, אַז דער יידנראַט זאָל דעם באַפֿעל ניט אימשטאַנד זײַן אויסצופֿירן. פֿונדעסטוועגן האָט פֿינקאָס קאָן ניט געוואָלט מיט די אײגענע הענט העלפֿן דער פּראָוואָקאַציע. עס האָט זיך אײַנגעגעבן בײַ ניט ייִדישע טורמאַנעס נאַכצוקריכן פֿון, און מע האָט זיי אַוועקגעשיקט אין דער „איפּאַטינגאַ". נאָר בוראַקאַס האָט די מאַטאָנע ניט אָנגענומען.

— עס איז שוין צו שפּעט, — האָט ער געזאָגט. — עס איז שוין צען מינוט נאָך נײַן...

אַרום עלף אוייגער איז אין יידנראַט געקומען שווײַנענבערג מיט צוויי באַוואָפֿנטע געהילפֿן. ער האָט אויסגעשטעלט בײַ די ווענט אַלע, וואָס האָבן זיך דאָרט געפֿונען, און געטאָן אַ געשריי:

— ווער פֿון אײַך האָט עס אָנגענומען די באַשטעלונג?

עס איז אַרויסגעטראָטן פֿינקאָס קאָן און געמאָלדן:

— איך.

— הייסט עס, דו האָסט עס ניט אויסגעפירט די פאַראָרדענונג? — האָט שווייַנענבערג א שניט געטאָן קאָנען מיט דער נאַהייַקע. — עס איז נאָך אלץ צו שוואך בא אייַך דער זיקאָרן. איך וועל אייַך נעמען צו זיך, וועט איר בעסער פארגעדענקען. — ער האָט אָפּגעקליבן צו זיך 16 ייִדן. צווישן זיי זייַנען געווען פינכאָס קאָן, האָראוו קאַץ, דער פארוואלטער פון „מעפיצע-האסקאָלע” קראסנער, סאול טראָצקי אא., וואָס האָבן זיך דאָרט צופעליק געפונען. מע האָט זיי אויסגעשטעלט פאָרווייַז, אין שווייַנענבערגס געהילפן האָבן זיי אָפּגעפירט אונטער באגנעטן אין טורמע. פון דאָרטן איז שוין קיינער ניט געקומען.

אפּ דער טיר פון ייִדנראט האָבן די דייַטשן אופגעהאנגען א שלאָס.

דער בלוטיקער שפּאס

דעם 6-טן סענטיאבער 1941, זעקס פארטאָג, ווען איך און די גאנצע מישפּאָכע באסטאצקי זייַנען נאָך געשלאָפן, האָט זיך אין דרויסן דערהערט א פּייַפּערייַ און א ווילד צאָקען פון פערדישע טלאָען. צוגעשפּרונגען צום פענצטער, האָב איך דערזען, אז די היגע פּאָליציי טראָגט זיך ווי א היישעריק איבער די גאסן. די שטוביקע האָבן זיך גלייַך אָנגעטאָן. מע האָט געקוקט דורכן פענצטער און זיך געגרייט אפּ אן אומגליק. די גאסן זייַנען געווען געשלאָסן. אָן דאָקומענטן האָט מען קיינעם ניט דורכגעלאָזן. וואָס אונדז דערווארט, האָבן מיר נאָך ניט געוווסט. נאָר אלע האָבן געפילט, אז עס קומט עפּעס פאָר.

עס האָט זיך מיטאמאָל דערהערט א געבראזג פון שויבן. פּונקט אנטקעגן אונדזער פענצטער, אין א שכיינעסדיקן הויז, האָט א פּאָליציאנט מיט א האק אין האנט געזעצט אין א ייִדישער טיר, קענטיק, א פארשלאָסענער, און געריטשעט, מע זאָל וואָס גיכער אים עפענען. ווען די טיר האָט זיך געעפנט, האָט ער די אייַנוווינער באפוילן ארויסגיין אין דרויסן.

נאָך וואָס ווארטן מיר אין שטוב? באלד וועט דאָך פּאָליציי אויך אהער אייַנקומען. און ווהין זיי שלעפּן, ווייס דאָך ווידער קיינער ניט. בעסער אנטלויפן, — זאָגט איינער פון דער מישפּאָכע. אנטלויפן צו דעם ארבעטס-פּלאץ, אפּ די שעסקינער בערג. עס איז דאָך ניט ווייַט, סאכאקל א האלבער קילאָמעטער. קען זייַן, מירן דאָרט געפינען „אונדזער” דייַטש, דעם פעלדפעבל הערדער, אָדער ווי מע האָט אים גערופן „דער סוכאָטניק”. נעכטן האָט ער דאָך באקומען אזוי-

פיל מאטאָנעס, צוגעזאָגט צו פארטיידיקן זײַנע ייִדן. עפשער וועט ער באשיצן איצט?

זאלבעדריט — איך, שמערל און זײַן שוועסטערקינד דער סטודענט — האָבן מיר זיך ווי שטענדיק אוועקגעלאָזט צו דער ארבעט. מיר האָבן אויסגעמיטן די הויפט-גאס און דורכן הויף און גערטנער זיך דער־נעענטערט צו די בערג. די פּאָליציי האָט אונדז קענטיק ניט באמערקט. מיר זײַנען דורכגעשוווּמען צווישן הויכע קוסטן פּאָמידאָרן, און מיר זײַנען ארויסגעקומען צו די שעסקינער בערג.

נאָר דאָ האָט אונדז אָנגעיאָגט א רײַטער... ער איז געלאָפן גאלאָפּ איבער די שטויביקע וועגן, אונדז אָנגעיאָגט און געהייסן זיך אָפּשטעלן. דער רײַטער האָט ניט גערעדט קיין וואָרט. ער האָט אפ שטומלאָשן אונדז געהייסן מיטגיין, און בא א טײַכל האָט ער אונדז איבערגעגעבן א צווייטן. יענער האָט שוין געטראָגן א העלם, און די ביקס האָט ער געהאלטן אונדז אנטקעגן.

„געזעגן זיך מיט דײַנע לידער", — האָב איך א טראכט געטאָן, און גלײַכצײַטיק האָט זיך געוועבט בא מיר א נײַ געזאנג...

נאָר דער מענטש מיטן העלם האָט אונדז געטריבן פאָרויס און געשמייכלט צו זײַן ביקס. דער שווייס אפ זײַן אָנגעהיצטן פּאָנעם איז דאָס מיעסטע, וואָס איך האָב געזען אין מײַן לעבן. אפן בארג איז א יונגע פויערטע אונדז געקומען אנטקעגן. דער מענטש מיטן העלם האָט זי פארטשעפעט, א קניפּ געטאָן אין באק און געזאָגט צו איר:

— דיר געפעלן זייערע זאכן? קום, איך וועל דיר באלד זיי געבן.

די פויערטע האָט אים ניט געענטפערט. ער איז געבליבן באליידיקט. הינטערן בארג האָבן געוואַרט שוין אנדערע. אלע אין העלמען. ער האָט געהייסן אונדז זיך אומדרייען מיט די פּלייצעס און מיט די הענט פארשטעלן זיך די אויגן. איך האָב ארויפגעלייגט אפ די אויגן די פינגער, זיך צוגעהערט, ווי פאָרויס פאר מיר זינגט א פויגל, ווי הינטער מיר ווערן אָפּגעצויגן פון ביקסן די שלעסער, און צווישן די פינגער אפ מײַנע אויגן האָב איך דערזען א שפּריצנדיק פײַער — א געקנאל, איבערן געקנאל — צווייגן... איך האָב א פאל געטאָן אין גראָז. דער ערשטער געדאנק, וואָס האָט א שניט געטאָן דעם באוווּסטזײַן, איז געווען, צי בין איך טאקע טויט? זיך איבער־געצײַגט, אז ניט, האָב איך א קוק געטאָן אפ די כאווערים. איינער איז געשטאנען אפ די קני, און דער צווייטער האָט זיך אפילו ניט אײַנגעבויגן.

הייסט עס, מיר לעבן. טאָ ווער האָט דאָ אין אונדז געשאָסן? ערשט

איצטער האָב איך דערהערט הינטער מײַן פּלייצע א געלעכטער, און דער מאַן מיטן שטאָלענעם העלם האָט אונדז געזאָגט מיט א שמייכל:

— עס איז געווען א שפּאַס, הייבט זיך אוף. איך וועל אײַך פירן אין געטאָ.

דער וועג צו דער געטאָ

מיר האָבן אלץ ניט געגלייבט. געמיינט, דאָס איז איינע פון די פּראָוואָקאציעס. צוקומענדיק אָבער נעענטער צו ווילקאָמירער גאס, וווהין דער שטאָלענער העלם האָט אונדז געפירט, האָב איך דערזען, ווי מע פירט אויך אנדערע מאַכנעס.

אַף ארום ווילקאָמירער גאס, ווו עס איז געווען אמאָל די „גרויסע מיל", האָט מען די קופּעס יידן אופגעטריבן אפן הויף. געהייסן דאָרט ווארטן. צום ערשטן מאָל פאר די עטלעכע כאדאָשים האָב איך דערזען פאר זיך מײַנע אלטע באקאנטע שכיינים און כאווייריִם פון לאנגע יאָרן. אלעמען האָט מען באגינען ארויסגעריסן פון די הײַזער, ניט דערלויבט מיטנעמען קימאט גאָרנישט פון די זאכן, און גלײַך ווי די באלעבאטים האָבן איבערגעטראָטן זייערע שוועלן, האָט מען די טירן פארכאסמעט און באם ארײַנגאנג ארופגעקלעפּט א צעטל:

„דויטשעס אײַגענטום!"

דער הויף האָט געפּלייצט מיט יידן. ערשט-געבוירענע קינדער, גויסעסדיקע זקיינים, טראָגעדיקע פרויען — אלץ איז אופגעמישט אין דעם קאָכיקן קעסלגרוב. די געיאָגטע האָבן ניט געוויינט. דער ערעוו געטאָ האָט אויסגעברענט די טרערן, פארשטיינערט די געפילן. מע האָט דערשפירט דעם שוידער פון דער צײַט. דערשמעקט, אז עפּעס גרייט זיך.

איך דערמאָן זיך א פרוי מיט א בלייכן אויסגעצויגענעם פּאָנעם. זי איז געשטאַנען מיט א קינד אף איר אָרעם לעבן פּארקאַן און ארויסגעקוקט צו איר הויז. דאָס קינד האָט געוויינט, האָט אויסגע-שטרעקט די הענטלעך איבערן פּלויט, ווו עס איז געשטאַנען דער וועכטער, וואָס האָט געהיט די געפאַנגענע. דער וועכטער האָט געגעסן עפּל. ער האָט ארויסגענומען פון קעשענע אן עפּל און גע-געבן דעם קינד. דאָס קינד האָט אופגעהערט וויינען און זיך גענומען צו דעם עפּל. די פרוי האָט ארויסגעריסן בא דעם קינד די מאַטאַנע און אף צוריק א וואָרף געטאָן צו דעם וועכטער. דערבײַ האָט זי געזאָגט:

— איך דארף ניט פון א מערדער קיין ראכמאָנעס!

נאָך עמעץ איז געזעסן איינגעבויגן אַפ א שטיין, די פינגער איינגעוואקסן אין באָרד, און איבערן הויפ האָט זיך געטראָגן זיין ניגן פון טילים.

עס האָט זיך דערהערט א פייפ. צוויי אָפיצערן, א דייטשישער און א היגער, זיינען אריין אין הויפ און געהייסן אלעמען זיך אויסשטעלן צו פיר אין א ריי. דער היגער האָט אונדז געזאָגט, אז דאָס פירט מען אונדז אין געטאָ.

מע האָט גענומען זיך רירן. בא די זייטן האָט אונדז ארומגערינגלט פאָליציי.

אפן וועג זיינען צוגעקומען נאָך מענטשן פון די שכיינעסדיקע געסלעך. פאָליציי, באגלייט מיט ספּעציעלע אָנווייזער, איז געלאָפן פאָרויס און ארויסגעטריבן יענע, וואָס זיינען נאָך געווען אין די הייזער. א סאך יידן, וואָס ביז אצינד זיינען זיי געלעגן אין באהעלטענישן, האָבן זיך דערוווסט, אז מע פירט אין געטאָ. זיי האָבן מוירע געהאט אליין צו בלייבן. עס איז ארויס א קלאנג, אז נאָך דעם, ווי מע וועט ארייננטרייבן אין געטאָ, וועט מען פארברענען די יידישע הייזער. דעריבער זיינען זיי ארויס פון דער כינצטערניש און זיך געשטעלט אין די רייען. זיי האָבן אויסגעזען ווי גייענדיקע מייסים.

א געקומענער פון שטאָט איז אפ א ווייל אריינגעשפרונגען צו אונדז אין דער מאכנע און דערציילט:

— עס זיינען פאראן צוויי געטאָס: אפ רודניצקער גאס און אפ דער יידישער. אָבער ניט אלע ווערן אהין געפירט. גאנצע גאסן מיט הונדערטער און טויזנטער מענטשן פירט מען ניט אין געטאָ, נאָר אין דער לוקישקער טורמע.

פארבייגייענדיק אונדזער הויז, אפ ווילקאָמירער 14, האָב איך דערזען מיין מאמע. זי איז געשטאנען אפן באלקאָן אָנגעלענט אָן פארענטש, מיטן גראָבן קאָרבן-מינכע אונטערן אָרעם, מיט א פעקעלע בא דער זייט, און ניט געוווסט וואָס צו טאָן: אראָפגיין און זיך אָנשליסן אָן דער ריי אָדער ווארטן, ביז די פאָליציי וועט אראָפּיאָגן. זי איז געשטאנען צעטומלט אפן באלקאָן, און אירע פארטרערטע אויגן האָבן מיך געזוכט צווישן אוילעם. מיר האָבן זיךביידע דערזען. דער וועכטער האָט אָבער ניט געלאָזט זיך אָפשטעלן.

ווען די מאכנע איז געקומען אפ דער גרינער בריק, האָב איך דערזען, ווי בארג-אראָפ פון קאלווארייער גאס גייט א צווייטע מאכנע, נאָך גרעסער ווי אונדזערע. זי ווערט אויך געפירט אין א קייט פון פאָליציי.

אפ דער גרינער בריק האָבן אלע דערשפּירט, אז אָט דאָ וועט זיך אנטשיידן אונדזער גורל. אויב מע וועט פירן פּאָרויס, דורכ ווילנער צו מיצקעוויטש-גאס, איז א סימען, אז מע וועט קומען אינ געטאָ. אויב מע וועט די מאכנע פארקערעווענ רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע, איז א סימען, אז מע פירט צו אנ עקזעקוציע.

באם אריבערגיינ די גרינע בריק האָט אפ א מינוט זיך אָפּגע-שטעלט דאָס הארצ. וואוהינ וועט מענ פירנ? איינ טראָט, פינפ טריט, צענ. מע האָט אוועקגעפירט פּאָרויס. מע האָט געײַלט. די הינטערשטע האָבנ געטראָטנ אפ די פּיס. געוואָלט וואָס גיכער אריבערגיינ דעם וועג. זײַנ וואָס ווײַטער פונ דער לוקישקער טורמע.

איך האָב אומגעדרייט דעם קאָפּ, געוואָלט וויסנ, וואָס איז מיט דער גאס הינטער אונדז. איך האָב דערזענ, ווי די הונדערטער, אינ א שפאלער פונ גלאנציקע באגנעטנ, ווערנ פארקערעוועט אפ רעכטס צו דער לוקישקער טורמע.

* * *

מע האָט געפירט אינ געטאָ וועדליק א געגויעמ פּלאנ. א סאכ גאסנ האָט מענ גלײַך טאקע אָנשטאָט געטאָ אוועקגעפירט צום טויט. פּאָלגנדיקע גאסנ זײַנעג צו דער געטאָ ניט דערגאנגענ: מיצקעוויטש-גאס, טארטאקי, פּאָרטאָווע, ביידע פּאָהולאנקעס, קאלווארײַער (פונ 50־טנ נומער ביז נומער 1 זײַנענ דערגאנגענ), פּיראָמאָנט, א טייל זווע-ריניעצ, וועגגלאָווע, אנטאָקאָל, אאא., צוזאמענ בא א צענ טויזנט מענטשנ.

קומענדיק צו מיצקעוויטש־גאס, האָב איך דערזענ אנ אויסטערלישן בילד: בא א צוואנציק מענטשנ, אנדערע האלב-נאקעטע, אנדערע אָנגעטאָנ אינ מעשוגאָיִמ־העמדלעך, מיט ווילדע אופגערייצטע פּענע-מער, האָבנ מארשירט פּאָרווײַז אפנ ברוק, אונ בא דער זײַט האָט געשפאנט א דײַטשישער אָפּיצער מיט מעדאלנ אפ דער ברוסט. דאָס זײַנענ געווענ די ידישע מעשוגאָיִמ פונ אנטאָקאָלער שפּיטאָל.

די דײַטשנ האָבנ זיי ארומגעפירט איבער דער גאָרער שטאָט, קעדיי צו ווײַזנ פאר דער ניט ידישער באפעלקערונג די ידישע ראסע. די מעשוגאָיִמ האָט מענ אָנגעשלאָסנ אָנ דער שפּיצ פונ אונ-דזער מאכנע. פּאָרויס איז געפאָרנ אנ אויטאָ מיט א גרויסנ האקנ-קרייצ, אונ א פילמ־אָפּעראטאָר האָט פארייביקט דאָס בילד.

אויך אנדערע גאסנ האָבנ זיך אָנגעשלאָסנ אָנ אונדזער מאכנע. יונגע מענער זײַנענ דאָרט געווענ ווינציק. די כאפּונגעס האָבנ זיי אויסגעכאפּט נאָך פריער. דעריקער זײַנענ דאָס פרויענ, קינדער אונ זקיינים. עס האָבנ זיך מיטגעשלעפּט אויך קראנקע אונ קאליקעס,

ארויסגעטריבענע פונ די שפיטעלער. אינ זייערע בלויע שפיטאָל־קליידער האָבנ זיי דער פּראָצעסיע צוגעגעבנ א באזונדערנ אומהיימלעכנ אויסזענ.

אפ דייטשישער גאס לעבנ פונקט ביכער־קראָמ האָבנ א בלענד געטאָנ צוויי ווייסע טויערנ: איינער לינקס, אפנ ראָג יידישער אונ דייטשישער, דער צווייטער רעכטס — אפ גיטקע טויבעס זאווולעק. די טויערנ זיינענ געווענ פארמאכטע. ארומ אונ ארומ איז געשטאנענ כּאָ־ליציי, די באוועגונג איז געווענ אָפּגעשטעלט. בא די טויערנ האָט אונדז אָפּגעווארט הערינג, שווייגענבערגס אדיוטאנט, א געלער אויס־געצויגענער דייטש מיט א שארבנדל אפנ היטל. ער האָט געשליידערט מיט די פויסטנ הינ אונ הער, ווי א שיקערער דיריגענט. דאָס האָט ער אָנגעוויזנ, וווהינ די יידנ זאָלנ גיינ — אינ דער ערשטער געטאָ אָדער אינ דער צווייטער. רעכטס איז געווענ די ערשטע, לינקס די צווייטע. עס האָט זיי כּאַנאנדערגעטיילט די דייטשישע גאס.

דורכ די אָפּגעבויגענע ברעטער פונ דעמ הילצערנעמ ניט פאר־ענדיקטנ טויער האָט מיכ א פוס אריינגעשטופּט אינ גיטקע טויבעס זאווולעק — דאָס פּאָדערהויז פונ דער ערשטער געטאָ.

דער טויער פונ ווילנער געטאָ אפ רודניצקער גאס.

הינטערנ טויער

דאָס פאָנעמ פונ געטאָ

איכ בינ געשווומענ אינ דעמ קאָכעדיקנ מענטשנ-שטראָמ אונ האָב ניט געקענט זיכ אָפּשטעלנ. ניט געפונענ קיינ ברעג, קיינ אָנהאלט. יידנ מיט שמאטעס אונ פעק זיינענ געלאָפנ איבער די הויפנ אונ פארכאפט וווינונגענ. די וווינונגענ זיינענ געווענ פרייע. דאָס האָט שווײַנענבערג מיט א וואָכ צוריק ארויסגעריסנ פונ דאָרט די אײַנוווי-נער אונ זיי פארשלעפט אינ פורמע. די ניט-יידישע באפעלקערונג, וואָס האָט געוווינט אינ דעמ קווארטאל פונ דער געטאָ, האָט פריער, אינמיטנ דער נאכט, זיכ געמוזט ארויסקלײַבנ.

איכ האָב דערזעענ די דיכטערנ לעע רודניצקי. זי איז געשווומענ ווי איכ אינעמ האמונ. מיר האָבנ ביידע זיכ אויסגעקניפּלט פונ אוילעמ אונ זיינענ ארײַנ אינ „בײַערקעס הויפ", וווּ עס האָט געוווינט אמאָל מײַטקע כאבאד. אירע ערשטע ווערטער זיינענ געווענ: זיי וועלנ לענינגראד ניט נעמענ!

אפ לידסקע געסל האָבנ מיר געפונענ א וווינונג. מיר זיינענ געווענ נאיוו — געמיינט, מע וועט זיכ קענענ אָפּרוענ. די דירע איז געווענ א ליידיקע. די רעשטלעכ פונ דער באלעבאטישקייט האָבנ זיכ געוואלגערט אפ דער ערד. אפ א שטול אינ א ווייקשאכט האָט זיכ געזאלצנ פלייש, אינ א לאבנ ברויט האָט געשטעקט א מעסער, אונ אפנ טיש איז געשטאנענ א גלאָז טיי, וואָס שווײַנענבערג האָט ניט געלאָזט אויסטרינקענ דעמ באלעבאָס פונ דער וווינונג.

איכ האָב זיכ געלייגט אפ א שטרויענעמ געלעגער אונ אופגע-קליבנ די געדאנקענ. ווו בינ איכ? ווו איז מײַנ פרוי? ווו איז די מאמע? דער טאָג האָט זיכ געצויגנ לאנג, ווי א יאמ, וואָס מע זעט דעמ ברעג ניט. עס איז ערשט איצט דרײַ אזייגער. דער קאָפּ ברענט, איכ ווער פארסאמפּעט. איכ האָב געפונענ א קרוג וואסער. ארופּ-געגאָסנ אפנ קאָפּ. מיר איז געוואָרנ לײַכטער. איכ האָב א פאל גע-טאָנ אפנ שטרויענעמ געלעגער אונ פארזונקענ אינ שלאָפּ.

אינ אָוונט איז געקומענ די דיכטערנ אונ מיכ אופגעוועקט. מיר

איבערגעגעבנ א גרוס פונ דער מאמענ. זי לעבט. א באקאנטער האָט זי געזעענ אינ געטאָ, ביז מיר זײַנענ אראָפ אינ גאס. באגעגנט כא-ווײַרימ. דעמ ארטיסט בערעגאָווסקי אונ שאבסײַ בליאכערנ. זיי דער-ציילנ, אז די גאנצע געטאָ איז פאנאנדערגעטיילט מיט טויערנ, אויכ אינווייניק איז ניט מעגלעכ דורכצוגיינ פונ איינ גאס אינ דער אנ-דערער. די טויערנ אינ געטאָ גופא זײַנענ מיר גאָר ניט געפעלנ, איכ האָב באשלאָסנ זיכ ארויסבאקומענ אפ רודניצקער גאס. עס גייט די הויפט-גאס פונ געטאָ. מײַנ באגלייטערנ האָב איכ פארלאָרנ אינ וועג. דורכ בוידעמער אונ לעכער האָב איכ זיכ דערשלאָגנ פונ לידסקער געסל אינ דער הויפט-גאס. אלצ נײַע אונ נײַע מאכנעס זײַנענ ארײַנ-געשווומענ פונ שטאָט. איכ האָב דערזענ צווישנ זיי מײַנ פרײַנט קאלמאנאָוויטש — דעמ באקאנטנ געלערנטנ, מיטארבעטער פונ „ייוואָ". ער איז פארוואקסנ מיט א שיטער בערדל. פונ זײַנע קנייטשנ האָט ארויסגעקוקט דער יידישער גורל. איכ האָב זיכ ארײַנגעשניטנ צווישנ אוילעמ אונ אימ גענומענ אונטערנ אָרעמ.

— שאָלעמ-אליכעמ א יידנ, וואָס מאכט איר?

קאלמאנאָוויטש האָט זיכ דערפרייט, מיכ געקלאפט איבערנ אקסל:

— אויב נאָר צווישנ יידנ — איז שוינ גוט...

* * *

אפ רודניצקער 6, ווו עס געפינט זיכ דער בנינ פונ דער רעאל-גימנאזיע, איז פול מיט מענטשנ. יעדער וויל זיכ ארײַנכאפנ אינ א דירע זאָל דאָ אפנ הויפ. מע זאָגט, דאָ וועט זיכ געפינענ דער יידנ-ראט אונ דאָס אָרט איז זיכערער ווי ערגעצ אנדערש. דערווײַל איז ניט מעגלעכ דורכצוגיינ. איטלעכער האָט זיכ צוגעוואָרצלט צומ באָדנ אונ גיט ניט אָפ קיינ שפאנ, גלײַכ עס וואָלט זיכ אונטער זיי גע-פונענ אנ אוצער. איכ זע אנ אלט פאָרפאָלק. ביידע ליגנ אפ א העגעלע אונ קוקנ אפ דער געטאָ. ביידע זײַנענ פאראליזירט. ווי נאָר עס איז ארײַנ די פאָליצײַ ארויסצוטרײַבנ פונ דער דירע, האָט זיי אָפגענומענ הענט-אונ-פיס. א קאָרעוו האָט זיי ארײַנגעלייגט אינ א וועגל אונ געבראכט אהערצו. איכ האָב געוואָלט זיי העלפנ. גע-פרעגט זייער פארלאנג. דער אלטער האָט א צוק געטאָנ מיט די ליפנ אונ שטיל, אָבער גענוג דײַטלעכ ארויסגערופנ:

— גיט מיר סאמ!

איכ האָב זיכ דערוווּסט, אז זייער פאמיליע איז באראנאָווסקי.

די אקטריסע וויטאלינא האָט מיכ געצויגנ פאר דער האנט.

— קומט מיט מיר. א דירע האָט איר שוין? איך האָב נאָך א פרײַ אָרט. מע וועט עס אויסכאַפּן.

אַף דעם זעלבן הויף, אין דער וווינונג פון כויכער שטשיבוק, האָב איך זיך אײַנגעמאָשטשעט אין א ווינקל. דער באַלעבאָס, וואָס האָט דאָ געוווינט פון פריִער, האָט זיך שטאַרק געבראָגעזט אַף זײַנע נײַע, ניט געבעטענע קוואַרטיראַנטן. דער אַלטער שטשיבוק איז ווײַטער דערווײַל באַלעבאָס. עס האָט קיינער קיין רעכט ניט אָנצורירן זײַן אייגנטום. פון דער וואַנט הענגט נאָך אַראָפּ זײַן פּאָרטרעט מיט די לײַבעדיקע פּאַרדרייטע וואָנצעס, וואָס קוקן אַף דער וועלט מיט גאַדלעס און האַנאָר.

עס איז געוואָרן טונקל. איך לויף איבער הויף: און געסלעך צו געפינען מײַנע נאָענטסטע. די געטאָ איז גרעסער, ווי איך האָב געמיינט. רודניצקער גאַס, אָשמענער, שפּיטאָל-גאַס, דיסנער, שאַוולער, סטראַשון-גאַס, לידסקע און דרײַ הויפן פון קאַרמעליטן-גאַס. דאָס אַלץ איז אונדזער „אייגנטום”, ניט אומעטום איז אָבער מעגלעך דורכצוגיין. סטראַשון-גאַס איז פאַרשפּאַרט מיט א טויער. לידסקע האָט בכלל ניט קיין דורכגאַנג. מע קען אהער צוקומען נאָר דורך די בוידעמער. צו די דרײַ הויפן אַף קאַרמעליטן-גאַס האָבן די ייִדן דורכגעהאַקט ווענט דורך נומ. 6, 14 און 16 פון רודניצקער גאַס. אַף שפּיטאָל-גאַס באַגעגנט מיך ליבע גראַדע, די פרוי פון דעם דיכטער כאַים גראַדע. זי אַרבעט אין ייִדישן שפּיטאָל, וואָס גייט אַרײַן אין געטאָ. זי איז א קראַנקן-שוועסטער. זי פירט מיך אַרײַן אַפן שפּיטאָל-הויף און ברענגט פאַר מיר א קוביק מילך. מע טראָגט א פאַרסאַמטן, עס איז דער אַלטער ד"ר גערשוני. איך טרינק די מילך און וואַרג זיך.

דעם טויער, וואָס פאַרצוימט סטראַשון-גאַס, האָבן שוין הענט אויפגעריסן. איך טראָג זיך אַהין. אַפן הויף, ווו עס איז געווען ניט לאַנג דער ערשטער ייִדנראַט, זיצט דער לערער טורבאָוויטש, אָנגעלענט אָן א בערגל שטיינער און פאַרשרײַבט עפּעס אין א ביכל. דאָס פירט ער א טאָגבוך. אַף סטראַשון-גאַס 1 האָב איך געפונען מײַן מאַמע. אין א כאָרעוו הויז, בא דער שײַן פון זון-פאַרגאַנג, איז זי געשטאַנען און געדאַוונט. אַפן קיך האָט זיך געוואָרעמט טיי. די שכיינים האָבן געגרייט עסן. א מיידל מיט א שפּיגעלע אין האַנט האָט זיך געפּאַרבט די ליפּן. מע האָט געלאַכט, געוויינט, געצירעוועט זאָקן. דאָס הויז ברענט, און דער זייגער גייט ווײַטער.

* * *

עס איז געווען א ליכטיקע נאכט. איך האָב ניט געקענט איינ־שלאָפן. געריכט איז די פרוי, וואָס האָט גערעדט צו איר שאָכן: „די ערשטע נאכט אין געטאָ איז ווי די ערשטע נאכט אין קייווער". איך בין אראָפּ מיט די טרעפּ אפן הויף. אפ די גאסן זיינען געלעגן קופּעס מענטשן. ניט פאר אלעמען האָט געסטייעט דירעס, איז מען געלעגן אפ דער ערד, ווי פיש ארויסגעשלײַדערט אפ א זאמדיקן ברעג...

לעבן יאָגיכעס' קלויז האָב איך באגעגנט קאלמאנאָוויטשן. אויך ער האָט ניט געקענט איינשלאָפן. ווי איך, איז ער אראָפּ זיך צוקוקן צו דעם כורבן. מיר זיינען געגאנגען צוזאמען. איך האָב מוירע גע־האט אויסצוריידן א וואָרט, צו באליידיקן די שטילקייט. אפ רודניצ־קער 4, לעבן הילצערנעם טויער, איז געלעגן אפ א ביסל שמאטעס א האלב־נאקעטע פרוי און זיך געוואָרפן אין פאליקע. די לעוואָנע האָט באלויכטן אירע צעווינטיקטע האָר און מיט א גרינעם אומהיים־לעכן קאָליר באפארבט אירע באקן.

די צווייטע פּראָוואָקאציע און דער צווייטער יידנראט

אפ מאָרגן האָט מען זיך דערוווּסט נייעס. אלע מענטשן, וואָס זיינען געווען אפ לידסקע, האָט שווייַנענבערג באנאכט ארומגערינגלט מיט כאפּונעס און אלעמען אוועקגעפירט אין דער ריכטונג צו פּאָנאר. א קליינעם טייל האָט מען אפ מאָרגן צוריק געבראכט און ווידער זיי ארייַנגעשפּארט אין די ביידע געטאָס. דאָס איז געטאָן געוואָרן צו באַרויקן און פארטומלען דעם אוילעם, קיינער זאָל ניט וויסן, צי זיינע נאָענטע האָבן זיך אומגעקערט אָדער ניט. גיין פון איין געטאָ אין דער אנדערער איז געווען פארבאָטן.

דאָס אוועקנעמען די יידן פון לידסקע האָט מען אָנגערופן די צווייטע פּראָוואָקאציע. צוזאמען האָט מען דאָרט אויסגעראָטן בא א צוויי טויזנט מענטשן. ווען א הונדערט האָבן זיך אָבער אומגעקערט צוריק, איז געוואָרן די שטימונג א בעסערע.

דעם זעלבן טאָג האָט מורער באשטימט א יידנראט. בעראָש איז געוואָרן א.וועקגעשטעלט יאקאָוו גענס, א געוועזענער אָפיצער פון דער ליטווישער ארמיי, א ייד פון קאָוונע. צום יידנראט האָבן גע־הערט: אנאטאָלי פריד, אינזשעניער בוכמאן, אדוואָקאט מילקאָנאָוויצקי, פישמאן און גריגאָרי יאשונסקי.

דער יידנראט איז געווען פאראנטוואָרטלעך פאר דער אָרדענונג אין געטאָ. גענס האָט געשאפן אן אָרטיקע פּאָליציי, ער האָט אָרגא־

ניזירט די אדמיניסטראציע אינ געטאָ, געשאפנ א מינ סטרוקטור פאר דעמ מעשונעדיקנ צושטאנד. ער האָט אויסגעקליבנ צוגעפאסטע יונגעלײַט, זיי אָנגעטאָנ אפנ ארבל בלויע טאשמעס מיט ווײַסע מאָגנ-דאָווידס אונ פונ הײַנט אונ ווײַטער האָט מענ זיי געמוזט פאָלגנ, אויספירנ אלע זייערע באפעלנ. קעדיי מע זאָל פאָלגנ אפ אנ עמעס, איז אפ לידסקע געסל געעפנט געוואָרנ א טורמע אונ צו דער טורמע דרײַ פאָליציי-קאָמיסאריאטנ. פאר יעטווידער זינד, ווי גיינ אינ א פארקערטער ריכטונג, גיינ שפעטער ווי די באשטימטע שאָ אָדער פאר שטערנ די רו — איז מענ געוואָרנ באשטראָפט מיט געלט אָדער מיט ארעסט. מע האָט אפילע געשאפנ אינ געטאָ א געריכט מיט א געגויעמ שטראָפ-קאָדעקס אונ ספעציעלע מאלבושימ פאר די פארטיידיקער אונ פראָקוראָר.

* * *

דער יידנראט האָט שוינ דײַטלעכ געזענ, אז די שפיל איז צומ טײַוול. ער האָט געוווסט, אז די שכיטע האָט זיכ אריבערגעטראָגנ אינ ווײַסרוסלאנד אונ אז דער ציל פונ די דײַטשנ איז אונדז אלעמענ אויסצוראָטנ ביז איינעמ. גענס האָט געמיינט, אז אימ וועט זיכ אײַנגעבנ צו באפרײַענ א טייל אײַנוווינער פונ געטאָ. ער האָט געשפילט אפ דער צײַט. געוואָרט, עס זאָל זיכ דערנעענטערנ דער פראָנט, די דײַטשנ זאָלנ ניט באווײַזנ אויסצופירנ זייער רעציכע. ער האָט געגלייבט מורערנ אונ ווײַסנ. דער לעצטער פלעגט קומענ צו אימ אינ געטאָ אפ מיניק. די צוויי טאליאָנימ האָבנ גענסנ פארזיכערט, אז די ווילנער געטאָ וועט מענ ניט ליקווידירנ. גענס האָט געגלייבט אונ פלעגט דורכויס אײַנריידנ דעמ אוילעמ, מע זאָל גוט ארבעטנ, ווײַל די געטאָ האלט זיכ נאָר אדאנק דער ארבעט. ער האָט געשאפנ אינ געטאָ ווארשטאטנ, אופגעבויט פאכשולנ, די יוגנט זאָל זיכ אויסלערנענ א פאכ.

די יידישע פאָליציי, וואָס צומ גוטנ קאָנ מענ זי ניט דערמאָנענ, פלעגט מאכנ אינ די נעכט רעוויזיעס אונ צונעמענ דאָס געפונענע גאָלד אונ די ווערטפולע זאכנ. מיט דעמ האָט גענס אונטערגעשטימט זײַנע דײַטשנ. א סאכ מאָל האָט ער באַ זיי געפועלט אונ האָט ארויסגענומענ פונ טורמע געפאנגענע שוינ ערעוו דער עקזעקוציע. גענס האָט ניט פארשטאנענ, אז ער איז בלויז א ווערקצײַג אינ די הענט פונ דער געסטאפאָ, אז וועלנדיק העלפנ יידנ, העלפט ער אינדערעמעסנ די דײַטשנ אומצוברענגענ די געטאָ.

א בינטל געזעצנ

די ערשטע פאראָרדענונג, וואָס מורער האָט ארײַנגעשיקט אינ געטאָ דעמ ייִדנראט, איז געווענ: מאָרגנ אינדערפרי דארפ אפנ געטאָ-טויער הענגענ א שילד: „אכטונג! יודענ-פירטעל, זעוכע-געפאר! אײַנ-טריט פיר ניכט יודענ פערבאָטענ!" א צווייטע מעלדונג אפנ טויער האָט געדארפט וואָרענענ, אז עס איז פארבאָטנ ארײַנצוטראָגנ אינ געטאָ יעטווידער מינ שפּײַז אונ האָלצ.

אינ מעשעכ פונ דער זעלבער נאכט האָט מענ געמוזט מורערנ צושטעלנ אַ רעשימע: וויפל אײַנוווינער עס געפינענ זיכ אינ געטאָ, זייערע יאָרנ, פאכנ, אדרעסנ אונ צי זיי האָבנ שײַנענ, אז זיי ארבעטנ.

דער אוילעמ האָט ניט געוווּסט, ווי איז בעסער: רעגיסטרירנ זיכ צי ניט. די, וואָס האָבנ געהאט שײַנענ, האָבנ זיכ מערסטנס רעגי-סטרירט. די, וואָס האָבנ קיינ שײַנענ ניט געהאט, האָט מענ אפ מאָרגנ געצוווּנגענ אריבער אינ דער צווייטער געטאָ. נאָר ווענ די ווײַבער אונ קינדער זײַנענ קאָלאָנעסווײַז ארויס דורכנ טויער אינ ריכטונג צו דער צווייטער געטאָ, אפ דער אנדער זײַט גאס, זײַנענ זיי ארומגעכאפט געוואָרנ מיט א קאָרדאָנ פאָליציי, אונ קיינמאָל האָט מענ זיי שוינ מער ניט געזענ. א טייל נאָר האָט מענ ארײַנגעפירט אינ דער צווייטער געטאָ, קעדיי דער אוילעמ זאָל ניט וויסנ, ווער עס לעבט אונ ווער ניט.

פונ דער צווייטער געטאָ ווידער האָט מענ פאכלײַט באפוילנ צו גיינ אינ דער ערשטער געטאָ. זיי זײַנענ אָבער אהינ ניט געקומענ. אויכ זיי האָט מענ שוינ מער ניט געזענ.

עס איז ניט מעגלעכ אויסצורעכענענ די סעריעס געזעצנ אונ באפעלנ, וואָס זײַנענ אָנגעקומענ פאר דער געטאָ. איכ וועל בלויז פרוווּנ ברענגענ א קליינ בינטל, אונ זאָל א נאָרמאלער מענטש פרוווּנ עס באנעמענ:

ייִדנ טאָרנ ניט קוקנ דורכ פענצטער, וואָס גייענ ארויס אויסער דער געטאָ, דעריבער מוזנ די פענצטער גוט פארקלאפט זײַנ אָדער פארשמירט אפ ווּנקל;

ייִדנ איז פארבאָטנ צו ריידנ וועגנ פאָליטיק;

ייִדנ טאָרנ ניט ריידנ דײַטש;

פארנ האנדלענ אָדער ריידנ מיט א ניט-ייִדנ ווערט א ייִד דערשאָסנ;

ייִדנ טאָרנ ניט טראָגנ קיינ וואָנצעס (קעדיי מע זאָל לײַכטער דערקענענ דעמ ייִדנ, ווענ ער גייט אינ שטאָט);

עס איז פארווערט צו עסנ פעטס;

ייִדישע פרויענ טאָרנ זיכ ניט פארבנ די האָר, די ליפּנ;

מע טאָר ניט דאווענע, מע טאָר זיכ ניט לערנענ;

פונ א זעקסיעריק קינד ביז א זאָקנ דארפ יעדער טראָגנ געלע לאטעס, כײַ אינ געטאָ, סײַ אויסערנ געטאָ. דערבײַ מוזנ די לאטעס זײַנ גוט צוגענייט אפ אלע שפּיצנ, אונ מע דארפ זיי טראָגנ אפ דער לינקער זײַט ברוסט אונ אפ דער פּלייצע;

אז א דײַטש קומט ארײַנ אינ געטאָ, מוז מענ פאר אים אראָפּנעמענ דאָס היטל. דערבײַ טאָר מענ זיכ ניט נייגנ אונ זאָגנ „גוט-מאָרגנ";

עס איז פארווערט ארײַנצוטראָגנ אינ געטאָ בלומענ;

ייִדישע פרויענ טאָרנ ניט געבוירנ. אויב א פרוי וועט געבוירנ, וועט זי געטייט ווערנ צוזאמענ מיטנ קינד.

ווענ געסטאפּאָ האָט אָפיציעל געמאָלדנ דעם דירעקטאָר פונ געטאָ-שפּיטאָל ד"ר סעדליס, אז פונ בערלינ איז אָנגעקומענ א געזעצ, וואָס פארבאָט ייִדישע פרויענ צו געבוירנ קינדער, איז אינ געטאָ פאָרגעקומענ אנ עמעסע צערודערונג. מע האָט ניט געוווסט, וואָס צו טאָנ מיט די טראָגעדיקע פרויענ, מיט די ערשט-געבוירענע אייפעלעכ. מאמעס זײַנענ אוועק געבוירנ מיטנ באוווסטזײַנ, אז זייערע קינדער וועט מענ פארסאמענ. אָבער אויכ אָט דעמ געזעצ האָט מענ געפּרווט שפּעטער גויווער זײַנ. מע פלעגט באהאלטנ די נײַ-געבוירענע גלײַכ פונ בראָכשטול אינ א פארמאסקירטנ צימער. באנאכט פלעגנ די מאמעס אהינ שטילערהייט ארײַנקומענ אונ געבנ זויגנ די קינדער. ווענ די קינדער זײַנענ עטוואָס אויפגעוואקסנ, האָט מענ זיי אינ די אָפיציעלע געטאָ-אמטנ פארמאָלדנ עלטער, ווי זיי זײַנענ.

די ראנגלעניש פונ דער ייִדישער פרוי פאר געבוירנ אינ געטאָ א קינד, עס זאָל זײַנ א טרייסט נאָכ די אומגעקומענע עלטערנ, נאָכנ דערמאָרדעטנ מאנ, אונ עס זאָל אויפהאלטנ דאָס ווײַטערדיקע לעבנ אונ די צוקונפט פונ א פאָלק — האָט אָנגעהאלטנ אינ געטאָ ביז די לעצטע טעג. אונ אומפארגעסלעכ איז דאָס בילד, ווענ בלייכע מאמעס מיט נײַ-געבוירענע קינדער אפ די הענט, געבוירענע קעגנ דײַטשישנ געזעצ, אויסבאהאלטענע אינ גריבער, אפ בוידעמער, אינ היילנ, זײַנענ געשלעפּט געוואָרנ דורכ די געסלעכ צומ טויט.

די צעטומל־קאָלירנ

גלײַכ ווי די דײַטשנ זײַנענ ארײַנ אינ ווילנע, האָט זיכ אָנגעהויבנ א כאפּעניש אפ ייִדישע מענער. מע האָט זיי געשלעפּט אפ

פאַרשיידענע אַרבעטן. קעדיי מע זאָל די אַרבעטנדיקע אָפּנ גאַס ניט אַרעסטירנ, האָבנ זיי פונ זייערע אַרבעטסגעבער באַקומענ שײַנענ. אָפּנ שײַנ איז געווענ א פאָטאָגראַפיע פונ דעם אַרבעטנדיקנ ייִדנ. א שײַנ מיט א פאָטאָגראַפיע האָט זיכ גערעכנט פאַר א גוטנ שײַנ. גלײַכצײַטיק זײַנענ געווענ שײַנענ אָנ פאָטאָגראַפיעס.

נאָכ די שײַנענ מיט די פאָטאָגראַפיעס האָט מענ אָנגעהויבנ אַרויס־געבנ „ווײַסע שײַנענ", באַשטעטיקטע פונ אַרבעטס־אַמט אינ ווילנע. דער שײַנ איז געווענ ביז א טערמינ, דאָס הייסט, ביז דעם טאָג „טאָר" מענ דעם ייִדנ ניט שיסנ. אַלע מענער, וואָס האָבנ צו יענער צײַט ניט געהאַט קיינ ווײַסנ שײַנ, זײַנענ פאַרשלעפּט געוואָרנ צומ טויט דורכ די כאַפּונעס. שפּעטער האָט מענ גאַנצע אַרבעטער־קאָלאָנעס אויכ מיט די ווײַסע שײַנענ אַוועקגעפירט אינ פאָנאַר. די שײַנענ זײַנענ געוואָרנ א מיטל אויפצוזאַמלענ די ייִדנ אינ א מאַסע, עס זאָל גרינגער זײַנ זיי צו פאַנגענ.

ווענ מע איז אַרײַנ אינ געטאָ, האָט א ווײַסער שײַנ נאָכ געמוזט אָפּ זיכ האָבנ דעם שטעמפּל „פאַכ־אַרבעטער". קעדיי צו באַקומענ אָט דעם גליקלעכנ שטעמפּל, האָט מענ געצאָלט דעם אַרבעטס־אַמט טויזנטער. אָבער גראָד אָט די, וואָס האָבנ געהאַט די שטעמפּלענ, זײַנענ פאַרנאַרט געוואָרנ אינ דער לוקישקער טורמע.

דערנאָכ האָט זיכ אָנגעהויבנ א נײַע צעטומלעניש: אַזויווי עס איז אָנגעקומענ פונ הימלערנ א באַשטעטיקונג, אַז די ווילנער געטאָ דאַרפ קלוימערשט בלײַבנ אָפּ שטענדיק, האָט דער דײַטשישער אַרבעטס־אַמט אַרויסגעגעבנ דעם ייִדנראַט פאַר דער ערשטער געטאָ געלע שײַנענ פאַר דרײַ טויזנט פאַכלײַט. די דרײַ טויזנט גליקלעכע האָבנ נאָכ רעכט אַרײַנשרײַבנ אינ דאָקומענט זייערע מישפּאָכעס. געבענטשט איז דער יעניקער, וואָס האָט באַקומענ פונ דעם ייִדנראַט אַזא געלנ שײַנ. עס איז א „לעבנס־שײַנ". אַזוי האָבנ אײַנגערעדט די דײַטשנ.

ווידער האָט געלויערט א שכיטע. ווידער האָבנ זיכ ייִדנ געקליגט. יעדער האָט געמיינט, ער וועט זיכ אַרויסדרייענ. מע האָט געצאָלט מיט גאָלדענע צענדרובלדיקע פאַר די געלע פּאַפּירלעכ, מע האָט נאָכגעמאַכט פאַלשע, זיכ צוגעשריבנ צו „גליקלעכע". מיידלעכ מיט געלע שײַנענ האָבנ אינ געטאָ כאַסענע געהאַט. ס'איז געווענ זייער נאַדנ.

א מאַמע פלעגט זיכ אויסדריקנ וועגנ איר קינד: „איכ היט עס ווי מײַנ געלנ שײַנ".

דעם 24-טן אָקטיאַבער 1941 האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ א שכיטע אף די, וואָס האָבן ניט קיין געלע שײַנען. די, וואָס האָבן שײַנען, האָט מען געהייסן צוזאמען מיט זייערע מישפּאָכעס אוועקגיין אפן אָרט פון ארבעטס־פּלאַץ און איבערווארטן די שכיטע.

קעדיי מע זאָל דורכלאָזן א מישפּאָכע־מיטגליד דורכן טויער, האָט ער געמוזט האָבן א הארט בלוי צעטל — אין פאָרם פון א וויזיט־קארטל, מיט א דײַטשישן שטעמפּל. קינדער האָבן זיך גערעכנט בלויז ביז 16 יאָר. אַן עלטערן האָט מען דורכן טויער ניט דורכגעלאָזט און צוגענומען דאָס צעטל. אין א פּאָר טעג ארום, ווען אין געטאָ איז שוין געוואָרן דורכגעפירט די שכיטע, האָבן די, וואָס פארמאָגן געלע שײַנען, זיך אומגעקערט אין געטאָ.

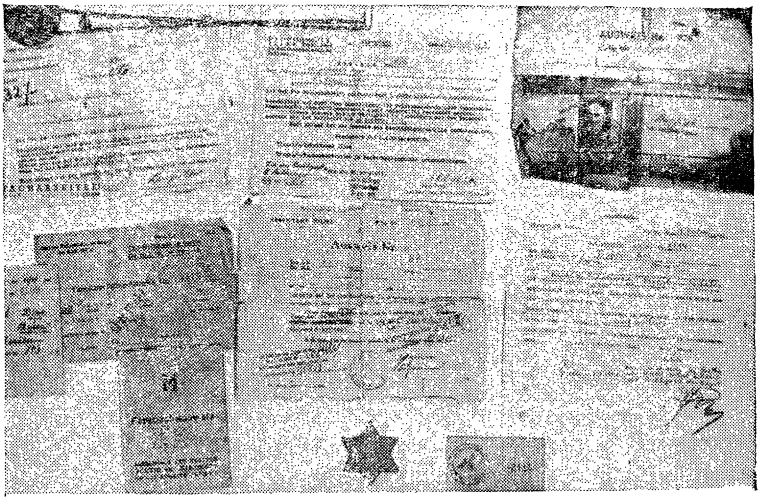

א טייל פון די צעטומל־קאָלירן: דער „גוטער" שײַן מיט דער פאָטאָגראַפיע; א ווײַסער שײַן; דער ווײַסער שײַן מיטן שטעמפּל „פאַך־ארבעטער"; דער געלער שײַן; דער בלויער שײַן; דער ראָזער שײַן; דאָס בלויע קארטעלע, מיט וועלכן מע האָט דורכגעלאָזן דורכן געטאָ־טויער צו דער ארבעט די „צוגעשריבענע" צו א געלן שײַן־באזיצער אין די שכיטע־טעג פון די געלע שײַנען. אזא קארטעלע האָט באטײַט א לעבן; א געלע לאטע; א פּאס פון אן אָנערקענטן געטאָ־בירגער; דאָס בלעכענע נומערל, וואָס מע האָט געטראָגן אפן הארצן (גאָר אין דער הייך).

דעם 3-טן נאָיאבער 1941 איז ווידער געווען א פאראָרדענונג, אז אלע, וואָס פארמאָגן געלע שײַנען, מוזן צוזאמען מיט זייערע מישפּאָכעס אריבערקלײַבן זיך אין דער צווייטער געטאָ. דאָרט זײַנען זיי אָפּגע-

ווען ביזן 5־טן נאָוועמבער. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אין דער ערשטער געטאָ געקוילעט זיי אַלע, וואָס האָבן ניט פאַרמאָגט קיין געלע שײַנען. בײַ דער אַקציע זײַנען אומגעקומען אַן ערעך 8 טויזנט מענטשן.

ווען אַ ייִד מיט אַ געלן שײַן איז אַוועק צו דער אַרבעט, האָט ער געדאַרפט איבערלאָזן זײַן ווײַב אַ קאָפּיע פון זײַן שײַן. אַניט איז זי געווען אויסגעשטעלט, די קאָנטראָליאָרן זאָלן זי מיטנעמען אין פּאָנאַר.

די קאָלירן־צעטיילונג האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט. יעדער אײַנציקער, וואָס האָט ניט קיין געלן שײַן, האָט געמוזט פאַרמאָגן אַ ראָזן פּאַפּירל. דאָס דאָזיקע פּאַפּירל איז גילטיק נאָר פאַר דער געטאָ. אַרויסגיין מיט דעם דורכן טויער קען מען ניט. עס ווערן אַרויסגעלאָזט בלויז די, וואָס פאַרמאָגן געלע שײַנען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגעניש נאָך די ראָזע קאַרטלעך. די דאָזיקע שײַנען זײַנען אײַנגעטיילט געוואָרן אין צוויי קאַטעגאָריעס: מישפּאָכע־שײַנען און שוץ־שײַנען. די מישפּאָכע־שײַנען האָבן באַקומען די פאַמיליע־מיטגלידער פון די „געלע", און אַ קליינע צאָל שוץ־שײַנען איז צעטיילט געוואָרן דורכן ייִדנראַט פאַר די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין געלע שײַנען.

דעם 21־טן דעצעמבער איז אין געטאָ פאָרגעקומען אַ כאַפּעניש אויף די, וואָס האָבן ניט קיין ראָזע שײַנען. די כאַפּעניש האָט געדויערט דרײַ טעג. דורכגעפירט האָט זי די אָרטיקע „איפּאַטינגאַ". פון קעלערס און מאַלינעס האָט מען אויפגענומען בײַ אַ טויזנט נעפאַשעס און אַוועקגעפירט צום טויט.

אַ נײַע פאַראָרדענונג: צו אַ ראָזן שײַן מוז מען נאָך האָבן אַ בלויען. אַניט לאָזט מען ניט אַרויס צו דער אַרבעט אין שטאָט. אײַנגיכן האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן גרינע צעטלען. נאָך די גרינע זײַנען באָטל געוואָרן אַלע שײַנען. די נייטיקע אַרבעטער האָבן באַקומען פּעסער, אַרבעטס־ביכלעך און בלעכענע נומערן, וואָס איטלעכער האָט געדאַרפט טראָגן אויפן האַלדז. מײַן נומער איז געווען 475. די רעשימעס פון די נומערן מיט די רעשימעס פון זייערע טרעגער זײַנען געלעגן אין אַרבעטס־אַמט, בײַם געביטסקאָמיסאַר און אין געסטאַפּאָ. די נומערן פלעגט מען ניט אַרויסגעבן אָן אַן אַרבעטס־ביכל.

אויך מיט די נומערן איז ניט געווען אַזוי פּאָשעט. צוויי גויראָלעס האָט שפּעטער צעטיילט די באַפעלקערונג: נידעריקע נומערן און הויכע נומערן. אין אויגוסט 1943 האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויסראָטונגס־אַקציע אויף די הויכע נומערן: פון נומער צען טויזנט און ווײַטער. די איבעריקע נומערן האָבן אין יענע טעג ניט געגילטן.

די סיסטעם מיט די קאָלירטע שײַנען, נומערן און ביכלעך איז געווען דאָס אויסגעפינס פון נויגעבויערס קאַבינעט. די קאָלירן זײַנען

געווענ ניט צופעליק. דער ציל איז געווענ — צעטומלונג. די רעזול-טאטנ פונ די קאָלירטע פאפירלעכ זײַנענ ענלעכ צו א פסיכישער לופט-אטאקע, וואָס די דײַטשנ האָבנ אָנגעווענדט אינ די ערשטע מילכאָמע-טעג. אזא אטאקע באשטייט דערינ, וואָס באנאכט לאָזט זיכ אראָפ נידעריק אנ עראָפלאנ אונ נעמט ווארפנ אפ א באפעלקערטנ פונקט ווירבלדיקע פראָזשעקטאָר-שײַנ פונ צענדליקער קאָלירנ. די אײַנוווינער נעמענ לויפנ אינ פאניק. בײַ אזעלכע לופט-אטאקעס גייענ מענטשנ ניט זעלטנ אראָפ פונ זינענ.

שטורמיסטנ

דעמ גליקלעכנ שטעמפל „פאכ-ארבעטער" אפנ ווײַסנ שײַנ האָבנ באקומענ בלויז עטלעכע טויזנט געטאָ-אײַנוווינער. איכ האָב אזא שטעמפל ניט געהאט, ווײַל איכ בינ ניט געגאנגענ אפ ארבעט. מײַנע באקאנטע אינ געטאָ האָבנ מיר געראטנ, איכ זאָל גיינ כאָטש אפ א טאָג אָדער צוויי אפ ארבעט, קעדיי מע זאָל מיר אָפשטעמפלענ דעמ ווײַסנ שײַנ.

איכ האָב געפאָלגט די אייצע פונ מײַנע פרײַנט אונ זיכ געלאָזט אוועקפירנ דורכ שטורמיסטנ אינ די קאזארמעס אפ פיראָמאָנט, לעבנ אלטנ יידישנ בעסוילעמ. די גרופע, אינ וועלכער איכ האָב געארבעט, איז באשטאנענ פונ זעקס מאנ. צוויי שטורמיסטנ, נאָכ גאָר יינגלעכ, האָבנ אונדז געבראכט צו א קופע באלקנס אונ געהייסנ זיי אריבער-טראָגנ אפ א צווייטנ הויפ, דערבײַ האָבנ די שטורמיסטנ אָנגעזאָגט, אז יעדער ייד מוז טראָגנ א באלקנ, זאלבעצווייט טאָר מענ ניט.

איכ האָב אָנגעלייגט אלע מײַנע קויכעס אונ אופגעהויבנ דעמ קלאָצ אפ מײַנ אקסל. איכ בינ געגאנגענ אונ מוירע געהאט צו קוקנ אפנ שטעכ, וואָס טיילט מיכ אָפ פונעמ אָרט, ווו איכ דארפ אימ אוועקלייגנ. אז איכ בינ פארבײַגעגאנגענ די צוויי שטורמיסטנ, האָב איכ דערפילט א שניט פונ א נאהײַקע אונ דערהערט א געשריי: „לאופענ"! איכ האָב געהערט, ווי סע טרעשטשענ מײַנע ביינער. פונ מײַנ קאָפ איז גערונענ בלוט אונ פארטונקלט מיר די אויגנ. איכ האָב דערזענ די וועלט דורכנ קאָליר פונ בלוט. פונדעסטוועגנ בינ איכ געלאָפנ. דער מעשוגענער לעבנס-קויעכ האָט מיכ געטראָגנ פאָרויס.

אוועקגעלייגט די באלקנס אפנ אָרט, בינ איכ אוועק צוריק. מיטנ נאסנ שווייסיקנ העמד האָב איכ אויסגעווישט מײַנע פאר-לאָפענע אויגנ. די שטורמיסטנ האָבנ געלאכט. איכ האָב געהערט, ווי איינער האָט עפעס ארײַנגערוימט דעמ אנדערנ אפ מײַנ כעזשבנ, אונ

ווי נאָר איך האָב זיך אײַנגעוויגן אופצוהייבן די באַלקע, באַפעלט מיר מײַן האַר, איך זאָל אופהייבן צוויי: עס איז געווען גרינג, ער וועט מיך אויסלערנען אַרבעטן. דעם זעלבן באַפעל האָט ער אַרויסגעגעבן דעם אַלטן שטשיבוק. עס איז דער זעלבער שטשיבוק, וואָס צו אים אין וווינונג האָב איך זיך געהאַט פאַרקליבן באַם אַרײַנקומען אין געטאָ. ער האָט דעמלט אַף מיר געשריגן, וואָס איך צעברעך זײַנע וואַזאָנעס. אַצינד האָט ער זיך געבעטן בײַ די שטורמיסטן, מע זאָל אים לאָזן לעבן. ער איז שוין אַלט זיבעציק יאָר. ווי קען ער אופהייבן אַזאַ מאַסע?

דערזען אַ רעוואָלווער, האָט ער פונדעסטוועגן די באַלקנס אופגעהויבן. איך האָב אַרופגעטאָן אַף בײדע אַקסלען די באַלקנס, זיי אַרומגעקלאַמערט מיט די הענט און געלאָזן זיך אין ווײַטן וועג אַרײַן.

„מע זאָל מיר נאָר ניט באַפעלן לויפן"!—האָב איך אַ טראַכט געטאָן.

אָבער ווי נאָר איך בין פאַרבײַגעגאַנגען די שטורמיסטן, הערט מיך ווידער אַ שניט געטאָן די נאַהײַקע, און ווידער: „לאַופען!"

איך האָב געפילט, אַז איך וועל ניט אויסהאַלטן: עס ברעכן זיך די אַקסלען. פאַרוואָס לויף איך? פאַרוואָס גיב איך נאָך די שטורמיסטן? אַלציינס האָב איך מער קיין קויעך ניט. נאָך אַ רעגע, און דאָס האַרץ פּלאַצט מיר. איך האָב אַ שלײַדער געטאָן די באַלקנס און גענומען לויפן. ניט לויפן, נאָר אַנטלויפן. די שטורמיסטן זײַנען געווען פאַרנומען מיט שטשיבוקן. ער איז געלעגן אַף דער ערד אונטער די באַלקנס און קוים געזשיפּעט. לויפנדיק בין איך אַרײַנגעפאַלן אין אַ קאַלך-גרוב. שניידיקע בלוט האָבן זיך געצויגן פון מײַן לײַב און געדרייטלט דעם צעלאָזענעם קאַלך. איך בין דאָרט געלעגן ביז אָוונט און אַנטלאָפן אין געטאָ.

* * *

די געשיכטע מיטן שטעמפל „פאַך-אַרבעטער" האָט זיך נאָך ניט געענדיקט, דעם זעלבן אָוונט האָט מען אַרײַנגעשיקט אין געטאָ אַ מעלדונג: אַלע, וואָס האָבן דעם שטעמפּל „פאַך-אַרבעטער", דאַרפן אַראָפּגיין אַפן הויף. וועמען עס האָט ניט דעם שטעמפל, דאַרף בלײַבן אין דער היים.

די, וואָס זײַנען אַראָפּ צו די טויערן, זײַנען צוריק שוין ניט אַרוף.

איך בין צום טויער ניט געגאַנגען. מיר האָט געקלעקט אַף הײַנט דער שטעמפּל אַף מײַן פּאָנעם.

אין דער צווייטער געטאָ

אז קיין צוויי געטאָס וועלן אין ווילנע ניט זיין — דאָס האָט געפילט יעדערער. קיינער האָט אָבער אַפּ זיכער ניט געוווסט, וועלכע געטאָ עס וועט איבערבלייבן—די ערשטע צי די צווייטע. עמעס, אין דער ערשטער זיינען מער פאַכ־אַרבעטער, אין דער צווייטער גיט מען אָבער בעסער עסן... מישפּאָכעס האָבן זיך בעקיוון צעטיילט. א העלפט איז געווען אין דער ערשטער, די אַנדערע העלפט אין דער צווייטער. וועט מען איין געטאָ ליקווידירן, זאָל כאָטש איבערבלייבן פון דער מישפּאָכע א זייכער. דערווייל דערוויס איך זיך, אז דער גאַנצער הויף, ווו עס האָט געוווינט מיין מאַמע, איז אַריבערגעוואָרפן אין דער צווייטער געטאָ. איך האָב באַשלאָסן זיך אהין אַריינצובאַקומען און צוריקברענגען די מאַמע. עס איז געווען ערעוו יאָמקיפּער 1941. איך בין אַרויס מיט א קאָלאָנע צו דער אַרבעט אין שטאָט און זיך צוריקגעקערט מיט אַן אַנדער קאָלאָנע, וואָס איז געגאַנגען נעכטיקן אין דער צווייטער געטאָ.

מיין מאַמע האָט זיך געגרייט צום יאָמטעוו. זי האָט געטראָגן א טונקל קלייד, וואָס ביז איצט האָב איך עס קיינמאָל ניט געזען. פונעם טונקעלן קלייד האָט זיך אויסגעטיילט איר גרויער קאָפּ. אויך אזא גרויקייט האָב איך קיינמאָל ניט באַמערקט. די האָר האָבן אַזש געבלענדט, געלויכטן ווי א קרוין.

מיין מאַמע האָט ניט געוואָלט זיך קערן צוריק. זי האָט שוין קיין קויעך ניט. און אַכוץ דעם איז שוין באַלד יאָמטעוו. זי קלייבט זיך צו קאָלנידרע. מיר האָט זי געראַטן, איך זאָל צוריקגיין. דאָרט, מיינט זי, איז פאָרט זיכערער. דאָ זיינען דאָך מערסטנטייל אַלטע און קינדער. זי האָט אָנגעצונדן ליכט, מיך געבענטשט און איז אוועק צו קאָלנידרע.

* * *

איך בין אוועק איבער די געסלעך. ייִדן מיט קיטלען אונטער די אָרעמס האָבן געאיילט אין די קלויזן. אין אַלע פענצטערלעך האָבן געפלעמלט ליכט. דעריקער איז פול געווען אַפּן שולהויף. מע האָט געאיילט אין דעם כסידישן שטיבל, אין דער גרויסער שול, און מערסטנטייל אין גאָענס קלויז, ווי דאָרט וואָלט געווען זיכערער, אז די טפילעס וועלן פאַרנומען ווערן.

אפנ הויפ האָב איכ דערהערט א געזאנג. עס האָבנ זיכ געטראָגנ ייִדישע ווערטער. איכ בינ נאָכגעגאנגענ די קלאנגענ. זיי האָבנ מיכ ארופגעפירט אפ טרעפ. אינ א לאנגנ, שמאָלנ צימערל, אָנ פענצטער, איז געזעסנ דער לערער יאקאָוו גערשטיינ צווישנ א קרייַז מיט קינדער אונ געזונגענ מיט זיי פערעצעס ליד: „האָפ, ניט ווייַט איז שוינ דער פרילינג". גערשטיינ האָט געענדיקט זינגענ אונ מיכ הארציק ארומ-גענומענ:

— איר זייַט דאָ?

— איכ בינ געקומענ הערנ אייַער כאָר, — האָב איכ געענטפערט.

ער האָט צונויפגענומענ די קינדער נעענטער, זיי צעשטעלט אינ אָרדענונג וועדליק די שטימענ, אונ איבערנ בוידעמ, איבער דער גע-טאָ, איבער דער גאָרער וועלט האָט זיכ צעקלונגענ:

אונ זאָל ווי ווייַט
נאָכ זייַנ די צייַט
פונ ליבע אונ פונ שאָלעמ, —
דאָכ קומענ וועט
צי פרי צי שפעט
די צייַט — עס איז קיינ כאָלעמ.

* * *

ווי נאָר כ'האָב זיכ ארויסגעכאפט פונ דער צווייטער געטאָ, איז אהינ געקומענ שווייַנענבערג מיט דער היגער „גיפאטיגא" אונ זיכ גענומענ צו דער ארבעט. דאָס מאָל האָט ער ווידער צוגעטראכט עפעס א נייַס. ער האָט דורכגעפירט די שכיטע מיט א סיסטעמ: איינ הויפ האָט ער צוגענומענ, דעמ אנדערנ האָט ער געלאָזנ. נאָר עס איז געווענ פאר אימ ווייניק מענטשנ. ער איז געקומענ נאָכ א באשטימטער צאָל קעפ, ניט מער אונ ניט ווינציקער. איז ער אוועק אינ די קלויזנ אונ האָט אוועקגעפירט צומ טויט די יידנ אינ קיטלענ אונ טאלייסימ.

ער האָט געבראכט מאנדאלינעס אונ באפוילנ שפילנ. אפנ וועג צו דער טורמע האָט מוישע פרומקינ, א באָכער פונ אכצנ יאָר, א געשריי געטאָנ: „לאָזט זיכ ניט פירנ! צעלויפט זיכ אינ די גאסנ!" אינ דער מאכנע איז געוואָרנ א מעהומע. פרויענ האָבנ זיכ אויסגע-לייגט אפנ ברוק אונ זייַנענ ניט געגאנגענ ווייַטער. זקיינימ זייַנענ געבליבנ פארשטיינערט. יונגטלעכע זייַנענ זיכ צעלאָפנ. שווייַנענבערג האָט באפוילנ שיסנ, צענדליקער זייַנענ געבליבנ טויטע, אונ די לע-

בעדיקע האָבן זיי געמוזט מיטראָגן. פונדעסטוועגן זײַנען היפּשע זיך צעלאָפן, צווישן אנדערע אויך דער באָכער פרומקין.

די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון דער צווייטער געטאָ איז פאָרגעקומען דעם 28-טן נאָיאבער 1941.

ווען אין דער צווייטער געטאָ זײַנען שוין קיין ייִדן ניט געווען, האָט זיך אין דער צײַטונג „גאָניעץ צאָדזעננ" באוויזן א נאָטיץ, אז די ייִדן פון דער צווייטער געטאָ זײַנען אויסגעשטאָרבן פון עפּידעמיעס און אז די געסלעך זײַנען פרײַ פאר באוועגונג.

די נאכט פון געלע שײַנען

דעם 23-טן אָקטיאבער 1941 צוועלף באנאכט איז אין געטאָ א מעהומע. עס איז פון געכטאפּאָ אָנגעקומען א באפעל: אלע ייִדן, וואָס האָבן „געלע שײַנען", דארפן מאָרגן פרי צוזאמען מיט זייערע מישפּאָכעס אוועקגיין צו דער ארבעט.

ווילנער שול-הויף. וואָס אלץ איז געבליבן פון דעם גאָענס קלויז.

אין דער ערשטער געטאָ האָבן נאָך דעמלט געלעבט בא 23 טויזנט ייִדן. געלע שײַנען האָבן געהאט בלויז 3 טויזנט. צוזאמען מיט די מישפּאָכעס — ארום נײַן טויזנט. איז וואָס וועט זײַן מיט די איבעריקע? די געננוג אויסגעפרוווטע האָבן פארשטאנען: אפ די איבערבלײַבנדיקע אין געטאָ וועט זיך אָנהייבן א שכיטע. ווער עס האָט נאָר געהאט א מאלינע, איז געלאָפן זיך באגראָבן. עס האָבן זיך מאלינעוועט אויך א סאך מיט שײַנען.

אין א שאָ ארום נאָכן באפעל, פונקט איינס אזייגער באנאכט, איז געקומען מורער און ארומגערינגלט די געטאָ מיט קוילנוואַרפער. די מיט די געלע שײַנען האָבן זיך צוגעגרייט פעקלעך און גע־ווארט, עס זאָל ווערן טאָג.

איך האָב קיין געלן שײַן ניט געהאט. בא מײַן פרוי איז אזא שײַן געווען. איך בין אנטלאָפן צו מײַן מאַמען. זי האָט זיך גע־ראטעוועט פון דער צווייטער געטאָ, און זי איז אין א כורווע אפ סטראַשון־גאס. איר פארפײַניקט פּאָנעם האָט דערוועקט אין מיר א קייעך, נײַ בלוט ארײַנגעגאָסן אין הארץ. איך האָב זי באהאלטן אין א קעלער, דעם ארײַנגאנג צוגעדעקט מיט שטיינער, עס זאָל ניט זײַן קענטיק, און אליין מיט א האק אוועקגעלאָפן צום טויער. איך האָב באשלאָסן זיך דורכרײַסן דורך רודניצקער גאס. באם טויער האָב איך שוין געטראָפן א האַכוין. יעדער איינער האָט זיך געוואָלט דורכרײַסן, אנטרונען ווערן, כאָטש אין שטאָט איז גיטאָ קיין באהעלטעניש.

מיט דער האק אונטערן מאנטל האָב איך זיך דורכגעריסן צום טויער. איך האָב ארויסגעצויגן די האק און גענומען זעצן אין די

די סאָרטירונג בא דעם טויער פון געטאָ בײַס דער שכיטע פון די „געלע שײַנען".

ברעטער. דער פּאָליציאַנט אַפֿ דער אַנדערער זײַט האָט דערהערט די קלעפּ, האָט ער אַנ עפֿנ געטאָנ דעמ טויער. אינ דעמ מאָמענט האָט זיך מיר אונ נאָך עטלעכע מענטשנ פֿונעמ האַמויז אײַנגעגעבנ זיך דורכצורײַסנ.

עס איז געווענ איינס באַנאַכט. גיינ טאָר מענ ניט. ווו איך וועל זיך נאָר קענען, וועלנ מיך פּאַרהאַלטנ פּאַטרולנ. דער איינציקער אויס־וועג — זיך אַרײַנכאַפּנ אינ דערבײַיקנ קלויכטער. די קלויסטער־טיר איז געווענ אָפֿנ. איך בינ אַרײַנ אונ האָב זי צוגעמאַכט. איך האָב זיך אַרופֿגעדרייט אַפֿ די טרעפּ אונ צוגעקומענ צו די גלעקער. אַרומ דער געטאָ זײַנענ געשטאַנענ קוילנוואַרפֿער. יידנ זײַנענ אַרומגעלאָפֿנ אינ געטאָ אונ געזוכט אַ באַהעלטעניש.

דורכ דער נאַכטיקער ווילנע

ווי לאַנג וועל איך זיך באַהאַלטנ אינ קלויכטער? אינדערפֿרי וועט מענ קומענ זיך מאָדליענ אונ מע וועט מיך געפֿינענ. איך האָב באַשלאָסנ זיך לאָזנ הינטער דער שטאָט אַפֿ זוועריניעצ. איך האָב אויסגעטאָנ די שיך, די האַק אַרײַנגערוקט אינ גאַרטל אונ אַפֿ די שפּיצ פֿינגער זיך אַרויסגעשאַרט פּאַזע דער וואַנט.

אַפֿנ דאָג זאַוואַלנע האָב איך געטראָפֿנ אַ יידנ, אײַנגעוואַקסנ אינ אַ נישע פֿונ אַ טויער. זײַנ געטאָ־פֿענצטער גייט אַרויס אינ שטאָט, האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזנ אַפֿ אַ שטריק. איצט ליגט ער דאָ מיט אַ צעקלאַפּטנ פֿוס. ער האָט כאַראָטע אַפֿ זײַנ טוונג. איך העלפֿ אימ זיך אופֿשטעלנ, נעמ אימ אונטערנ אָרעמ אונ פֿרעג, צי ער האָט ער־געץ אינ שטאָט באַקענטע. ניינ, ער האָט קיינעמ ניט. ער איז אַ וואַרשעווער פּאָליט. איך לייג אימ פּאָר מיטצוגיינ אונ זאָג אימ די ריכטונג. דער פּאָליט איז מאַסקיט. זײַנ נאָמענ איז ראָזנבוים. ער איז אַ וואַרשעווער אַדוואָקאַט. איך הייס אימ אויסטאָנ די שיך, זיי זאָלנ ניט קלאַפּנ אינ ברוק. ער הייסט אָנ זיך קווענקלענ: אימ וועט זײַנ קאַלט. איך באַפֿעל אימ פּאָשעט. ער פּאָלגט אונ טוט אויס.

לעבנ דער קאָרשול אַפֿ זאַוואַלנע באַגעגנט אונדז דער אומגליק. עס לויפֿנ אָנ צוויי פּאָליצײַענ אונ פּאַרשטעלנ אונדז ביט ביקסנ דעמ וועג. קיינ ברייערע איז ניטאָ — איך דערציייל זיי דעמ עמעס: מיר זײַ־נענ אַנטלאָפֿנ פֿונ געטאָ. איך נעמ אַרויס אַ פּאָר כאָלעוועס, וואָס איך האָב מיטגענומענ פֿונ געטאָ, אונ רוק זיי דעמ עלטערנ אַרײַנ אינ האַנט. די מאַטאָנע איז אימ קענטיק געווענ צומ האַרצנ. ער ראַט

אונדז צו גיין אַפּ נאָוויגאָראָד: דאָרט וועלן מיר ניט טרעפֿן קיין פּאַטרולן. אין דער צײַט האָט ראָזנבוים זיך געשושקעט מיט א צווייטן פּאָליציאַנט. דער אדוואָקאַט האָט זיך פּאַראַקשנט און ניט געוואָלט אָפּגעבן זײַן זייגער. דער זשאַנדאַר האָט אים געוואָרנט, אָבער עס האָט גאָרניט געהאָלפֿן. איך האָב געמוזט באַרויִקן דעם אַנדערן מיט מײַנע דרײַ הונדערט רובל.

דורך נאָוויגאָראָד האָבן מיר זיך פֿאַרקערעוועט אַפּ וויוווּלסקע. דורך וויוווּלסקע אַפּ קליין פּאָהולאַנקע. אַפּ אַרופּ פּאָהולאַנקע איז אָנגעקומען א פּאַטרול. מיר האָבן זיך באַהאַלטן הינטער ביימער, און ער האָט אונדז ניט באַמערקט.

באַם צוקומען צום טויער, וואָס פֿירט אַרײַן אין זאַקרעטער וואַלד, איז א וואַכמאַן געזעסן און פֿאַרשטעלט דעם אַרײַנגאַנג. דער אדוואָקאַט וויל, מיר זאָלן גיין צוריק, ווײַל דער וואַכמאַן וועט אונדז באַלד כאַפּן און איבערגעבן אין געסטאַפּאָ. איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק, זי געהאַלטן אַפּ הינטער און מיט גיכע טריט זיך א לאָז געטאָן צום טויער. מיר זײַנען פֿאַרבײַגעגאַנגען דעם וואַכמאַן און אַרײַנגעשלײַכט אין וואַלד. וויאַזוי דער וועכטער האָט ניט דערהערט, פֿאַרשטיי איך ניט ביז הײַנט צו טאָג. ער איז געווען אָפּנעם טויט אָדער טויט־שיקער.

ווי נאָר מיר זײַנען אַרײַן צווישן די ביימער, זײַנען אונדז באַפֿאַלן הינט מיט אַזא געוויי, מיט אַזא בילעניש, אַז מײַסים וואָלטן זיך געדאַרפֿט אופֿכאַפּן פֿון די קוואָרים. נאָר דער וואַכמאַן האָט זיך ניט אופֿגעכאַפּט. עפּשער א ווי׳אָרסט נאָכאַנאַנד האָבן אונדז נאָכגעיאָגט די הינט. ווי נאָר זיי האָבן זיך אײַנגעשטילט, האָט דער אַדוואָקאַט ראָזנבוים א פֿאַל געטאָן אַפּ דער ערד: ער האָט מער קיין קויעך ניט; זײַן האַרץ האָבן צעריסן די הינט; דאָ וועט ער זיך אויסגראָבן א קייווער און אַרײַנקריכן. פֿון מיר פֿאַרלאַנגט ער בלויז איין זאַך: איך זאָל אים גוט פֿאַרשיטן. שפּעטער א ביסל באַטראַכט ער זיך:

— נו גוט, זײַנען מיר אַדורך בעשאָלעם, אָבער וואָס וועט זײַן ווײַטער? ווו וועלן מיר זיך אַהינטאָן, ווען עס וועט אופֿגיין די זון?

— לאָמיר אָקאָרשט איבערגיין די סטראַטעגישע בריק, — דינג איך זיך מיטן וואַרשעווער, — און נאָכדעם וועלן מיר זען. עפּשער וועט געשען א נעס.

אין זאַקרעטער וואַלד האָב איך פֿאַרבראַכט מײַן יוגנט. מײַ ערשטע לידער האָב איך געשריבן אין שאָטן פֿון זײַנע ביימער. ג

איצט איז ער געענדערט, ניט צום דערקענען. איך דריי זיך שוין א שאָ בא די ברעגן פון דער ווילִיע. איך קען בעיין-אויפן ניט געפֿי-נען די בריק. צום טײַוול! ווו איז זי אהינגעקומען?

דעם אדוואָקאט האָב איך געהייסן צוּוואַרטן, ניט אָפּטרעטן פון אָרט, און איך בין אוועק מיט דער ווילִיע אופזוכן די בריק. די נאכט איז געוואָרן טינקעלער. עס האָט גענאָגט אַן עסיק רעגנדל. איך האָב גענישטערט אומעטום, נאָר די בריק פּאָרט ניט געקאָנט געפינען.

מיטאמאָל האָט א שטראל פֿײַער א שניט געגעבן איבער מײַן קאָפּ. און ווו איך האָב זיך געדרייט, זײַנען מיר נאָכגעשפּרונגען פאסן בלענדיקע שײַן. בייז-מײַסע האָב איך גאָרניש׳ט פארשטאנען. געפילט בלויז, אז איך בין געפאנגען פון א פֿײַערדיקער כײַע. ביי-מער ווערן שאָטנס, שאָטנס ווערן ביימער, און ניט אנדערש — די כײַע וויל מיך פארצוקן. איך האָב א שפּרונג געטאָן פון דעם טײַך-ברעג און זיך אראָפּגעקײַקלט צו דער ווילִיע, צו דעם שטראָמענדיקן וואסער. דאָס וואסער האָט מיך דערפרישט, אָפּגעקילט דאָס הארץ. ערשט איצט האָב איך באמערקט, אז דאָס פֿײַער איז פון א פּראָזשעקטאָר. דאָס בין איך ארײַנגעפאלן אין א נעץ פון לופט-שוץ. איך בין אַפ אַלע פיר דערקראָכן צו דעם שלאָפנדיקן אדוואָקאט. זיך אוועקגעזעצט לעבן אים אָפּרוען. ווען עס האָט געגומען טאָגן, האָב איך דערזען די בריק, צוויי שאָ האָב איך זי געזוכט. ארויסגעוויזן האָט זיך, מע דארף זי גאָר ניט זוכן: מיר ליגן ניט ווײַט פון איר.

יאנאָווא בארטאָשעוויטש

אריבער די סטראטעגישע בריק, שוין אַפ זווערינִיעץ, האָט זיך דאָס יידל פאר מיר מוידע געווען, אז דאָ אין דער געגנט ווינט זײַ-נער א באקאנטער, א קלִיענט, וועלכן ער האָט אמאָל פאוטיידיקט. ער גייט אהין, און ער וועט זיך שוין דאָרטן באהאלטן. נאָר מיט-נעמען א צווייטן, ס׳הייסט מיך, — קען ער ניט, ווײַל מע וועט ארויס-וואַרפן ביידן. קיין גרויסע איבערראשונג איז עס פאר מיר ניט גע-ווען. איך בין אוועק, וווהין די אויגן טראָגן.

איך בין אָנגעקומען אַפ העלענע-גאַס 21, צו דער מישפּאָכע בארטאָשעוויטש. א באַרוועסע אלטיטשקע האָט מיר געעפנט די טיר. מײַן צונג איז געווען געליימט. ניט געקענט אפילע זאָגן קיין „גוט-מאָרגן”. איך האָב זיך געזעצט אַפ א באנק און געשוויגן. בלויז די האק האָב איך ארויסגעצויגן און זי אוועקגעלייגט אַפן טיש,

די אלטיטשקע האָט פארשלאָסן די טיר, אראָפּגעלאָזן אפן שייבל דאָס פאָרהענגל. איך בין א ביסל געקומען צו זיך און האָב איר אָנגעהויבן צו דערציילן, ווער איך בין, פונוואנען איך בין אנטרונען. אירע אלטע אויגן זיינען פארלאָפן מיט טרערן.

— בארויק זיך, ליבער. דו וועסט זיין בא מיר. איך וועל דיך אויסבאהאלטן ביז איבער דער מילכאָמע. אין קעלער וועל איך דיר צוגרייטן א בעט, דאָרטן וועסטו בא מיר וווינען.

דערווייל האָט זי מיך ארופגעפירט אפן בוידעם, מעכאבעד געווען מיט הייסער מילך, צוגעדעקט מיט דריי פעלצן און געהייסן זיך אויסרוען.

ווען איך האָב זיך אופגעכאפּט, איז שוין געווען אָוונט. די אלטיטשקע איז ארוף אפן בוידעם, זיך אוועקגעזעצט לעבן מיר, און מיר האָבן לאנג גערעדט. איך האָב איר דערציילט אלצדינג, וואָס מיט מיר האָט פאסירט. דערציילט, אז מיין מאמע איז אין געטאָ, אז מיין פרוי איז אויך דאָרטן און אז איך ווייס ניט, וואָס מיט זיי איז געשען.

— זיי געדולדיק, — האָט מיך געטרייסט די אלטינקע. — מירן באמיען זיך צו דערוויסן, און איצט קום מיט מיר. איך האָב אריינגעטראָגן אין קעלער שטרוי, געמאכט דיר א געלעגער; איך האָב ארייַנגעשטעלט א קליין שייבעלע, זאָלסט באטאָג האָבן א ביסעלע ליכט.

מיר זיינען אראָפּ אונטן. דער ארייַנגאנג אין קעלער איז געווען אין דרויסן. די אלטע איז צוערשט ארויס אפן הויף, א קוק געטאָן, צי קיינער גייט ניט, און מיך אפ שטומלאָשן ארויסגערופן. אין קעלער איז געווען ווארעם, מיט דעם רייעך פון קארטאָפל האָב איך אייַנגעאָטעמט היימישקייט. איך בין ארייַנגעקראָכן אין דעם שטרויענעם געלעגער, און לאנג, ביז טיף אין דער נאכט אריין, גערעדט מיט דער פינצטערניש.

* * *

אינדערפרי איז ארייַנגעקומען יאנאָווא, אזוי האָט געהייסן די גוטע פרוי. מיין באשיצערן האָט געבראכט מיר עסן און א בוך צום לייענען. זי האָט מיר אויך אָפּגעגעבן א גרוס פון איר מאן. ער איז א גאסנקערער, דינט אין דער שטאָטישער עלעקטרע-סטאנציע. נעכטן באנאכט, ווען ער איז געקומען פון דער ארבעט, האָט אים יאנאָווא וועגן מיר דערציילט. דער אלטער האָט זיך זייער איבערגענומען מיט זיין פרויס גוטסקייט און האָט געזאָגט: „עס איז גוט אזוי, מע דארף

א מענטשנ ראַטעווענ". אויכ זייער זונ קאַזימיעזש ווייסט שוינ, אז איכ באַהאַלט זיכ אויס באַ זיי אינ קעלער. זי האָט אימ אוועקגעשיקט צו זענ, וואָס עס טוט זיכ באַ דער געטאָ.

ווענ דער זונ איז צוריקגעקומענ, האָט זי מיר דערציילט: די געטאָ איז ארומגערינגלט מיט קויל־נוואַרפער. אינוויינינק הערט זיכ א שיסערײַ. נאָענט צו דער געטאָ לאָזט מענ קײנעמ ניט צו. פונ א באַגעגנטער קאָלאָנע ארבעטער האָט זיכ קאַזימיעזש דערוווּסט, אז אלע די, וואָס האָבנ געלע שײַנעס, זײַנעג אינדערפרי צוזאמענ מיט זייערע מישפּאָכעס אוועק צו דער ארבעט. ווער אָבער עס האָט ניט געהאַט קיינ געלע שײַנ, איז פארבליבנ אינ געטאָ, וווּהינ עס האָבנ זיכ כאַרטאָג ארײַנגעריסנ דײַטשישע סאָלדאַטנ. אינ אָוונט איז ער נאָכאַמאָל אוועק צו דער געטאָ. ער האָט געזענ, ווי פונ טויער זײַנעג ארויסגעפאָרנ אויטאָס, פונ די אויטאָס האָבנ זיכ געטראָגנ געשרייענ.

* * *

אינ קעלער האָב איכ ניט געקאָנט אײַנליגנ. מיכ האָט געהויבנ פונ אָרט. וויאַזוי באַהאַלט איכ זיכ דאָ, ווענ איכ ווייס ניט דעמ גורל פונ מײַנע נאָענטסטע?

איכ האָב אויסגעגאָסנ מײַנ ביטער הארצ פאר מײַנ רעטערנ. איכ האָב איר דערציילט, ווי מײַנ שוועער ארבעט. אינ געריכט אפנ הויפּ. ער טראָגט דאָרט שטיינער אונ ציגל אפ אויסצובויענ א גאַראַזש. אפנ זעלבנ הויפּ, לאָזט זיכ אויס, קומט צו פאָרנ איר שוועסטער פונ דאָרפ. זי האָט א דערלויבעניש אהינ ארײַנצופאָרנ אונ ברענגענ קאַרטאָפל. מאָרגנ, פרײַטיק, דארפ קומענ איר שוועסטער. וועט יאַנאָווא נעמענ איר דערלויבעניש אונ וועט אליינ ארײַנפאָרנ אינ הויפּ. זי וועט זיכ שוינ זענ מיט מײַנ שוועער.

אפ מאָרגנ איז טאַקע איר שוועסטער געקומענ. יאַנאָווא האָט זיכ אָנגעטאָנ ווי א פּויערטע, גענומענ באַ דער שוועסטער די דערלויבעניש, מיטגענומענ אכוצ די קאַרטאָפל א גרויסנ לאַבנ ברויט אונ אינ אוועקגעפאָרנ צומ הויפּ פונעמ געריכט, ווו איצט האָט זיכ געפונענ די געסטאַפּאָ. אינ א פּאָר שאָ ארומ איז זי געקומענ צוריק א גליקלעכע. זי האָט אופגעזוכט מײַנ שוועער. אימ איבערגעגעבנ פונ מיר א גרוס, דעמ לאַבנ ברויט אונ זיכ פונ אימ דערוווּסט, אז מײַנ פרוי לעבט, אז שוינ צוויי טעג, ווי נאָכ דער ארבעט לאָזט מענ ניט גייג צוריק אינ געטאָ. מע פירט זיי אלעמענ נעכטיקנ אינ דער לוקישקער טורמע.

יאַנאָווא האָט ניט גערוט. מײַנע ליידנ זײַנענ געוואָרנ אירע. זי

איז געווען מיר איבערגעגעבנ ווי אנ אייגענע מאמע. אינדערפרי פלעגט זי אוועקשפאנענ אינ שטאָט אונ דערוויסנ זיכ, ווי עס האלט אינ געטאָ. צוליב מיר האָט זי ארויסגעטריבנ פונ שטוב איר גאנצ א קרויווע. יענע האָט א לאנגע צונג אונ קענ ארויספלאפלענ.

איינמאָל האָט מיר יאנאָווא געבראכט א צייילעמל, עס זאָל מיכ אויסהיטנ פונ סאקאָנע. „שאטנ קענ עס ניט,“ — האָט זי ליבלעכ גע- רעדט צו מיר, — „איז טו עס אָנ, זונ מײַנער...“

דורכ יאנאָווענ האָב איכ באקומענ א צעטעלע פונ מײַנ פרוי. אינ דעמ צעטעלע שרײַבט זי מיר, אז מײַנ מאמעס באהעלטעניש האָט אויסגעהאלטנ. די דײַטשישע שפירהינט האָבנ ניט געפונענ דעמ ארײַנ- גאנג. אינ געטאָ איז הונגער. עס פעלנ דאָרט טויזנטער מענטשנ. עס גרייט זיכ ווידער א שכיטע. די „גליקלעכע“, וואָס פארמאָגנ געלע שײַנענ, דארפנ זיכ אריבערקלײַבנ אינ דער צווייטער געטאָ, וואָס איז שוינ קימאט פוסט.

איכ האָב איבערגעלייענט יאנאָווענ דעמ בריוו. אונ ווי צוויי סטראטעגנ האָבנ מיר באטראכט די סיטואציע. „קוידעמ, זאָגט זי, דארפ מענ זענ, אז דײַנע נאָענטסטע זאָלנ ניט לײַדנ קיינ הונגער. נאָכדעמ וועלנ מיר א טראכט טאָנ ווײַטער“. זי איז אוועק אינ שטאָט. אָפגעהיט די צײַט, ווענ מײַנ שווער מיט דער קאָלאָנע ארבעטנדיקע קערט זיכ אומ אינ געטאָ, אונ האָט מיט אימ אָפגערעדט, אז נײַנ אזייגער אָוונט זאָל מײַנ פרוי זי שטענדיק אָפווארטנ אינ געטאָ בא א באשטימטנ טויער. זי, יאנאָווא, וועט קומענ פונ דער צווייטער זײַט אונ דורכשטופנ אונטערנ טויער א לאבנ ברויט.

פונקט נײַנ אזייגער אינ אָוונט פלעגט יאנאָווא שוינ זײַנ בא דעמ באשטימטנ טויער, זעקס קילאָמעטער פונ איר היימ, אונ אונטערשפארנ ברויט פאר מײַנ הונגעריקער מישפאָכע.

איינמאָל האָט זי א פאָליציאנט געכאפט באמ אונטערשפארנ דאָס ברויט. ער האָט געסטראשעט, אז אויב זי וועט נאָכאמאָל אזוינס טאָנ, וועט זי פארפוילט ווערנ אינ דער לוקישקער טורמע. אפ מאָרגנ איז זי אוועק ווידער, אונטערגעשטופט ברויט אונ געבראכט מיר בריוו- לעכ. זי האָט ניט גערוט. געזוכט מיטלענ, וויאזוי צו ראטעווענ מײַנ מישפאָכע. זי האָט אָפגערעדט מיט איר שוועסטער, אז איכ צוזאמענ מיט מײַנ פרוי וועלנ אריבער צו איר אינ דאָרפ. אויכ מײַנ מאמע וועט זי ארויסנעמענ פונ געטאָ. זי האָט שוינ גערעדט וועגנ דעמ מיט איר אלטנ. זי וועט זי געמענ אפנ אָרט פונ דער ארויסגעוואָר- פענער קרויווע. יענע איז דאָ פארמאָלדנ, וועט ניט זײַנ פארדעכטיק.

* * *

עס האָט אָנגעהויבנ ווערנ קאלט. דער פראָסט האָט אײַנגעפרירט מײַנ שײַבל. יאנאָווא האָט ארײַנגעטראָגנ א לעמפעלע, מיר זאָל זײַנ ליכטיק. געבראכט מיר פאפיר, איכ זאָל קאָנענ שרײַבנ.

איינמאָל, עס איז געווענ ערעוו נײַ־יאָר, איז יאנאָוועס מאנ אראָפגעקומענ אינ קעלער אונ מיכ געבעטנ, איכ זאָל, ניט אנדערש, ארופגיינ אויבנ. ער האָט צוגעגרייט בראנפנ, א גוטע סודע, נאָר אז איכ ליג אינ קעלער, קענ ער זיכ ניט צוזירנ צום עסנ. קיינ כיישעק האָב איכ ניט געהאט, נאָר עס האָט גאָרניט געהאָלפנ. איכ האָב זיכ געמוזט אופהייבנ אונ בײַזײַנ די סודע.

בא דעם געדעקטנ טיש איז געזעסנ א גאסט. דעם אלטנס א קאָרעוו, ער איז געקומענ צו פאָרנ אפ יאָמטעוו אזש פונ ווײַדוקלע, א קליינ שטעטעלע אינ דער ליטע. אפ מײַנ פראגע, וואָס הערט זיכ אינ שטעטל, האָט מיר דער פויער דערציילט:

— אינ דעמ שטעטעלע האָבנ געווױנט צוויי הונדערט ייִדנ. לאנגע יאָרנ האָבנ זיי געלעבט מיט די ליטווינער ווי ברידער. די דײַטשנ האָבנ אופגעקליבנ די צוויי הונדערט ייִדנ אונ זיי פארשפארט אינ דער סינאגאָגע. יאָנאס, דער גאלעכ פונ שטעטל, האָט באשלאָסנ צו ראטעווענ די קינדער פונ די אומגליקלעכע. ער האָט דרײַסיק קינדער ארויסגעגאנוועט פונ דער שול אונ זיי באהאלטנ אינ קלויסטער. אפ מאָרגנ איז געקומענ דיטריכ, דער שטעטלשער קאָמיסאר, אונ מיט א בינטל שטרוי אונטערגעצונדנ די שול. דעמ געיאָמער פונ די ברענענדיקע איז גאָר ניט מעגלעכ צו דערציילנ. צוויי פויערימ זײַנענ, צוזעענדיק די גרוילנ, מעשוגע געוואָרנ. א דריטער האָט צו די דײַטשנ אויסגעשריִענ: „איר זײַט מערדער, ניט קיינ מענטשנ!“ די דײַטשנ האָבנ אימ גלײַכ דערשאָסנ אונ ארײַנגעוואָרפנ אינ פײַער.

ווענ די גופימ האָבנ נאָכ געטליִעט אינ אש, האָט זיכ דיטריכ דורכ א מאָסער דערוווּסט, אז דער גאלעכ האָט אויסבאהאלטנ דרײַסיק קינדער. צוזאמענ מיט פאָליציי איז ער אוועקגעלאָפנ צומ קלויסטער. דער גאלעכ האָט זיכ געשטעלט אינ טיר אונ ניט צוגעלאָזנ די מערדער. „אויב איר גייט אומברענגענ די קינדער, — האָט ער געזאָגט, — וויל איכ אומקומענ מיט זיי צוזאמענ“. א שאָס אינ קאָפ האָט אימ אוועקגעלייגט בא דער שוועל. די פאָליציי האָט זיכ א וואָרפ געטאָנ אפ די קינדער, א כאפ געטאָנ די אומגליקלעכע אונ דרײַסיק קעפלעכ צעשמעטערט אָנ די ווענט.

* * *

די אלטינקע יאנאָווא האָט ניט אופגעהערט צו העלפנ מײַנ מישפּאָכע. אכוץ ברויט פלעגט זי אונטערנ טויער אויכ אונטערשפּארנ פלייש אונ קאַרטאָפל. א סאכ מאָל האָב איכ זיכ געמוזט מיט דער אלטינקער דינגענ. איכ האָב זיכ ניט געקענט פארגינענ אָנצונעמענ אירע געשמאקע עסנס. איכ האָב געוווּסט, אז זי איז אנ אָרעמע אונ זי גיט מיר אָפּ דעם ביסנ פונ איר מויל.

איינמאָל האָט מיר יאנאָווא דערציילט: אפנ קאַטעדראל-פּלאצ האָט זי געזענ א טליע. דרײַ דײַטשנ האָבנ געבראכט אהער אנ עלטערנ מענטשנ אונ האָבנ אים עפנטלעכ אופגעהאנגענ. אפּ זײַנ ברוסט איז געווענ צוגענייט א ווײַס שטיקל לײַוונט מיט שווארצע אויסיעס: „פאר אויסבאהאלטנ א יידנ". „נאָר מיכ,—זאָגט די אלטיטשקע,—וועלנ זיי ניט איבערשרעקנ. איכ האָב זיי אינ דער ערד מיט זייערע געזעצנ אינאיינעמ! אפּ צולאָכעס די דײַטשנ וועל איכ דיכ דאפקע אויסבאהאלטנ".

איכ בינ געוואָרנ קראנק. האָט יאנאָווא מיכ ארופגעפירט אויבנ, אינ א זײַטיק צימערל, ארײַנגעלייגט אינ בעט אונ גערופנ צו מיר א דאָקטער. דערבײַ האָט זי אויסגעמאַרקירט אזוי, אז דער דאָקטער איז געקומענ, ווענ עס איז שוינ געוואָרנ טונקל. דעמ דאָקטער האָט זי דערציילט, אז איכ בינ איר זונ, וואָס איז אָקאָרשט אנטלאָפנ פונ דער קאטאָרגע אינ דײַטשלאנד. דער דאָקטער האָט מיכ גוט ארומגעזענ, מיכ אויסגעפרעגט וועגנ דער שטימונג אינ בערלינ אונ איז געווענ צופרידנ, וואָס מע גלייבט ניט היטלערנ. ער האָט פעסטגעשטעלט, אז בא מיר זײַנענ אָנגעריירט די לונגענ, אונ האָט מיר פארשריבנ א רעצעפּט.

דעמ דאָקטערס רעצעפּט האָט מיר געהאָלפנ. איכ האָב זיכ דערפילט בעסער. די אלטינקע האָט זיכ מיט מיר געאמפּערט. זי האָט ניט געוואָלט, איכ זאָל ווידער גיינ אינ קעלער. זי האָט אָפּגעטיילט דאָס צימערל מיט א פאָרהאנג אונ קיינעמ צו מיר ניט ארײַנגעלאָזנ. פונדעסטוועגנ בינ איכ ארּאָפּ אונטנ. איכ האָב מוירע .געהאט פאר א מעסירע. איכ האָב גוט געוווּסט, אז אויב מע וועט מיכ מאסערנ אונ געפינענ, וועט אויכ מײַנ רעטערנ באצאָלנ מיטנ לעבנ.

מער אינ קעלער האָב איכ ניט געקאָנט אײַנליגנ. דער געיאָמער פונ געטאָ האָט מיכ געוואָרגנ ווי א שלייפ. דער געדאנק, אז איכ האָב איבערגעלאָזט אפּ העפקער מײַנ מאמע, האָט מיכ זייער געדריקט. יאנאָווא האָט ניט געוואָלט מיכ אָפּלאָזנ.

1116—5

— זײַ דאָ, — האָט זי מיך אײַנגערעדט, — איך װעל ברענגען דײַן מאמע אהער.

האָט זיך גראָד געמאכט אזוי, אז א שאָכן פון הויף האָט מיך באמערקט. בין איך באנאכט פון דער באהעלטעניש אנטלאָפן און בין געקומען צוריק אין די פארבלוטיקטע געסלעך.

צוריק אין געטאָ

די געטאָ האָב איך ניט דערקענט. איך האָב זיך אָפּגעװוינט פון די באװעגונגען, פון דעם גאנצן שטייגער. אלע האָבן מיר אויסגעזען אומנאָרמאל. עפּעס אנדערע מענטשן. איך האָב נאָכגעקוקט זייער געײַל, די צוקנדיקע זשעסטן, די פיל גרויהאָריקע מיט יונגע פּנעמער. איך האָב זיך אײַנגעהאָרכט אין זייער שפּראך — אין דער שפּראך פון א לעבן, װאָס װיל זיך ניט אונטערגעבן דעם טויט.

איך טרעף באקאנטע. איך בין פאר אלעמען א גרויסע איבעראשונג. מע איז געװען זיכער, אז איך ליג שוין אפ פּאָנאר. אפ װעמען איך פרעג זיך נאָך — איז קימאט קיינער ניטאָ. לייב שריפטזעצער האָט שוין מער ניט געקענט אויסהאלטן די מאלינעס — איז ער אליין ארויסגעקראָכן און זיך אָנגעשלאָסן אָן דער טויטן-ריי. דעם רעדאקטאָר א. י. גראָדזענסקי האָט מען נאָך פריער אומגעבראכט. פרילוצקיס פרוי פאולע ר. האָט מען געזען ארײַנװארפן אין אװטאָ. און די אקטריסע װיטאלינא איז דערשאָסן געװאָרן אין דער צװייטער געטאָ. מע דערציילט װעגן גליקלעכע, װאָס זײַנען געשטאָרבן אפן בעט. די לערערן מאלקע כאַימסאָן איז געלעגן אין געטאָ-שפּיטאָל מיט א שװערער קראנקייט. זי האָט ניט צוגעלאָזן קיין דאָקטוירים און ניט גענומען קיין רעפּועס. זי האָט געװאָלט שטארבן און דערגרייכט איר ציל.

פון די דרײַ און צװאנציק טויזנט נעפאשעס, װאָס איך האָב איבערגעלאָזן אין דער ערשטער געטאָ, האָב איך געפונען א העלפט. אפ די פינגער קאָן מען אָנציילן גאנצע מישפּאָכעס. בא יעדערן פעלט עמעצער: דאָ א מאמע, דאָ א קינד, נאָר מע לעבט װײַטער, מע לעבט און מע האָפט.

װעגן דער נאכט פון די געלע שײַנען דערציילט מען אויסטערלישע זאכן. ייִדן האָבן זיך געראנגלט, ניט געװאָלט גיין. די פרוי גאלפּערן פון סאדאָװע 9 האָט מען געכאפּט אין א מאלינע. בא איר ברוסט האָט זיך געטוליעט איר קינד. דערזען די דײַטשן, איז זי געװאָרן מעשוגע. זי האָט א כאפּ געטאָן איר קינד און עס א װאָרפ

געטאָנ אינ די מערדער. טעווקע פּעווזנער פונ דער ווילנער אונטער-וועלט, האָט איבערגעביסנ א דייטש דעם גאָרגל. נאָכדעם האָט ער זיכ איבערגעטאָנ אינ דעמס קליידער אונ ארויסמארשירט פונ געטאָ.

* * *

לויפנדיק איבער דער געטאָ מיט שפּירהינט, האָבנ כאפּונעס אנט-דעקט א מאלינע. מיט העק האָבנ זײ אופגעריסנ די ברעטער אונ זיכ ארײַנגעריסנ אינווייניק. אפּ א שעניק איז דאָרט געלעגנ א קרעכצנ-דיקע פרוי, אונ איר ערשט-געבאָרנ קינד איז נאָכ ניט געווענ אָפּ-געריסנ פונ איר נאָפּל. די פרוי האָט זיכ געבעטנ ראכמים:

— רירט מיכ ניט, לאָזט מיכ געבוירנ, איר זײַט דאָכ מענטשנ, איר האָט דאָכ אויכ קינדער.

עס האָט אָבער גאָרניט געהאָלפנ. דאָס קינד האָט מענ א ריס געטאָנ פונ דער מאמעס נאָפּל, ביידנ ארופגעוואָרפנ אפּ אנ אווטאָ אונ אוועקגעפירט קיינ פּאָנאר.

* * *

כיענע קאצ, א שילערנ, האָט מיר דערציילט: „אינ דער נאכט פונ די געלע שײַנעס האָבנ כאפּונעס זיכ ארײַנגעריסנ אינ אונדזער שטוב אונ געהייסנ מיטגיינ. מײַנ גאנצע מישפּאָכע, טאטע-מאמע, שוועסטער אונ קינדער, האָט מענ צוזאמענ מיט אונדזער הויפ פאר-טריבנ אינ דער לוקישקער טורמע. דאָרט האָט מענ אונדז אויסגעטאָנ ביז די וועש. די קליידער האָט מענ בא אונדז גלײַכ צוגענומענ אונ מיט אײַזערנע שטעקנס געשלאָגנ איבער דער פּלייצע. אווי זײַנענ מיר געלעגנ ביז פארטאָג. דעמלט איז ארײַנגעקומענ ווײַס אונ גע-הייסנ זיכ אָנטאָנ. ווענ מע האָט אימ געזאָגט, אז די וועכטער האָבנ צוגענומענ די קליידער, האָט ער אָנגעהויבנ שטארק צו ריטשענ:

— ווער האָט זיכ דערוועגט עס צו טאָנ! וויאזוי וועט איר איצט אָנקומענ צו דער ארבעט! איכ וועל אײַכ איצט מוזנ אָפּפירנ אינ מאשינעס!

די קינדער האָט מענ אָפּגעטיילט באזונדער. די מענער אויכ. נאקעטע האָט מענ אונדז געלאָדנ אינ א לאסט-מאשינ אונ אוועקגע-פירט. איידער די מאשינ איז אָפּגעפאָרנ, איז ווײַס ארײַנגעשפּרונגענ אינ מאשינ אונ געהאלטנ פאר אונדז א רעדע:

— איר זאָלט וויסנ זײַנ: איכ בינ אײַער טאטע. איכ פיר אײַכ איצט אינ א פאבריק צו דער ארבעט. אינ וואָס אָט די ארבעט וועט באשטיינ, וועט איר זיכ באלד איבערצײַגנ.

ער האָט ארויסגענומען א שאכטעלע צוקערקעס און איטלעכן גע-טיילט. א סאך האָבן געגלייבט זיין פארזיכערונג. מע האָט אופגע-הערט ווייגען און געכאַלעמט וועגן דער נייער ארבעט. אנדערע האָבן שוין אפילע זיך צעשמייכלט. איך האָב ניט געגלייבט אפ קיין האָר. איך האָב געוווסט, אז מיין וועג איז שוין דער לעצטער. איך מוז זיך אָבער מוידע זיין, אז א צוקערקע האָב איך גענומען. איך האָב געטראכט בא זיך אזוי: אויב זי איז מיט סאַם, איז אוואדע גוט — וועל איך זיך מער ניט מאַטערן.

ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין פּאַנאר, האָט מען אונדז מיט בייטשן ארייגעטריבן אין א גראָבן.

— דאָ וועט איר ארבעטן, — האָט זיך פאנאנדערגעלאכט ווייס, און זיין געלעכטער האָט זיך אויסגעמישט מיט דער קראקערייַ פון די קראָען. ער האָט אונדז געהייסן אראָפּוואַרפן די העמדער און ווארטן אפ אונדזער דיי. ווען עמעצער האָט אזוי גיך ניט דער-הערט אָדער זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן, האָט ווייס ארויסגעצויגן א שפּיז און געוואָרנט: ווער עס וועט זיך גלייך ניט אויסטאָן, דעם וועט מען אויסשטעכן די אויגן. אפ איינער א פרוי האָט ער אויס-געפירט זיין וואָרענונג.

אינעם גראָבן האָבן זיך געפונען בא א פּאָר הונדערט פרויען. קינדער זיינען געווען ווינציק. מע האָט זיי אין טורמע אָפּגעטיילט באזונדער. אנדערע מאַמעס האָבן אָבער אויסבאהאלטן די קינדער, און איצטער טוליען זיי זיך צו די מאַמישע העלדזער.

אויב פון אָנהייב האָט מען געוויינט און געיאָמערט, האָט מען זיך וואָס ווייטער אלץ מער באַרויִקט. בא א צווי הונדערט טריט פון אונדז איז פאָרגעקומען די עקזעקוציע. איך האָב מיט די אייגע-נע אויגן געזען, ווי מע האָט אומגעבראכט מיין טאטן. מע האָט אים פריִער פארטויבט מיט א שווערן אייזן, נאָכדעם געשאָסן. ער איז געפאלן א פארבלוטיקטער אפ א קופּע מייסים.

לעבן מיר איז געלעגן מיין שוועסטער. איר צוויי-יעריק קינד, מוישעלע, האָט געכליפּעט אפ איר ברוסט. ווען אפ א רעגע האָט זיך באַרויִקט די שיסערייַ, האָב איך דערהערט, ווי מיין שוועסטער זינגט עפּעס. דאָס האָט זי פארוויגט איר קינד מיט דער באַקאַנטער פאָלקסליד:

ליולינקע, מיין פייגעלע,
ליולינקע, מיין קינד,
כ׳האָב אָנגעוואָרן אזא ליבע —
ווי איז מיר און ווינד.

מײַנ שאָכנטע האָט געהאט בא זיכ עסנווארג. זי האָט ארויסגענומענ ברויט מיט פוטער אונ געגעסנ. אנדערע האָבנ גענומענ איר נאָכטאָנ. באם זונ-פארגאנג איז אָנגעקומענ אונדזער רײַ. צענדליקווײַז האָט מענ געפירט דורכנ גראָבנ אונ ארײַנגעפירט אינ א ריזיקנ קייווער, אנ ערעכ פונ דרײַסיק ביז פערציק מעטער. וואָס ווײַטער מע איז געגאנגענ, אלצ טיפער האָט זיכ געצויגנ דער גראָבנ. אינעם אָרט, ווו ער האָט זיכ פאראייניקט מיטנ קייווער, איז ער טיפ געווענ א זיבנ מעטער.

מײַנ צענגטל איז געווענ דאָס לעצטע. ווידער איז אָנגעלאָפנ ווײַס אונ געהייסנ זיכ שטעלנ. ער האָט אונדז געבראכט א קאָלדרע, צעריסנ זי אפ צענ כאלאָקים אונ איטלעכנ געהייסנ מיט די שמאטעס זיכ פארבינדנ די אויגנ. איכ בינ געווענ די ערשטע אינ דער רײַ. הינטער מיר איז געווענ מײַנ מאמע אונ מײַנ שוועסטער.

— זיכ אָנהאלטנ אײנע אָנ די אנדערע פאר די לענדנ! — האָט אונדז באפוילנ ווײַס, אונ ער האָט אויסגעשטרעקט א שטעקנ, אָנ וועלכנ איכ, די ערשטע, זאָל זיכ אָנהאלטנ אונ גײנ פאָרויס.

איכ האָב אָנגעטראָטנ אפ נאָכ ווארעמע קערפערס. זיי האָבנ זיכ געוויגט אונטער מיר ווי א מאטראצ. ווענ מײַנע פיס האָבנ אָנגעטראָטנ אפ די קערפערס, האָבנ זיכ דערטראָגנ צו מיר פארשיידענע קלאנגענ. פלוצעם האָב איכ דערהערט אנ אויסגעשריי: „פײַער!” אונ הינטער מיר דעם אויסרופ פונ מײַנ שוועסטער: „גאָט!”. איכ האָב געפילט, ווי מײַנ טײַערע איז געפאלנ. איכ בינ געבליבנ לעבנ מײַנ שוועסטער אונ פארלוירנ דעם באוווסטזײַנ. פארטאָג בינ איכ געקומענ צו זיכ. איבער מיר זײַנענ געלעגנ מייסים, פארגאָסענע מיט קאַלכ. איכ האָב דערקענט מײַנ שוועסטער. מוישעלע האָט זיכ צוגעטוליעט צו איר ברוסט. איכ האָב זיכ ארויסגעגליטשט פונ אונטער דער שווערער מאסע. איכ בינ ארײַנ אינ גראָבנ געפינענ א בעגעד. צופעליק האָב איכ דאָרטנ דערטאפט מײַנ אייגנ העמד. איכ האָב עס אָנגעטאָנ, ארופגעכאפט עפעס אנ אלטנ מאנטל, אונ ניט האָבנדיק וווהינ צו גײנ, בינ איכ אוועק אינ געטאָ.

אינ געטאָ-שפּיטאָל בינ איכ געלעגנ א כוידעש. אינ מײַנ אקסל זײַנענ געווענ צוויי קוילנ. ווענ איכ האָב דערציילט די דאָקטוירים מײַנע איבערלעבונגענ, האָבנ זיי ניט געוואָלט גלייבנ”.

* * *

אינ די מויערנ אפ סטראשונ-גאס 1, 2 אונ 3 האָבנ געלעבט בא נײַנ הונדערט מענטשנ, וואָס האָבנ געארבעט אינ שטאָט אפנ

הויף פון געסטאפּאָ. די דאָזיקע ארבעטער זײַנען „באשיצט געווען" פון שוויינענבערגן. אין דער „נאכט פון געלע שײַנען" האָט מען די נײַן הונדערט גאָרניט ניט געטאָן. נאָך דער ארבעט פלעגט מען זיי פירן נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע. נאָך דער שכיטע האָבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע בלאָקן און ווידער געגאנגען ארבעטן אין געסטאפּאָ אפן הויף. אלע נײַן הונדערט האָבן געהאט געלע שײַנען.

אָנהייב יאנוואר 1942 זײַנען אין די דרײַ בלאָקן אינמיטן דער נאכט געקומען געסטאפּיסטן און געמאָלדן, אז ווער עס ארבעט נאָר אין געסטאפּאָ אפן הויף זאָל אראָפּגיין אונטן: מע פירט זיי ווידער אין דער לוקישקער טורמע, קעדיי צו באשיצן. די נײַן הונדערט האָבן פרײַוויליק אוועקגעשפּרײַזט אין דער לוקישקער טורמע. בלויז צוויי פּאָליציאנטן האָבן זיי באגלייט. פיל אײַנוווינער פון אנדערע הויפן, דערהערט אזא גליק, האָבן זיך אויך ארײַנגעכאפּט אין די רייען און אוועק מיט אלעמען.

פון די נײַן הונדערט זײַנען צוריקגעקומען דרײַ הונדערט. די פארבליבענע אין טורמע, וואָס האָבן געטראָגן בעסערע קליידער, האָט מען געצוווּנגען זיך אויסצוטאָן. זיי זײַנען געבליבן נאקעט און זײַנען פארפרוירן געוואָרן אפן הויף פון טורמע. צווישן די פארפרוירענע איז געווען יודל איליאשעוויטש, דער געוועזענער סעקרעטאר פון בעקער-פאריין אין ווילנע, ווי אויך דער יונגער געלערנטער — געוועזענער מיטארבעטער פון ייִוואָ — כאַיעס.

מײַן מאמעס טויט

איך בין אוועק צו דער מאמען. זי האָט מיר אָנגעזאָגט א סימכע: מײַן פרוי האָט געבוירן אין געטאָ-שפּיטאָל א קינד. מײַן מאמע האָט פארגעסן אָן מורערס געזעץ, אז קינדער, געבוירענע אין געטאָ, מוזן געטייט ווערן. אפ מאָרגן נאָך מײַן קומען איז שוין דאָס קינד ניט געווען: מורערס באפעל איז אויסגעפירט געוואָרן.

איך האָב נאָך ניט באוויזן קומען צו זיך נאָכן אומגליק מיטן קינד, ערשט א נײַער אומגליק: איך גיי צו מײַן מאמען, און מײַן מאמע איז פארשוווּנדן. איך דערוויס זיך, אז דאָס איז די ארבעט פון דעם דײַטשישן אגענט אָבערהארט. באנאכט איז ער געקומען אפ שפּיטאָלגאס 7, ווו עס האָט געוווינט מײַן מאמע, און האָט אוועקגעפירט דעם גאנצן הויף אין טורמע, און פון דאָרט — אפ פּאָנאר.

שטאָט אונ געטאָ

די דײַטשנ זײַנענ אַרײַנ אינ ליטע אונטער דער מאסקע פונ באַפרײַער. זײ האָבנ געשריבנ ארטיקלענ וועגנ דער היסטאָרישער פארברידערונג מיטנ ליטווישנ פאָלק אונ האָבנ אָנגעטאָנ די פאָליצײ אינ ליטווישע אוניפאָרמענ. פונ דער „איפּאַטינגא“, פונ דער „סאַוויסאוגא“ (זעלבשוצ) אונ פונ די „שאוליסטנ“ (שיסער) האָבנ די דײַטשנ רעקרוטירט אינ ווילנע א ליטווישע „זעלבסטפארוואלטונג“. איר אופגאַבע איז געווענ — אויספירנ די באפעלנ פונ געביטסקאָמיסאר הינגכט. באם דײַטשישנ גענעראל־קאָמיסאר פאָנ־רענטעלנ איז געשאפנ געוואָרנ א אינסטיטוט פונ ליטווישע „גענעראל־ראטנ“, בעראָש מיטנ ערשטנ „גענעראל־ראט“ קובילונאס. זײער אופגאבע איז — העלפנ די אָקופאנטנ דורכפירנ זײער פאָליטיק. די ליטווישע „קרײַז־שעפנ“ זײַנענ אונטערגעוואָרפנ די דײַטשישע קרײַז־קאָמיסארנ. אינ דער ליטווישער געסטאפּאָ אונ אינ אלע פאָליצײ־צירקלענ זײַנענ די נאטשאלניקעס דײַטשנ פונ דער פאָרמאציע ס. ד. (שוצ־דינסט).

קעדײ צו באווײַזנ, אז די ליטווינער זײַנענ די באלעבאטים אינ לאנד, איז אופגעבלאָזנ געוואָרנ די סינע פונ די ליטווינער צו די פאָליאקנ. אפנ קאפע־הויז „דער גרינער שטראל“ איז געהאנגענ א שילד: „פיר יודענ אונד פאָלענ — אײַנטריט פערבאָטענ!“ נאָר די פוילישע צײַטונג „גאָזיעצ צאָדזיענני“ האָט זיכ געמאכט ניט וויסנדיק אונ האָט געהאלטנ אינ אײנ פילדערנ וועגנ די „ריטערלעכע“ דײַטשנ.

מארטינ ווײַס, דער אָנפירער פונ דער ליטווישער „איפּאטינגא“, האָט זײַנע מיטארבעטער אָנגעטאָנ אינ אלטע ליטווישע אוניפאָרמענ. זײער „ארבעט“ איז פאָנאר איז געוואָרנ פילמירט. שפּעטער האָט מענ געסטראשעט די ליטווינער: איר וועט ניט טאָנ, וואָס מיר הײסנ, וועלנ מיר באווײַזנ דער וועלט, ווי איר האָט אויסגעקוילעט די יידנ. דערנאָכ האָט מענ די פילמענ געוויזנ אינ בערלינ. די ליטווישע אינטעליגענצ האָט געפּרוווט קעגנ דעם פּראָטעסטירנ. די פּראָטעסטירער האָט מענ פארשיקט אינ קאָנצענטראציע־לאגערס.

די נעמענ פונ די ווילנער גאסנ זײַנענ געוואָרנ דײַטשישע. אײבער פיל האָטעלנ, רעסטאָראנענ, קאפע־הײַזער האָט זיכ אלצ אָפטער געוויזנ די אופשריפט: „נור פיר דויטשענ“. פונ די שײנע וווינונגענ אפ מיצקעוויטש־גאס, זאקרעט, שלאָס־גאס אונ פּאָהולאנקע האָט מענ ארויסגעשלײַדערט די אײַנוווינער אונ אָפּגעגעבנ זײ דער „אויסדערווײלטער ראסע“.

אלע סאָוועטישע לערנביכער זײַנען געוואָרן פֿאַרברענט. אויך די ביכער פֿון די ליטווישע שרײַבער, וועלכע האָבן זיך עוואַקוירט קיין ראַטנפֿאַרבאַנד, ווי די ווערק פֿון צווירקאַ, גירא, ווענצלאָוואַ, קאָר-סאַקאַס און סאָלאָמעאַ נעריס, האָט מען פֿאַרברענט. אויף זייער אָרט האָט זיך באַוויזן היטלערס „מײַן קאַמפּף" אין ליטוויש.

די ווענט פֿון די מויערן זײַנען פֿאַרקלעפּט געוואָרן מיט בילדער, וויאַזוי דער ייִד קוילעט אויס די ליטווינער. עס האָבן זיך געוויזן אַנטי-ייִדישע פֿילמען. עמיל יאַנינגס האָט געשפּילט אין דער ראָל פֿון אַ ייִדישן שווינדלער. עס האָט זיך געעפֿנט אַ העצערישע אויס-שטעלונג. פֿאַרן אַרויסגעבן אַ באַהאַלטענעם ייִדן איז דערקלערט גע-וואָרן אַ פּרעמיע.

קאָוונע האָט שוין געהייסן קאַוענבורג. די פֿאַרנומענע באַלטישע מעלוכעס האָבן די דײַטשן אָנגערופֿן אָסטלאַנד. אָסטלאַנד האָט גע-דאַרפֿט פֿאַרייניקט ווערן צו מיזרעך-פּרייסן. דער באַלעבאָס איבער די פֿאַרכאַפּטע לענדער איז דער רײַכס-מיניסטער אַלפֿרעד ראָזענבערג.

אין פֿעברואַל 1942 ווערט ליטע פּראָקלאַמירט פֿאַר אַ „זעלבשטענ-דיקער מעלוכע". דערפֿאַר דאַרף זי באַצאָלן מיט צוויי הונדערט טויזנט סאָלדאַטן.

די ליטווישע געזעלשאַפֿט האָט דערשפּירט דעם טאַם פֿון דער דײַטשישער פּאָליטיק. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שאַרפֿע קאַמפּאַניע קעגן דער מאָביליזאַציע. אין דעם דורכפֿאַל פֿון דער מאָביליזאַציע האָבן די דײַטשן באַשולדיקט די ליטווישע אינטעליגענץ. אין דער ווילנער פֿאַשיסטישער ליטווישער צײַטונג האָט זיך באַוויזן אַ נאָטיץ: „אונטער דער ווירקונג פֿון דער אינטעליגענץ איז די מאָביליזאַציע אין ליטע שלעכט געוואָרן דורכגעפֿירט. דאָס איז אַ פֿאַרברעכן קעגן דער נײַער אייראָפּע און אַן אומטאַקט קעגן אייגענעם פֿאָלק. די רעגיסטראַציע וועט אין דער צוקונפֿט געפֿירט ווערן נאָר פֿאַר דער אַרבעטס-אַרמיי. קעדיי אויסצומײַדן שווערע שטראָפֿן, דאַרף זיך דאָס ליטווישע פֿאָלק אָפּ-גרענעצן פֿון איר פּאָליטיקירנדיקער אינטעליגענץ".

און דאָ קומט אַן אָפֿיציעלע מעלדונג:

„דער אוניווערסיטעט מיט אַלע זײַנע אָפּטיילונגען ווערט געשלאָסן. פֿאַר די איניאָנים פֿון בילדונג אין ליטע ווערט באַשטימט אַ ספּעציע-לער באַפֿולמעכטיקטער. לאָמיר האָפֿן, אַז נאָכן איזאָלירן די פּאָליטי-קירנדיקע אינטעליגענץ, וועלן די ליטווינער געפֿינען פֿאַר זיך אַ בע-סערן בײַשפּיל".

אויכ אינ דער אַרבעטס-אַרמיי האָט מענ זיכ ניט געײַלט. מע האָט זיכ אָנגעהויבנ באהאלטנ אינ מאלינעס.

* * *

אינ פרילינג 1943, ווענ עס איז דורכגעפאלנ אויכ די מאָביליזאציע, האָט מענ אָנגעהויבנ ארעסטירנ ליטווישע טוער. אויכ די לעגיאָנענ צומ קאמפ מיט די פארטיזאנער, אָרגאניזירט דורכ דעמ גענעראל פלעכאוויטשוס, האָבנ ניט געהאט קיינ דערפאָלג. עס איז דערגאנגענ צו אנ אָפענער שיסערײַ צווישנ דעמ ליטווישנ אונ דײַטשישנ מיליטער.

די דײַטשנ האָבנ גענומענ זיכ כאנפענ צו די פאָליאקנ. מע האָט זיי געגעבנ אָנצוהערנ, אַז אויב זיי וועלנ זיכ גוט אופירנ, וועט מענ זיי אָפגעבנ ווילנע. ווענ עס האָט זיכ ניט אײַנגעגעבנ ארײַנצוציִענ די פאָליאקנ, האָבנ זיכ אָנגעהויבנ איבער דער שטאָט מאסנ-ארעסטנ. מע האָט אָפגעצאמט גאנצע קווארטאלנ מיט פאָליאקנ אונ קינד-אונ-קייט ארויסגעפירט קיינ דײַטשלאנד.

* * *

די העצע פונ די דײַטשנ האָט ניט באווירקט די גרונט-באפעלקערונג פונ ווילנע אינ איר באציִונג צו די ייִדנ. איכ מיינ ניט, פארשטייט זיכ, די „איפאטינגא", די ליטווישע געסטאפאָ אונ די „שאוליסטנ", וואָס האָבנ אָנ ביימער צעשמעטערט קינדער אונ פארברענט זקיינים. איכ מיינ דעריקער דעמ בעסערנ טייל פונ די שטאָטישע אײַנוווינער, ווי אויכ די היגע אינטעליגענצ, וואָס די טראדיציע פונ מענטשלעכע באגריפנ איז געווענ בא זיי צו פעסט, אַז זיי זאָלנ זיכ אונטערגעבנ די דײַטשנ.

שוינ די ערשטע טעג פונעמ גוואלדיקנ טעראָר, ווענ דער געזעצ האָט געוואָרנט, אַז פארנ ריידנ מיט א ייִדנ קומט די גרעסטע שטראָפ, האָט א באדײַטנדיקער טייל ייִדנ זיכ אויסבאהאלטנ אינ שטאָט בא די ניט-ייִדישע שכיינים. אינ די צײַטונגענ האָט מענ ניט אופגעהערט צו וואָרענענ די פויערימ: אויב איר וועט פארקויפנ אײַער סכוירע ייִדנ, זאָלט איר ניט זוכנ בא דער מאכט קיינ כעסעד. אָבער פיל פויערימ פלעגנ מיט א קיווצ ארײַנפאָרנ אינ זײַטיקע געסלעכ, קעדיי צו פארקויפנ זייער סכוירע די באגנבטע ייִדנ. אונ ווײַל

דער ייִד איז געקרוודעט, האָט מען די סכוירע אים פאַרקויפט פאַר וועלוועלער.

א היפּשע צאָל פּאָליאַקן און ליטווינער האָבן באַ זיך אין די היימען אויסבאַהאַלטן יידן. צווישן זיי וועלן מיר געדענקען אַזוינע נעמען ווי: יוליאַן יאַנקאַוסקאַס, יאַנאָווא באַרטאָשעוויטש, מאַריאַ אַבראַמאָוויטש, וויקטאָריאַ גזשמילעווסקאַ. דאָס הויז פון די לעצטע צוויי, אַפּ פּאָהולאַנקע 16, איז געווען אַן אָרעמיקלאָט פאַר צענדליקער געיאָגטע. די זשורנאַליסטן שימייטע האָט געשאַפן אין שטאָט א קאָמיטעט צו ראַטעווען יידן. מאַריאַ פעדעצקאַ האָט גע-ראַטעוועט דעם ד״ר סעדליס מיט זיין מישפּאָכע, דעם ד״ר קאַמיי מיט דער טאָכטער און צענדליקער אַנדערע באַזאָרגט מיט פּוילישע דאָקומענטן און פּאַנאַנדערגעשיקט צו באַקאַנטע אין דאָרפ. פּראָפ. סטאַקאַוסקאַס האָט געראַטעוועט 16 יידן, צווישן זיי ד״ר ליבאָ מיט דער פאַמיליע און דעם בניניעריקן קינסטלער זאַלמען באַק. פּראָפ. טשעזשאָווסקי האָט געראַטעוועט דעם פּראָפ. פּעסעל מיט זיין פרוי און קינד און די לערערין זלאַטע קאַטשערגינסקי.

אויך א טייל שטאָטישע גאַלאָכים האָבן זיך געהאַלטן גאַנץ ווער-דיק. דער ווילנער ביסקופּ רייניס האָט געפּריידיקט אין די קלויס-טערס, מע זאָל העלפן די געיאָגטע. אַזוי האָבן אויך געהאַנדלט די ביסקופן פון פּאָניעוועזש און קאָוונע. דער גאַלעך פון ווידוקלע איז, ווי מיר האָבן שוין דערציילט, דערשאָסן געוואָרן לעבן זיין קלויס-טער באַם פאַרטיידיקן יידישע קינדער.

* * *

ווערדליך די דייטשישע געזעצן האָבן מאַן-און-ווייב זיך געמוזט פּאַ-נאַנדערגיין, אויב עמעצ פון זיי איז א ייד אָדער שטאַמט ביזן דריטן דאָר פון יידן. דער ייד האָט געמוזט אוועקגיין אין געטאָ, און דער ניט-ייד האָט רעכט געהאַט צו וווינען אין שטאָט. קינדער פון גע-מישטע פּאָרן, אויב נאָר דער טאַטע איז א ייד, זיינען פאַרעכנט גע-וואָרן פאַר יידישע און האָבן געמוזט זיך געפינען אין געטאָ.

ד״ר אַקסען, א פּאָליאַק, האָט כאַסענע געהאַט מיט א יידיש מיידל פון מיכאַלישאָק. זיין פרוי מיט די קינדער האָט געסטאַפּאָ אַרעסטירט און שפּעטער אַריינגעוואָרפן אין געטאָ. ד״ר אַקסען איז געקומען צו זיין פרוי, האָט זיך אויסגעלערנט אין געטאָ גוט יידיש און האָט דורכגעמאַכט דעם גוירל פון די יידן אין געטאָ. אין געטאָ האָט אויך

געווינט א דאָנער קאָזאק. זײַנ פרוי איז געווענ א ייִדישע. סטאסיע, אנ אלטע דינסט בא דער מישפּאָכע ליפּקאָוויטש, איז ארײַנ אינ געטאָ צוזאמענ מיט איר באלעבאָסטע. ווענ מע האָט אומגעבראכט די ייִדישע פרוי, איז סטאסיע געוואָרנ א מאמע פאר די פאריאָסעמטע קינדער.

דעמ זינגער רוזשינסקי האָט מענ געפירט שיסנ. א פארבײַגייער האָט אים דערקענט. רוזשינסקי איז געווענ אנ אָפיצער אינ דער פוילישער ארמײ. דער פארבײַגייער האָט געדינט בא אים אינ פאָלק. דערזענ, אז מע פירט זײַנ אָפיצער צומ טויט, האָט ער זיכ גענומענ בעטנ בא דעמ וועכטער, ער זאָל באפרײַענ זײַנ אָפיצער. פאר א גאָלדענעמ זייגער האָט דער וועכטער זיכ געלאָזט איבעררײדנ. ער האָט אָבער געזאָגט, אז אזויווי דער געסטאפּאָ־ביניענ איז דאָ ניט ווײַט אונ פונ פענצטער זעט מענ דאָס אָרט פונ די עקזעקוציעס, מוז ער אויספירנ דעמ באפעל: ער וועט צופירנ דעמ אָפיצער צומ גרוב אונ שיסנ איבער זײַנ קאָפּ. זאָל יענער א פאל טאָנ אונ ליגנ אינ גרוב ביז אָוונט. אינ אָוונט זאָל ער זיכ פאמעלעכ אוועקשארנ אונ נעלעמ ווערנ פונ דער געגנט. אינ אָוונט איז צומ גרוב געקומענ דער סאָלדאט פונ רוזשינסקיס פאָלק אונ האָט אים אוועקגעפירט צו זיכ אהיימ. רוזשינסקי איז ארויס פונ גרוב א גרויער.

באמ סאָלדאט האָט ער אָפּגעלעבט א כוידעש. ווענ עס האָבנ זיכ אָנגעהויבנ איבער דער געגנט אָבלאוועס, איז ער מיט מאטערניש צוריקגעקומענ אינ ווילנע אונ ארײַנ אינ געטאָ. זײַנ רוסישע פרוי איז געקומענ צו אים. זי האָט אָנגענומענ זײַנ גוירל אונ געטראָגנ א לאטע.

דער רעפערענט פאר ייִדישע איניאָנימ

מורער, דער רעפערענט פאר ייִדישע איניאָנימ באמ געביטסקאָמיסאר הינגסט, איז אלט סאכאקל פיר אונ צוואנציק יאָר. ער איז אנ אָפיצער. זײַנ טאטע איז געווענ א טאליענ אינ א ווײַטער דײַטשישער פראָווינצ. דער זונ האָט געהאלטנ פונ טראדיציע אונ ניט פארשעמט זײַנ טאטנ. ער איז דערצויגנ געוואָרנ בא דער היטלער־יוגנט אינ נירנבערג. דאָרט האָט ער שטודירט „ייִדנ־קענטשאפט".

צו אים פלעגנ אָנקומענ די באפעלנ פונ הימלערנ. בא הימלערנ אפנ טיש, אזוי האָט מענ דערציילט, ליגט א גרויסע פלאסטישע מאפּע אונ אפ יעדנ ייִדנ־פונקט שטעקט א פענדעלע. יעדנ טאָג נעמט

הימלער ארויס עטלעכע פּענדעלעך. דאָס באטײַט: אינ יענע ערטער דארפ מענ אויסהארגענענ די ייִדנ. די באפעלנ ווערנ איבערגעשיקט צו אזעלכע מורערס. ער מיט זײַנע מענטשנ טראכטנ צו די פּראָצעדור פונ פארטיליקונג, גיבנ זי איבער אזא שווײַנענבערג אָדער ווײַס, אונ יענע פירנ זי אויס ווערדליק די באקומענע אינסטרוקציעס.

מורער האָט ליב געהאט זיכ צו שפּילנ מיט זײַנע ייִדנ. ער פלעגט אומגעריכט אָנפאָרנ צום טויער פונ דער געטאָ אונ קאָנטראָלירנ יעדנ איינעם, וואָס קערט זיכ אום פונ דער ארבעט. פאר געפינענ עסנ-ווארג פלעגט ער אליינ אוועקפירנ אינ טורמע. אָפּט פלעגט ער באטאפּנ די לאטעס. ווענ א שפּיצ פונ דער לאטע איז געווענ אָפּגעריסנ, האָט ער שוינ דעמ קאָרבנ ניט אָפּגעלאָזט. ווענ ער פלעגט געפינענ געלט אָדער בלומענ, פלעגט ער הייסנ דער טויער-פּאָליציי שמײַסנ דעמ פארברעכער. דעריקער האָט ער ליב געהאט זיכ צוקוקנ, ווי מע שמײַסט יונגע מיידלעכ. ער פלעגט זיכ שטעלנ בא דער זײַט אונ שרײַענ: שטארקער! שטארקער!

איינמאָל האָט ער באגעגנט א פּארטיע ייִדנ, זיי קאָנטראָלירט אונ געפונענ בא איינעמ א קילאָ מעל. ער האָט אלע צוואנציק ארעסטירט אונ אליינ בײַגעווענ אינ פּאָנאר באמ אויספירנ די עקזעקוציע.

אינ געטאָ איז ער געווענ אנ אָפטער ארײַנגייער. ער האָט געהאט אנ אייגענעמ שליסל צומ טויער, אונ ווענ ס'האָט זיכ אימ געגלוסט, איז ער געקומענ. באמ באזוכנ די ווארשטאטנ אינ געטאָ פלעגט ער באפעלנ, מע זאָל ארונטערקריכנ אונטער די טישנ אונ ווויענ ווי הינט. ער האָט ליב געהאט צו פארברענגענ אינ באָד אפּ סטראשונ-גאס 6. דאָרט פלעגט ער זיכ אוועקשטעלנ מיט פארלייגטע הענט אונ זיכ צוקוקנ צו די נאקעטע ווײַבער. איינמאָל איז ער צו נעענטער, זיי באטאפּט אונ אויסגערופנ:

— איר זײַט צו פעט, איכ וועל זיכ סטארענ, איר זאָלט ווערנ דארער.

נאָכ דער שכיטע פונ פיר טויזנט פּראָווינצער ייִדנ, וואָס אָנשטאָט זיי צו פירנ פונ ווילנע קיינ קאָוונע, האָט מענ זיי פארקערעוועט אפּ פּאָנאר, האָט מורער צו זיכ גערופנ דעמ געטאָ-פאָרשטייער גענס אונ זיכ אנטשולדיקט: עס איז געווענ א טאָעס. דערבײַ האָט ער צו אימ געזאָגט, אז נאָכנ קריג וועט ער די געטאָ פארברייטערנ: ער וועט צוגעבנ סטעפנ-גאס.

אינ מײַ 1943 האָט מורער פאנאנדערגעטיילט די ייִדישע בריגאדירנ (די אָנפירער פונ דער ארבעט) געדרוקטע דײַטשישע טעקסטנ,

וועלכע די בריגאדירן האָבן געמוזט איבערגעבן די דײַטשישע ארבעטסגעבער און ארויסבאקומען אן צונטערשריפט, אז די דײַטשן האָבן עס געלייענט. אין די טאקאָנעס איז צווישן אנדערן געזאָגט: די ייִדן ארבעטן נאָר צײַטווײַליק. א דײַטש דארף צו יעדער צײַט געדענקען, אז זײַן גרעסטער סוינע איז דער ייִד.

אין יוני 1943 איז ער לויט א באפעל פון הימלערן אוועקגעשיקט געוואָרן אנדערשווו. זײַן פארבײַטער אין ווילנע איז געבליבן לאקנער.

דײַטשישע בארעמהארציקײַט

בא מײַן צוואנג-ארבעט אין א דײַטשישער אונטערנעמונג, אף וויוולסקע 18, איז מיר אויסגעקומען זיך צו באקענען מיט א דײַטשישן שפּיטאָל. דער שפּיטאָל-הויף איז ארויסגעקומען פונקט אנטקעגן מײַן פארקאן. הינטער אים פלעגן ארומשפּאצירן מילכאָמע-אינוואלידן. עס איז דערגאנגען צו מיר א געמיש פון שפּראכן: רומעניש, אונגאריש, איטאליעניש, שפּאניש, פיניש און אנדערע. אין דעם שפּיטאָל זײַנען קיין דײַטשן ניט געלעגן.

איך פלעג זען די קאליקעס און בלינדע. אָפטמאָל פלעגן אנדערע אפילע צוגיין צום פארקאן, ריידן מיט די ייִדן און פרעגן בא זיי נײַעס. די אינוואלידן פלעגט מען געבן גוט צום עסן, און דער סעקרעטאר פון דער ווילנער נ. ס. ד. א. פּ. (נאציאָנאל-סאָציאליסטישע דײַטשישע ארבעטער-פּארטיי) כפּאָרקעט, א געוועזענער לעדערסויכער פון ביאליסטאָק, פלעגט האלטן פאר זיי רעפעראטן. זייער אָפט פלעגן די אינוואלידן שרײַבן בריוו, דערציילן זייערע קרויווים און עלטערן, ווי גוט זיי איז בא די דײַטשן, ווי זאָרגעוודיק זיי ווערן געהיילט. אָפט פלעגן צו זיי קומען רומענישע, אונגארישע, איטאליענישע, שפּאנישע און פינישע זשורנאליסטן. מע פלעגט זיי אויך פאָטאָגראפירן. אין דער „Vilnaer Zeitung“ האָב איך געלייענט אן אינטערוויו מיט איינעם אָט אזא זשורנאליסט. ער האָט זיך ניט געקענט אָפּלויבן פון דער דײַטשישער זאָרגעוודיקײַט, פון דער מענטשלעכער באציונג צו די קראנקע. „ווען איך וועל קומען אין מײַן פאָטערלאנד, — האָט ער פארענדיקט דעם אינטערוויו, — וועל איך דערציילן מײַן פאָלק וועגן דער דײַטשישער בארעמהארציקײַט“.

שטענדיק איז מיר אויסגעקומען פארדעכטיק, וואָס נאָך אזא באזוך פון זשורנאליסטן ווערט אף מאָרגן דער הויף א פוסטער, און

אויך אין דער שפּיטאָל-געביידע איז ניט צו מערקן הינטער די שויבן קיין כאַלאָים.

ווו זיינען אהינגעקומען די בלינדע און די קאַליקעס?

אנטקעגן דעם שפּיטאָל-אריינגאנג איז געווען דער יידישער אר-בעטס-לאגער „קיילים". איינמאָל איז מיר דאָרט אויסגעקומען צו נעכ-טיקן, וויל די געטאָ איז געווען באוואכט, און אזויווי איך האָב געהאט בא זיך געווער, האָב איך ניט געטאָרט אהין גיין. באנאכט אזייגער 12 האָב איך דערהערט א גערויש פון א זיך אָפּשטעלנדיקן אויטאָ. אפּ אזוינס בין איך געווען שפּירעוודיק. פאר א יידן פון גע-טאָ ווערט יעדער שאָרך, יעדער באוועגונג גלייך פארבונדן מיט א סאַקאָנע. איך האָב ניט פאַכעד א שפּרונג געטאָן צום פענצטער. מיין פריינט בעלקינד, בא וועמען איך האָב גענעכטיקט און וואָס האָט מער ווי א יאָר געלעבט אין לאגער, האָט זיך אָבער ניט דערשראָקן.

— עס איז ניט צו אונדז, — האָט ער מיך בארויִקט. — דאָס איז מען געקומען ארויספירן די אינוואלידן אין פּאָנאר.

בעלקינד האָט זיך צערעדט:

— וואָס, איר ווייסט ניט? פריער היילט מען זיי, מע גיט זיי גוט עסן, מע ברענגט אהער זשורנאליסטן, און נאָכדעם קומט ווייס מיט זיין אויטאָ, פירט דאָרטן אריין די בלינדע, די איינפיסיקע, און אין א שאָ ארום קומט ער ווידער מיט א פוסטן אויטאָ. די אינוואלידן זאָגט מען, אז מע פירט זיי ערגעץ אנדערש צו באשיצן, וויל אין שטאָט ריכט מען זיך קלוימערשט אפּ סאָוועט-סישע עראָפּלאנען. אז מיינע ווערטער זיינען ריכטיק, קענט איר זיך איבערצייגן: לאָמיר זיצן בא דעם פענצטער א שאָ, וועט אָנקומען דער אוי-טאָ, און דער שאָפער וועט ארויסטראָגן צוריק די קוליעס פון די דערשאָסענע.

בא דער לעוואָנע-שיין האָב איך אליין געזען, ווי מע פירט די אינוואלידן איינציקווייז אין דעם אָפענעם אויטאָ.

אין א שאָ ארום האָט זיך דער אויטאָ צוריקגעקערט. דער שאָפער האָט אריינגעטראָגן אין שפּיטאָל די קוליעס.

מע קען שוין ארויספירן א צווייטע פּארטיע. און ווען דער שפּיטאָל וועט פריי ווערן, וועט מען ברענגען נייע.

* * *

דעם 17-טן יול 1942 האָט ווייס אוועקגעפירט פון געטאָ זעקס און אכציק אלטינקע מענער און פרויען קיין פּאָספּיעשק, פינף קי-לאָמעטער פון ווילנע, אין ביניען פון דער אמאָליקער קאָלאָניע „טאָז".

ווײַס האָט באַפּוילן, מע זאָל אַהין ברענגען פֿון געטאָ קעסלען און שפּײַז פֿאַר די אַלטע לײַט. שוועסטער איז ווײַסע כאַלאַטן דאַרפֿן באַדינען די זקנים. ווײַס האָט געבראַכט אַהין צוויי פֿוד פּוטער.

דער פּאַנסיאָן אַפֿ פּאָספּיעשק איז געווען פֿאַר דער געטאָ אַ רעטעניש. קיינער האָט ניט געוווּסט, וואָס דאָ קומט פֿאָר. עס איז אַריבער אַ טאָג, אַ צווייטער, אַ דריטער, און די זעקס און אַכציק האָבן זיך צווישן גרינע וועלדער פֿאַריכט אין געזונט. צווישן די פּאַנסיאָנערן איז אויך געווען די נײַנציקיעריקע טערעסאַ קאָכאַנאָווסקאַ, וואָס צו נײַן יאָר האָבן זי די עלטערן אָפּגעשמאַדט. ווײַס האָט זי אויסגעפֿונען אין דער פּוילישער באַגאַדעלניע און צום סאָף פֿון איר לעבן דערמאָנט איר ייִדישקייט.

זעקס טעג האָט ווײַס אָפּגעהאַלטן די זקנים אין פּאַנסיאָן, אויפֿן זיבעטן איז ער געקומען מיט אויסלענדישע געסט, און מע האָט פֿאָטאָגראַפֿירט די אַלטע. גלײַך נאָכדעם האָט ער אַלעמען אַוועקגעפֿירט אַפֿ פּאָנאַר.

* * *

אין מײַ 1943 בין איך געשיקט געוואָרן אַרבעטן אַפֿן ווילנער באַן. דאָרט איז געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מוזיי, און איך מיט נאָך כאַווייריִם האָבן דאָס געדאַרפֿט אַריבערפֿירן אין שטאָטישן אַרכיוו אַפֿ איגנאַטאָווער געסל.

צוזאַמען מיטן מוזיי זײַנען געקומען צען וואַגאָנעס מיט קלײנע קינדער, אַן ערעך פֿון דרײַ יאָר ביז צען. בײַ יעדן וואַגאָן איז געשטאַנען אַ דײַטש און האָט געהיט, אַז די קינדער זאָלן ניט אַנטלויפֿן. די אַרבעטער צווישן באַן האָבן זיך פֿאַרינטערעסירט מיט די קינדער. זיי האָבן זיך דערוווּסט, אַז זיי זײַנען פֿון סמאָלענסק. עס איז פֿאַרבײַגעגאַנגען דער מאַשיניסט און געזאָגט די אָרומיקע: די קינדער זײַנען באַשטימט אַפֿ פּאָנאַר. די אַרבעטער האָבן זיך דערנענטערט צו די דײַטשן און זיך צו זיי געווענדט:

— עפּשער פֿאַרקויפֿט איר די קינדער?..

צוערשט האָבן זיך די דײַטשן געקווענקלט. דערזען אָבער, אַז עס שמעקט מיט געשעפֿט, האָט מען אָנגעהויבן מיסכער: פֿינף מאַרק אַ קינד! די אָרומיקע האָבן זיך צוגעכאַפּט צו די וואַגאָנעס און גענומען אָפּקלײַבן קינדער.

דערזענ, אז די סכוירע גייט, האָבנ די וועכטער געהויבנ דעמ פרײַז: צענ מארק א קינד! דער מעקעכ האָט ניט אָפּגעשראָקנ. האָט מענ ווידער געהויבנ דעמ פרײַז: פופצנ מארק א קינד!

אונ אזוי האָט עס דערגרייכט ביז דרײַסיק מארק א קינד.

קימאט אלע קינדער האָט מענ אויסגעקויפט. די דײַטשנ מיט דעמ געלט אינ קעשענע האָבנ דערבײַ געלאכט פונ די נארישע מענטשנ.

* * *

מיטנ פלי-פלאצ אינ פּאָרובאנעק, ווו עס האָבנ געארבעט א פּאָר הונדערט ייִדנ, האָט אָנגעפירט א האמבורגער פעלדפעבל האנס דע-גנער. דעגנער האָט אזוי לאנג פּראָוואָצירט אונ געפּײַניקט, ביז די ארבעטער האָבנ אימ אָנגעקלאָגט פאר מורערנ... — האָט ער זיכ נאָכ מער איזדיעקעוועט איבער זײַנע קאָרבאָנעס.

איינמאָל האָט ער אויסגעקליבנ פונ די רייענ צוואנציק ארבע-טער אונ געמאָלדנ זיי, אז מאכמעס דעמ, וואָס מע סאבאָטירט אונ מע קומט ניט צו דער ארבעט, וועט ער צענ פונ זיי דערשיסנ. ווענ ער וועט אָפּגעבנ די קאָמאנדע: „לאופענ"!, דארפנ אלע צוואנ-ציק זיכ א לאָז טאָנ איבערנ פלי-פלאצ צו אנ אָנגעמערקטנ פונקט, א קילאָמעטער ווײַט. די ערשטע צענ, וואָס וועלנ אהינצו אָנקומענ וועלנ בלײַבנ לעבנ. די איבעריקע, וואָס וועלנ ניט דערלויפנ, וועט ער דערשיסנ.

דעגנער האָט זיכ אוועקגעזעצט אפּ א ראָווער אונ א געשריי געטאָנ: „לאופענ"! די צוואנציק האָבנ זיכ א ריס געטאָנ אונ גענומענ יאָגנ. דעגנער איז זיי נאָכגעפאָרנ אָנ א זײַט, אונ ווי א ריכטער צפּ א געוועט-לויפ אָבסערווירט דעמ געיאָג. צווישנ די לויפער זײַנענ גע-ווענ יוגנטלעכע אונ עלטערע. געווענ אויכ א טאטע מיט א זונ. זייער פאמיליע איז פוזיריסקי. בא אייניקע האָט בייסנ לויפנ געפּלאצט דאָס הארצ. לעסאָפּ האָט דעגנער דאָכ אָפּגענארט: די דערלאָפּענע צענ האָט ער דערשאָסנ, די אנדערע האָט ער געלאָזט לעבנ.

* * *

פיר טויזנט פּראָווינצער ייִדנ פונ מיכאלישאָק, סווענציאנ, אָש-מענע, סוויר האָט מענ דעמ 5-טנ אפּרעל 1943 עוואקוירט פונ זייע-

רע שטעטלעך. מע האָט זיי געזאָגט, אַז מע פירט זיי אין קאָוונע. מיט דער פּראָוואָקאַציע האָט אָנגעפירט ד״ר וואָלף אַליין, דער געביטסקאָמיסאַר פון ווילנער געגנט — אַ געוועזענער נאַטשאַלניק פון קאָנצלאַגער אין דאַכאַו. די באַן האָט זיך אָבער פאַרקערעוועט צום הויפּט-קיווער אין פּאָנאַר. דאָרטן האָט שוין אָפּגעוואַרט ווײַס מיט זײַנע מענטשן, און וואַגאָנענווײַז האָט מען גענומען אומברענגען די ייִדן. אין דער אַקציע האָט זיך אַגעוו באַטייליקט עלען דעגנער — אַ געוועזענע סטודענטקע פון האַמבורגער אוניווערסיטעט און איצטער ווײַס׳ געליבטע, אַן אַקטיווער מיטגליד פון עקזעקוציע-פּאָלק אין פּאָנאַר.

נאָך דער שכיטע איז צו ווײַסן דערגאַנגען, אַז זיבן ייִדן האָט זיך אײַנגעגעבן פון פּאָנאַר צו אַנטלויפן אין געטאָ. ווײַס איז געקומען אין געטאָ און געפאָדערט באַם ייִדנראַט, מע זאָל אים טייקעף אַרויסגעבן די אַנטלאָפענע. ניט באַקומענדיק די אַנטלאָפענע, האָט ווײַס באַפוילן זײַנע מעשאָרסים, מע זאָל אים טייקעף אופקלײַבן וועלכע-ניט-איז זיבן ייִדן. מע האָט אים געבראַכט זיבן אַלטע לײַט, צווישן זיי עטלעכע קראַנקע. ווײַס האָט דערזען די אַלטע, האָט ער זיך אָנגעצונדן, און זײַנע אויגן האָבן שיר ניט אַרויסגעשפּאַרט דורך די ברילן.

— עס איז מיר אַ שאַנד צו קומען מיט אַזעלכע אין פּאָנאַר. איך באַדאַרף יונגע! — האָט ער געטופּעט מיט די פיס. ער איז אַרײַן אין געטאָ-טורמע און דערזען יאַשקע מאַטיקאַנסקי, אַ געזונטן, שיינעם באָכער פון אַ יאָר 19. ווײַס האָט זיך אַזש צעשמייכלט. זײַן צאָרן איז אַוועק ווי אַ רויך.

— אָט אַזעלכע דאַרף איך! — האָט ער אין פרייד אויסגעשריִען צו זײַנע מיטהעלפער, — אָט אַזעלכע דאַרף איך! — ער האָט אָפּגעלאָזט צווישן די זיבן איינעם אַ קאַליקע און אים פאַרביטן מיט יאָשקע מאַטיקאַנסקי.

* * *

סאָלאָמאָן גאַרבעל, לויטן אויפטראָג פון דער פּאַרטיזאַנער-אָרגאַניזאַציע — אַ פּאָליציאַנט פון געטאָ, דערציילט:

„דעם 6-טן אַפּרעל 1943, אַם מאָרגן נאָך דער שכיטע איבער די פיר טויזנט סוואָווינצער ייִדן, איז ווײַס אַרײַנגעפאָרן אַף אַ ראָווער

אינ געטאָ און גערופנ יידישע פּאָליציי צו מעקאבער זײַנ די טויטע. מיר זײַנען אוועק זאלבעצענט. ווײַס איז פּאָרויס געפאָרנ אפ זײַנ ראָווער און געוויזנ דעמ וועג.

שוינ א האלבנ קילאָמעטער פונ פּאָנאר, נאָענט פונ דער באנליניע, האָבנ מיר געפונענ טויטע. דאָס זײַנען די, וואָס האָבנ געפּרוווט אנטלויפנ. די דײַטשנ האָבנ אינ זיי נאָכגעשאָסנ. אפנ טויער, וואָס האָט געפירט צומ אָרט פונ די עקזעקוציעס, איז געהאנגענ א שילד: „אײַנטריט אויכ פיר דויטשע אָפיצירע שטרענג פערבאָטענ!” דורכ דעמ זעלבנ טויער זײַנען ארײַנגעצויגנ רעלסנ: די קאָרבאָנעס, וואָס מע פירט מיט דער באנ, זאָלנ גלײַכ צוקומענ צו די גריבער. וואָס ווײַטער מיר זײַנען געגאנגענ, אלץ שרעקלעכערס האָבנ מיר געזענ. דאָס גראָז איז רויט געווענ פונ בלוט. דאָס גאנצע פעלד איז פארלייגט געווענ מיט מייסימ. די ביימער זײַנען באשפריצט געווענ מיט מארכ. בא די שטאמענ זײַנען געלעגנ צעשמעטערטע קינדער. איכ האָב געזענ א סאכ קינדער איבערגעריסענע אפ העלפט. א פיסל דאָ און א פיסל דאָרטנ. אנדערשוווּ האָב איכ באמערקט בלויז קינדערשע קעפּלעכ. אפנ פלאצ האָבנ זיכ געוואלגערט דאָקומענטנ, וויזיט-קארטלעכ, פאָטאָגראפיעס, צעריסענע רובלס. צווישנ די מייסימ איז געלעגנ אויכ א דײַטש מיט אנ איבערגעשניטענעמ גאָרגל, דאָס האָט אימ מיסטאמע געקוילעט א ייד, אנטלויפנדיק פונ וואגאָנ. ווײַס האָט אונדז געגעבנ בראנפנ און אָנגעזאָגט: ארבעטנ זאָל מענ ערלעכ. די אָנגעטאָנענע מייסימ זאָל מענ אויסטאָנ און פארגראָבנ מיט אנ אָרדענונג. די קליידער זאָל מענ אוועקלייגנ אָנ א זײַט, באזונדער די מענערשע, באזונדער די פרויישע. דאָס געפונענע גאָלד האָט ער געהייסנ ארײַנוווארפנ אינ אנ עמער. דער, וואָס וועט זיכ דערוועגנ צו גאנוועגנ, וועט דערשאָסנ ווערנ. אָפּגעזאָגט די אלע אינסטרוקציעס, האָט ער אונדז ארופגעפירט אפ א דערבײַיִק בערגל, אָנגעוויזנ אפ באזונדערע פארברוקירטע פלעצער און געזאָגט:

— דאָ ליגנ די יידנ פונעמ כאפונעס-פּעריאָד (דאָס וואָרט „כאפונעס” האָט ער געזאָגט אינ יידיש און געשמייכלט דערבײַ פונ זײַנ גרויסער באהאוונטקײַט). דאָ ליגנ ציגײַנער. דאָ ליגנ די יענע, וואָס האָבנ געזאָגט: „ניע דאמי סיענ”[1], ד. ה. פּאָליאקנ. דאָ זײַ-

1 מיר וועלנ זיכ ניט אונטערגעבנ (פּויליש).

נענ ליטווינער, וואָס זײַנענ קעגנ אונדז. דאָרט זײַנענ קריגס-גע-פאנגענע פונ גאנצ רוסלאנד. אונ דאָרט, — האָט ער אָנגעוויזנ אינ דער ווײַט באם האָריזאָנט, — איז נאָכ די ערד א פוסטע. נאָר דאָס איז ניט אפ לאנג: אפ דער וועלט זײַנענ נאָכ צו פיל מענטשנ!

אייניקע קאָרבאָנעס האָבנ נאָכ געלעבט. מיר האָבנ ניט געוווסט וואָס צו טאָנ, נאָר באם אופהייבנ זיי פונ אָרט זײַנענ די פארווונ-דעטע געשטאָרבנ. א סאכ ייִדנ האָבנ געהאט מיט זיכ טאלייסימ. בא אנדערע האָבנ מיר געפונענ אינ די קעשענעס בריוו. פאָרנדיק אינ די פארדראָטעוועטע באנענ, האָבנ זיי דאָס געשריבנ. אינ איינ בריוו, גע-דענק איכ, איז אזוי געווענ: „ייִדנ, מע פירט אונדז שיסנ! איר זאָלט נעמענ נעקאָמע! פלעקסער פונ סווענציאנ“.

באם ארויסטראָגנ די פארבלוטיקטע פעק פונ די וואגאָנעס האָבנ מיר געפונענ אײַנגעוויקלט אינ שמאטעס א לעבעדיק קינד. דאָס קינד האָט זיכ באהאלטנ, אונ קיינער האָט עס ניט באמערקט. זײַנ נאָמענ איז בערעלע גאָלדשטיינ פונ מיכאלישאָק. ער האָט דערקענט, אז מיר זײַנענ ייִדנ אונ זיכ געבעטנ: „ראטעוועט!“ מיר האָבנ אימ אויסגעהיט פונ ווײַסנ אונ אריבער-געטראָגנ אינ געטאָ.

מיר האָבנ מעקאבער געווענ בא א פינפ הונדערט ייִדנ: אלע, וואָס זײַנענ געלעגנ צעוואָרפענע איבער די פעלדער, אלע, וואָס האָבנ זיכ ניט ארויסגעטאָגנ אונ געפרווט צעלויפנ. די איבעריקע זײַנענ געלעגנ אָנגעוואָרפנ אינ א טאָל, אונ מע האָט זיי געדארפט בלויז פארגיסנ מיט כלאָרקע.

מיר זײַנענ זיכער געווענ, אז דאָ וועלנ מיר שוינ בלײַבנ. ווײַס וועט אונדז דערשיסנ. נאָר פלוצלינג איז ער אָנגעקומענ א שיקערער אונ צו אונדז געזאָגט: „איר זײַט די איינציקע, וועלכע זײַנענ גע-ווענ אפ פאָנאר אונ קערנ זיכ אומ אהיימ. דאָס איז דערפאר, ווײַל איר זײַט ערלעכע ייִדנ“.

פארנ צוריקגיינ אינ געטאָ האָב איכ דערזענ אנ אויסטערליש בילד: דער קייווער, ווו מיר האָבנ באגראָבנ די ייִדנ, האָט זיכ אָנ-געהויבנ צו באוועגנ. אונ פונ מינוט צו מינוט איז ער געוואקסנ אלצ העכער... ווײַס האָט אונדז בארויִקט: „דאָס נעמענ געשוואָלנ ווערנ די קערפערס אונ הייבנ די ערד“.

* * *

די טשעכישע ייִדן האָבן פון פּאָנאַר ניט געהערט. זיי זײַנען גע־וועזן זיכער, אַז דאָס פירט מען זיי טאַקע אַף אַרבעט. די זיכערקײַט האָט זיך גענומען דערפון, וואָס פופציק טשעכישע פּאָליציאַנטן האָבן זיי באַגלייט אין וועג. די פּאָליציי האָט ניט געוווּסט אַליין, אַז דאָס פירט מען צו דער שכיטע. ווען די ייִדן האָבן אַרויסגעוויזן מוֹירע זיך אַרויסצוקלײַבן פון דער היים, האָבן די דײַטשן געזאָגט: קעדיי איר זאָלט האָבן צוטרוי, אַז מיר פירן אײַך אַף אַרבעט, ניט אַנדערש־ווּ, וועלן מיר אײַך מיטגעבן טשעכישע פּאָליציי אײַך צו באַהיטן...
די ייִדן זײַנען געוואָרן רויִקער. מע איז געפאָרן.

אַף דער באַן־סטאַנציע אין ווילנע האָבן אַרבעטנדיקע געטאָ־ייִדן באַמערקט דעם עשעלאָן.

— ווּהין פאָרט איר? — האָבן געפרעגט די ווילנער.

— נאָך דער שטאָט פּאָנאַרי, — האָבן געענטפערט די טשעכישע בירגער, און זיי האָבן זיך איבערגעקוקט מיט דער טשעכישער פּאָ־ליציי. די האָט מען אויך אומגעבראַכט. אַף מאָרגן האָט מען אַרײַנ־געפירט אין געסטאַפּאָ קליידער מיט לאַטעס און טשעכישע אוני־פאָרמען.

די קליידער

די קליידער פון די אומגעבראַכטע מענטשן האָט מען זאָרגעווּ־דיק געהיט. אין געסטאַפּאָ־הויף, אין די לאַגערן האָט מען געצוווּנ־גען די געטאָ־ייִדן צו סאָרטירן די בגאָדים. מײַער, אַ ווינער דײַטש, האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט. די סיסטעם איז געווען אַ פּאַשע־טע: שיך באַזונדער, מאַנטלען באַזונדער, אַזוי אויך יעטווידער קליי־ניקײַט, וואָס מע פלעגט געפינען אין די קליידער.

די לאַטעס פלעגט מען דאַרפן אַראָפּרײַסן. דערבײַ אָבער האָט מײַער אָנגעזאָגט, אַז צו איינציקע פון די פאַרשיידנאַרטיקע אָפּצייכנס און לאַטעס זאָל מען איבערלאָזן פאַר אים. דאָס קלײַבט ער אַ קאָ־לעקציע. און צייכנס זײַנען געווען פאַרשיידענע: ווײַסע פירקאַנטיקע טיכלעך און אינווייניק אין אַ געלן קרײַז אַ 𝔍 (יודע). בלויע אָרעמ־בענדער מיט אַ ווײַסן מאָגן־דאָוויד. געלע מאָגן־דאָווידס מיט אַ שוואַרצן קאַנט און אינווייניק אַ „Jude“ (די לעצטע זײַנען פון דעם עשעלאָן טשעכישע ייִדן, וואָס מע האָט געבראַכט אין ווילנע). לאַ־טעס געלע, בלויז אַ מאָגן־דאָוויד, און לאַטעס רויטע, פירקאַנטיקע.

אויכ די נומערירטע בלעכלעכ, וואָס מע פלעגט טראָגנ אינ ווילנע אפ די העלדזער, אויסער דער לאטע, פארשיידנסטע דאָקומענטנ אונ שײַנענ פונ אלערליי קאָלירנ — דאָס אלצ האָט מענ באדארפט אָפּגעבנ מײַערנ, דעמ פרומענ קאטויל, אפ אנ אָנדענק.

איבער די קליידער פלעגנ אָפט די געסטאפּאָווצעס זיכ קריגנ. כאָטש איטלעכער פונ די מערדער האָט פאר דער צײַט זיכ אָנגערויבט טשעמאָדאנענ מיט גאָלד, דאָכ איז יעדערנ געווענ א שאָד דורכצולאָזנ א געלעגנהײַט. באמ סאָרטירנ אונ באטאפנ די קליידער פלעגנ זיכ אפ זיי ארופווארפנ אינ די צענדליקער געסטאפּאָ-לײַט.

ווײַס, דער הויפּט-שוטעפ צומ געשעפט, האָט זיכ באליידיקט: וואָס הייסט? ער האָט אופגעגראָבנ דעמ גאָלד־קוואל, אונ אנדערע נעמענ עס צו! פונ דעמלט אָנ האָט ער זיכ גענומענ אינ פאָנאר א געהילפ, וואָס זײַנ ארבעט איז באשטאנענ בלויז אינ דורכטאפנ די קעשענעס פונ די דערשאָסענע — ערשט נאָכדעמ האָט מענ געמעגט די בגאָדימ אוועקפירנ אינ געסטאפּאָ.

נאָכ יעדער שכיטע פלעגנ די דײַטשנ דערפילנ צו די פארבליבענע א „ראכמאָנעס“. די ערגערע שיכ, ווי אויכ מאנטלענ פונ די הארוגימ פלעגנ זיי ארײַנשיקנ א מאטאָנע פאר דער געטאָ. איכ האָב אמאָל אפ א וואָגנ שיכ דערקענט דער מאמעס א טופל.

דער באלעבאָס פונ פאָנאר

שווײַנענבערגנ האָט מענ אָפּגעשיקט אפנ פראָנט. מארטינ ווײַס איז געוואָרנ זײַנ פארבײַטער — דער נאטשאלניק פונ „איפּאטינגא“, דער באלעבאָס פונ פאָנאר.

ווײַס איז ניט בלויז אנ אויספירער. ניינ. ער האָט ליב זײַנ קונסט, ווי דער מוזיקער זײַנ פידל. זײַנ גרעסטע פרייד איז, ווענ מיט די אייגענע הענט דערשטיקט ער קינדער. אינ פאָנאר גופע, ניט ווײַט פונ די גריבער, האָט ער זיכ אויסגעבויט א דאטשע. קעדיי ער זאָל זיכ פאריכטנ, מוז ער האָבנ בלוט.

דעמ 17-טנ יול 1941, ווענ ער איז נאָכ געווענ שווײַנענבערגס געהילפ, האָט ער געמאכט די ערשטע רעפּעטיציע. אונטערנ אויסרייד, אז ייִדנ האָבנ געהארגעט א דײַטש, האָט ער פּאָגראָמירט די גאס נאָוויגראָד. פינפ הונדערט ייִדנ האָט ער צעשאָסנ אפנ גאס. עטלעכע טויזנט האָט ער געכאפּט אונ אוועקגעפירט אינ דער לוקישקער טורמע.

אפנ וועג האָט ער באַפּוילנ אַרויסצוציִענ פונ די הויזנ די גאַר-טלענ, אַזוי אַז די הויזנ זײַנענ אַראָפּגעפאַלנ. די ייִדנ האָבנ עס ניט געקענט אויפהייבנ, ווײַל די הענט האָט מענ געצווּנגענ האַלטנ אינ דער הייכ, פאַרבראָכנ איבער די קעפּ. פאָרויס פונ דער פּראָצעסיע איז געגאַנגענ דער ראָוו פונ נאָוויגאָרעד סעגאַל.

דעמ 6-טנ סענטיאַבער 1941, ווענ מע איז אַרײַנ אינ געטאָ, האָט ווײַס אַרײַנגעפירט פאַרנ האַנט דורכנ געטאָ-טויער דאָס מיידעלע גי-טע פּערלאָוו, וואָס האָט ניט געהאַט קיינ געלע לאַטע. דאָס מיידע-לע, אַנ עלפטיעריקע שילערנ פונ דער ווילנער רעאַל-גימנאַזיע, האָט מיסטאַמע געמיינט, אַז ווײַס איז אַ „גוטער דײַטש", וואָס וויל זי ראַטעווענ פונ די כאַפּונגעס. נאָר זי האָט געהאַט אַ טאָעס. ער האָט זי אַוועקגעשטעלט בײַ אַ וואַנט אונ דערשאָסנ.

* * *

זעלדע איינהאָרנ, וואָס איז אַנטלאָפנ פונ פּאָנאַר, ווו זי האָט גע-זענ, ווי מע האָט דערשאָסנ איר מישפּאָכע, האָט מיר דערציילט, ווי-אַזוי עס איז אומגעקומענ צערנע מאָרגנשטערנ, די טאָכטער פונ אַ ווילנער לערער, אַ וווּנדער-שיינ מיידל פונ אַכצנ יאָר.

...זי איז געגאַנגענ אינאיינעמ מיט איר מאַמענ אונ קליינעמ ברו-דערל. נאָענט בײַ דער גרוב האָט מענ איר געהייסנ זיכ אויסטאָנ. ווער עס האָט ניט געפאָלגט — דעמ האָט מענ אויסגעשטאָכנ די אויגנ. עס איז געווענ אָווונט. אָקאָרשט איז אופ די לעוואָנע. ווענ צערנע איז צוגעגאַנגענ צו דער גרוב שוינ האַלב אויסגעטאָנ, איז צוגעלאָפנ ווײַס, זי גענומענ אונטערנ אָרעמ אונ זי אָפּגעפירט זײַט א זײַט. ער וויל זי ראַטעווענ. צערנע האָט זיכ געריסנ פונ זײַנע הענט, געוואָלט בעסער אומקומענ צוזאַמענ מיט איר מאַמענ אונ קליינעמ ברודערל, וואָס זײַנענ שוינ געלעגנ דערשאָסענע. נאָר ווײַס האָט זי ניט אָפּ-געלאָזט. „אַזאַ שיינ מיידל ווי דו, — האָט ער געטײַנעט, — טאָר ניט שטאַרבנ". ער האָט זי אָפּגעשלעפּט נאָכ ווײַטער פונ גרוב. צערנע האָט געוויינט, געוואָלט פונ אימ אַנטלויפנ, נאָר ווײַס האָט זי גע-האַלטנ פאַר דער האַנט אונ ניט געלאָזט לויפנ.

— ווי שיינ עס איז די וועלט, — האָט ער אָנגעוויזנ אפ די ביי-מער, אינ וועמענס צווײַגנ עס האָט זיכ געזיפּט די לעוואָנע. — אונ דו, יונג מיידל, ווי שיינ דו ביסט אינ לעוואָנע-שײַנ! — אַזוי האָט ער גערעדט צו איר ווי אַ יונגער פאַרליבטער, דערציילט פאַר דער אומגליקלעכער די שיינקײַט פונ לעבנ, אונ פונ היִנטער-אַרומ אויס-

געצויגנ דעמ רעוואָלווער אונ אַרייַנגעשאָסנ איר אינ קאָפ. נאָכדעמ האָט ער זיכ הויכ פאַנאַנדערגעלאַכט אונ א גויסעסדיקע זי געשלעפט פאַר דער האַנט צו דער גרוב.

* * *

ווייַס' קאַריערע איז גיכ געשטיגנ. פונ א פּאָשעטנ פעלדפעבל איז ער געוואָרנ א הויפּטפירער אונ שפּעטער — א שטורעמפירער. אפ די עפּאָלעטנ זייַנענ אימ אָנגעוואַקסנ זילבערנע אָפּצייכנס אונ אפנ ברוסט א האַקנקרייצ מיט א שווערדל.

ווי א שפּאַרבער, וואָס מאַכט ניט קיינ אונטערשייד אינ זייַנ רויב, האָט ער ניט געמאַכט קיינ אונטערשייד צווישנ מענטשנ, אויב נאָר עס האַנדלט זיכ וועגנ טייטנ זיי. צו דער קאָלעקציע האָבנ אימ געפעלט ציגייַנער. האָט ער געמאַכט אַנ אָבלאַווע אינ וואַלד, זיי אופגענומענ מיט די פערד אונ בוידנ אונ אַריבערגעפירט אינ זייַנ קיניגרייַכ. פינפ הונדערט פוילישע גייַסטלעכע, גאַלאָכימ אונ מאָנאַשקעס האָט ער אַרויסגענומענ פונ בענעדיקטינער מאָנאַכטיר אונ געבראַכט אינ לוקישקער טורמע. דאָרט האָט ער זיי געהייסנ זיכ אויסטאָנ אונ האָט זיי באַקליידט מיט אָקאָרשט אויסגעטאָנענע בגאָדימ פונ דערמאָרדעטע יידנ. מיט געלע לאַטעס אפ די ברוסטנ האָט ער אוועקגעפירט די פינפ הונדערט קיינ פאָנאַר אונ זיי אומגעבראַכט. דאָס האָט מיר דערציילט דער ייד ברענייַזנ, וואָס איז דעמלט געזעסנ אינ טורמע.

צו ווייַס' אופטו מוז מענ אויכ צורעכענענ דאָס, וואָס ער איז געוועזנ דער אָרגאַניזירער אונ אופבויער פונעמ דייַטשישנ מעלוכישנ שאַנדהויז אפ סובאָטש-גאַס 9. ככוידע פאַר זייַנ אונטערנעמונג האָט ער זיכ דערוואָרבנ אַזוי: ער האָט מיט זייַנ באַנדע היצליעס אַרומגערינגלט דאָס קאַפע-הויז „גרינער שטראַל", אונ אַלע מיידלעכ אונ פרויענ, צי זיי זייַנענ געוועזנ אַליינ אָדער מיט קאַוואַלערנ, האָט ער מיטגענומענ אונ אוועקגעפירט אפ סובאָטש. די מיידלעכ האָבנ ניט געטאָרט פונ דאָרטנ אַרויסגיינ. פאַר „גוטער אופירונג" פלעגנ זיי באַקומענ מעדאַלנ. קעדיי קיינער זאָל ניט אַנטלויפנ, האָט מענ בא אַלע מיידלעכ אפ די פיס אויסגעברענט שטעמפּלענ.

ווענ אפ ווייַס' אָרט איז געוואָרנ קיטעל, האָט זיכ ווייַס אַריבערגעקליבנ אפ ראָסע-גאַס 10, אינ די געסטאַפּאָ-גערטנער, אונ זיכ באַשעפטיקט מיט כאָוועג בלומענ.

דער געזעץ־בוך

ביזן לעצטן טאָג פון דער ווילנער געטאָ זײַנען נאָך געווען אַזעלכע פאַראַקשנטע ייִדן, וועלכע האָבן געזאָגט, אַז ניט אַלעמען האָט מען אין פּאָנאַר אומגעבראַכט: דאָרט זאָל מען האָבן די ייִדן סאָר־טירט און די געזונטע געשיקט אױף אַרבעט. דערבײַ האָט זיך דעם זאָגער אױסגעדאַכט, אַז צווישן די געזונטע איז געווען זײַן קינד אָדער זײַן טאַטע.

אין דער ווילנער געסטאַפּאָ איז געווען אַ באַזונדער קאַבינעט, ווו ספּעציעל אַראָפּגעבראַכטע דײַטשישע פּראָפעסאָרן האָבן צוגעטראַכט די פאַרשיידנסטע פּלענער, וויאַזוי צו פּײַניקן און אומברענגען די ייִדן. פּראָפ. גאָטהאַרט, געוועזענער לעקטאָר אין בערלינער אוניווער־סיטעט און שפּעטער פאַרטרויונגס־מאַן בײַ הימלערן, האָט אָנגעשריבן אַ געהיימען קאָדעקס מיט פינף הונדערט פּאַראַגראַפן, ווו עס ווערט מיט אַלע גענויקײַטן דערקלערט, וויאַזוי מע זאָל פאַרטיליקן פעלקער. דער ווילנער ייִד קאַמערמאַכער, וואָס איז געווען באַשטימט ווי אַן עלטסטער איבער די צוואַנגס־אַרבעטער אױפן הויף פון געסטאַפּאָ, האָט מיר אין געטאָ דערציילט, אַז אים האָט זיך אײַנגעגעבן אַרײַנצוקוקן אין גאָטהאַרטס געזעץ־בוך. אָט זײַנען עטלעכע פּאַראַגראַפן, וואָס ער האָט פאַרגעדענקט:

סטאַם דערשיסן אַ ייִדן — הייסט ניט אויספירן דעם באַפעל פון הימלערן. אַ ייִד מוז פריִער געפּײַניקט ווערן.

עס איז ניט דאַפקע געזאָגט געוואָרן, אַז די עקזעקוציעס דאַרפן אויספירן דײַטשן. פאַרקערט, עס איז געווונטשן, אַז אַ דײַטש זאָל בלויז זײַן דער באַפעלגעבער. די עצם אויספירונג מעגן אויספירן אַנדערע.

די פּראָצעדור פון טייטן דאַרף מען דורכפירן געהיים. קיינער טאָר זיך ניט דערוויסן דאָס אָרט פון דער עקזעקוציע, קעדיי די, וואָס זײַנען איבערגעבליבן, זאָלן ניט אַנטלויפן.

אין דעם זעלבן געזעץ־בוך איז געווען צוגעגעבן אַ טאַקאָנע ספּעציעל וועגן ווילנע. דאָרטן איז געזאָגט געוואָרן לעערעך אַזוי: דער ווילנער ייִד איז דער געפערלעכסטער אין דער וועלט. אויב עס וועלן איבערבלײַבן אין ווילנע כאָטש אַ צען ייִדן, הייסט עס, אַז

מיר האָבנ אונדזערס ניט דערגרייכט. ראכמאָנעס צו דעמ כוינע איז פאראט לעגאבע דער מעלוכע.

די געסטאפּאָ האָט ניט נאָר געוואָלט פיזיש פארטיליקנ די יידישע באפעלקערונג — זי האָט זיכ אויכ געמיט צו צעברעכנ די יידישע מאָראל אונ פארמיעסנ אפ אייביקע צייטנ די יידישע געשיכטע. דאָס לעצטע איז געווענ אזוי וויכטיק, ווי די עצעמ אויסראָטונג. אָט איז די פּראָגראמ: צווינגענ יידנ פארנ פריינ פונ צייטווייליקנ לעבנ אומצוברענגענ זייערע ברידער. די צייטווייליק געבליבענע פארוואנדלענ אינ גייסטיקע מייסימ, אָנ א ברעקל ווילנ, אָנ הארצ אונ אָנ געוויסנ, אינ בלינדע אויספירער פונ די דייטשישע באפעלנ.

* * *

ארומ צוועלפ טויזנט יידישע מענער האָבנ די כאפונעס נאָכ פאר דער געטאָ אוועקגעשלעפט אינ טורמע. הונדערטער זיינענ ארעסטירט געוואָרנ פארנ ניט צוכפירנ דעמ געביטסקאָמיסארס (הינגסטס) באפעלנ: די געלט לאטע איז ניט געווענ צוגעגרייט ווי עס באדארפ צו זיינ; א ייד האָט ניט אָפּגעגעבנ זיינ גאָלד אונ זילבער; עמעצער האָט זיכ פארגעסנ אונ איז געגאנגענ אפנ טראָטואר. אינ אלע אזעלכע פאלנ האָט מענ די יידנ אוועקגעפירט אינ דער לוקישקער טורמע. ווו די אוועקגעפירטע קומענ אהינ, האָט מענ ניט געוווסט. די ווייבער, וואָס האָבנ זיכ געקליבנ בא דער טורמע, האָט מענ געמאָלדנ, אז אינ א כוידעש ארומ וועלנ זיכ די מענער אומקערנ; געלט אונ עסנווארג באוויליקט מענ צו נעמענ.

נאָר די מענער האָבנ שוינ דעמאָלט אינ קיינ פעקלעכ זיכ ניט גענייטיקט. מע האָט זיי אלעמענ געהאט אויסגעהארגעט. די יידנ אפ דער „פריי״ האָבנ אָבער דערינ ניט געגלייבט. נויגעבויערס קאבינעט אינ געסטאפּאָ איז געווענ גענוג כיטרע אפ צעטומלענ די באפעלקערונג אפ קאָלערליי אויפאנימ. בא א הונדערט פונ די געכאפּטע מענער האָט מענ ווירקלעכ אוועקגעשיקט לעבנ פסקאָוו אפ ארבעט. פונ דאָרטנ האָבנ זיי געשריבנ בריוו. א פרייד האָט ארומגענומענ די ווילנער יידנ: יעדער האָט זיכ געטראכט, אז זיינ זונ לעבט, אז זיינ טאטע וועט זיכ בעקאָרעוו אומקערנ.

ווענ מע איז שוינ געווענ אינ געטאָ אונ עס איז ניט אריבער א טאָג, מע זאָל אויכ פונ דאָרט ניט פירנ צו דער שכיטע, האָט מענ נאָכ אלצ ניט געגלייבט, ריכטיקער ניט געוואָלט גלייבנ, אז די מענטשנ וועלנ זיכ שוינ קיינמאָל ניט אומקערנ. עס האָט ניט געהאָלפנ דאָס

שווערן זיך פון דערביַיִיקע פויערים, אז זיי האָבן אליין געזען פון־
דערווייַטן די פּראָצעדור פון דער עקזעקוציע. נאָך מער: אין יאַנוואַר
1942 איז פון טויט־גראָבן אַנטלאָפן די באַקאַנטע ווילנער לערערין
טעמע קאַץ. זי איז צוריקגעקומען אין געטאָ א פאַרגאָסענע מיט בלוט
און מיט אלע געווייקטע דערציילט, וויאַזוי זי איז ארויסגעקראָכן
פון אונטער א קופּע דערשאָסענע:
„אלעמען האָט מען אין פּאָנאַר אומגעבראַכט. קיינער פון די גע־
כאַפּטע וועט זיך ניט אומקערן. מע וועט אונדז אלעמען אומברענ־
גען", — האָט זי געדעדט צום יידנראַט, צו אירע באַקאַנטע דאָקטוי־
רים אין געטאָ־שפּיטאָל, וווּ מע האָט איר ארויסגענומען די קוילן.
אָבער קיינער האָט עס ניט געוואָלט הערן. יעדער האָט זיך געטראַכט:
אויב אפילע עס איז עמעס, וועט עס מיט מיר ניט פּאַסירן. בלויז א
קליינע צאָל באַוווּסטזיניקע יוגנט האָט געגלייבט אין דער ריכטיקייט
פון איר דערציילן און האָט פון די ערשטע טעג אין געטאָ גע־
גרייט א ווידערשטאַנד די דייַטשישע טאַליאָנים.
ווען דאָס וואָרט פּאָנאַר איז ניט אראָפּ פון די ליפּן
און מע האָט געגומען לויפן פון געטאָ אין פּראָווינץ, איז געשען
אזוינס: דער פּאַרמיטלער פון געטאָ און געביטסקאָמיסאַר — דער נאַ־
טשאַלניק פון דער ווילנער „איפּאַטינגא" בוראַקאַס פלעגט צושטעלן
פּראָדוקטן פאַר דער געטאָ. דער ייד טראַפּידאָ, וואָס פלעגט גיין צו
אים מיקויעך ברויט פאַר דער געטאָ, האָט איינמאָל אַפּ בוראַקאַס'
טישל דערזען א רעשימע מיט אויסגעשריבענע פּראָדוקטן: פאַר דרייַ
געטאָס. דערבייַ איז בא די ווערטער „דריטע געטאָ" געווען צוגעגעבן
אין קלאַמערן „אין פּאָנאַר". געטאָס זייַנען געווען דעמלט אין הייל־
נע צוויי. וועגן דעם, אַז עס איז פאַראַן אויך א געטאָ אין פּאָנאַר,
האָבן יידן זיך דערוווּסט פון טראַפּידאָ. ער האָט דאָך אליין געזען
דעם אופשריפט בא בוראַקאַסן: פּאָנאַר — די דריטע געטאָ!
דער בריייטער אוילעם האָט זיך אַפּ א ווייַלע באַרויִקט. גויגע־
בויערס קאַביגעטע האָט דאָס זייניקע דערגרייכט.

פונוואַנען האָט מען געגומען שפּייַז

א ייד האָט ניט געטאָרט פאַרמאָגן בא זיך מער ווי דרייַ הונ־
דערט רובל, דאָס הייסט דרייַסיק מאַרק (אין שטאָט און אין געטאָ
האָבן געגאָלטן ביידע וואַליוטעס). דעם 6־טן סענטיאַבער 1941 באַגינען
האָט מען פּלוצלינג זיך אַרייַנגעריסן אין די הייַזער און אין צינ מעשעך
פון איין טאָג פוסט בעמאַכט די שטאָט פון דער יידישער באַפעלקערונג.

ניט אלע האָבנ באוויזנ אפילע מיטצונעמענ א שטיקל ברויט זונ א חאנטעכ. דאָס האָב-אונ-גוטס איז טייקעפ פארכאסמעט געוואָרנ מיט אנ אופשריפט: „דויטשעס אייגנטומ“. עמעס, אינ דערוואַרטונג אָפ א געטאָ האָבנ אייניקע זיכ געקליגט פונ פריִער אונ פארגראָבנ אינ דער ערד א טייל פונ זייער פארמעגנ. די גרעסערע זאכנ ווי מאנטלענ, קליידער, שיכ אאַזוו. האָט מענ אָפגעגעבנ צו באהאלטנ די ניט-יידישע שכיינים. אָבער דאָס אלצ האָט, פארשטייט זיכ, ניט געלייזט די פראגע פונ דערנערונג אונ קליידונג.

ארומ 29 טויזנט מענטשנ האָבנ זיכ צוערשט געפונענ אינ דער ערשטער געטאָ. אָפ דער דאָזיקער צאָל האָט מענ ארויסגעגעבנ ברויט-קארטנ אָפ 7849 קילאָגראמ ברויט אָפ פינפ טעג. דאָס הייסט אנ ערעכ 50 גראמ אָפ א מענטשנ א טאָג.

ווענדיק דעמ באפעל פונ מורערנ האָט דער יידנראט אליינ זויסגעהאנגענע אָפנ טויער א שילד, וואָס האָט געוואָרנט, אז דאָס אריינטראָגנ יעטווידער מינ עסנווארג אונ האָלצ איז פארבאָטנ.

די ערשטע טעג איז מענ ארומגעלאָפנ אינ דער געטאָ ווי מעשוגע. אינ קאמפ פארנ לעבנ האָט מענ פארגעסנ דעמ טויט. מע האָט זיכ אופגערעדט מיט דערבייִקע ניט-יידישע פרײַנטלעכע שכיינים, וואָס זייערע פענצטער זיינענ ארײַנגעקומענ אינ געטאָ, אונ עס האָט זיכ אָנגעהויבנ א האנדל—פול מיט געפאר פאר ביידע צדאָדימ. אינ אָנהייב איז אָט דער האנדל פאָרגעקומענ פרימיטיוו: פונ א פענצטער האָט זיכ אראָפגעלאָזנ א שטריק, אָפ דעמ שטריק האָט דער געטאָ-מענטש אָנגעבונדנ געלט, ווערטזאכנ אָדער קליידער, אונ דער שאָכנ פלעגט עס ארופציִענ אונ מיטנ זעלבנ שטריק אראָפלאָזנ פראָדוקטנ. ערעוו יאָמקיפער האָבנ אָפ אזא אופנ זיכ אראָפגעלאָזנ אינ געטאָ צענדליקער הענער אָפ קאפּאָרעס. שפּעטער האָט דער האנדל אָנגענומענ גרויסע פאָרמענ. איבער די בוידעמער פונ דייטשישע 21, וואָס האָבנ זיכ געגרענעצט מיט די מויערנ פונ אויסערנ געטאָ, דורכ דער מאלינע אָפ סטראשונ-גאס 3 פלעגט מענ אריינשמוגלענ נאכט נאָכ נאכט צענדליקער פודנ קאָלערליי פראָדוקטנ. דאָס האָט געקאָסט געלט אונ שרעק. געלט פאר די זשאנדארנ, וואָס היטנ דעמ טויער, אונ שרעק פאר מורערנ, וועלכער האָט געטשאטעוועט ווי א הונט.

צוזאמענ מיט אנדערע לעבנסוויכטיקע אנשטאלטנ האָט זיכ בא דער יידישער געטאָ-אדמיניסטראציע געשאפנ א באשפייז-אָפטייל, וואָס האָט געפרווט מיט ריזיקאלישע מיטלענ ראטעווענ די באפעלקערונג פונ הונגער-טויט.

דער יידנראט האָט געשאפן אין געטאָ פינף פאָלקס-קיכן. צווישן זיי איז איין קיך באשטימט געווען פאר קינדער און איינע פאר פרומע, וואָס היטן אָפּ קאשרעס. אין אָקטיאבער 1941 ווערט געעפנט דער אָפּטייל פאר געזונט-שוץ, און אפּ סטראַוון-גאס 12 ווערט באלד אָרגאניזירט א מילך-קיך פאר גאָר קליינע קינדער און קראנקע. פון כאָרעווע יידישע רעסטאָראנען האָט מען אריינגעבראכט קעסלען, און מיטן האָלץ פון צעַנומענע הייזער האָט מען די קעסלען געוואָרעמט.

אין נאָיאבער 1941, אין סאמע מיט פון די בלוטיקע געשעענישן, ווען די געטאָ-באפעלקערונג האלט קעסיידער אין פאלן, האָבן די פאָלקס-קיכן פארן כוידעש ארויסגעגעבן 66 טויזנט מיטיקן.

צוזאמען מיט די צוריקגעקערטע פון באהעלטענישן און אנטלאָפענע פון פאָנאר זיינען אין געטאָ דעמלט געווען ארום 18 טויזנט מענטשן. 6 טויזנט זיינען געבליבן אָן שפּייז-קארטן. מע האָט זיי גערופן „ווייסע שיינען״, ווערליק דעם נאָמען פון אמאָליקן ווייסן שיין, וואָס מער איז ער ניט גילטיק. דערצו נאָך האָט א באזיצער פון א געלן שיין מוירע געהאט צו ווױנען אינײנעם מיט א ווייס-שייניקן. מע האָט פארשטאנען: אין דער נאָענטסטער שכיטע וועלן גיין די ווייסע שיינען. אויב מיט זיי אינײנעם וועלן ווױנען אויך אנדערע קאָלירן, וועלן די כאפּונעס ניט מאכן קיין כילעק.

אין געטאָ זיינען שוין דענסטמאָל געווען דריי קאָאָפּעראטיוון פאר די 2 טויזנט ארבעטער, וואָס האָבן געהערט צום יידנראט און האָבן געארבעט בלויז אין געטאָ אין די פארשיידנסטע אינסטיטוציעס און ווארשטאטן. אין די דריי קאָאָפּעראטיוון האָט מען אריינגעשמוגלט פיל שפּייז אפּ אַן אומלעגאלן וועג. די אָנגעהעריקע צו די דאָזיקע קאָאָפּעראטיוון האָבן זיך געשטעלט פאר א ציל צו באשפּייזן די „ווייסע שיינען״. זיי האָבן געשאפן א קאָמיטעט צו העלפן די אָרעמע.

פונעם דאָזיקן קאָמיטעט האָבן זיך שפּעטער אויסגעבילדעט דריי וויכטיקע אינסטיטוציעס: סאָציאלע פארזאָרגונג, געזעלשאפטלעכער הילפס-קאָמיטעט און ווינטער-הילפס-קאָמיטעט.

די סאָציאלע פארזאָרגונג האָט געהאָלפן מיט געלט און פראָדוקטן אלעמען, וואָס האָבן זיך צו איר געווענדט. מיט א צעטל פון דער סאָציאלער פארזאָרגונג האָט מען געהיילט אומזיסט אין דעם געטאָ-שפּיטאָל, האָט מען באקומען אומזיסטע רעפּועס אין אפּטייק און באזונדערע צוגאָבן ווי מילך און פּוטער פאר שוואכע מענטשן, וואָס האָבן זיך אין דעם גענייטיקט. די סאָציאלע פארזאָרגונג האָט אויך באַפרייט פון צאָלן דירע-געלט און פון פארשיידענע שטייערן אין געטאָ,

פארנ יאָר 1942—1943 האָט דער אנשטאלט ארויסגעגעבנ דער באפעלקערונג אָנדערהאלבנ מיליאָנ רובל אינ געלט, מיטיקנ אונ היילונג אונ האָט אויסגעהאלטנ אינ געטאָ א ריי קינדער-אנשטאלטנ אונ דעמ מוישעוו-זקיינימ. דאָס געלט האָט דער הילפס-קאָמיטעט באקומענ פונ קאָנפיסקירטער דורכנ יידנראט וואליוטע, פונ די שטייערנ, וואָס איטלעכער געטאָ-בירגער האָט געמוזט צאָלנ דער געטאָ-פארוואלטונג אאזוו. די סאָציאלע פארזאָרגונג האָט אויכ געהאָלפנ די קאָנצענטראציע-לאגערנ אינ רעשע, בעוזאנ, ביאלאָוואקע אונ די דעמלט נאָכ געבליבענע געטאָס אינ סוועַנציאנ אונ אָשמענע.

גאָר אנ אנדער אופגאבע האָט אויסגעפירט דער געזעלשאפטלעכער הילפס-קאָמיטעט, אינ וועמענס פארוואלטונג עס זיינענ געווענ פאָרשטייער פונ אלע גרופירונגענ אינ געטאָ. אינ געזעלשאפטלעכנ הילפס-קאָמיטעט פלעגט מענ ניט קומענ בעטנ, ער האָט געגעבנ אליינ. זיכ דערוווסט, אז א לערער, א שרייבער, אנ אקטיאָר אָדער א פרוי פונ אנ אומגעבראכטנ געזעלשאפטלעכנ טוער געפינט זיכ אינ שווערע באדינגונגענ, פלעגט מענ ארייַנטראָגנ צו יענעמ אינ שטוב געלט, ברויט, קליידער אָדער אומזיכטע קארטלעכ אפ מיטאָגנ אינ די ניי-אויסגעבויטע קיכנ.

אינ מעשעכ פונ יאָר 1942—1943 האָט דער געזעלשאפטלעכער הילפס-קאָמיטעט געהאט אופגעקליבנ אינ געטאָ צוויי מיליאָנ רובל. דאָס געלט איז ארייַנגעקומענ אפ אנ אָרגאניזירטנ אופנ: די יידישע גרופנ, וואָס האָבנ געארבעט אינ שטאָט (צוזאמענ ארומ אכט טויזנט מענטשנ), האָבנ כוידעשלעכ זיכ געמוזט באשטייערנ פארנ הילפס-קאָמיטעט. די גרייס פונ דער באשטייערונג איז געווענ וועדליק די מעגלעכקייטנ פונ די גרופנ: וואָס מער זיי האָבנ געשלעפט בא די דייטשנ (פראָדוקטנ, קליידער, שטיוול, פעלצנ), אלצ מער האָבנ זיי געדארפט ארייַנטראָגנ אינ קאָמיטעט.

כוץ די גרופנ פלעגנ אויכ צאָלנ גרויסע שטייערנ פארנ הילפס-קאָמיטעט די קאָלערליי געהיימע קראָמענ, רעסטאָראנענ, קאפע-הייזער, וואָס האָבנ זיכ באוויזנ אינ געטאָ שוינ אינ די ערשטע טעג. עס איז אויכ אָנגעקומענ געלט פונ ווארשע. דאָס האָט געהיימ געשיקט גיטערמאנ — דער דירעקטאָר פונ דזשאָינט.

דער ווינטער-הילפס-קאָמיטעט האָט זיכ דעריקער פארנומענ מיט באזאָרגנ קליידער פאר דער באפעלקערונג פונ געטאָ. ווי מיר וויסנ, זיינענ אינ געטאָ נאָכאנאנד פאָרגעקומענ שכיטעס. פונ די פופצנ טויזנט, וואָס זיינענ אוועק צומ טויט, האָבנ א סאכ זייערע קליידער איבערגעלאָזט

אין געטאָ. מע האָט אָט די קליידער געזאמלט און צעטיילט די לעבעדיקע. אויך א טייל פארבלוטיקטע מאלבושים פון די דערמאָרדעטע איז קעגן אונדזער ווילן אריינגעקומען אין געטאָ. און עס איז ניט געווען קיין אנדער ברייררע: די לעבעדיקע האָבן עס אָנגעטאָן.

אָבער דאָס אלץ האָט ניט פארדעקט די נאקעטקייט פון דער באפעלקערונג. דער ווינטער-הילפס-קאָמיטעט האָט געפירט אן אינטענסיווע ארבעט אין אופזאמלען בא דער באפעלקערונג קליידער. ווער עס האָט געהאט צוויי פאָר קליידער, צוויי קאָסטיומען, צוויי פאָר שיך, האָט איין פאָר געדארפט אָפגעבן דעם קאָמיטעט. איבער דער געטאָ האָט זיך באוויזן א לאָזונג: „דעם הונגעריקן—ברויט, דעם נאקעטן — בגאָדים”.

טויזנטער פאָר שיך, מאנטלען און קאָסטיומען האָט מען איבערגענייט און פארריכט אין די ווארשטאטן פון געטאָ. אין מעשעך פון איין כוידעש האָט דער קאָמיטעט אויך אופגעזאמלט א מיליאָן רובל אפ צו פארריכטן, איבערנייען און אופנייען נייע קליידער פון די דורכג קאָנ.יטעט קאָנפיסקירטע שטאָפן, וואָס פלינקע הענט האָבן ארויסגעטראָגן פון די דייטשישע מאגאזינען.

א העלפט באפעלקערונג פון געטאָ האָט גענאָסן אפ פארשיידענע אויפאנים פון דער סאָציאלער הילף. די אנדער העלפט האָט זיך פארנומען מיט ארויסגאנווען כפייצים פון פארשיידענע דייטשישע אנשטאלטן.

עס האָט זיך אפילע געשאפן אן ארגאָ (א פארשטעלטע שפראך): דער פאראָל „עפל” האָט באטייט, אז עס גייט א דייטש, און מע דארף זיין פאָרזיכטיק. „נעם א ראָפטע און פליוכע אָן” האָט באטייט: נעם א טאָרבע און שיט דאָרט אריין גרויפן אָדער צוקער — קיין דייטש זעט ניט. א „קאָמפרעס” האָט געהייסן א ספעציעל אופגענייטער דאָפלטער קאָרסעט, וועלכן מע פלעגט אָנטאָן אונטער אלע קליידער אפן נאקעטן לייב און אים אָנפילן רונד ארום מיט מעל, קעדיי אפ אזא אויפן דורכצוטראָגן דורך דער טויער-וואך די אין שטאָט איינגעקויפטע אָדער געגאנווטע סכוירע.

די באטאפער האָבן זיך אָבער גיך געכאפט אפ די קונצן מיט די קאָמפרעסן. די שטאָטישע באפעלקערונג פלעגט אָנזאָגן מיט צען גאסן פריער די פון דער ארבעט צוריקמארשירנדיקע יידן, אז באם טויער קאָנטראָלירט מורער. און איין ייד פלעגט גלייך איבערגעבן דעם צווייטן: „דער מעם איז אין מאָקעם!” (דאָס הייסט מורער איז אין געטאָ). דעמלט פלעגט זיך די גאנצע קאָלאָנע זען אריינכאפן אין א געסל און איבערווארטן, ביז דער טייוול וועט אוועק פון געטאָ.

נאָר מורערן איז שווער געווען צו נאַרן. ער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז צוליב זייַן זכוס קערן זיך ניט אום די קאָלאָנעס. ער פֿלעגט וואַרטן ביז 6 אין אָוונט — ביז די אַרבעטנדיקע ייִדן איז דערלויבט אַרומצוגיין אין שטאָט — און פֿלעגט זיך לאָזן אָפּ זייַן אַוטאָ איבער אַלע גאַסן אויפֿזוכן די „פֿאַרזינדיקטע“ ייִדן. די שטראָף איז געווען אַ טאָפּלטע: פֿאַרן אַרומגיין נאָך זעקס אַזייגער און פֿאַרן טראָגן אַ „קאָמפּרעס“.

דער פּאַיאָק ברויט, וואָס די דייַטשן האָבן אייַנגעשטעלט פֿאַר אַן אַרבעטנדיקן ייִדן, איז געווען: דרייַ מיט אַ פֿערטל קילאָגראַם ברויט אַ וואָך. דער באַשפּייַז-אָפּטייל אין געטאָ האָט אָבער אומלעגאַל אַרויסגעגעבן פֿאַרן וואָך יון 1942 צו זעקס קילאָגראַם ברויט פֿאַר אַ געטאָ-בירגער. חוץ ברויט האָט מען נאָך באַקומען פֿון דעם באַשפּייַז-אָפּטייל 550 גראַם פֿלייש און 350 גראַם צוקער. אין דעם זעלבן וואָך האָבן די פֿאָלקס-קיכן אַרויסגעגעבן אומזיסט און פֿאַר אַ קלייַנעם געצאָלט 93449 מיטיקן און 21831 אָונטברויטן. פֿון די פּריוואַטע בעקערייַען און באַשפּייַז-אָפּטייל איז פֿאַרטיילט געוואָרן 110 טאָן ברויט און קאַרגע 16 טאָן גרינס. די מילך-קיך האָט אַרויסגעגעבן אומזיסט 4355 ליטער מילך.

* * *

פֿאַר דער אַרבעט אין שטאָט און אין די געטאָ-וואַרשטאַטן האָבן די אַרבעטער פּאַקטיש גאָרניט באַקומען. „מיר לעבן דאַנק דעם, וואָס מיר אַרבעטן, און וואָס בעסער מיר וועט אַרבעטן, אַלץ לענגער וועט מיר לעבן“, — אַזוי האָט געטייַנעט מורער. אַזוי האָבן געטייַנעט דער דייַטשישער אַרבעטס-אַמט און געסטאַפּאָ.

אַ סך פֿון די, וואָס האָבן געהאַט געלע שייַנען און די קאָלאָריי שבֿיטעס האָבן זיי דערווייַל דירעקט ניט אָנגערירט, האָבן געגלייבט, אַז די אַרבעט וועט זיי אויך ווייַטער ראַטעווען. געאַרבעט אָבער האָבן אויך יענע, וואָס האָבן ניט געגלייבט. ווייַל אַניט האָט מען ניט באַקומען קיין פּאַס און קיין ברויט-קאַרטל. אָן דעם האָט מען ווירקלעך אין יענע באַדינגונגען ניט געקענט עקזיסטירן אַפֿילע אַ טאָג.

די סיסטעם פֿון פֿאַרקנעכטונג איז געווען אַזוי ראַפֿינירט ווי די סיסטעם פֿון מאָרדן. סאָף יאָר 1942 האָט זיך אין דער ווילנער פּרעסע באַוויזן אַ נאָטיץ וועגן דער גרויסמוטיקייַט פֿונעם געביטסקאָמיסאַר הינגסט: „דער טאַריף פֿון אַרבעטסלוין פֿאַר דער ייִדישער באַ-

פעלקערונג איז געוואָרן געהעכערט". און ווירקלעך: מע האָט געמאָלדן די יידישע ארבעטער, אז פון ערשטן דעקאבער באקומען זיי א העכערן לוין. דערפאר אָבער ווערט אויך געהעכערט די ארבעטס־צייט אף צוויי שאָ.

אלע ארבעטער האָט מען איינגעטיילט אין פינף קאטעגאָריעס: ערשטע קאטעגאָריע: ניט קוואליפיצירטע באקומען פאר א שאָ ארבעט — 30 פעניג. צווייטע: האלב-קוואליפיצירטע — 34 פעניג. דריטע: פאכ-ארבעטער — 38 פעניג. פערטע — 44 פעניג און פינפטע קאטעגאָריע — בריגאדירן — צו 50 פעניג. אינדערעמעסן האָט אָבער קיין איין קאטעגאָריע ניט באקומען מער ווי צו 15 פעניג א שאָ. דאָס איבעריקע פלעגט צונעמען דער געביטסקאָמיסאר. די העכערונג פון די קאטעגאָריעס איז, הייסט עס, געווען בלויז א מיטל נאָך מער צו באריי־כערן דעם געביטסקאָמיסאר הינגסט. און קעדיי צו מעהאנע זיין דעם אונטערנעמער, איז דער ארבעטסטאָג פארלענגערט געוואָרן אף צוויי שאָ. אין דורכשניט האָט דער געביטסקאָמיסאר פארדינט פון א יידישן ארבעטער 25 פעניג א שאָ. אזיווי אין די אונטערנעמונגען האָבן געארבעט קאָרעוו אכט טויזנט ארבעטער, פלעגט הינגסט פארדינען פון דער געטאָ ארום א האלבן מיליאָן מארק א כוידעש.

אָבער אויך די 15 פעניג פלעגט דער יידישער ארבעטער ניט באקומען. מע פלעגט אראָפרעכענען פון אים פארשיידענע שטייערן און אָפטער פון אלץ פלעגט אים נאָך אויסקומען צו דערצאָלן.

ענלעך צו דעם איז געווען די לאגע מיט דער געטאָ-פּראָדוקציע. מע האָט איינגעשטעלט אין געטאָ צענדליקער ווארשטאטן: בלעכעריי, שלאָסעריי, מעבל-סטאָליעריי, טאָקעריי, עלעקטראָטעכניק, שניצעריי, קעסל-ווארשטאטן, שניידעריי, שטעפעריי, שוסטעריי, פלעכטעריי, פארבעריי, א קארטאָנאזש-פאבריק און אנדערע. און פאר אלע אויסארבעטונגען פלעגט באקומען דאָס געצאָלט הינגסט. נאָר וואָס מער באשטעלונגען מע פלעגט ארייננשיקן אין געטאָ, אלץ מער האָט זיך אויסגעדאכט, אז די געטאָ איז געזיכערט, אז צוליב דער ארבעט לעבט מען.

אין יאנואר 1943 זיינען אין געטאָ געווען פיר און דרייסיק געהיימע בעקערייען. זעקס גרויסע און אכט און צוואנציק קלענערע. די פרייזן אף ברויט זיינען געווען אָפהענגיק פון דעם ככום מעל, וועלכן מע האָט געהיים ארייננגעפירט. פלעגט א טראנספּאָרט מעל דורכפאלן, פלעגן זיך די ברויט-פרייזן הייבן. די בעקערייען פלעגן אויך

אָנעמענ פריוואט מעל אונ אויסבײַטנ אפ ברויט. פאר א קילאָ מעל פלעגט מענ געבנ א קילאָ ברויט. דאָס איבעריקע איז געגאנגענ פאר די צומזיסטע קיכנ.

אינ געטאָ האָט מענ מאָנטירט א מילכל. א העלפט פונ די מאשינ-טײלנ האָט מענ געגאנוועט אינ שטאָט. די איבעריקע—אלײנ דערמאכט אינ די מעכאנישע ווארשטאטנ. דאָס מילכל האָט געארבעט דורכ טאָג אונ נאכט. די גרײס פונ געמעל האָט דערגרײכט דרײַ טאָנ אינ א מעס-לעס. דער קאָנסטרוקטאָר פונ דער מיל, אינזשעניער פאָליאַק, האָט אויכ אויפגעבויט א מאשינ אפ צו מאָלנ גרויפנ. מע האָט אויכ געשאפנ א פאבריק צו אויסנוצנ קארטאָפל-שאָלעכצ אונ פארפרוירענע קארטאָפל. פונ דעם שאָלעכצ האָט מענ ארויסבאקומענ קראָכמעל אונ פונ די געפראָרענע קארטאָפל -- סיראָפ, וואָס איז געוואָרנ אויסגענוצט דורכ א צווײט פאבריקל אפ צו מאכנ צוקערקעס.

אפנ זעלבנ וועג, ווי מע פלעגט ארײַנשמוגלענ מעל, פלעגט מענ אויכ ארײַנפירנ האָלצ פאר דער געטאָ. דערוווּסט זיכ, אז מורער איז אוועקגעפאָרנ, פלעגנ צענדליקער פורנ מיט האָלצ, ווי זיי וואָלטנ נאָר ווארטנ אפ דער מינוט, ארײַנפאָרנ אינ געטאָ. האָלצ האָט מענ אויכ ארײַנגעפירט לעגאַל — פונ די וועלדער, ווו עס זײַנענ געווענ יידישע לאַגערנ. נאָר אָנשטאָט מורערס דערלויבעניש ארײַנצופירנ, לעמאָשל, צענ פורנ, פלעגט מענ מיט דער זעלבער דערלויבעניש ארײַנפירנ נאָכ צענ, אונ נאָכ צענ — ביז עס האָט זיכ געלאָזנ. דערבײַ פלעגט זיכ שטענדיק געפינענ אונטערנ האָלצ עפעס אנדערש: א זעקל קאָרנ, קארטאָפל אונ אפילע א שעפס.

* * *

א ביז גאָר וויכטיקע ראָליע אינ געטאָ האָבנ געשפילט די קוימענקערער.

אינ געטאָ זײַנענ געווענ אכצנ קוימענקערער, וואָס האָבנ זיכ פארנומענ מיט אָט דער מעלאָכע נאָכ פאר דער מילכאָמע. דער פאכ איז געלעגנ דורכויס אינ יידישע הענט. נאָכ דער גרינדונג פונ דער געטאָ האָבנ אויסגעפעלט קוימענקערער פאר דער שטאָט, אונ מורער איז געווענ געצוווּנגענ אָנצוקומענ צו די אכצנ יידנ.

די אכצנ קוימענקערער האָבנ באקומענ גאנצ שײַנע אינ באַזונדערע פריווילעגיעס. זיי האָבנ געמעגט ארײַנגײנ אונ ארויסגײנ פונ געטאָ צו יעדער צײַט אונ געהאט דאָס רעכט אײנציקווײַז צו גײנ איבער דער שטאָט אינ די ניט-יידישע וווינונגענ. אזוינע רעכט האָט ניט געהאט קײנער. אדאנק אָט די פריווילעגיעס זײַנענ די קוימענקערער געוואָרנ פארבינדלער צווישנ דער אָפגעשלאָסענער געטאָ אונ דער שטאָטישער באפעלקערונג. זיי פלעגנ ארומלויפנ אינ שטאָט

איבערן טראָטואַר מיטן שוואַרצן עמערל און בעזעם אַפ די פּלייצעס, פלעגן אָפּגעבן בריוועלעך פון די געטאָ-ייִדן פאַר זייערע ניט-ייִדישע פריינט און פלעגן אָפּנעמען און ברענגען פאַר די געטאָ-מענטשן זאכן און געלט, איבערגעלאָזטע צום היטן בא די געוועזענע שטאָטישע שכיי-נים. באַם אַרייַנגיין צוריק אין געטאָ פלעגן די קוימענקערער אַרייַנ-טראָגן פּראָדוקטן אין די עמערס פאַר סאַזשע, וואָס זײַנען אויבן פאַרמאַסקירט געווען מיט די שוואַרצע בעזעמער.

דערזען, אַז די קוימענקערער זײַנען באַזונדערס נייטיק פאַר דער געטאָ, האָט מען אין געטאָ באַשלאָסן דעם פאַך צו פאַרברייטערן. דער יודנראַט האָט געעפנט קורסן, און אין מעשעך פון צוויי וואָכן זײַנען צו־געקומען צוואַנציק שפּאָגל־נײַע ספּעציאַליסטן. די נײַע פאַכלײַט זײַ-נען פריער געווען: אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים, סאָכרים, נאָר זיי האָבן גיך זיך אַקלימאַטיזירט אין דער אַטמאָספער פון סאַזשע. דער פאַך איז געוואָרן דער סאַמע כאָשעווסטער. איך דערמאָן זיך, מיט וויפל פאַכמאַנישן שטאָלץ עס האָט זיך געלאָזט מיטן שוואַרצן עמערל דער באַקאַנטער ווילנער אַדוואָקאַט קאַפּלאַן. ער האָט אויסגעזען ווי א געי-בוירענער קוימענקערער.

איצט איז מען שוין געווען זאַלבעפּערציקסט, און די „שוואַרצע" האָבן געשאַפן א סטאַטוט: יעטווידער קוימענקערער מוז דרײַ מאָל א טאָג אַרײַנטראָגן אין זײַן סאַזשע-עמער קאָרענע מעל אין געטאָ.

נאָך פון לאַנג זיך דרייען דורכן געטאָ-טויער אהין און צוריק זײַנען אויך די פריוו לעגירטע קוימענקערער אַרײַן אין א פאַרדאַכט. האָבן זיי זיך אופגערעדט מיט די פיל ניט-ייִדישע וועכטער, וואָס האָבן געוווינט אַרום געטאָ, און גענומען אַרײַנטראָגן פּראָדוקטן דורך די פאַרייניקטע בוידעמער. די הויפּט־מאַלינע איז געווען דורכן קלויסטער לעבן דעם לידסקער געסל. עס זײַנען אָבער אויך געפאַלן קאָרבאָנעס, א געסטאַפּאָ־אַגענט האָט איינמאָל באַמערקט דעם קוימענקערער הערץ, ווי ער קלעטערט אַפ א דאַך מיט א זאַק קאַרטאָפל. דער אַגענט איז אים נאָכגעלאָפן מיט א רעוואָלווער, אים שטאַרק צעשלאָגן און אַוועק־געפירט אין געסטאַפּאָ. ער האָט אויך צוגענומען הערצס פרוי מיט א מיידע-לע פון דרײַ יאָר. די גאַנצע מישפּאָכע האָט מען דערשאָסן אַפ פּאָנאַר.

דאָס קולטור־לעבן אין ווילנער געטאָ

דאָס קולטור-לעבן אין ווילנער געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן דעם זעלבן טאָג, ווען מ'איז אַרײַן אין געטאָ.

מיר האָט זיך אמאָל געדאַכט, אַז פאַר א טויט-פאַרמישפּעטן אָדער פאַר

א פאַרוואָרפענעמ אַפּ אַנ אינדזל האָט ניט קיינ זינענ צו שאַפנ קונסטווערק. דאָס לעבנ האָט מיכ איבערגעצייגט, אַז דאָס איז אַנדערש. מעג דער שאַפנדיקער מענטש וווינענ אינ א מאָדערנעמ האָטעל אָדער געפינענ זיכ אינ א מידבאָר צווישנ זאַמד אונ שאַקאַלנ, מעג ער באַוווּנדערנ דעמ זונענ־אונטערגאַנג באַמ ברעג פונ יאַמ אָדער שטיינ באַמ ראַנד פונ קייווער, וועלכנ ער האָט אַליינ געגראָבנ, — דער גייסט פונ שאַפונג טוט זיכ פונ אימ ניט אָפּ.

די שולנ

מירע בערנשטיינ, די געוועזענע דירעקטאָרנ פונ דער ווילנער רעאַל־גימנאַזיע, האָט אינ טאָג פונ גייענ אינ געטאָ מאַרשירט מיט אירע טאַלמידימ צוזאַמענ. איר מאַכנע האָט מענ פאַרשפאַרט אינ דער צווייטער געטאָ. דעמ זעלבנ אָוונט האָט מירע אופגעקליבנ אירע קינדער אונ געלייענט זיי שאָלעמ־אַלייכעמס א מייסע.

אינ דער כאָרעווער קאַבראָנישער קלויז, אַפנ שולהויפ, האָט זי איבערגעטראָגנ די רעאַל־גימנאַזיע. אינ אָנהייב איז באַשטאַנענ איר שול פונ הונדערט אונ דרייסיק טאַלמידימ. זי האָט זיי איינגעטיילט אינ גרופּנ, וועדליק דער אַנטוויקלונג. ווענ איינ גרופּע האָט געלערנט, האָט די אַנדערע געקאָכט עסנ, פאַריכט מאַלבושימ. אינגיכנ זיינענ צוגעקומענ לערער: מאַלקע כאַימסאָנ אונ דער לערער גערשטיינ. כאַימסאָנ האָט געלערנט ליטעראַטור, אונ דער קראַנקער גערשטיינ — געזאַנג. די שילער האָבנ ליב געהאַט די לערער, האָבנ געפונענ אינ זיי די פאַרלאָרענע עלטערנ. פונ דער כאָרעווער אונ צוגראָמירטער סטראַשונ־ביבליאָטעק האָבנ די לערער אויסגעקליבנ פאַר זייערע טאַלמידימ ביכער. יעדער באַגינענ פלעגט מירע איבערציילנ די קינדער, אונ אַלע אינדערפרי איז געווענ קלענער די צאָל. דורכ נאַכט פלעגט די מערדערישע האַנט אויסקרייסנ קאָרבאָנעס. נאָר אַפּ מאָרגנ האָט מענ געלערנט ווייטער.

אָקטיאַבער 1941 האָט מירע מיכ פאַרבעטנ אַפּ א פאָרשטעלונג אינ איר שול. די כאָרעווע קאַבראָנישע קלויז איז ניט געווענ צו דערקענענ. דער אָרנקוידעש איז באַהאַנגענ מיט גרינס. אַפּ די פענצטער — וואַזאָנעס. די ווענט פאַרקלעפּט מיט ציטאַטנ פונ יידישע שרייבער. די קינדער — פונ הונדערט מיט דרייסיק איז שוינ פאַרבליבנ פערציק — האָבנ אַלע געלויכטנ אינ יאָמטעוודיקע העמדלעכ. רויטע בלימעלעכ האָבנ באַפּוצט זייערע ברוסטנ.

אינמיטנ דער פאָרשטעלונג האָט זיכ דערהערט א טומל. די פאָרשטעלונג איז געגאַנגענ ווייטער. ווענ א שאָס האָט אָבער דורכגע־

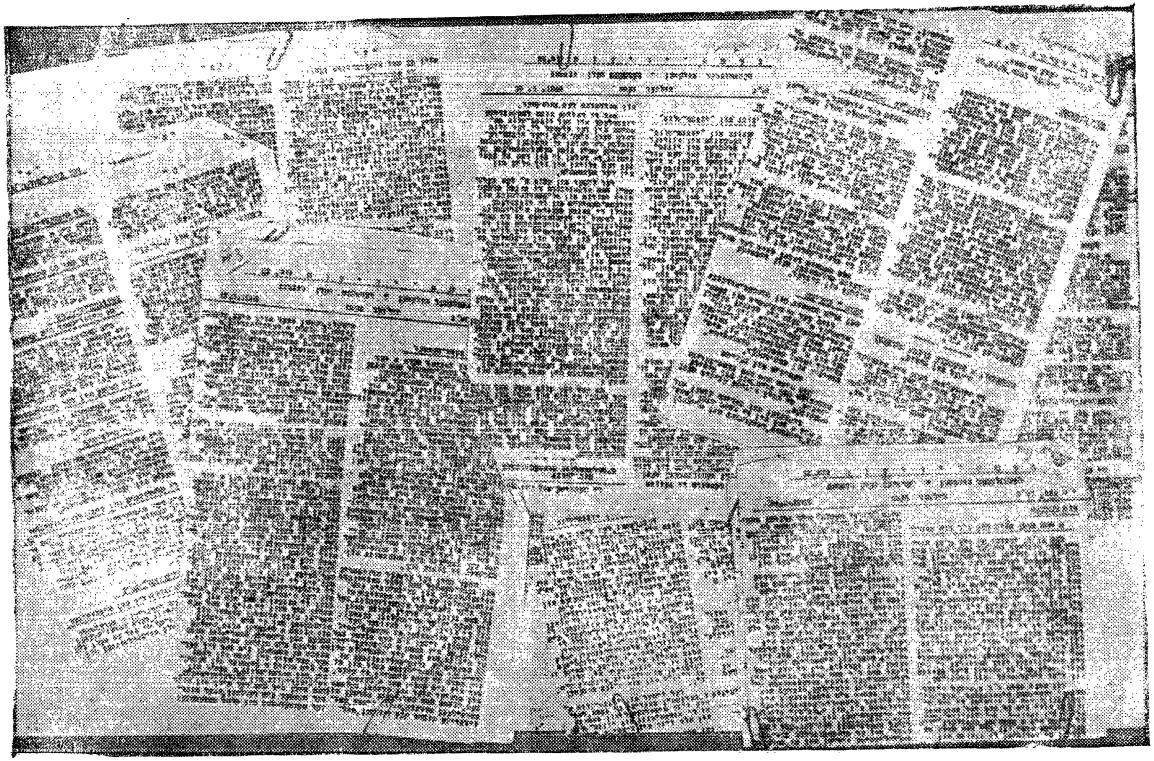

דער וועכנטלעכער ביולעטענ „געטאָ־ידיעות", ארויסגעגעבנ דורכנ יודנראט פונ ווילנער געטאָ.

שניטנ די שויב, איז מירע ארויס אינ דרויסנ זענ, וואָס דאָ טוט זיכ. איבער די הויפנ אונ געסלעכ זײַנענ געלאָפנ כאַפּונעס. מע האָט גע־כאַפּט מענטשנ אונ זיי געפירט צום אווטאָ, וואָס באַם טויער. מירע איז ארײַנגעקומענ צוריק, ארופ אפ דער בינע אונ געמאָלדנ:

— קינדער, די, וואָס ווילנ אונדז אומברענגענ, זײַנענ דאָ אינ געטאָ. קיינער זאָל ניט שרײַענ, זאָל זיכ ניט צעלויפנ. שטיל, אָנ טומל זאָל מענ ארונטערקריכנ אונטער דער בינע. די ערשטע זאָלנ ארונ-טערגיינ די יינגסטע, אונ אזוי ביזנ לעצטנ, לויטנ סיידער פונ די יאָרנ.

א גאנצע נאכט האָט מירע געוואכט באַ דער טיר. אויב די כאַ-פּונעס וועלנ זיכ ארײַנרײַסנ אינ קלויז, וועט זי זײַנ דער קאָרבנ פאר אלעמענ: די כאַפּונעס וועלנ מיינענ, אז דאָ איז קיינער מער ניטאָ אונ וועלנ זיכ באַנוגענענ מיטנ אייציקנ קאָרבנ.

די כאַפּונעס זײַנענ אינ קלויז ניט ארײַנ. זיי האָבנ אָנגעכאַפּט די באַשטימטע צאָל קעפּ אונ אוועק פונ געטאָ.

בײַס דער ליקווידאַציע פונ דער צווייטער געטאָ איז פונ די הונ-דערט אונ דרײַסיק שילער איבערגעבליבנ בלויז 7. מירע האָט זיי אריבערגעטראָגנ אינ דער ערשטער געטאָ.

* * *

פונ די 29 טויזנט, וואָס זײַנענ ארײַנ אינ דער ערשטער געטאָ, האָבנ די לערער גלײַכ פּאַרעגיסטרירט די פאראַנענע קינדער. 2712 איז גע-ווענ זייער צאָל. מע האָט גלײַכ רעמאָנטירט די כאָרעווע געבײַדעס אונ געשאַפנ דאָרט שולנ. מע האָט באַזאָרגט די קינדער מיט קליי-דער אונ עסנ, מיט ביכער אונ פּאַפּיר. די, וואָס האָבנ געארבעט אינ שטאָט, האָבנ עס געבראַכט פאר די קינדער א מאַטאָנע. דער שול-היגיענישער פּונקט האָט געזאָרגט פארנ געזונט.

די קינדער האָבנ אלײנ מיטגעהאָלפנ אינ אויסבויענ די שולנ. מע האָט אויסגעפוצט די צימערנ מיט בילדער פונ שרײַבער, מיט וואַנטצײַ-טונגענ אונ גרינס. מע האָט אויסגעמאָלט מאַפּעס אונ געהאַלטנ רעפעראַטנ.

* * *

ווינטער 1942 האָבנ זיכ אינ געטאָ געלערנט 1500 קינדער. דאָס לערנענ זיכ איז געווענ אומזיסט. פאר אומפארמעגלעכע אונ פֿייִקע טאַלמידים האָט די לערערשאַפט באַשטימט סטיפּענדיעס.

אינ יול 1943 האָט דער יידנראַט אײַנגעפירט אינ געטאָ אלגעמיינעמ שול-צוואַנג. אינ דער צײַטונג „געטאָ-ידיעס" נומ. 45 האָט זיכ באַוויזנ פאָלגנדיקע נאָטיצ: „עס ווערט געוואָרנט, מע זאָל אויספירנ די פאַראָרדענונג

װעגן שול-צװאַנג, אַניט װעט מען די שולדיקע איבערגעבן צום געטאָ-געריכט״.

אַ קינד אין געטאָ איז ניט צו פאַרגלײַכן מיט אַ קינד פון די רויִקע צײַטן. װער עס האָט פאַרזוכט אַ מאַלינע, איז שוין געניט אין לעבן, האָט מער אַכרײַעס פאַר זיך און פאַר דער געזעלשאַפט. אַ קינד אין געטאָ, אויב נאָר עס האָט עלטערן אָדער קרויווים, װאָס גייען אינדערפרי צו דער אַרבעט, דאַרף קאָכן פאַר זיי אין שטוב מיטיק, מוז זאָרגן, אַז מורער, װאָס קאָנטראָלירט די װוינונגען, זאָל די שפּײַז ניט געפינען. אויב דאָס קינד איז אַ יאָסעם, דאַרף עס זאָרגן נאָך מער: עס מוז זײַן אַ שנײַדער, אַ שוסטער, אַ סטאָליער, אַ בעקער, — און דאָך האָט דער גרעסטער טייל געטאָ-קינדער באַזוכט די שולן.

עס איז געגרינדעט געװאָרן אַ ספּעציעלער שול-אָפּטייל באַם יידנראַט. בעראָש פונעם אָפּטייל איז געשטאַנען דער אַלטער װילנער לערער אָליצקי און די לערערן ראָכל ברוידאָ.

באַם סאָף געטאָ האָט דער שול-אָפּטייל געהאַט פאָלגנדיקע אינסטיטוציעס: צוויי קינדערגערטנער פאַר קינדער פון פאָרשול-עלטער, דרײַ פאָלקסשולן פאַר קינדער אין עלטער פון זיבן ביז דרײַצן יאָר, אָנגעפירט דורך די לערער באָרעך לובאָצקי, לייקינד און בושעל; אַ געהיימע פאָלקסשול, אָרגאַניזירט דורכן שול-אָפּטייל אין װילנער קאָנצענטראַציע-לאַגער „קײַליס״ און אָנגעפירט דורך דעם לערער יאַנקל קאַפּלאַן. אַ גימנאַזיע אין געטאָ — דירעקטאָר לייב טורבאָװיטש. אַ מוזיק-שול, געשאַפן דורך די מוזיקער אַװראָם סליעפּ און טאַמאַרע גערשאָװיטש, און אַ טעכניקום אונטער דער אָנפירונג פון אינזשעניער שרײַבער.

די גימנאַזיע איז אַנטשטאַנען אין פרילינג 1942. דער דירעקטאָר לייב טורבאָװיטש, אַן אויסגעצייכנטער פּעדאַגאָג האָט ענערגיש געקעמפט מיט די העברייער, װאָס האָבן געפּרוּװט פאַרהעברייִשן די שול. דער קאַמף האָט זיך געצויגן אַ פּאָר כאַדאָשים. אין די טעג פון גרויליקסטע שכיטעס האָט ער ניט אויפגעהערט. ס׳איז דערגאַנגען אַזוי װײַט, אַז אין דעם געראַנגל האָט זיך אַרײַנגעמישט די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע פון געטאָ. דעמלט האָבן ביידע צדאָדים נאָכגעגעבן, און עס איז געװאָרן שאָלעם. טורבאָװיטש האָט זיך געהאַלטן פאַר דער פּראָגראַם פון דער אַמאָליקער רעאַל-גימנאַזיע. ער איז געװען שטרענג און אַ סך געפאָדערט. פינף זײַנע שילער האָט ער פאַרהאַלטן אָפּ נאָך אַ יאָר. דערפאַר איז ער געװען גליקלעך, װען אַ טאַלמיד האָט זיך גוט געלערנט. ער האָט מיך איינמאָל באַגעגנט אַ דערפרייטער און באַװיזן אַ װערק װעגן ראַמבאַם, געשריבן פון זײַן 15-יעריקן שילער ראַט-

נער. דאָס ווערק האָט אונדז אלעמען פארינטערעסירט און דער גע־טאָ-פארלאג האָט עס באשלאָסן „ארויסצוגעבן".

די מוזיק-שול האָט געהאט אָפּטיילונגען פאר קלאוויר, פידל און געזאנג. אין דער שול האָבן זיך געלערנט 100 שילער. עס פלעגן פאָרקומען עפנטלעכע קאָנצערטן פון די שילער. דער צוועלפיעריקער פיאניסט און קאָמפּאָזיטאָר אליק וואָלקאָווּיסקי (זיך געראטעוועט פון א טויטן-לאגער אין דייטשלאנד) האָט באגייסטערט דעם עולם מיט אן אייגענער שאפונג, וועלכע ער האָט אליין אויסגעפירט. עס האָט זיך אויך אויסגעצייכנט דער אכטיעריקער פיאניסט טויבנהויז און די עלפיעריקע פידלער נדינע בעניאקאָנסקי.

די טעכנישע שול האָט דורך זעקסכאדאָשימדיקע קורסן ארויסגע-לאָזט צענדליקער עלעקטראָטעכניקער און שלאָסער.

לעקאָוועד די, וואָס האָבן געענדיקט די שולן, האָט מען צום סאָף יאָר איינגעאָרדנט פייערלעכע סיומים (ארויסלאָזן). אן אביטו-ריענט פון דער געטאָ-שול פלעגט באקומען אן אָפיציעלן אטעסטאט מיט א ווונטש, וואָס גיכער באפרייט צו ווערן פון געטאָ. צו יעדער אטעסטאט האָט דער דירעקטאָר בייגעלייגט א רויז.

אויסער די סיומים זיינען אויך פאָרגעקומען שול-יאָמטוּוים פאר די עלטערן.

בא די שולן איז געווען א יוגנט-קלוב. דאָרט זיינען יעדער אָוונט געקומען די שילער, און אין א ריינעם, ליכטיקן זאל האָט מען געגרייט די לעקציעס. אין קלוב איז אויך געווען א לייענזאל, א צימער צו פארווײַלן זיך און ווארשטאטן, וווּ די יוגנט, וואָס לערנט זיך באטאָג, זאָל אין די אָוונט-שאָען זיך אויסלערנען א פאך. דער יוגנט-קלוב איז געווען איינגעטיילט אין באזונדערע סעקציעס. מיט די סעקציעס האָבן אָנגעפירט: לערער, שרייבער און געלערנטע. מע האָט זיך פארנומען מיט ליטעראטור, געשיכטע, שפראך, מאטעמאטיק, פיזיק. מע האָט אויך געקליבן פאָלקלאָר און מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון געטאָ. די דראמאטישע סעקציע האָט געגרייט ספעקטאקלען.

* * *

צום שול-אָפּטייל האָבן געהערט זיבעציק לערער. זיי האָבן גע-שאפן א פאריין. אין די אָוונטן פלעגט מען זיך צונויפטרעפן אף ארומצורעדן וועגן נייס אף די פראָנטן. יעדער פרייטיק האָבן פאר-שיידענע לערער געהאלטן רעפעראטן. אינטערעסאנט זיינען געווען די שמועסן וועגן דער פסיכאָלאָגיע פון געטאָ-קינד. דער לערער-פאריין

האָט אויך איינגעאָרדנט פאַר די לערער סעמינאַרן. באָרעכ לובאָצקי האָט געלייענט וועגן מאָדערנער פּסיכאָלאָגיע. די היסטאָריקערן ד״ר ליזע גאָרדאָן — וועגן דער אַנטוויקלונג פון קאַפּיטאַליזם.

די לערער האָבן געשטרעבט צו באַשאַפן בא די קינדער אַן אילוזיע פון אַ נאָרמאַל לעבן. זיי האָבן געגלייבט, אַז די געטאָ איז שוין נאָענט, און האָבן אָט דעם גלויבן געפלאַנצט אין די קינדערשע הערצער. זיי האָבן מיט אַלע קויכעס געשטרעבט, אַז די קינדער זאָלן ניט אַרויס פון געטאָ קיין פאַרקריפּלטע, נאָר שטאָלצע, באַוווסטזיניקע, געזונטע און פייִקע צו וויסנשאַפטלעכער אַרבעט.

אויסער די דערמאָנטע שולן, וואָס האָבן געהערט צום שול־אָפּטייל אין געטאָ, זיינען נאָך געווען אַנדערע לערן־אַנשטאַלטן, ווי אַ קונסט־שול, אַ שול פאַר ריטמיק און פּלאַסטיק (אָנגעפירט דורך נינע גערשטיין), אַ דראַמאַטישע שול אאַ. געווען אויך צוויי אינטערנאַטן, אַ טאָג־היים, פּאַכ־קורסן, אַ ביידער און צוויי ישיבות.

* * *

לויט אַ באַפעל פון מערדער האָבן אין געטאָ זיך ניט געמאָרט געפינען קיין ראַבאָנים. מע האָט ניט געטאָרט דאַווענען און דורכפירן קיין רעליגיעזע צערעמאָניעס. ווי די מאַראַנען בייס דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, האָבן די רעליגיעזע ייִדן זיך ניט אָפּגעזאָגט פון זייער גלויבן. אין רעב שאָולקעס קלויז האָבן זיי געגרינדעט אַ ישיבה אָפּן נאָמען פון רעב כאַיִם־אויזער גראָדזענסקי. עס האָבן זיך דאָרט געלערנט דרייסיק באָכורים. דער ראָשיישיווע איז געווען יִיצכאָק קאַרניקס. שפּעטער איז אויך געוואָרן אַ ישיווע פאַר קינדער. דער ראָשישיווע איז געווען אַרן בערעק (ביידע אומגעקומען בייס דער ליקווידאַציע).

די ישיווע־לייט פלעגן לערנען אין די נעכט. באַטאָג איז מען געגאַנגען אויף צוואַנגס־אַרבעט. וועגן די צוויי ישיוועס האָט דער געטאָ־אוילעם קימאַט ווי ניט געוווסט. בלויז אין דער צייט פון אַ שכיטע פלעגט אַדורכדרינגען דורך די געסלעך דער ניגון פון אַ קאַפּיטל טילים. דאָס פלעגן דעמלט די ישיווע־לייט העכער אויפהייבן זייערע שטימען: דער גאָט, וואָס וווינט אויסערן געטאָ, זאָל דערהערן און זיך דערבאַרעמען.

טעאַטער

דער יונגער רעזשיסער וויסקינד האָט מיך פאַרבעטן אויף אַ צונויפקום מיט ייִדישע אַקטיאָרן. עס איז דאָ אַ געדאַנק צו שאַפן אַ טעאַטער. איך האָב אים אָנגעקוקט פאַרוווּנדערט:

— א טעאטער אינ געטאָ?

— יאָ, — האָט מיר וויסקינד באשטעטיקט, — מיר מוזנ טאָנ דאָס אונדזעריקע. אויכ מיט אָט דעמ געווער זיכ אנטקעגנשטעלנ דעמ סוינע. מיר טאָרנ זיכ ניט אונטערגעבנ אפ קיינ איינ מינוט. אויכ אינ די געטאָס פונ מיטלאלטער האָט מענ געשפּילט. אונ די געשיכטע פונ יידישנ טעאטער ציט פונ דאָרטנ אירע פעדעמ. לאָמיר אויכ באשאפנ א טעאטער — דערפרייענ אונ דערמונטערנ די געטאָ.

איכ בינ אוועק. וויסקינדס גלויבנ האָט פארצוקט מיינ טרויער. אפ סטראשונ-גאס 7, אינ א קאלטנ בוידעמל בא דעמ ארטיסט בליאכער האָב איכ זיכ געטראָפנ מיט די געבליבענע ארטיסטנ. אלע כאוויירימ זיינענ געווענ פאר א טעאטער. איכ בינ אויכ געוואָרנ אָנגעשטעקט מיט דער מיינונג אונ האָב אָנגענומענ דעמ פאָרשלאָג פונ רעזשיסער צו ווערנ דער ליטעראַרישער אָנפירער פונעמ פּראָיעקטירטנ טעאטער.

מיר זיינענ צוגעטראָטנ גרייטנ דעמ ערשטנ קאָנצערט. עס איז געווענ שווער מיטנ צוקלייבנ דעמ מאטעריאל. מיט וועלכנ וואָרט זאָל מענ קומענ צומ אוילעמ, קעדיי ניט צו פארשווערנ דעמ טרויער פונ א פאָלק? וויאזוי זאָל מענ אוועקנעמענ פונ די אויגנ דעמ אָפּבילד פונ קוואָרימ? אונ מיט וועלכנ קויעכ זאָל מענ באוועלטיקנ דעמ געטאָ-מענטש, ער זאָל אפסניי באנעמענ די העראָיק פונ זיינ געשיכטע? ער זאָל דערפילנ שיינקייט אונ גלויבנ אינ דער צוקונפט?

די פּראָגראמ פונ דעמ ערשטנ קאָנצערט איז באשטאנענ פונ: „גלוסט זיכ מיר וויינענ” פונ ביאליק (כאָראלע דעקלאמאציע), פאָלקסלידער, געזונגענ דורכ איידלסאָנ אונ ליובע לעוויצקי. „מירעלע עפראָס” פונ יאקאָוו גאָרדינ (פראגמענטנ). אינ דער ראָל פונ מירעלענ האָט געשפּילט עסטער ליפּאָווסקי. קלאוויר-קאָנצערט — נאָקטורנ ב — מאָל פונ שאָפּענ, אויסגעפירט דורכ סאָניע רעכטיק. אנ אינסצענירונג פונ סטעפאנ צווייגס דערציילונג „די מוטער ראָכל” אונ „די גאָלדענע קייט” פונ י.-ל. פערעצ (פראגמענט). די אקטיאָרנ — א גאנצנ טאָג אפ צוואנגסארבעט אונטערנ בייטש פונ שטורמיסטנ — פלעגנ די פּראָבנ דורכפירנ אינ די נעכט.

אויסער דראמאטישע פראגמענטנ ווי „מאזלטאָוו”, „שלוימע מאָלכו”, „די גאָלדענע קייט”, „דער גוילעמ” אונ אנדערע, זיינענ געשטעלט געוואָרנ פאָלגנדיקע גאנצע פּיעסנ: „גרינע פעלדער” — אידיליע פונ פערעצ הירשביינ, „דער מענטש אונטערנ בריק” — קאָמעדיע פונ אָטאָ אינדיק (מע האָט די פּיעסע איבערגעזעצט אינ געטאָ אפ יידיש), „דער

מאַבל" פונ בערגער אונ די קאָמעדיע „דער אוּיצער" פונ דאָוויד פּינסקי. „טעוויע דער מילכיקער" פונ שאָלעמ-אַלייכעמ האָבנ מיר בלויז צוגעגרייט אונ ניט באַוויזנ אופצופירנ. אינ מעשעכ פונ די פּראָבנ אפ „טעוויענ" זײַנענ אומגעקומענ אַרטיסטנ, מע האָט זיי גלײַכ פאַרביטנ אפ אַנדערע אונ פּראָבירט ווײַטער. אָבער אויכ די נײַע האָבנ ניט דערצויגנ צו א פּרעמיערע.

פאַר די באַליבטסטע אַקטיאָרנ האָבנ זיכ גערעכנט: יאַקאָוו בערעגאָלסקי, מאַקס שאַדאָווסקי, עסטער ליפּאָווסקי, שאַבסײַ בליאַכער, דער קאָוונער אַרטיסט רויטבלומ, יעקוסיעל רוטענבערג, דאָרע רובינ אונ דער „געטאָ-שטערנ" כײַעלע ראָזענטאַל (די לעצטע צוויי זײַנענ געבליבנ לעבנ).

מוזיק

די ווילנער ייִדישע מוזיקער האָבנ אינ די טעג פונ די כאַפּונעס, איידער מע האָט אַרויסגעטריבנ פונ די הײַזער, פאַרגראָבנ זייערע אינסטרומענטנ אינ דער ערד. דורכ א קאַנאַל, פונ די פאַרמויערטע געטאָ-געסלעכ, איז מענ שפּעטער אַרויסגעקראָכנ אונ אויסגעגראָבנ די אינסטרומענטנ פונ דער ערד אונ אַרײַנגעבראַכט זיי אינ געטאָ. אינ דער באַהאַלטענער געטאָ האָט אינגיכנ אופגעקלונגענ א סימפאָנישער אָרקעסטער אונטער דער אָנפירונג פונ וואָלפ דורמאַשקינ.

די מוזיקער האָבנ געאַרבעט אפ צוואַנגס-אַרבעט אינ שטאָט. פונ דאָרט האָבנ זיי אַרײַנגעטראָגנ אינ געטאָ א פּיאַנע. די פּיאַנע האָבנ זיי געפונענ אינ א פּוסטער ייִדישער דירע. יעדער מוזיקער האָט בײַגנייווע אַרײַנגעטראָגנ א טייל פונ דער פּיאַנע. אינ געטאָ האָט זיכ שוינ געפונענ א מײַסטער, וועלכער האָט די פּיאַנע אופגעשטעלט.

דער ערשטער אופטריט פונ סימפאָנישנ אָרקעסטער אינ דער צאָל פונ 17 מוזיקער (דעמ 15-טנ מאַרט 1942) איז געוועזנ א פאָלקס-יאָמטעוו אינ געטאָ. עס איז געשפּילט געוואָרנ די קאַווקאַזער סויטע פונ איפּאָליטאָוו-איוואַנאָוו, א ייִדישע פּאָפּורי פונ מאַקס גייגער אונ א טייל פונ פראַנצ שובערטס ניט פאַרענדיקטער סימפאָניע. ווי באַרגלופט פאַר א לונגענ-קראַנקנ, אַזוי האָט דער סימפאָנישער אָרקעסטער געווירקט אפ די געטאָ-אײַנוווינער. פאַר דער שיינקײַט פונ דער וועלט האָט זיכ געגלוסט צו קעמפנ.

באַמ סאָפ געטאָ איז דער אָרקעסטער באַשטאַנענ פונ פערציק מוזיקער. דער אָרקעסטער האָט באַוויזנ אופצופירנ זיבנ פּרעמיערעס (אַנ ערעכ 35 קאָנצערטנ). מע האָט געהערט טשײַקאָווסקיס פינפטע סימפאָניע, מאָצאַרטס אוווערטיורע צו דער אָפּערע „פיגאַראָס כאַסענע", דוואָזשאַקס פינפטע סימפאָניע, שאָפּענס קלאַוויר-קאָנצערט ע — מאָל,

בעטהאָווענס אוווערטיורע לעאָנאָרע נומ. 3, בעטהאָווענס ניינטע סימ-פאָניע, אינ וועלכער דער סימפאָנישער אָרקעסטער האָט דערגרייכט זיינ הויכפּונקט אא.

אויסער די קאָנצערטנ פונ סימפאָנישנ אָרקעסטער זיינענ נאָכ פאָרגעקומענ ספּעציעלע עסטראַדע-קאָנצערטנ. פונ צייט צו צייט זיינענ אויכ פאָרגעקומענ קאָנצערטנ פונ קאמער-מוזיק (טריאָ אונ דועטנ).

פאַרייניקונג פונ ליטעראַטנ אונ קינסטלער

דעמ 17 פעוורואַל 1942 איז פאָרגעקומענ די גרינדונגס-פאַרזאמ-לונג פונ א פאַרייניקונג פונ ליטעראַטנ אונ קינסטלער אינ ווילנער געטאָ. עס זיינענ בייגעווענ ארומ הונדערט מענטשנ: שרייבער, מוזי-קער, ארטיסטנ אונ מאָלער. ז. קאַלמאַנאָוויטש, וואָס איז געווענ דער פאָרזיצער פונ דער פאַרזאַמלונג, האָט אָנגעוויזנ די צילנ פונ דער פאַריי-ניקונג. זיי זיינענ: 1. ארויסרייסנ כאָטש אפּ א וויילע די שעפערישע עלעמענטנ אינ געטאָ פונ דער אַלגעמיינער געדריקטער אַטמאָספער; סטימולירנ זיי צו אקטועלער שאַפונגס-ארבעט אונ דעריקער הייבנ זייער מוט דורכ אנ אויסקוק אפּ א צוקונפט, וואָס איז פאַרבונדנ מיט דער יידישער פאַרגאַנגענהייט; 2. זענ ארויסצוקריגנ פאַר די מיטגלידער שיי-נענ אונ מאַטעריעלע הילפ דורכ פאַרשאַפנ זיי צוגעפאַסטע ארבעט. פויעלנ געהעריקע געזעלשאַפטלעכע שטיצע אינ געלט אונ פראָדוקטנ.

מיטגלידער פונ דער פאַרייניקונג קענענ ווערנ אלע געוועזענע אקטיווע מיטגלידער פונ ליטעראַטנ-, זשורנאַליסטנ-, ארטיסטנ-, מוזיקער- אונ פּלאַסטיקער-פאַריינענ אונ די פּערזאָנענ, וואָס זיינענ שעפעריש טעטיק אפּ אלע געביטנ פונ ליטעראַטור אונ קונסט. מישפּאָכע-מיטגלידער פונ ליטעראַטנ אונ קינסטלער, וואָס זיינענ דעמלט אינ געטאָ ניט געווענ, ווערנ געשטיצט צוגלייכ ווי מיטגלידער.

אינ דער ערשטער, אויסגעקליבענער, פאַרוואַלטונג זיינענ אריינ: ז. קאַלמאַנאָוויטש, יאַקאָוו גערשטיינ, ה. גוטגעשטאַלט, הערמאַנ קרוק, שאַבסיי בליאַכער, יאַקאָוו שער, מ. שאַדאָווסקי, יויסעפ גלאַזמאַנ אונ א. סוצקעווער.

די פאַרוואַלטונג האָט קודעמ געהאָלפנ די מיטגלידער פונעמ פאַר-באַנד, געזאָרגט פאַר זיי אינ ארויסבאַקומענ געלט אונ ראָזע שיינענ (דאָס איז געווענ אינ יענע טעג א פראַגע פונ לעבנ אונ טויט). זי האָט געזאַמלט פאַרלוירענע שאַפונגענ פונ די אומגעבראַכטע כאַווייריִמ, צוגעטראָטנ צו באַאַרבעטנ א כראָניק וועגנ אלע שרייבער, קינסטלער,

וויסנשאפטלער, וועלכע די ייִדישע האָבן דערמאָרדעט, און האָט געגרייט א ליטעראַרישן אַלמאַנאַך פון די שאָפונגען אין געטאָ.

אָט זײַנען עטלעכע פון די ליטעראַרישע קינסטלערישע אָוונטן: אַן אָוונט לעקאָוועד באָרעך שפּינאָזע, רעפעראַט פון ד״ר צעמאַך פעלדשטיין. „ייִדישע מוזיק״ מיט אילוסטראַציעס, רעפעראַט פון יאַקאָוו גערשטיין. וועגן די „פערציק טעג פון מוזא דאַג״, רעפעראַט פון לעאָ בערנשטיין. אַן אָוונט געווידמעט מאַרק שאַגאַל — רעפערירט פון יאַקאָוו שער. „קידעשהאַשעם-מאָטיוו אין דער ייִדישער ליטעראַטור״, רעפעראַט פון באָרעך לובאָצקי. קאָלעקטיווע אָוונטן, געווידמעט דער קולטור-געשיכטע פון דער אַמאָליקער ווילנע און דער אַמאָליקער וואַרשע.

דערוווּסט זיך דורכן געהיימען געטאָ-ראַדיאָ, אַז אין אַמעריקע איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דער באַרימטער דײַטשישער שרײַבער סטעפאַן צווײַג, האָבן מיר אײַנגעאָרדנט לעקאָוועד זײַן אָנדענק א פײַערלעכן טרויער-אָוונט. די מוזיקער האָבן געשפּילט שאָפּענס טרויער-מאַרש, און די אַרטיסטן האָבן געגעבן א פראַגמענט פון סטעפאַן צווײַגס ייִרמעיאָהו.

די פאַראײניקונג האָט אָפט אויך אײַנגעאָרדנט צוזאַמענטרעפן מיט די געטאָ-שרײַבער. דער שרײַבער האָט געלייענט זײַנע ווערק, און ביז טיף אין דער נאַכט האָבן זיך געצויגן דיסקוסיעס.

די פאַראײניקונג האָט אויך אָרגאַניזירט פײַערונגען אין געטאָ-טעאַטער, געהײליקט די שרײַבער מענדעלע, שאָלעם-אַליכעם, פּערעץ, ביאַליק און יעהויאָש.

קעדיי צו אַקטיוויזירן די מיטגלידער צו שעפערישער אַרבעט, האָט די פאַרוואַלטונג פון דער פאַראײניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער געגרינדעט א „פאַרלאַג״.

דער „געטאָ-פאַרלאַג״ האָט אָפּגעקויפט בא די שרײַבער, מאָלער און מוזיקער זייערע ווערק אַפ אַרויסצוגעבן נאָך דער מילכאָמע. די ווערק זײַנען פריִער באַטראַכט געוואָרן דורך א ספּעציעלער קאָמיסיע און, ווערליק איר אָפּשאַצ, האָט מען דעם אַווטאָר אויסגעצאָלט האָנאָראַר. אויך ווערק, וועלכע די אַווטאָרן האָבן נאָך געהאַלטן אין דער אַרבעט, האָט די פאַרוואַלטונג גענומען צו קענטעניש, און אָפּשאַצנדיק די פּערזענלעכע קוואַליפיקאַציע פון די מעכאַברים, האָט מען די ווערק פאָרויס אָפּגעקויפט און אַפ אַזא אויפן געגעבן די מעכאַברים א מאַטעריעלע מעגלעכקייט צו אַרבעטן ווײַטער אַפ זייערע שאַפונגען.

די פאַראײניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער האָט געשאַפן אויך א געטאָ-אוניווערסיטעט אונטערן נאָמען „וויסנשאַפטלעכער קרײַז״. עס האָבן געאַרבעט פינף סעקציעס: פאַר מאַטעמאַטיק און פיזיק, פאַר כי-

מיע, פאר באשרײַבנדיקער נאטורוויסנשאפט, פאר לינגוויסטיק און פאר פילאָסאָפיע און סאָציאַלע וויסנשאפטן. די פארוואלטונג איז באַשטאנען פונ אלע סעקציע-אָפירערס בעראָש מיט ז. קאלמאנאָוויטש.

יעדער סעקציע האָט געפירט איר ארבעט באזונדער. בא דער סעקציע פונ כימיע האָט זיכ געשאפנ א טעכנאָכימישע לאבאָראטאָריע. בא דער פילאָסאָפישער סעקציע האָט זיכ געעפנט א קורס פונ עטנאָגראפיע, עטנאָלאָגיע און פאָלקלאָר פארנ ברייטערנ אוילעם. יעדער שאבעס פלעגנ אויכ פאָרקומענ אלגעמיינע סעמינארנ פאר אלעסעקציע-מיטגלידער און פארבעטענע געסט.

אָט זײַנענ עטלעכע רעפעראטנ אינ וויסנשאפטלעכנ קרײַז: ד״ר דאניעל פײַנשטיינ: „דער מיטאָס וועגנ גאנײדנ אינ פסיכאָאנאליטישער באלויכטונג”, ד״ר זאלקינדסאָנ: „ארײַנפיר אינ דער טעאָריע פונ צאָלנ”, ד״ר ליבער: „ענגלישע פילאָלאָגיע”, לייב טורבאָוויטש: „וועגנ פאלקאָוויטשעס בוכ „יידיש”.

* * *

די פארייניקונג האָט אויכ פראָקלאמירט קאָנקורסנ אפ די דרײַ געביטנ פונ קונסט: ליטעראטור, מוזיק, מאָלערײַ. די דאָזיקע קאָנקורסנ האָבנ זיכ איבערגעכאזערט צו דרײַ מאָל. עס זײַנענ אָנגעקומענ צענדליקער פאָעמעס, דראמעס, קאָמפאָזיציעס און בילדער, אלצ געשאפענע אינ דער באהאלטענער געטאָ. איכ האָב געהאט דעמ קאָוועד צו באקומענ די ערשטע ליטעראטור־פרעמיע פונ ווילנער געטאָ פאר מײַנ דראמאטישער פאָעמע „דאָס קייווער־קינד”.

אינ סענטיאבער 1942 איז אינ געטאָ געשטאָרבנ דער באליבטער קולטור-טוער, מוזיקער און לערער יאקאָוו גערשטיינ. אינ דער לעווײַע, אײַנגעאָרדנט דורכ דער „פארייניקונג”, האָט זיכ באטייליקט די גאנצע געטאָ.

אויסשטעלונגענ

אינ מארט 1943 האָט זיכ אינ פאָיע פונ ווילנער געטאָ-טעאטער געעפנט א קונסט-אויסשטעלונג. צווישנ די עקספאָנאטנ זײַנענ געווענ: ראָכל סוצקעווערס פארביקע פייזאזשנ; יאקאָוו שערס גראפיק „פונ דער אלטער געטאָ”; דײַכעסעס, נאָטעסעס און וואָלצ׳ס מיניאטיורנ, אויסגעשניצט פונ האָלצ; מאָדעלנ פונ דער ארכיטעקטאָרנ ראָמ און די ארבעטנ פונ דעמ נײַניעריקנ זאלמענ באק.

לעקאָוועד דעמ יידישנ דיכטער און טאנאכ-איבערזעצער יעהויאָש האָט דער ליטערארישער קרײַז אײַנגעאָרדנט א רײַכע, פארביקע אויסשטעלונג אינ דעמ לאָקאל פונ יוגנט-קלוב. איכ האָב פונ די יידישע ביבליאָטעקנ און מוזייענ פונ שטאָט אינ משעכ פונ א האלב יאָר

א צייכענונג פונעם נייַגיערִיקנ קינסטלער זאלמענ באק, וועלכע איז באוויזנ געוואָרנ אפ דער אויסשטעלונג אינ געטאָ.

ארייַנגעטראָגנ אינ געטאָ אלע ווערק, בילדער, בריוו אונ מאַנוסקריפּטנ פונעם דערמאָנטנ דיכטער, ווי אויכ די אָריגינעלע בריוו צו יעהויאָשנ פונ זייַנע צייַט-כאוויירים: פּערעצ, שאָלעמ-אַלייכעמ, ביאליק אא. אינ דער אָפּטיילונג „טאנאכ-איבערזעצונגענ אינ יִדיש" זייַנענ געלעגנ זעלטענע אויסגאבנ פונ טאנאכנ אינ יִדיש ווי אשטייגער: די איבערזעצונגענ פונ בוקסדאָרפּ (XVI יאָרה.), בליצ אונ וויצנהויזנ (XVII יאָרה.), פונ מענדל לעפינ אונ אנדערע. א באזונדער ווינקל האָט זיכ אָנגערופנ: „יעהויאָש דער דיכטער". דאָרט זייַנענ געווענ אופגעקלעפּט די אויסשניטנ פונ צייַטונגענ אונ ספּעציעלע פלאקאטנ מיט פראגמענטנ פונ יעהויאָשעס לידער. באמ ארייַנגייַנ צו דער אויסשטעלונג איז געשטאַנענ דעמ דיכטערס א ביוסט, אויסגעקנאָטנ פונ דעמ צעניַערִיקנ געטאָ-סקולפּטאָר וואָלמארק.

די אויסשטעלונג, ווי פיל אנדערע קולטור-אנשטאלטנ אינ געטאָ, איז געווענ אומלעגאַל. באטאָג פלעגט מענ פארשטעלנ די טיר מיט ברעטער: טאָמער וועלנ דייַטשנ ארומגיינ קאָנטראָלירנ, זאָלנ זיי ניט זענ דעמ ארייַנגאנג. ערשט באנאכט פלעגט מענ עפענענ די אויסשטעלונג.

דאָס קולטור-הויז אפ סטראשונ-גאס 6

איינער פונ די וויכטיקסטע קולטור-צענטערס אינ ווילנער געטאָ איז געווענ דאָס קולטור-הויז אפ סטראשונ-גאס 6. אינ דער געבייַדע האָבנ זיכ געפונענ פאָלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביבליאָטעק, לייענזאל, ארכיוו, סטאטיסטישער אמט, אדרעסנ-ביוראָ אונ מוזיי.

נאָכ מיט לאנגע יאָרנ פאר דער מילכאָמע האָט אפ סטראשונ-גאס 6 זיכ געפונענ די ביבליאָטעק „מעפיצע-האסקאָלע". ווענ די יִידנ

זײַנענ געקומענ אינ געטאָ, האָבנ זײ געזענ, װי הונדערטער ביכער פֿונ ביבליאָטעק װאַלגערנ זיכ אינ די געסלעכ. דער װאַרשעװער ביבליאָטעקער הערמאַנ קרוק האָט זיכ מיט האַסמאָדע גענומענ אופשטעלנ אפדאָסנײַ די ביבליאָטעק. דעמ צענטנ סענטיאַבער 1941 האָט מענ שוינ געביטנ ביכער.

מענטשנ, װאָס אינ נאָרמאַלע צײַטנ האָבנ זעלטנ-װענ גענומענ א בוכ אינ האַנט, זײַנענ איצטער געלאָפנ אינ ביבליאָטעק. א בוכ איז געװאָרנ א פרײַנט, א טרײסט אינ דעמ עלנט. אינ די מאַלינעס, אינ די אונטערערדישע הײלנ, פאַר א קנײטל-ליכט, פאַר א קאַרגנ שטראַל, װאָס איז ארײַנ דורכ א שפּאַרונע, האָט מענ געלײענט ביכער.

דעמ 1-טנ אָקטיאַבער האָט מענ ארויסגעשלעפט פונ דער װילנער געטאָ ארומ דרײַ טויזנט מענטשנ צו דער שכיטע. אונ דעמ 2-טנ אָקטיאַבער האָט מענ אינ ביבליאָטעק געביטנ 390 ביכער. דעמ 3-טנ אונ 4-טנ אָקטיאַבער זײַנענ פאָרגעקומענ די שכיטעס אינ דער צװײטער געטאָ. דעמ 5-טנ װערנ אינ ביבליאָטעק געביטנ 421 ביכער. אינ נאָיאַבער פאַלט די באַפעלקערונג אפ 40 פּראָצענט, אונ די צאָל אויסגעלײענטע ביכער װאַקסט קימאַט אפ א דריטל. צומ סאָפ נאָיאַבער 1942 האָט די צאָל ארויסגעגעבענע ביכער פאַר דער צײַט פונ געטאָ דערגרײכט הונדערט טויזנט. לעקאָװעד דעמ האָט די ביבליאָטעק דורכגעפירט א פײַערלעכנ פרימאָרגנ, װו מע האָט פאַרטײלט ביכער-פּרעמיעס דעמ ערשטנ אונ דעמ לעצטנ אַבאָנענט.

פאַרנ לײענזאַל האָט מענ ספּעציעל אויסגעבויט א פאַרבאָרגענעמ לאָקאַל. שטענדיק איז דער לײענזאַל פול געװענ. מיטנ לײענזאַל האָט אָנגעפירט כײַקל לונסקי, װאָס איז אינ סענטיאַבער 1943 פאַרפײַניקט געװאָרנ אינ דער טרויעריק-באַרימטער צעלע נומ. 16.

בא דער ביבליאָטעק איז אויכ געװענ א באַהאַלטענע ביכער-קראָמ. די ביכער האָט מענ ארײַנגעגאַנװעט פונ שטאָט: פונ די ייִדישע כאָרעװע ביבליאָטעקנ אונ מוזײענ.

* * *

דער געטאָ-אַרכיװ אונ מוזײ האָבנ געהאַט אופגעזאַמלט א ריזיקנ אויצער דאָקומענטנ פונ געטאָ אונ שטאָט. די מאַטעריאַלנ זײַנענ פאַרכאַסמעט געװאָרנ אינ בלעכענע קאַסטנס, אונ מע האָט זײ באַגראָבנ ביז צו בעסערע צײַטנ. דער סטאַטיסטישער אמט האָט געקליבנ יעדיעס װעגנ אַלע געטאָ-אַנשטאַלטנ אונ האָט זײ באַאַרבעט אינ דער פאָרמ פונ סטאַטיסטישע ביולעטענענ. דער אמט האָט פאַרטיק געמאַכט ביולעטענענ װעגנ געזונט-שוצ, סאָציאַלער פאַרזאָרגונג, ארבעט, קולטור-לעבנ, אַדמיניסטראַציע-באַשפּײַזונג אונ אַנדערע געביטנ פונ געטאָ-לעבנ.

* * *

די שולן, דער טעאַטער, די פאַרייניקונג פון די ליטעראַטן און קינסטלער, די ביבליאָטעק, דער ספּאָרט-קלוב און אַלע אינסטיטוציעס, וואָס איך האָב אויסגערעכנט, האָבן געהערט צום קולטור-אָפּטייל. פון דאָרט האָבן זיי באַקומען געלט, פּראָדוקטן און יעדער מין הילף.

פון די איבער דריי הונדערט קולטור-טוער אין ווילנער געטאָ (לערער, שרײַבער, אַרטיסטן, געלערנטע, מאָלער און מוזיקער) זײַנען געבליבן לעבן געציילטע. פון די פּאָר טויזנט קינדער אין די געטאָ-שולן זײַנען פאַראַן בלויז עטלעכע צענדליק.

דער שפּיטאָל און די אָרגאַניזאַציע פון ריינקייט

הונדערט און פערציק יאָר האָט אין ווילנע עקזיסטירט דער ייִדישער שפּיטאָל, וועלכן מע האָט גערופן אַמאָל דער העקדעש.

באַם שאַפן די געטאָ האָבן די דײַטשן אַרויסגעשיקט פון שפּיטאָל אַלע ניט-ייִדישע קראַנקע און דאָקטוירים. זיי האָבן צוגענומען אַלע מעדיצינישע אינסטרומענטן, רעפּועס, פּראָדוקטן און האָבן אַרײַנגעשיקט אין שפּיטאָל די ייִדישע מעשוגאָים און אַלע ייִדן מיט קלעפּיקע קראַנקייטן, וואָס האָבן זיך ביז איצט אופגעהאַלטן אין די שטאָטישע שפּיטעלער. דערבײַ האָט הערינג (איינער פון די דערמלטיקע שעפן פון געסטאַפּאָ) אָנגעזאָגט דעם ייִדנראַט: אויב אין געטאָ וועט זיך געפינען אַ קרעציקער אָדער אַ קראַנקער מיט פלעק-טיפוס, איז אַ סאָף צו דער געטאָ.

אין די ערשטע טעג פון געטאָ איז געקומען שווײַנענבערג אין שפּיטאָל און גענוי דורכגעקוקט יעדן קראַנקן. אַ סאַך האָט ער דערקלערט פאַר אומהיילעוודיקע און האָט באַפוילן זיי אוועקצופירן אין „אַ צווייטער שטאָט". שווײַנענבערג האָט אויסגעקליבן דעם מעשוגענעם קאָמבער און אים דערקלערט פאַרן עלטסטן פון ייִדנראַט. ער האָט אײַנגעאָרדנט קאָמבערן אין אַ כפּעציעלן קאַבינעט אין ייִדנראַט און אים געגעבן אַ שטאַט מיטאַרבעטער. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז שווײַנענבערג געקומען צו די מעשוגאָים אין קאַמער און געהאַלטן פאַר זיי אַ רעדע. ער האָט זיי געזאָגט: דאָ אין געטאָ איז אײַך שלעכט, קומט מיט מיר אין אַ צווייטער שטאָט, דאָרט וועט אײַך גאָרניט פעלן. דערבײַ האָט ער אַרויסגענומען בולקעס און געוואָרפן פאַר די מעשוגאָים.

מיט פרייד און געלעכטער האָבנ די קראַנקע זיכ צוגעכאַפּט צו שוויַנענבערגס מאַטאָנעס. א סאכ האָבנ אריַנגעטאנצט אינ אווטאָ. אנדערע האָבנ זיכ געראנגלט מיט די כאפונעס און ניט געלאָזט זיכ נעמענ. ווענ דריַ אווטאָס מיט מעשוגאָים זיַנענ שוינ געווענ אָנגעפאקט, האָט שוויַנענבערג געפרעגט קאָמבערנ, צי עס גלוסט זיכ אים מיטפאָרנ אינ דער צווייטער שטאָט. אויב יאָ, ווער עס ער דאָרט ווערנ דער אָנפירער איבער אלע עוואקוירטע. קאָמבער איז מאסקים געווענ. ער האָט זיכ אריַנגעזעצט מיט שוויַנענבערגנ איניינעם, און מיט פאראד האָט אים זיַנ האר אוועקגעפירט אינ „דער צווייטער שטאָט".

* * *

אפ באזונדערס קאָמפליצירטע אָפעראציעס און וויכטיקע קאָנסיליומס פלעגט מענ פארבעטנ אינ שפיטאָל די ניט-יידישע פראָפעסאָרנ מיכיידאָ און יאנושקעוויטש. געהיימ, דורכ א זיַטיקנ אריַנגאנג, פלעגנ זיי באנאכט זיכ אריַנשארנ אינ געטאָ. אויכ די שטאָטישע אפטייקנ האָבנ געהאָלפנ דעמ שפיטאָל. אזויווי יידנ האָבנ ניט געטאָרט באקומענ מעדיצינישע הילפ מיכוץ די גרענעצנ פונ געטאָ, פלעגנ די יידישע דאָקטוירימ אויסשריַבנ די רעצעפטנ אונטער פאלשע נעמענ. די שטאָטישע אפטייקער האָבנ וועגנ דעמ געוווּסט. זיי האָבנ אָבער קיינמאָל ניט געמאכט קיינ שוועריקייַטנ אינ ארויסגעבנ די רעפועס. נאָכ א מאָקער צו באקומענ מעדיקאמענטנ, און דער סאמע וויכטיקסטער, זיַנענ געווענ די שטאָטישע שפיטעלער, ווו עס האָבנ געארבעט ווי צוואנגס-ארבעטער יידנ. פונ מיליטערישנ שפיטאָל אפ אנטאָקאָל, פונ שפאנישנ קריגס-לאזארעט פלעגנ די ארבעטער אריַנטראָגנ אינ געטאָ, וואָס נאָר די דאָקטוירימ האָבנ בא זיי באשטעלט. שפעטער האָט זיכ אָנגעהויבנ אינ געטאָ גופע די פאבריקאציע פונ מעדיקאמענטנ.

ווי שוינ דערמאָנט, האָט מענ דעמ שפיטאָל געוואָרנט, אז אויב מע וועט געפינענ א קלעפיקנ קראנקנ, איז די געטאָ אינ א סאקאָנע. עמעס, קיינ סאכ זיַנענ אזוינע פאלנ ניט געווענ. אָבער די עטלעכע קראנקע, וואָס זיַנענ יאָ געווענ (דעריקער — געבראכט פונ פארשיידענע לאגערנ), האָט מענ געהיילט בישטיקע אונטער אנדערע דיאגנאָזנ.

צווישנ אנדערע אנשטאלטנ איז באמ יידנראט געווענ אויכ א געזונט-אָפטייל מיט פארשיידענע סעקציעס, וואָס זייער אלעמענס אופגאבע איז געווענ: אונכהאלטנ די ריינקייַט אינ געטאָ און העלפנ דער באפעלקערונג איַנהיטנ דאָס געזונט. עס האָט געארבעט א סאניטאר-עפידעמיאָלאָגישע סעקציע, סאניטארע פאָליציי, א סעקציע פאר

הייל-אינסטיטוציעס, א קינדערשוץ-סעקציע, א בעסוילעם-סעקציע און אנדערע.

צום דאָקטוירים-פאַריין איז געטאָ האָבן געהערט הונדערט פופציק מעדיצינער. זיי האָבן געשאפן א מעדיצינישע אָרגאַניזאַציע. דער דאָק־טוירים-פאַריין האָט אויך ארויסגעגעבן אין געטאָ א צייטונג. זי איז באַשטאַנען פון די רעפעראַטן, וואָס פאַרשיידענע דאָקטוירים האָבן געליינט א וואָך איבער א וואָך פאַר אַאודיטאָריעס. די צייטונג האָט געהייסן „פאָלקס־געזונט“.

אָט איז לעמאָשל דער אינהאַלט פון א נומער „פאָלקס־געזונט“ (נומער 6 פונעם 7-טן נאָיאַבער 1942):

1. ד״ר פייגוס — וועגן דערנערונג.
2. ד״ר ברייטבארט — שרעקט זיך ניט, ווען דאָס קינד ווערט געל.
3. ד״ר פייסאכאָוויטש — ווען עס רייסט א פינגער.
4. ד״ר בוראק — צי גרויסע היץ בא א קראַנקן איז א סימען פון געפאַר.
5. ד״ר אַנטאָקאָלעץ — וועגן אָבערגלויבענישן אין דער מעדיצין. מעדיציניש׳ע כראָניק, בריוו-קאַסטן.

אין קינ׳גריי׳ך פון אַלפרעד ראָזענבערג

דער ראָזענבערג־שטאַב אין ווילנע („איינזאַצשטאַב־רייכסלייטער ראָזענבערג“) איז באַשטימט געוואָרן צו דערגאַנצן די ארבעט פון געס־טאַפּאָ: אויסגעפינען און פאַטערן ביזן גרונט די יידישע קולטור-אויצ־רעס. אין משך פון א קורצער צייט מוז פולשטענדיק אָפּגעמעקט ווערן פון דער ערד דער האַלבער יאָרטויזנט יידישע ווילנע.

* * *

דעם 1-טן אויגוסט האָט מען ארעסטירט נויעך פרילוצקי.

ער איז געזעסן ווי אין ערשטן טאָג פון דער מילכאָמע און געשריבן זיין „פאָנעטיק פון יידיש“. מע האָט אים אריינגענומען אין א טאַקסי און אוועקגעשלעפט אין די קעלערן פון געסטאַפּאָ אַף מיצ־קעוויטש־גאַס. דאָרט האָט געוואַרט אַף אים דער דייטשישער פּראָפע־סאָר פון יודאַיסטיק ד״ר גאָטהאַרט, וואָס איז געקומען ספּעציעל פון בערלין אופצוקלייבן אין ווילנע די זעלטענע קולטור-אוצרעס. צו פרי־לוצקין האָט ער זיך באַצויגן קלוימערשט העפלעך. גערעדט מיט אים וועגן ליטעראַטור. פאַרלאַנגט פון אים, ער זאָל אופשטעלן א רעשימע פון די יידישע אינקונאַבלען (ערשטדרוקן ביזן XVI יאָרה.), וואָס גע־

פינען זיכ אינ דער בארימטער ווילנער סטראשונ-ביבליאָטעק (סטראשונ, דער פארוואלטער פונ דער סטראשונ־ביבליאָטעק, דאָס אייניקל פונ איר גרינדער, האָט ניט געקאָנט צוזען, ווי די דײַטשן באלעבאטעווען אינ ביבליאָטעק, אונ ער האָט זיכ אופגעהאנגען אפ זײַנע טפילן).

פרילוצקי איז געזעסן אינ די קעלערן פונ געסטאפאָ צוזאמען מיט דעם אלטן ייִדישן שרײַבער א. י. גאָלדשמידט. יעדער אינדערפרי פלעגט מען זיי פירן אינ די ביבליאָטעקן אופצושטעלן רעשימעס פאר ד״ר גאָטהארט. ווען דער איז אוועקגעפאָרן צוריק אינ בערלינ, זײַנען ביידע געלערנטע שוינ פארבליבן אינ געסטאפאָ. ווי מיר האָט שפעטער דערציילט דער ביבליאָטעקער כײַקל לונסקי, וואָס איז געזעסן מיט זיי צוזאמען, האָבן זיי די לעצטע נעכט, ביז מע האָט זיי ארויסגעפירט, גערעדט וועגן ראמבאמ. אינ א כוידעש ארום האָט מען נאָכ געזען פרילוצקינ אינ טורמע. ער איז געלעגן א האלבנאקעטער אפ דער ערד, אונ זײַנ העמד, ארומגעבונדן ארום זײַנ קאָפ, איז רויט געווען פונ בלוט. לעבן אימ איז געלעגן א. י. גאָלדשמידט אונ שוינ מער ניט געאָטעמט.

* * *

אינ יאנואר 1942 איז אינ ווילנע געקומען ד״ר פאָל, דער דירעקטאָר פונ פראנקפורטער מוזיי צו פאָרשן די מיזורעכ־פעלקער. ער איז געקומען ניט אליינ. ער האָט מיטגעבראכט א גאנצן שטאָט „געלערנטע״: דעם אָבער-אײַנזאצפירער ד״ר מילער, ד״ר וואָלפ (ביידע פונ בערלינ). שפעטער איז צוגעקומען כפאָרקעט אונ א געוויסער גימפעל.

די „העלדן״ זײַנען ארײַנגעפאָלן אינ געטאָ אונ געפאָדערט צוואנציק ארבעטער אפ אופצוזאמלען איבערן שטאָט די ייִדישע קולטור-אוצרעס. די צוואנציק וועלן דאָס דארפן סאָרטירן, אײַנפאקן אונ אוועקשיקן קיינ דײַטשלאנד. „עס איז מילכאָמע-צײַט, — האָט ד״ר מילער געזאָגט, — אינ אזעלכע צײַטן קענען נאָכ כאָרעוו ווערן די קולטור-ווערטן. מע טאָר עס ניט דערלאָזן. דעריבער דארפ מען זיי אָפשיקן קיינ דײַטשלאנד. ביז איבער דער מילכאָמע...״

ד״ר מילער האָט געפאָדערט, אז צווישן זײַנע צוואנציק מיטארבעטער פונ געטאָ זאָלן פינפ זײַנ אזעלכע, וואָס קענען גוט ייִדיש אונ העברייִש אונ אָריענטירן זיכ אינ פארשיידענע מאנוסקריפטן אונ אלטע ספאָרימ. איכ בינ אוועק צווישן די פינפ. מײַנ ציל איז גע-

ווענ אײנער: זענ אָפּראַטעווענ, וואָס נאָר עס איז מעגלעכ. וואָס באַ־טײַטנ דײַטשישע קולטור־היטער, האָב איכ שוינ גוט געוווסט ווער־ליק דעמ, וואָס זיי טוענ אָפּ מיט מענטשנ. אינ געטאָ איז שוינ דער־גאַנגענ צו מיר א גרוס, אז אינ שטאָט הייצט מענ די אויוונס מיט ביבליאָטעקנ.

איכ בינ אוועק אינ דעמ ראָזענבערג־שטאַב אפ זיגמונט־גאַס 18. דאָס ערשטע, וואָס דער שעפ ד״ר מילער האָט באַפוילנ צו טאָנ, איז פאַר־ברענגענ די רײַכע מעדיצינישע ביבליאָטעק פונ אוניווערסיטעט־שפּיטאָל, וואָס האָט זיכ דעמאָלט געפונענ אינ דער זעלבער וווינונג.

ד״ר פּאָל האָט באַפוילנ שאַפנ א „געטאָ" פאַר די ייִדישע בי־כער. די פערציק טויזנט ספאָרימ פונ דער וועלט־באַרימטער סטראַשונ־ביבליאָטעק האָט ער געהייסנ אריבערפירנ אפ או־ניווערסיטעט־גאַס 3. אהינ האָט מענ אויכ צונויפגעפירט די ספאָרימ פונ די איבער הונדערט ווילנער קלויזנ.

ד״ר פּאָל איז אינ יאָר 1933 ספּעציעל געשיקט גע־וואָרנ דורכ דער היטלעריס־טישער פּאַרטיי קיינ יערו־שאָלאַימ. ביזנ יאָר 1936 האָט ער שטודירט אָריענטאַלישע וויסנשאַפט אינ יערושאָלאַי־מער אוניווערסיטעט. געקומענ א באַהאַוונטער אינ דער ייִדי־שער ליטעראַטור, איז ער גע־וואָרנ א ראָטגעבער באַ אַל־פרעד ראָזנבערג, דעמ שעפער פונ נירנבערגער אנטי־ייִדישע געזעצנ. גלײַכצײַטיק איז ער דירעקטאָר פונעמ פראַנקפורטער מוזיי צו פאָרשנ די מיזרעכ־פעלקער און איז איינער פונ די הויפּט־מיט־אַרבעטער פונעמ מאָרד־בלעטל „שטירמער".

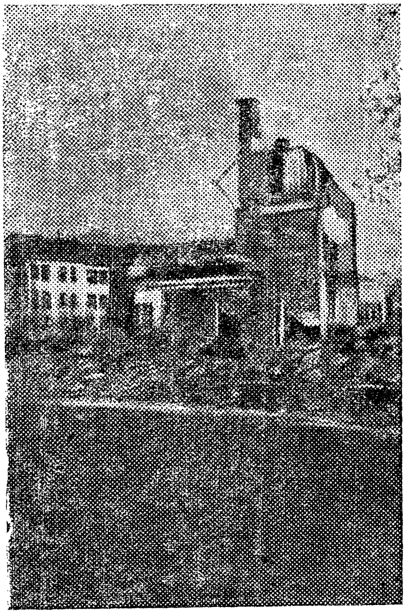
ייִוואָ (ייִדישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט).

מיט די קאָלאָסאַלע אוצרעס פונ די ווילנער ייִדישע מוזייענ האָט ער געוואָלט אָפּטאָנ דאָס זעלבע, וואָס זײַנ קאָלעגע דער מאַסנ־מער־

דער שװײַנענבערג האָט געמאַכט מיט די ייִדנ: סאָרטירנ זײ אױף „לינקס — רעכטס" אונ בײדנ פֿאַרטיליקנ. ד"ר פּאָל האָט באַפֿױלנ אױסאָר־טירנ די אַלע צונױפֿגעפֿירטע ביכער אונ מאַנוסקריפּטנ לױט די יאָר־הונדערטנ. ער פֿלעגט באַשמעקנ יעדע אָפּטײלונג אונ פֿלעגט אָפּקלײַבנ ביכער פֿאַר זײַנ פֿראַנקפֿורטער מוזײ. פֿונ די איבער הונדערט טױזנט ספֿאָרים האָט מענ קײנ דײַטשלאַנד אַװעקגעשיקט אַרום צװאַנציק טױזנט אינ 84 קאַסטנס. די איבעריקע ספֿאָרים, ביז גאָר װיכטיקע, האָט ער פֿאַרקױפֿט װי מאַקולאַטור אינ דער נײַ־װילײקער פּאַפּיר־פֿאַבריק צו 19 מאַרק פֿאַר א טאָנ. דעם זעלבנ גורל האָבנ אױכ געהאַט די מאַנו־סקריפּטנ, די קונסט־בילדער אונ די סקולפּטורנ.

* * *

גלײַכ װי די דײַטשנ זײַנענ אַרײַנ אינ װילנע, האָבנ זײ דעם ייִדישנ װיסנשאַפֿטלעכנ אינסטיטוט פֿאַרװאַנדלט אינ א קאַזאַרמע. אַלע אַרכיװנ, עקספּאָנאַטנ, קאָלעקציעס האָט מענ װי מיסט אַראָפּגעשלײַ־דערט אינ דעם אונטערשטנ קעלער. הימלערס ראָטגעבער ד"ר גאָט־האַרט איז געקומענ אײַליק אינ אינסטיטוט, קעדײ... צו געפֿינענ גאָלד. דערזעענ אינ קעלער דעם סײף, האָט ער באַפֿױלנ אַרױסרופֿנ א שלאָ־סער, אונ יענער האָט אױפֿגעשמאָלצנ דעם סײף. געעפֿנט, איז ער געבליבנ אָפּגענאַרט: שאָלעמ־אַלײכעמס אונ פּערעצעס קסאַװיאַדנ האָבנ אים אָנגעקוקט מיט כױזעק... האָט ער זײ פֿאַר קאַס אַרױסגעװאָרפֿנ פֿונ סײף אונ געטראָטנ מיט די פֿיס.

אינ בנינ פֿונ ייִדישנ װיסנשאַפֿטלעכנ אינסטיטוט האָט מענ געב־ראַכט די ביכער, מאַנוסקריפּטנ, בילדער אונ סקולפּטורנ פֿונ אַלע ייִדישע ביבליאָטעקנ אונ מוזײענ אונ פֿונ פּריװאַטע ייִדישע הײַזער, אַכוץ דער סטראַשונ־ביבליאָטעק, װעלכע איז שױנ געװענ ליקװידירט. װאָס מע האָט געבראַכט אַהער אַנטאָקאָלסקיס סקולפּטורנ פֿונ אַנסקי־מוזײ, האָט ד"ר פּאָל א גרױסנ טײל צעשמעטערט אױף דער ערד. די בלײַ־ענע מאַטריצנ פֿונ טאַלמוד אינ ראָמס דרוקערײַ, װעלכע עס האָט געדױערט אױסזעצנ אַרום צװאַנציק יאָר, האָט ער פֿאַרקױפֿט אױף גוס צו 39 מאַרק א טאָנ. זעקס קאַסטנס מיט מאַנוסקריפּטנ אונ זעלטענע אױסגאַבנ האָט ער אַװעקגעשיקט קײנ בערלינ. נאָר זײַנ מיטאַרבע־טער, דער געװעזענער לעדער־סוחר ספּאָרקעט, האָט באַלד אַרױס־געװאָרפֿנ די מאַטעריאַלנ אונ אַרײַנגעלײגט אױף זײער אָרט אינ די קאַסטנס כאַזײרים אױף צו שמוגלענ זײ קײנ דײַטשלאַנד.

אײנגיכנ איז דער זעלבער ספּאָרקעט געװאָרנ אינ ראָזענבערג־

שטאב דער הויפט־מאכער. פינפ הונדערט כייפער־טוירעס האָט ער אָפגעגעבנ אינ א לעדער־פאבריק איבערצוארבעטנ אפ אונטערשלאק צו שטיול. די אלטע פארמעטענע אײַנבונדנ פונ די װענעציאנער אונ אמסטערדאמער אויסגאבעס האָט ער געהייסנ ארױפּרײַסנ. די מירמלנע מאציייוועס פונ זארעטשער בעסוילעמ האָט ער אָפגעשיקט קיינ דײַטשלאנד אפ צו ברוקירנ די גאסנ.

דער ראָזענבערג־שטאב האָט אזוי פינקטלעכ אונ זאָרגעוודיק גענישטערט א יִידיש וואָרט, ווי די געסטאפּאָ האָט געזוכט באהאלטענע יִידנ. דער רעקטאָר פונ ווילנער אוניווערסיטעט האָט מיר דערציילט, אז נאָכ דעמ, ווי דער ראָזענבערג־שטאב האָט ארויסגעפירט פונ דער ביבליאָטעק אלע יִידישע אונ פונ יִידנ געשריבענע ביכער, האָבנ זײַנע לײַט אויפגעריסנ די פּאָדלאָגע אינ אוניווערסיטעט אונ גענישטערט עטלעכע טעג, צי קיינער האָט דאָרט ניט אויסבאהאלטנ א יִידיש ביכל.

פונקט ווי די געסטאפּאָ האָט צוזאמענ מיטנ אויסקוילענ יִידנ אויכ אומגעבראכט הונדערטער, טויזנטער פונ אנדערע פעלקער, האָט דער ראָזענבערג־שטאב אינ ווילנע גלײַכ מיט די יִידישע מוזייענ אונ ביבליאָטעקנ אויכ צעשטערט אונ בארויבעוועט אנדערע, ווי דעמ פּוילישנ מוזיי „טאָוואזשיסטוואָ פּשיִאצול נאוק”, דעמ פּושקינ־מוזיי, דעמ בארימטנ פּוילישנ פארלאג „יוזעפ זאוואדסקי”, די פּוילישע ביבליאָטעק אפנ נאָמענ פונ טאָמאש זאנ, די ביבליאָטעק פונ וואנגעלישנ קלויסטער אונ פיל אנדערע.

צוויי מאָל אינ כוידעש פלעגט דער ראָזענבערג־שטאב שיקנ באריכטנ וועגנ זײַנ אופטו אינ דער ראָזענבערג־צענטראלע פאר דער באלטיק אינ ריגע. אינ די באריכטנ איז געזאָגט געוואָרנ: וויפל ביכער מע האָט אוועקגעשיקט קיינ דײַטשלאנד; פונ וויפל איז געמאכט מאקולאטור א אאוו. דערבײַ האָט מענ געדארפט גענוי אָנגעבנ, וואָס פארא ביכער זײַנענ דאָס אונ אינ וועלכע שפּראכנ. דאָרט איז געפירט געוואָרנ א גענויע סטאטיסטיק פונ דער פארטיליקונג.

באמ ארבעטנ אינ מעכטיקנ ראָזענבערג־שטאב האָבנ מיר, א גרופּע כאוויירימ פונ געטאָ, אינ משעכ פונ אָנדערהאלבנ יאָר געראטעוועט א וויכטיקנ טייל פונ די גוואלדיקע קולטור־אוצרעס, זיי פארמויערט אינ ווענט, פארגראָבנ אינ קעלערנ אונ היילנ, מיטנ גלויבנ, אז גאָר אינגיכנ וועט קומענ דער טאָג, ווענ פרײַע מענטשנ וועלנ דאָס אויסגראָבנ צוריק פארנ וויל פונ פאָלק אונ פאר דער גאנצער מענטשהײַט.

די וויכטיקסטע מאנוסקריפּטנ אונ ביכער פלעגנ מיר ארונטער־

שפאַרן אונטער די קליידער און אַרײַנטראָגן אין געטאָ. איינמאָל האָב איך געבעטן בא ספּאָרקעטן אַ דערלויבעניש אַרײַנטראָגן אין געטאָ אַ ביסל מאַקולאַטור אָפּ צו הייצן די אויוונס. ספּאָרקעט האָט די דער־לויבעניש געגעבן און האָט אָנגעשריבן אַ צעטל, אַז די זשאַנדאַרמען באַם געטאָ־טויער זאָלן עס בא מיר ניט צונעמען. אין דעם פּעקל „מאַקולאַטור" איז געווען: טאָלסטאָיס בריוו (איך האָב זיי געפונען אין שניי לעבן דער סטראַשון־ביבליאָטעק), שאָלעם־אַליכעמס קסאַוו־יאַדן, בריוו פון גאָרקי, ביאַליק און ראָמען ראָלאַן, זעלטענע אויס־גאַבעס פון XV און XVI יאָרה״., רעפּינס אַ בילד, ד״ר הערצלס טאָגבוך, דער מאַנוסקריפּט פון ווילנער גאָען, צייכענונגען פון מאַרק שאַגאַל און צענדליקער אַנדערע דאָקומענטן, בילדער און קולטור־אוצרות.

האָבנדיק ספּאָרקעטס דערלויבעניש, האָט מען שוין געקענט טאָג־טעגלעך איבערכאַזערן דעם קונץ. כוץ דעם האָבן מײַנע מיטאַרבעטער מיר געהאָלפן. עס איז צו פאַרשטיין, אַז מיר האָבן געקענט פון בינינע אַרויסטראָגן בלויז אַ קליינעם טייל. דעריבער האָבן מיר דאָרטן גופע אויסגעבויט אונטערן בינין אַ צעמענטענע מאַלינע און באַהאַלטן בא אַ פינף טויזנט זייער וויכטיקע ביכער אין אַלערליי שפּראַכן.

באַזונדערס שווער איז אונדז אויסגעקומען צו ראַטעווען די סקולפּ־טורן. אָבער אויך דאָ האָבן מיר זיך געטאָן אַן אייצע. מיר האָבן זיי פריער אַרויסגעטראָגן פון בינין, באַהאַלטן אָפן הויף, און שפּע־טער איז שוין גרינגער געווען זיי אַריבערצופּעקלען אין געטאָ.

אין מײַ 1943 איז אין ווילנע געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענס־קער מוזיי מיט עטלעכע צענדליק קאַסטנס מאַנוסקריפּטן און בילדער. דרײַ אַזעלכע קאַסטנס האָב איך גלײַך פון באַן, מיט דער מיטהילף פון מײַנע כאַווייריִם, אַריבערגעפירט אין דעם שטאָטישן אַרכיוו אָפּ אַיגנאַטאָווער געסל און זיי דאָרטן באַהאַלטן אונטער אַ קופּע אַקטן. אין די קאַסטנס, וואָס איך האָב שפּעטער געעפנט, געפינט זיך: דער טאָגבוך פון פּיאָטער דעם גרויסנס דינער, אַלטע קירכלעכע כראָ־ניקעס פון XV און XVI יאָרה״., בילדער פון רעפּין, לעוויטאַן און פיל אַנדערע מוזיי־ווערטן. אַ טייל פון די אויסגערעכנטע מאַטעריאַלן האָב איך דערנאָך אַריבערגענומען און פאַרגראָבן אין געטאָ.

איך האָב עס געטאָן דערפאַר, ווײַל איך בין ניט זיכער געווען, אַז אין דעם שטאָטישן אַרכיוו וועלן זיי בלײַבן גאַנצע. איך האָב גע־רעכנט אַזוי: פון די ביידע ערטער וועט לפּחות אין איין אָרט זיך אופהיטן.

* * *

אינ איינעמ פונ די ווילנער מוזייענ, וואָס מיר האָבנ זייַנע עקספּאָנאַטנ געבראַכט אינ ראָזענבערג-שטאַב, האָב איכ געפונענ א דאָקומענט, אונטערגעשריבנ פונ דעמ פויליש-אַמעריקאַנישנ פרייַהייַטס־קעמפער טאַדעוש קאָסציושקאָ. עס איז געווענ פרילינג 1943, אינ די טעג פונ טעראָר אפ דער שטאָטישער באַפעלקערונג. דעמ דאָקומענט האָב איכ אָפּגעגעבנ א פּוילישער פרוי, וואָס האָט פונ א שכיטע אויסבאַהאַלטנ צוואַנציק יידנ. ווענ די פרוי האָט דערזענ דעמ אונטערשריפט, איז זי געפאַלנ אפ די קני אונ געקושט דעמ נאָמענ. אפ מאָרגנ איז זי געקומענ צו מייַנ ארבעטס-אָרט אונ מיר דערציילט: ווענ זי האָט באַוויזנ קאָסציושקאָס אונטערשריפט די מיטגלידער פונ דער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע, צו וועלכער זי געהערט, האָט עס געווירקט אפ זיי ווי א פונק אינ פולווער. אירע כאַווײרימ האָבנ מיר געבעטנ איבערגעבנ, אז ניט נאָר זיי, נאָר זייערע קינדער אונ אייניקלעכ וועלנ דאָס געדענקענ אונ מיר זייַנ דאַנקעוודיק.

איינעמ אויסבאַהאַלטנ די קולטור-אוצרעס האָבנ מיטגעהאָלפנ: ז. קאַלמאַנאָוויטש, הערמאַנ קרוק, ש. קאַטשערגינסקי, ראָכל קרינסקי, אומע אָלקעניצקי, ד״ר דאַניעל פייַנשטיינ, נוימע מאַרקעלס, אויכ די דאָצענטנ פונ ווילנער אוניווערסיטעט מאַריאַ אַבראַמאָוויטש אונ דער באַוווּסטער ליטווישער פּאָעט קאַזיס באָרוטאַ.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפּטנ פונ דעמ יידישנ קלאַסיקער פּערעצ האָב איכ אינ מאַרט 1942 איבערגעגעבנ דער ליטווישער זשורנאַליסטנ שימייַטע. זי איז פיל מאָל געקומענ אינ דעמ דייַטשישנ אַנשטאַלט, ווו איכ האָב געאַרבעט, אונ אַרויסגעטראָגנ פונ דאָרט מייַנע צוגעגרייטע פּאַקעטנ.

* * *

שימייַטע איז ניטאָ. פאַרנ העלפנ יידנ האָבנ זי די דייַטשנ פאַרשפּאַרט אינ קאָנצענטראַציע־לאַגער. אינ דעמ אופגעהיטנ געטאָ-ארכיוו האָב איכ געפונענ אירנ א בריוו. דעמ בריוו האָט זי אַרייַנגעשיקט צו דער לערערנ ניינע גערשטיינ אפ מאָרגנ נאָכ א פאָרשטעלונג אינ געטאָ, ווו שימייַטע איז בייַגעווענ. איכ ציטיר א טייל פונ דעמ בריוו, ווי אנ אָנדענק פונ אָט דעמ זעלטענעמ מענטשנ:

„טייַערע ניינע, האָט ניט קיינ פאַריבל, וואָס איכ ווענד זיכ צו אייַכ, ניט קענענדיק אייַכ פערזענלעכ. אייַער פּלאַסטישע אופירונג אינ

יוגנט־קלוב (פֿון געטאָ.—א. ס.), ביאַליקס „א פֿריילעכס“, רייזענס „די וואַנט“ און די אינסצעניזירונג פֿון די ייִדישע פֿאָלקסלידער האָבן בײַ מיר באַצויבערט און דערוואַרעמט. יאָ, מע דאַרף זײַן א פֿאָלק פֿון גאָניעס, מע זאָל אין די־אָ קאָשמאַרן קענען שאַפֿן אַזוינע קינסטלערישע ווערטן.

צוזאַמען מיט דער אויסגעצייכנטער ייִדישער יוגנט גלייב איך און האָף, אַז סאָפּקאָלסאָף וועט די וואַנט צעפֿאַלן און עס וועט הערשן אויף דער גאָרער וועלט די ברידערשאַפֿט פֿון אַלע פֿעלקער".

דער נײַניעריקער קינסטלער

מײַן כאַווערטע ראָכל סאַראַבסקי, א לערערין אין געטאָ, איז אין א קאַלטן ווינטער־אָוונט פֿון יאַנוואַר 1943 געקומען צו מיר מיט איר א נײַעם שילער, דעם נײַניעריקן זאַלמען באַק. זי וויל מיר באַווײַזן זײַנע צייכענונגען. איך האָב באַטראַכט די צייכענונגען, און נאָך מער דאָס בלייכע זײַד־הויטיקע ייִנגעלע, מיט די גרויסע העל־בלויע אויגן, געקוקט אויף די דורכזיכטיקע אָדערלעך אויף זײַנע צאַרטע שלייפֿן, אויף זײַן לײַכטן סוידעסדיקן שמייכל, וואָס דערמאָנט אָן דעם שמייכל פֿון א מאַדאָנע, און דערפֿילט, אַז אין דעם ייִנגעלע איז פֿאַראַן עפּעס אַזוינס, וואָס איז שטאַרקער פֿון אַלע די, וואָס פֿאַרמעסטן זיך צו פֿאַרטיליקן אונדזער פֿאָלק.

איך האָב באַטראַכט די בילדער, געצייכנטע מיט א בלײַער אויף צופֿעליקע שטיקלעך פּאַפּיר: סקיצן פֿון קעפּ ערגעץ אַמאָל געזעענע. צײַטיקע עכט־קינסטלערישע ליניעס. ליניעס ניט דערצויגענע, האַלבע, וואָס אין דער ניט־פֿאַרענדיקטקײַט איז באַהאַלטן דער קינסטלער. און אָט איז א באַל. א קאָמפּאָזיציע. די באַוועגונגען לופֿטיקע, לײַכטע. מיט אַזויפֿיל כוש פֿאַר דער אַלגעמיינער שטימונג.

— וואָס איז דאָס עקספּרעסיאָניזם? — האָט ער שטיל, אָבער מיט א סאַך נײַגער מיך א פֿרעג געטאָן. זײַן פֿראַגע האָט מיך צעטומלט. די לערערין האָט געלאַכט.

— איך בין נעכטן געווען אין לייען־זאַל אויף סטראַשון־גאַס 6, — האָט ער ווײַטער געצויגן מיט א לויטערן אומעטיקן ייִדיש, —איך האָב דאָרט אין א בוך געטראָפֿן דאָס וואָרט „עקספּרעסיאָניזם“ — האָב איך [illegible]ס ניט פֿאַרשטאַנען. איך האָב געפֿרעגט בײַ מײַן לערערקע, זאָגט זי מיר, מירן עס פֿרעגן בײַ אײַך.

איך האָב אים געפּרוווט דערקלערן. מײַנע ווערטער זײַנען אָבער געווען פֿאַר אים ניט איבעריק פֿאַרשטענדלעך.

— ווייסט איר וואָס, — שלאָגט ער מיר איבער די רייד,—צייכנט עס אָני.

— איך קען ניט, טײַערער, — האָב איך אים געזאָגט.

— ווי קען מען דאָס ניט אָנצייכענען א זאך, וואָס מע ווייס? — הייבט מיט די אקסלען דער נײַניעריקער, און זײַנע אויגן ווערן טיף ווי טונקעלע היילן.

אין יענעם אָוונט בין איך געוואָר געוואָרן, אז צו אלע אויס־טערלישקײַטן אין ווילנער געטאָ איז צוגעקומען נאָך איינע: זאלמען באק.

אין געטאָ איז ער סאכאקל א כוידעש. אָנדערהאלבן יאָר איז ער צוזאמען מיט זײַן מאמען אָפּגעלעגן אין א מאָנאסטיר אפן בוי־דעם. דער הויז־וועכטער פלעגט אין די נעכט זיי ארופברענגען שפּײַז. זיי האָבן געהאָפּט אפ אזא אויפן איבערצולעבן די מילכאָמע.

זאלמען האָט די לאגע פארשטאנען ניט ווינציקער ווי א דער־וואקסענער. ער האָט ניט איין מאָל געזען דורך די שפּאלטן פון בוי־דעם, ווי מע שלעפּט די יידן מאסנווײַז צו דער שכיטע. א בלײַער האָט ער געהאט, פאפּירלעך אויך, האָט ער געצייכנט. גאנצע טעג, אויך ווינטער, ווען דער פראָסט האָט דורכגעפרוירן זײַנע דינע, דורכ־זיכטיקע פינגערלעך, איז ער געזעסן אין א ווינקעלע און געצייכנט. די־אָ טעג האָבן עראָפּלאנען באָמבארדירט די שטאָט און אָנגעצונדן זייער דאך. זיי זײַנען קוים לעבעדיק ארויסגעקראָכן. עס איז געווען ווינטער. א פראָסט. זיי האָבן ניט געהאט קיין אנדער ברירע ווי צו קומען אין געטאָ.

די קינסטלער אין ווילנער געטאָ זײַנען געווען פון אים באגײַס־טערט. ראָכל סוצקעווער, די באקאנטע ווילנער מאָלערן, האָט אים גענומען צו זיך, געקליבן זײַנע צייכענונגען ווי בריליאנטן. פּייסעך 1943 האָט מען אין פאָיע פונעם געטאָ־טעאטער געעפנט אן אויס־שטעלונג פון בילדער. א האלבע וואנט האָט געהערט זאלמענען. אכוץ די צייכענונגען, וואָס ער האָט געבראכט פון מאָנאסטיר־בוידעם, זײַ־נען דאָ געווען שוין נײַע, געשאפענע אין געטאָ גופע. איין בילד, געדענק איך, איז ווי מע גייט פון דער ארבעט, און די דײַטשן קאָנטראָלירן באם טויער. א צווייטס — די געטאָ באנאכט, געצייכנט מיט טינט. א דריט בילד האָט דער קינסטלער אָנגערופן „איך אין דער שכיטע" — באוואָפנטע פּאָליציי־לײַט געפינען אים אין א באהעל־טעניש און שלעפּן אים צום טויט.

זאלמענס בילדער האָבן זיך אויסגעטיילט פון אלעמענס, כאָטש אין דער אויסשטעלונג האָבן זיך געהאט באטייליקט בא א צען וויל־נער מאָלער. און ער האָט טאקע באקומען די מאָלער־פּרעמיע פון געטאָ.

* * *

ס'האָט זיכ דערנעענטערט די ליקווידאציע פונ געטאָ. אווגוסט 1943. א פרײַטיק. די גאס איז פול מיט געשרייענ אונ פארביקע שמאטעס. פענעמער, פארכאנט אינ זונ־פארגאנג, שפריצנ מיט מע־שוגאס. א ייִדענע שפארט זיכ צווישנ אוילעמ מיט א טשאָלנט־טאָפ, איילט צו דער בעקערײַ אימ צו פארוקנ אפ שאבעס, אונ גלײַכצײַ־טיק יאָמערט זי: „מע האָט דערשאָסנ מײַנע דרײַ קינדער!" א זאָקנ שלאָגט זיכ אינ הארצנ אונ בעט אפ זיכ דעמ טויט. קינדער לויפנ ארומ איבער די גאסנ. דאָקטוירימ טראָגנ א פארסאנטע.

איכ בינ ארײַנ אפ שפיטאָל־גאס 7, ווו עס וווינט זאלמענ. ער איז פארטאָנ אינ דער ארבעט. זײַנע הענטלעכ מיט פארקאשערטע ארבל רונדנ זיכ, בייגנ זיכ ארומ א פײַכטלעכער ליימענער מאסע, וואָס איז געהאָרכיק אונ אונטערטעניק די באוועגונגענ פונ מײַסטער. פונ א שטיק פאָרמלאָזער ליימ וואקסט ארויס א קאָפ אונ הייבט זיכ שטאָלצ איבער מענערישע אקסלענ.

— עס וועט זײַנ מוישע ראבייגו, אזוי ווי ער האָט אויסגעזענ,— זאָגט דער קינסטלער.

זאלמענס מאמע האָט דערציילט: „שוינ א וואָכ, ווי ער האלט אינ קנעטנ די פיגור. פונוואנענ ער האָט אויסגעגראָבנ ליימ, ווייס איכ ניט. איכ ווייס אויכ ניט, פונוואנענ ער קענ די מעלאָכע. פונ באגינענ ביז אינ דער נאכט אדײַנ איז ער אינ דעמ פארטאָנ. נעכטנ איז געווענ א לעוואָנע־נאכט, איז ער אופגעשטאנענ, ווענ אלע זײַנענ געשלאָפנ, אונ איבערגעמאכט די באוועגונג פונ א האנט. זי דארפ זײַנ אנדערש, האָט ער מיר דערקלערט, אונ פארטאָג האָט ער אײַנגעדרעמלט אינ א ווינקל".

* * *

צומ לעצטנ מאָל האָב איכ געזענ זאלמענענ עטלעכע שאָ פאר מײַנ ארויסרײַסנ זיכ פונ געטאָ, דעמ 12־טנ סענטיאבער 1943. עס איז געווענ אינ די טעג פונ ווידערשטאנד אונ געראנגל. איכ האָב געוווסט, אז מאָרגנ וועל איכ שוינ דאָ ניט זײַנ: אָדער איכ וועל אומקומענ מיט געווער אינ האנט באמ דורכרײַסנ די ארומרינגלונג, אָדער איכ וועל זיכ ציִענ דורכ וועלדער צו א פארטיזאנישער מאכנע. איכ האָב באשלאָסנ זיכ צו געזעגענענ מיט זאלמענענ.

די שפיטאָל־גאס — שוינ דרײַ פערטל א פוסטע. מויערנ, אופגעריסנ

מיט דינאמיט, די גאסן — קוים דורכצוגיין. איך באגעגן דעם ד״ר פעלדשטיין, געוועזענער דירעקטאָר פון א קאָוונער גימנאזיע. ער איז אלט און גרוי געוואָרן, ווי באשאָטן מיט אש. זיינע וויעס צוקן פון נערוועזקייט. די ליפּן שוימען. ער זוכט בא מיר אן אייצע. וואָס טוט מען? איך ראט אים אוועקצוגיין נאָך היינט אין שטאָט צו זיינע ניט-יידישע באקענטע, וואָס האָבן אים פאָרגעלייגט ביים אן אומגליק צו קומען.

זאלמען באק.

מיר זיינען ביידע אריין צו זאלמענען. עס איז ווידער זון-פארגאנג. נאָך דאָס צי-מערל זעט שוין אויס אנדערש. פון די אויפרייסן איז אָפּגעפאלן דער טינק. די זעלבע ווענט, וואָס זיינען נאָך ניט לאנג באצירט געווען מיט זאלמענס בילדער, זיינען איצטער הויל און צעשפּאָלטן. אין ווינקל באם פענצטער איז די געשטאלט פון מוישען. מוישע, אָנגעלענט אָן א שטיין, פול מיט מעכטיקייט און צאָרן. זאלמען שטייט א שטילער, א לויטערער און פאר-גלעט א באק פון דער סקולפּטור: נעכטן ביים דער שיסעריי איז דאָ דורכגעפלויגן א קויל.

לויפנדיק צו די פּארטיזאנער דורך וואלד און זומפּן, צווישן דיי-טשישע גארניזאָנען, האָב איך אָן זאלמענען ניט פארגעסן. דורך פאר-בינדלער, וואָס זיינען געגאנגען פון וואלד קיין ווילנע, האָב איך גע-פּרוווט דערגיין, ווו איז ער ערגעץ. אויך מיין קאָמאנדיר האָט זיך באמיט מיר צו העלפן ארויסצוקריגן דעם קינסטלער, אָבער אלע פּרוון האָבן זיך ניט איינגעגעבן.

און אָט האָט די רויטע ארמיי באפרייט ווילנע און צו מיין גרויס איבערראשונג דערוויס איך זיך: זאלמען לעבט. ער האָט זיך געראטעוועט איניינעם מיט דער מאמען.

זיי זיינען אָן א שיר צאָרעס אויסגעשטאנען, אָבער צולעצט האָט זיי דער ליטווישער פּראָפעסאָר סטאקאוסקאס, דער אָנפירער פונעם שטאָטישן ארכיוו, אויסבאהאלטן. טאקע אין ארכיוו גופא, אפ איגנאטאָ-ווער געסל, האָט סטאקאוסקאס געמאכט א באהעלטעניש, און צו-זאמען מיט נאָך 14 יידן האָט ער געראטעוועט זאלמענען מיט דער מאמען.

* * *

— אָט אזוי האָט אויסגעזענ מוישע, — האָט זאלמענ מיר אָנגעוויזנ אפ א צייכענונג, וואָס איז אָקאָרשט ארויס פונ אונטער זײַנע פינגער, — קיטעל האָט מוישענ צעבראָכנ. איכ וועל אָבער נאָכ אופשטעלנ די סקולפטור, איר וועט זענ...

— אונ ווו זײַנענ דײַנע בילדער, געמאָלנ אינ קאָנצענטראציע-לאגער? — האָב איכ אים געפרעגט, אונ מיר האָט גלײַכ פארדראָסנ, וואָס איכ וויקל אופ די וווּנדנ.

— איכ האָב דאָרט אינ לאגער איבערגעלאָזנ דעם גאנצנ אלבאָם, מע וואָלט זיי עפשער געקענט נאָכ אופזוכנ. נאָר סײַווי געפעלנ מיר ניט די בילדער...

מיר זײַנענ אוועק אפ סובאָטש, ווו עס האָט זיכ געפונענ דער לאגער. ווענ די רויטע ארמיי איז שוינ געווענ אינ דער פאָרשטאָט, האָט א דײַטשישער באטאליאָנ זיכ א נעם געטאָנ צו די טויזנט ייִדנ. אדאנק דעם פרווו פונ א ווידערשטאנד, האָבנ ארומ הונדערט זיכ געראטעוועט. די איבעריקע זײַנענ געוואָרנ צעשאָסנ אינ דער ארומרינגלונג.

זאלמענ באקס צייכענונג פונ זײַנ אומגעבראַ־טער מוישע־סקולפטור.

צווישנ די טויטע האָבנ מיר געפונענ זאלמענס אלבאָם. ער איז געלעגנ אופגעבלעטערט קעגנ דער זונ, אונ א טייל בילדער זײַנענ געהייליקט געווענ מיט בלוט.

די זינגערנ

ווער האָט אינ ווילנע ניט געהערט די זינגערנ ליובע לעוויצקי! געענדיקט קאָנסערוואטאָריע אינ ווינ, איז זי געקומענ צוריק אינ איר

היימשטאָט. אירע קאָנצערטן, איר זינגען דורך דעם ווילנער ראַדיאָ האָט אַרײַנגעטראָגן עפּעס יאָמטעוודיקס אין די הערצער פון די ווילנער ייִדן. זי האָט אָנגעפירט מיט אַ קלאַס אין דער ווילנער קאָנסערוואַטאָריע. מאָסקווע האָט זי אַרויסגערופן אפ קאָנצערטן.

אַ געוויסע צײַט האָב איך זי אין געטאָ ניט געזען. זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן בײַ אירע ניט-ייִדישע פרײַנט, בײַ מוזיקער, אין דער פאָרשטאָט זווערינעץ. ווען אין שטאָט האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע אַבלאַוועס, איז זי צוריק געקומען אין געטאָ. איר אויסזען האָט זיך געענדערט. עפּעס איז איר קאָפּ גרעסער געוואָרן, איר גוף — קלענער. אירע האָר, געפאַרבט אין בלאָנד, מע זאָל זי ניט דערקענען, האָבן פאַרענדערט איר פּנים.

אין יאַנואַר 1942, ווען איינצײַטיק מיט דער גרינדונג פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע האָט אין געטאָ אופגעלעבט אַ קולטור-לעבן, האָבן מיר געגרייט דעם ערשטן קאָנצערט אין זאַל פון דער געוועזענער רעאַל-גימנאַזיע. איך, דער ליטעראַרישער אָנפירער פונעם קאָנצערט און פונעם פּראָיעקטירטן טעאַטער, האָב פאַרבעטן ליובע לעוויצקי, זי זאָל זינגען פאָלקסלידער.

יענעם קאָנצערט איז אוממעגלעך צו פאַרגעסן. עס איז געווען אין אַ קורצער צײַט אַרום נאָך דער „נאַכט פון געלע שײַנען". די שטימונג אין זאַל איז ענלעך געווען צו דער שטימונג פאַר אַ האַזקאָרע. יעדער וואָרט, יעדער קלאַנג האָט דערמאָנט אָן די געפאַלענע. מע האָט פאַרגעסן, אַז יעדער רעגע קאָן מען ווערן אַרומגערינגלט, אַוועקגעטריבן צו די פּאָנאַרער גריבער. די פאַרזאַמלונג איז געווען אַן אומלעגאַלע — אָן מורערס וויסן. מענטשן זײַנען געשטאַנען, ווי מע שטייט לעבן אַן אָפענעם קייווער, און זיך אײַנגעהערט אין די קלאַנגען פון שאָפּענס טרויער-מאַרש, פון שלוימעס מאָנאָלאָג אין י.-ל. פּערעצעס „די גאָלדענע קייט", אין דער כאָראַלער דעקלאַמאַציע פון ביאַליקס „גלוסט זיך מיר וויינען" און אין די ווערטער פון ליובעס פאָלקסליד, וואָס איז דורכגעדרונגען מיט אַזויפיל בענקשאַפט, מיט אַזויפיל הייליקן טרויער:

צוויי טײַבעלעך זײַנען איבערן וואַסער געפלויגן,
און מיט די פיסקעלעך האָבן זיי זיך געקושט.
פאַרשאָלטן זאָל ווערן יענער מענטש,
וואָס האָט זיך אין אונדזער ליבע אַרײַנגעמישט.

* * *

אינ א יאָר ארומ נאָכ אָט דעמ קאָנצערט, אינ ביניינ פונ געוועזענעמ יידישנ מעלוכע-טעאַטער, אַפ קאָנסקע 3, וואָס זײַנ היינטער-טיר איז ארײַנגעקומענ אינ געטאָ, איז געגאַנגענ א יידישער ספּעקטאַקל. דער סימפאָנישער אָרקעסטער, אונטער דער אָנפירונג פונ דיריגענט דורמאשקינ, האָט געהיימ געגרייט אַנ אָפּערע. ליובע האָט דאָרט געזאָלט שפּילנ די הויפּט-ראָל. די קינסטלערנ אומע אָלקעניצקי אונ ראָכל סוצקעווער האָבנ צוגעגרייט ספּעציעלע דעקאָראַציעס. מע האָט פארגרעסערט די בינע אונ אופגענייט אינ די געטאָ-ווארשטאטנ צוגעפּאַסטע קאָסטיומענ. ליובע האָט זיכ געגרייט. גייענדיק אינדערפרי צו דער צוואַנגס-ארבעט, האָט זי געזונגענ. געזונגענ שטיל, אינ זיכ, דער סוינע זאָל ניט דערהערנ. דער טאָג פונ דער פּרעמיערע האָט זיכ דערנעענטערט. ליובע איז געווענ פול מיט דערוואַרטונג: ווי וועט איצט קלינגענ איר שטימ? אמאָל פלעגט זי איר האַלדז היטנ ווי אַנ אויצער. אינ א פײַכטנ וועטער ניט ארויסגיינ אינ דרויסנ. איצט, באַמ רייניקנ די דילנ אינ די קאַזאַרמעס, ווערט איר האַלדז אופגעפּרעסט פונ שטויב. בײַס דער שכיטע אינ דער צווייטער געטאָ איז זי געלעגנ א וואָכ נאָכאַנאַנד אינ א מיסטקאַסטנ צוגעדעקט מיט שמוץ. בײַס א צווייטער אקציע איז זי פארשלעפּט געוואָרנ אינ די קעלערס פונ געסטאַפּאָ, ווו דער דעמלטיקער עקזעקוטאָר שווײַנענבערג האָט זי געטראָטנ מיט די פיס, מיט זײַנ גילדענעמ שווערדעלע געשטאָכנ איר לײַב. דורכ א צופאַל האָט זיכ איר אײַנגעגעבנ פונ דאָרט צו אנטלויפנ. זי איז געלעגנ אינ געטאָ-שפּיטאָל א קראַנקע אונ געשפּיגנ מיט בלוט... זיכ א ביסל צוגעהיילט, האָט זי גענומענ אונטערריכטנ מיט געזאַנג פאַר די צומ טויט פארמישפּעטע. ווענ אווראָמ סליעפּ, דער דיריגענט פונ געוועזענעמ ווילביג-כאָר, אונ די פּראָפעסאָרנ גערשאָוויטש האָבנ אינ געטאָ געעפנט א מוזיק-שול, האָט ליובע דאָרט אָנגעפירט מיט א קלאַס.

אונ אָט איז זי פארנומענ מיט דער אָפּערע. ס'איז ערעוו דער פּרעמיערע. זי ציילט די מינוטנ, עס זאָל זיכ פארענדיקנ דער טאָג ארבעט אינ די קאַזאַרמעס. זי איז געשפּאַנט. פול מיט דערוואַרטונג אונ נײַגער צו דערהערנ איר אייגנ געזאַנג... א באַקאַנטע פונ שטאָט האָט איר געבראַכט אהער א מאַטאָנע — א זעקעלע מיט אַרבעס פאַר דער קראַנקער מאַמענ. ענדלעכ הייבט אָנ נאַכט ווערנ. זי שפּאַנט איבערנ ברוק צו דער געטאָ. זי טראַכט וועגנ דער אָפּערע אונ וועגנ דער קראַנקער מאַמענ. אַפ רודניצקער גאַס

איז אָנגעפאָרן מורער און האָט פאַרהאַלטן די זינגערן. ער האָט קאָנטראָלירט אַף איר האַלדז דעם בלעכענעם נומער, די שפּיצן פון דער לאַטע און האָט באַטאַפּט דעם בויך, דעם בוזעם, צי זי שמוגלט ניט אַרײַן אין געטאָ קײן עסנוואַרג. ער האָט בײַ איר געפונען דאָס זעקעלע מיט אַרבעס, געהײסן, זי זאָל זיך אַרײַנזעצן אין זײַן אווטאָ, און זי אַוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

אין טורמע איז זי געזעסן אַ כוידעש. יעדער טאָג האָט מען אַרויסגעשלעפּט פון איר קאַמער מענטשן און זײ געוואָרפן אין שוואַרצן, גלאַנציקן אווטאָ, וואָס האָט געוואַרט בײַם אַרײַנגאַנג. אַף דער פּרעמיערע אין געטאָ וועט זי שוין קײנמאָל ניט זינגען. אירע טעג און עפּשער שעהען זײַנען שוין געציילטע. האָט זי געזונגען אין קאַמער. געזונגען פאַר די ייִדן, וואָס וואַרטן אַפן טויט.

ווײַס, דער איצטיקער שעף פון עקזעקוציע-פּאָלק, האָט ליובען אַוועקגעפירט קײן פּאָנאַר. פון זײַן גרויען, יאָמטעוודיקן היטל האָט אַראָפּגעקוקט אַ זילבערן שאַרבנדל, ווי אַ מיניאַטיור פון זײַן פּאָנעם. ער האָט אַלײן געפירט דעם אווטאָ. לעבן אים איז געזעסן זײַן געליבטע, די דרײַסיקיעריקע געסטאַפּאָווקע פון האַמבורג, עלען דעגנער, און געריכערט אַ פּאַפּיראָס.

בײַם דורכגײן די דראָטן, וואָס האָבן אַרומגעצאַמט די גריבער, האָט עלען זיך אָפּגעשטעלט און באַפוילן ליובען, זי זאָל זיך אויסטאָן נאַקעט. ווען די זינגערן האָט עס גלײַך ניט געטאָן, האָט עלען אַרויסגעצויגן אַ שפּיז און געסטראַשעט, אויב ליובע וועט זיך טײַקעף ניט אויסטאָן, וועט זי איר אויסשטעכן די אויגן. מיט דעם זעלבן מיטל פלעגט זיך באַנוצן ווײַס, און קימאַט שטענדיק האָט עס געהאָלפן.

ליובע האָט זיך אויסגעטאָן. איז געגאַנגען נאַקעט. זי איז אַרײַן אין גרוב. דאָרט זײַנען געלעגן טויטע, באַגאָסענע מיט קאַלך. פון דער זײַט האָט זיך צוגעקוקט ווײַס און מורער מיטן מאָנאָקל. עלען דעגנער, די געוועזענע סטודענטקע פון האַמבורגער אוניווערסיטעט, האָט מיט אַ געלעכטער אַ נעם געטאָן דעם אווטאָמאַט און מיט אַ סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובען.

דער מאַטעמאַטיקער

דער יונגער זאַלקינדסאָן איז אַ כירורג. ער איז אָנערקענט פאַר אַן אויסגעצייכנטן מײַסטער, נאָר אים אינטערעסירט דערהויפּט מאַטעמאַטיק, די מיסטעריע פון צאָלן.

אין געטאָ-שפּיטאָל האָט ער שוין דורכגעפירט אַ סאַך וויכטיקע

אָפּעראַציעס. אָפּערירט און געהיילט קראַנקע, ווענ אַפּ דער גאַס האָט מענ געשאָסנ געזונטע. ער האָט אָנגעהויבנ אינ געטאָ צו שרייבנ אַ גרויס ווערק וועגנ אַסטראָנאָמיע. צו דער אַרבעט אינ שטאָט האָט ער זיכ אָפּגעזאָגט צו גײנ: בעסער אומקומענ אײדער העלפנ מיט עפּעס אונדזערע מערדער. ער האָט זיכ אָפּגעזאָגט פונ די גראַמענ ברויט, פונ די פּאַרציעס פערדנ-פלייש, וואָס די ייִדנ רופנ עס אָנ „סוסינע”, אונ האָט קײנמאָל ניט פאַרמאָלדנ אינ מעלדונגס-אַמט פונ געטאָ, אַז עס לעבט אַזאַ ייִד זאַלקינדסאָנ. ער פּלעגט שלאָפנ בײַטאָג אונ וואַכנ אינ די נעכט. ווענ די געטאָ, אָנגעגליט פונ בײַטאָגיקנ צאָרנ, לעשט זיכ, שרײַבט ער זײַנ ווערק. מיטנ אופגײנ פונ דעמ מאָרגנשטערנ האָט ער ליב צו שפּילנ אַפּ זײַנ פידל. ער איז אַ מוזיקער אויכ.

ווענ די געטאָ האָט אָנגעהויבנ גויסעכנ, האָב איכ גענומענ זוכנ מיטלענ צו ראַטעווענ דעמ מאַטעמאַטיקער. איכ האָב אימ דעמאָלט נאָכ פּערזענלעכ ניט געקענט, נאָר געהערט וועגנ אימ אַ סאַכ פונ זײַנ שכנ, וואָס איז מײַנער אַ כאַווער.

אײנער פונ מײַנע שטאָטישע פרײַנט, יוליאַנ יאַנקאַוסקאַס, האָט זיכ אונטערגענומענ צו באַהאַלטנ אינ שטאָט, אינ אַ ספּעציעל געמאַכטער מאַלינע, זעקס ייִדנ פונ געטאָ. דער פּלאַנ איז געווענ אַזאַ: ער האָט אַ כאַווער; דער כאַווער איז אַלײנ אַ פּאָליציאַנט — ער איז אָבער אַנ אײגענער מענטש אונ העלפט פּאַרטיזאַנער. דער פּאָליציאַנט וווינט אײנער אַלײנ. אינ זײַנ וווינונג איז פאַראַנ אַ וואַנע-צימער. אָט אינ דעמ וואַנע-צימער וועט מענ פאַרמויערנ די טיר, פאַרקלעפּנ מיט טאַפּעטנ, מאַכנ פונ דער הינטערזײַט אַ פאַרמאַסקירטנ ארײַנגאַנג אונ באַזעצנ דאָרט די זעקס מענטשנ.

דעמ זעלבנ אָוונט בינ איכ אַוועק צו זאַלקינדסאָנענ, זיכ מיט אימ באַקענט אונ אימ דערציילט פונ מײַנע פּלענער. געזאָגט אימ, אַז ער איז אײנער פונ די זעקס, וועלכע זײַנענ אָנגעמערקט באַהאַלטנ צו ווערנ.

— פאַר מיר עקזיסטירט ניט קײנ טויט, — האָט ער מיר געענטפערט, קנייטשנדיק מיטנ שטערנ. — איכ האָב זיכ נאָכ קײנמאָל ניט באַהאַלטנ. קוימ שרײַב איכ מײַנ ווערק, האָט דער טויט אַפּ מיר קײנ שליטע ניט. אונ ווענ איכ וועל דאָס ווערק ענדיקנ, האָב איכ ניט נאָכ וואָס צו עקזיסטירנ. — ער האָט אַרויסגענומענ פונ וועסטל-קעשענע אַ ברעקל אופגעדרייט פּאַפּיר אונ דערגעבנ: — ס'איז ציאַנ-קאַלי. דאָ ליגט אופגעדרייט מײַנ טויט.

— ווייסט איר וואָס, — האָט ער שפּעטער צו מיר זיכ אָפּגערופנ, —

 1116—9

אויב איר טראַכט שוין יאָ וועגן מיר, וואָלט איך אייך בעטן א טויווע: איבערגעבן מיין ווערק רודניצקין, מיין פּראָפעסאָר פון מאַטעמאַטיק. זאָל ער דאָס דורכלייענען און בא זיך באהאַלטן.

איך האָב גענומען זיינע דיקע פארשריבענע העפטן, זיי ארום-געוויקלט ארום לייב און אוועקגעטראָגן זיי דעם פּראָפעסאָר. אין א וואָך ארום איז דער פּראָפעסאָר געקומען אין הויף פון „יִוואָ", ווו איך האָב דעמלט געאַרבעט, און דורך א באַגעגנטן יידן מיך געהייסן ארויסרופן. מיר זיינען אריין צווישן די ביימער, קיינער זאָל ניט באמערקן. דאָרט האָט מיר דער פּראָפעסאָר געזאָגט:

— די גרעסטע פרייד אין מיין לעבן איז דער טאָג, ווען איר האָט מיר געבראַכט זאַלקינדסאָנס ווערק. איך בין שטאָלץ און גליק-לעך מיט מיין יידישן שילער! זאָגט אים, אז איך קוש אים האַרציק; אז די וועלט נאָך דער מילכאָמע, ווען זי וועט לייענען זאַלקינדסאָנס ווערק, וועט זי זיך נייגן פארן מעכאַבער.

די ערד אין געטאָ האָט געציטערט. קיטעל איז געוואָרן א טעג-לעכער אריינגייער, און איטלעכס מאָל עפּעס נייס געפּאָדערט. דאָ דאַרף ער קראַנקע, דאָ דאַרף ער אַלטע. זיין אַפּעטיט פּאָדערט קינ-דער. יונגטלעכע זיינען געלאָפן אין וואַלד. עלטערן האָבן אויסגעבויט אונטערערדישע מאַלינעס. נאָר די מויערן זיינען געזונקען ביז די אינעווייניקסטע איינגעוויינטע.

איך בין אוועק צו זאַלקינדסאָנען. איך האָב געגומען צושטיין, ער זאָל אריינגיין אין שטאָט. דער צימער איז שוין פארטיק. די פראַגע וועגן עסן איז שוין אויך געלייזט. אפילו א ראַדיאָ איז דאָרט צו-געגרייט.

דריי טעג האָב איך מיט אים געטענהט, זיך געבעטן ווי בא א קינד. ענדלעך האָב איך אים איבערגערעדט. ער האָט באַשלאָסן צו גיין דעם 30-טן אויגוסט. פינף אזייגער פארטאָג האָט ער גערדאַרפט ארויסגיין פון געטאָ. אין דרויסן וועט שוין אָפּוואַרטן דער פּאָליציאַנט, וואָס דאַרף אים אוועקפירן קלוימערשט ווי אַן ארעסטירטן.

פונקט פינף אזייגער איז זאַלקינדסאָן געקומען צום טויער. נאָר אין יענער סעקונדע איז אָנגעלאָפן זיין מומע, וואָס האָט אים זייער ליב געהאַט, און פארשטעלט אים דעם וועג. זי האָט באַמערקט, אז ער איז ניטאָ אין צימער, איז זי אוועקגעלאָפן אים זוכן. זי האָט אים אָנגעכאַפּט לעבן טויער און ניט געלאָזט גיין. געטענהט, אז אין שטאָט איז א סאַקאָנע.

אפ מאָרגנ דעמ 1-טנ סענטיאַבער 1943 האָט קיטעל אַרומגערינגלט מיט קוילנוואַרפער די געטאָ. דער יונגער זאַלקינדסאָנ איז געווענ אײנער פונ די קאָרבאָנעס.

די פאַנטאַסטישע הייל

יעדער טאָג האָב איכ אַרײַנגעבראַכט אינ געטאָ קולטור-אויצרעס, אונ יעדער טאָג האָב איכ ניט געוווּסט, וואָס צו טאָנ מיט זײ. אינ מײַנ וווינונג אפ סטראַשונ-גאַס 1 זײַנענ כּול געוואָרנ די ווינקלענ מיט קסאַוויאַדנ אונ ספאָרימ, בילדער אונ סקולפּטורנ, וועלכע איכ האָב געראַטעוועט פונ דײַטשישע הענט, געבראַכט אַהערצו אונ געזוכט פּאַסיקע ערטער ווו זײ צו באַגראָבנ.

יויסעפ גלאַזמאַנ, דער מיטגליד פונ פּאַרטיזאַנישנ שטאַב אינ געטאָ, האָט מיר דערציילט וועגנ אײנעמ א געוועזענעמ יעשיווע-באָכער, וואָס מאַכט וווּנדערלעכע באַהעלטענישנ אונטער דער ערד. מיט אימ דאַרפ איכ זיכ פאַרבינדנ. ער וועט מיר געבנ אַנ אייצע.

איכ בינ צו אימ אַוועק. ער הייסט גערשנ אַבראַמאָוויטש. זײַנ גאַנצע מישפּאָכע איז אינ געטאָ. ער האָט דאָ צוויי ברידער אונ א פּאַראַליזירטע מאַמע. אַלע דרײַ ברידער האָבנ געלערנט אינ ראַמײַלעס יעשיווע. דאָ אינ געטאָ האָבנ זײ אַלע געשוווירנ בא א סייפער-טוירע, אַז זײ וועלנ ראַטעווענ די פּאַראַליזירטע מאַמע.

די דרײַ ברידער האָבנ אויסגעבויט פאַר דער מאַמענ א אונטערערדישע באַהעלטעניש. נאָר דאָס איז בלויז צײַטווײַליק. גערשנ האָט גוט געוווּסט, אַז די דײַטשנ קענענ קומענ מיט שפּירהינט אונ געפינענ דאָס אָרט. דעריבער בויט ער איצט אונטער דער געטאָ א גרויסע הייל, עס איז א ווײַטערדיקער קאַנאַל פונ דער באַהעלטעניש, ווו עס געפינט זיכ זײַנ מוטער. די הייל איז שוינ האַלב פאַרטיק. געפינענ זי איז אוממעגלעכ. פאַר באָמבעס, פײַער אונ שפּירהינט האָט זי קיינ מוירע ניט. אינ דער נײַער הייל וועט ער אַריבערטראָגנ זײַנ מאַמע. אינ דער זעלבער הייל וועלנ זיכ געפינענ די דערמאָנטע קולטור-אויצרעס אונ דער אַרכיוו פונ געטאָ.

ער האָט מיכ אַרײַנגעפירט אינ א פינצטערנ קעלער אונטער כורוועס אונ ציגל אונ מיר געראַטנ, איכ זאָל זיכ אָנהאַלטנ אָנ זײַנ אַרבל, קעדיי ער זאָל מיכ אינ וועג ניט פאַרלירנ. צוגעקומענ צו א ווינקל פונ דער כורווע, האָט ער אָנגעצונדנ א לעמפּעלע, אָפּגעשאַרט די ערד אפ א פינגער די ניפ אונ אַרויסגעהויבנ צוויי קליינע ברעטלעכ. א מינוט פינפ זײַנענ מיר געקראָכנ באַרג-אַראָפּ דורכ א שמאָלנ קאָרידאָר,

דערנאָך האָט ער מיר געהייסן זיך אָנהאַלטן אָן אַ פּאַרענטש. דורכ-געשפּאַנט דעם וועג בײַטן פּאַרענטש, האָט ער באַנײַס אויפגעהויבן צוויי ברעטלעך, און ס'האָט אַ בליץ געטאָן ליכט.

— דאָ באַהאַלט איך מײַן מאַמע, — האָט ער געזאָגט צו מיר און אָנגעוויזן אויף אַ פרוי, וואָס איז ווי אַ הויפן ביינער געלעגן צווישן פּערענעס און קישנס. — די עלעקטרע האָב איך אַרײַנגעצויגן ניט פון געטאָ. טאָמער ווערט די געטאָ אַרומגערינגלט, און די דײַטשן שליסן אויס די עלעקטרע, זאָל דער מאַמען זײַן ליכטיק. דאָ איז שוין מײַן מאַמע אָנדערהאַלבן יאָר. איך האָב זי שוין אויסגעהיט פון זיבן שחי-טעס און האָפן, אז זי וועט איבערלעבן היטלערן.

דערהערט אונזערע שטימען, האָט די פרוי אויסגעדרייט איר פּנים און זיך געווענדט צום זון:

— גערשן, ליכט האָסטו געבראַכט?

גערשן האָט אַרויסגענומען פון קעשענע צוויי ליכט און אוועק-געלייגט אויף אַ בענקל. עס איז געווען פרײַטיק. ער האָט מיך צוגע-פירט צו דער מוטער און אָנגעוויזן אויף מיר:

— מאַמע, אָט דער יונגערמאַן האָט דיר געבראַכט אַ נײַעם קאָרבן-מינחה.

די אַלטיטשקע האָט זיך באַמיט צו שמייכלען. זי האָט אויסגע-שטרעקט איר דאַרע האַנט, גענומען דעם קאָרבן-מינחה און אים פאַרוקט אונטערן קישן.

אין דער באַהעלטעניש האָט זיך דערהערט אַ גערויש. איך האָב געטאָן אַ ציטער.

— דאָס האָב איך אָפּגעלאָזן דעם ווענטיליאַטאָר, — האָט מיך באַ-רויקט גערשן, און ער האָט אָנגעהויבן מיך פירן ווײַטער.

— מיט אָט דער באַהעלטעניש בין איך ניט צופרידן, — האָט ער צו מיר געזאָגט. — די ערשטע צײַט איז דאָ געווען זיכער, איצט אָבער דאַרף מען אַ בעסערע. קומט ווײַטער, איך וועל אײַך ווײַזן די באַ-העלטעניש פאַר אײַערע ספרים. אַהין וועט דער דײַטש זיך שוין ניט דערקלײַבן — זי געפינט זיך צוואַנציק מעטער אין דער ערד. — איצט האָבן מיר זיך געדרייט פּאָשעט אין אַ לאַבירינט. ווידער האָט אַ בליץ געטאָן ליכט. מיר זײַנען אַרײַן אין אַ נײַעם קעלער.

— אָט דער קעלער, — האָט מיר אויפגעקלערט גערשן, — איז שוין מיט זעקס הויפן ווײַטער פון דעם ערשטן. פונדאַנען ציט זיך אַ קאַנאַל ווײַטער, אויש ביז צום שולהויף. נאָר ער איז ערטערווײַז פאַרשאָטן. — דאָ, האָט ער מיר אָנגעוויזן אויף אַ גרוב, אַ פאַרלייגטע

מיט ציגל, געפינענ זיכ די דריי קאסטנס מיט ביכער, וואָס איכ האָב אימ ניט לאנג איבערגעגעבנ. אינ אָט דער הייל האָט גערשנ גערעכנט אריבערצופירנ זיינ מאמע... דאָ האָט ער אויסגעגראָבנ א ברונעמ.

מיר זיינענ געגאנגענ צוריק. איכ בינ געווענ רויִק פאר די ספאָרימ: גערשנ האָט זיי באהאלטנ אינ דער זעלבער הייל, ווּ ער האָט באהאלטנ זיינ מאמע.

זיכ דערוווּסט, אז די דייטשנ פארווארפנ געטאָס מיט באָמבעס פונ אעראָפלאנענ, האָט גערשנ זיכ אנטוישט אינ זיינ אונטערערדישער ארכיטעקטור. בא א שטארקער באָמבארדירונג פונ אויבנ קענ איבער דער הייל איינפאלנ א מויער אונ פארשיטנ דעמ ארויסגאנג. הייסט עס, מע דארפ זוכנ אנ אייצע. ער האָט געטראכט אונ זיכ דערטראכט.

אראָפגעוואָרפנ פונ זיכ די געלע לאטעס, איז ער מיט זיינע צוויי ברידער אוועק אינ שטאָט אונ בעערעכ א קילאָמעטער ווייט פונ דער געטאָ גענומענ אויסלייגנ די ציגל פונ דער געביידע, אינ וועלכער עס האָט געטראָפנ אמאָל א באָמבע. קיינעמ פונ די הונדערטער אגענטנ אונ געסטאפאָ-מערדער איז ניט איינגעפאלנ כוישעד צו זיינ אינ עטוואָס די דריי ברידער, וואָס האָרעווענ אינ גאס באמ אופקלייבנ די ציגל פונ כאָרעווע מויער.

גערשנ האָט אויסגעבויט אונטערנ מויער אנ אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש. ווּ נעמט מענ אָבער דאָרט וואסער? אויסגעגראָבנ א טונעל פונ צוואנציק מעטער די לענג, האָט ער פארייניקט זיינ באהעלטעניש מיט אנ ארטעזיאַנישנ ברונעמ. אינ דער צעמענטענער וואנט פונ ברונעמ האָט ער אויסגעשניטנ אנ עפענונג, וואָס האָט אָנ סימאָנימ זיכ פארמאכט אפ צוריק. די וואסער-פראָבלעמ איז געווענ געלייזט. אכוצ דעמ וועט ער אינ די נעכט קענענ ארויסקריכנ פונ ברונעמ אינ דרויסנ אונ איינקויפנ שפייז.

בייס זיינ ארבעט אינ שטאָט אָנ לאטעס, פונ באגינענ ביז אָוונט, איז געשענ אנ אומגליק. א באלקע איז אראָפגעפאלנ אפנ עלטסטנ ברודער אונ אימ צעבראָכנ א פוס. גערשנ האָט זיינ ברודער געבראכט אינ געטאָ-שפיטאָל. דעמ פוס האָט מענ דעמ ברודער געמוזט אמפוטירנ.

פאר גערשענענ איז געשטאנענ די פראגע, וויאזוי אריבערצופירנ די מוטער אינ דער נייער זיכערער באהעלטעניש. די געטאָ איז שוינ צו יענער צייט געווענ געשלאָסנ. עס האָט געשמעקט מיט א נייער שרעקלעכער שכיטע, מעגלעכ שוינ מיט דער לעצטער. גערשנ האָט דעמלט פונ זיינ הייל אינ געטאָ אונטערגעגראָבנ א טונעל צו דער

גרויסער קאנאַליזאַציע־רער, אַריבערגעקראָכן פון געטאָ אין שטאָט, אין זײַן באַהעלטעניש, פון דאָרטן האָט ער אויך אויסגעגראָבן א טונעל צו דער קאנאַליזאַציע־רער, און דער וועג איז געווען פרײַ. פון דער געטאָ וועט ער דורך דער אונטערערדישער הייל דורכטראָגן זײַן פּאַראַליזירטע מאַמע, זײַן ברודער דעם קאַליקע און זײַן קליינע ברודערל. שפּעטער וועט ער זיי דורך דער רער פון קאנאַליזאַציע דורכטראָגן אונטער דער ערד און אַזאַ אויפן ברענגען זיי אין דער נײַער באַהעלטעניש.

מיט א טאָג פריער, איידער איך האָב זיך דורכגעריסן מיט געווער אין האַנט דורך דער אַרומגערינגלטער געטאָ, האָב איך באַגעגנט גערשענען אויף איינער פון די אופגעריסענע געסלעך. עס איז געווען א וואַרעמער טאָג. דער זומער האָט זיך געזעגנט מיט דער געטאָ. גערשן האָט געטראָגן אונטער די אָרעמס צוויי קאָלדרעס. איך האָב אים אָפּגעשטעלט:

— וווהין?

גערשן האָט א פינטל געטאָן מיט זײַן קאָסאָקלעך אייגל און אײַליק גענומען זיך פאַרענטפערן:

— האָט קיין פאַריבל ניט, איך אײַל זיך. די קאָלדרעס האָב איך געקראָגן בײַ א כאַווער. איך מוז זיי אַריבערטראָגן וואָס גיכער צו מײַן באַהעלטעניש. עס איז שוין באַלד האַרבסט. זיי איז קאַלט דאָרט אין דער ערד.

די פּאַראַליזירטע מוטער און דעם קאַליקן ברודער האָט ער שוין פאַריקע נאַכט געהאַט אַריבערגעטראָגן, צוערשט דורך זײַן הייל, דערנאָך דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע און זיי געבראַכט אין שטאָט אונטערן צעפּאַלענעם מויער.

די אונטערערדישע שטאָט

אַמאָל פלעגט זיך אין א מאַלינע באַהאַלטן א גאַנעוו. „מע האָט געכאַפּט דעם גאַנעוו אין זײַן מאַלינע", — פלעגט מען זאָגן. איצט האָט איטלעכער בירגער פון געטאָ, אַכוץ אַן אָרט ווו צו וווינען אויף דער ערד, זיך באַדאַרפט באַזאָרגן מיט א זיכערער באַהעלטעניש אין דער ערד גופא. דאָס וואָרט „מאַלינע" איז געוואָרן אַזוי פּאָפּולער, אַז מע האָט עס גענוצט אין פאַרשיידענע פאָרמען: „מע דאַרף זיך מאַלינעווען", „ביסט א גוטער מאַלינשטשיק", „איך בין געלעגן מאַלינירט" אאַוו. און ווען דעם לערער כטאָליצקיס פרוי האָט אין א מאַלינע פון דער צווייטער געטאָ געבוירן א קינד, האָט זי עס א נאָמען געגעבן מאַלינע.

אינעם פעריִאָד פונ פאר דער געטאָ זײַנענ די מאלינעס געווענ פרימיטיווע, מע האָט זיכ באהאלטנ אינ א קעלער, אינ אנ אויוונ, אינ א פינצטערנ צימערל, אפ א בוידעמ אאזוו. אינ געטאָ־פעריִאָד האָט זיכ די בויונג פונ מאלינעס דערהויבנ צו א קונסט. עס איז אויסגעוואקסנ אנ אונטערערדישע שטאָט.

ווענ די דײַטשנ האָבנ זיכ א נעמ געטאָנ אינ ווילנע אויסצוראָטנ אויכ ניט־ייִדנ, איז דאָס וואָרט אויכ ארײַנגעדרונגענ אינ שטאָט. איכ האָב געזענ א לאָזונג אינ אנ אומלעגאל בלעטל: „פאָליאקנ, באהאלט זיכ אינ מאלינעס!“.

מאלינעס האָט מענ געבויט באנאכט, קיינער זאָל ניט באמערקנ. די מאלינע מעג זײַנ די בעסטע, נאָר קוימ ווערט זי באמערקט פונ א פרעמד אויג, איז זי א בראָכע־לעוואָטאָלע.

מאלינעס האָט מענ געבויט אומעטומ: אונטער אלטע כאָרעווע הײַזער, אינ קעלערס, אונטער מיסטקאסטנס, אינ הײַלנ אונ ווו נאָר א מענטשלעכע פאנטאזיע קענ זיכ פאָרשטעלנ. מע פלעגט פארמויערנ א טייל צימער, פארקלעפנ אימ מיט טאפעטנ, מאכנ דורכ הינטער־ארומ א פארמאסקירטנ ארײַנגאנג, אונ ס'האָט געהייסנ א שטוביקע מאלינע. מיט אזא מאלינע האָט מענ רויִקער גענעכטיקט. טאָמער א סאקאָנע — איז גלײַכ אינ דער באהעלטעניש.

אפ רודניצקער 6 האָבנ פערציק רײַכע ייִדנ אויסגעבויט אנ אויסטערלישע מאלינע. דער ארײַנגאנג איז דורכ אנ אויוונ. עס עפנט זיכ דאָס דעקל פונעמ אויוונ, אונ פונ דאָרט פאָרט מענ ארײַנ אינ דער מאלינע אפ אנ עלעקטריש זיכ באוועגנדיקנ דעק, ענלעכ צו אנ עסקאלאטאָר אינ מעטראָ. אינ דער מאלינע איז געווענ א ראדיאָ, א באָד, אנ אוביקאציע (אנ אָפטריט) אונ לעהאוודל א ביבליאָטעק.

דער אינזשעניער ספאָקאָיני, וואָס האָט אויסגעבויט אונטער דער געטאָ ניט איינ ווינקל, האָט געמאכט אזא קונציקע מאלינע, וואָס איר ארײַנגאנג איז געווענ דורכ א ברונעמ.

אינ קאָנצענטראציע־לאגער ה. ק. פ. (הערעס־קראפט־פארק) האָבנ זיכ געראטעוועט פונ דער קינדער־שכיטע ארומ אכציק קינדער. אינ לאגער האָבנ זיי זיכ ניט געטאָרט ווײַזנ. די קינדערשע הויט איז באשטימט געווענ פאר קאָסמעטישע אָפעראציעס. די עלטערנ האָבנ זיכ צונויפגערעדט, מע האָט פארמויערט א טייל פונ א זײַטיקנ צימער, אונ הינטערנ וואנט האָבנ געלעבט די קינדער. דער ארײַנגאנג צו די קינדער איז געווענ דורכ א בלעכענעמ אויוונ, וואָס איז ספעציעל געווענ צוגערוקט צומ וואנט. א גאנצנ טאָג האָט מענ דעמ

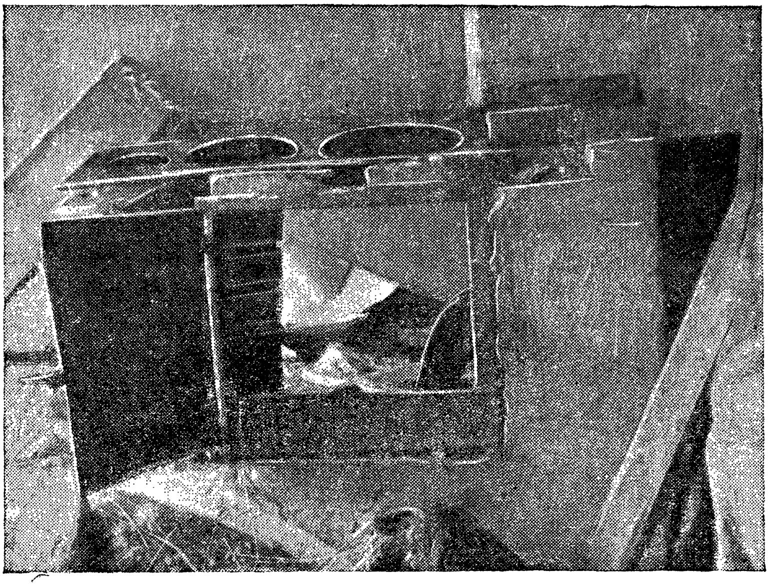

די קינדער־מאלינע אין דעם קאָנצענטראַציע־לאַגער ה. ק. פּ. אפּ סובאָטש־גאַס. דער אַרײַנגאַנג אין דער מאַלינע איז דורכן ווענטל פֿון אַן אויוון.

אויוון געהייצט, קעדיי די דײַטשישע קאָנטראָליאָרן זאָל ניט אײַנפֿאַלן דאָרט צו זוכן.

פֿאַר די אַכציק פֿאַרמויערטע קינדער האָט מען אין דער מאַלינע געעפֿנט אַ שול. דער לערער אָפּעסקין פֿלעגט פֿאַרטאָג אַרײַנקריכן דורכן אויוון און לערנען מיט די קינדער ביזן אָוונט. אין דער מאַלינע האָט ער אײַנגעאָרדנט מיט די קינדער אַ פֿאָרשטעלונג. די בינע איז באַצירט געווען מיט גרינס, און דאָס קליינוואַרג האָט מען אויסגעפּוצט אין יאָמטעוודיקע קליידער. דאָרט אין דעם פֿאַרמויערטן צימער פֿון קאָנצענטראַציע־לאַגער האָט עס אָפּעסקין אופֿגעפֿירט מיט די קינדער זײַן ליד „דער ייִד פֿון דער מאַלינע". אָט איז די ליד:

דער ייִד פֿון דער מאַלינע

— ווּ גייסטו, ייִד, דורך נאַכט און ווינט?
וואָס ברענט דײַן בליק מיט מאָרד און זינד
און פֿלאַמט מיט פֿונקען סינע?

— איך גיי, ווו ס'טראָגנ מיך די טריט,
מײַנ ווונד א ברענענדיקע גליט,
איך בינ אצינד דער לעצטער ייִד,
דער ייִד פונ דער מאלינע.

— וואָס זוכסטו, ייִד, אפ וויכטנ שטיינ?
— איך בלאָנקע אומ אינ נאכט אליינ
אונ שלײַך זיך ביז באגינענ,
ווו ס'רוט דאָס טײַערע געביינ,
ווו ס'גליט דאָס עלנטע געוויינ,
וואָס כ'קענ עס ניט געפינענ.

די נאכט דעקט צו מיך אונ פארהילט,
דער טאָג — ער דראָעט מיר בייז אונ ווילד.
ווהינ זאָל איך אנטרינענ?
מײַנ צונג א קלאָלעדיקע שילט,
מײַנ טרוימ איז הײַנט — דער הונט, וואָס בילט
צומ ייִד פונ דער מאלינע.

— איז וואנדער, ייִד, אונ גיי צונ שילט,
געבענטשט זאָל זײַנ די האנט, וואָס צילט,
אָ, זאָלנ הענט נאָר דינענ!
וועט נאָך מײַנ ווייטעק זײַנ געשטילט?
וועט עפשער זונ נאָך שמייכלענ מילד
צומ ייִד פונ דער מאלינע?

* * *

ווײַטזעענדיקע מענטשנ האָבנ ניט געהאלטנ פונ א מאלינע אינ געטאָ, די דײַטשנ האָבנ זיך אויסגעלערנט זוכנ. בא דער „איפאטינגא" האָבנ זיך ספּעציאליזירט באזונדערע גרופּנ כאפּונעס, וואָס מע האָט בלויז געהאלטנ אפ אופצודעקנ מאלינעס. כוץ דעמ איז געווענ די סאקאָנע, אז מע וועט די געטאָ פארברענענ אונ דעמלט וועלנ אײַנפאלנ די מויערנ אונ פארשטעלנ די ארײַנגענג צו די מאלינעס. דעריבער האָט מענ געבויט די מאלינעס אינ שטאָט, אונ דער וועג צו זיי האָט געפירט פונ דער געטאָ. פונ שפּיטאָל-גאס 6 האָט מענ אויסגעגראָבנ אנ אויסטערלישע הייל צומ מאָנאכטיר פונ אלע הייליקע. פונ ייִדישנ

שפּיטאָל אינ געטאָ האָט געצויגנ אַנ אונטערערדישער וועג צו דער קאָרשול אפ זאוואלנע גאס. פונ דײַטשישע 29 איז געגאנגענ א הייל אוזש אינ דער צווייטער געטאָ.

מאלינעס זײַנענ געווענ רײַכע אונ אָרעמע, גרויסע אונ קליינע, פאר איינציקע מישפּאָכעס אונ פאר הונדערט מאנ.

די מאַלינע אפ דײַטשישע 21, אויסגעבויט פונ הערצ זוסמאנ, איז באשטאנענ פונ דרײַ קעלערנ. דעם לעצטנ קעלער האָט זוסמאנ פארמויערט, דורכ אימ האָט זיכ געצויגנ א טונעל צו די קאנאליזאציע-רערנ, אונ דער קעלער איז געווענ צוגעגרייט אפ דער צײַט פונ א סאקאָנע. אינ די צוויי קעלערנ, האָבנ געווױנט 63 מאנ. זוסמאנ האָט ארײַנגעצויגנ א ראדיאָ־אפּאראט, אונ אינ וואנט פונ דרויסנ, אינ א וואסער-רער, אײַנמאָנטירט אנ אפּאראט צומ אונטערהערנ, וואָס אזוינס עס קומט פאָר אינ גאס. ער האָט דאָרט אויכ ארײַנגעפירט פײַער אונ וואסער. אפנ פאל, אויב דאָס וואסער אונ פײַער וועט מענ פונ דרויסנ אויסשליסנ, האָט זוסמאנ דאָרט אויסגעגראָבנ א ברונעמ אונ אופגעבויט אנ אויוונ. דעמ קוימענ האָט ער פארייניקט מיט א קוימענ פונ א ניט-ייִדישנ שאָכנ, קעדיי ווענ מע וועט הייצנ, זאָל דער רויכ ניט אויסקומענ פארדעכטיק. נאָר גראָד די דאָזיקע מאלינע האָט ניט אויסגעהאלטנ מער ווי צוויי וואָכנ. דער הויז-וועכטער האָט באמערקט אונ געמאסערט. ס'איז געקומענ געסטאפּאָ. א גאנצנ טאָג האָט מענ געבראָכנ די מאלינע. דעמלט האָט זוסמאנ מיט נאָכ פיר יונגע אופגעבראָכנ דעמ לעצטנ קעלער, וואָס האָט געהאט א פארבינדונג מיט די רערנ פונ דער קאנאליזאציע, אונ אלעמענ פאנאנדערגעשיקט אפ אונטערערדישע גאסנ. די פינפ האָבנ געמוזט פארבלײַבנ צו פארמאסקירנ דעמ קעלער. אויבנ האָט געבושעוועט די געסטאפּאָ. מיט אײַזנ-בעטאָנ האָט מענ אײַליק פארמויערט דעמ ארײַנגאנג אונ אריבערגעטראָגנ די פּראָדוקטנ-רעזערוונ אינ די רערנ פונ דער קאנאליזאציע. אינ צווייטנ קעלער איז געבליבנ בלויז איינער, וואָס האָט געענדיקט פארמויערנ די וואנט. ווענ געסטאפּאָ האָט זיכ ארײַנגעריסנ אינ קעלער, איז דער איינער דורכגעקראָכנ דורכנ קוימענ אונ זיכ ארײַנבאקומענ אינ דריטנ קעלער, וואָס האָט געהאט די פארבינדונג מיט די רערנ.

דער זעלבער זוסמאנ האָט זיכ נאָכדעמ אויסבאהאלטנ מיט זײַנ מישפּאָכע זאלבעזעקסט אינעמ קעלער פונ די קעסלענ אונטער דער דירע פונ מאסנ-מערדער קיטעל אפ קאשטאנ-גאס 3. זוסמאנ האָט זיכ געטראכט: בא א וואָלפ אינ די ציינער איז אמאָל זיכערער. דער

הייצער פונ די קעסלענ סטאַניסלאַוו סטאַנקעוויטש האָט עס דאָרט אײַנגעאָרדנט זוסמאַנענ, אונ אונטער אַנ עמער אַש פלעגט ער אַרײַנטראָגנ פאַר דער מישפּאָכע שפּײַז. די מאַלינע האָט זיכ געפונענ אונטער ברעטער, פאַרוואָרפנ מיט האָלצ. די מישפּאָכע איז דאָרט געלעגנ צונויפגעדרייט. איינ מאָל אינ טאָג פלעגנ אַלע צוזאַמענ זיכ איבערקערנ אַפּ דער צווייטער זײַט. זוסמאַנ האָט דאָרט אײַנגעאָרדנט אַ ראַדיאָ אַפּ אויערנ־הערערס, אונ גאַנצע טעג פלעגט מענ זיכ צוהערנ צו דער וועלט.

אָפט פלעגט אינ קעלער אַרײַנגײנ קיטעל. דורכ די שײַטנ האָלצ האָט מענ געהערט זײַנ שטימ. די ערגסטע טעג זײַנענ געווענ די שאַבאָסימ, ווענ די געסטאַפּאָ־לײַט, וואָס האָבנ באַוווינט דעמ גאַנצנ מויער, פלעגנ זיכ מאַכנ וואַנעס, אונ די וואַנט פונ האָלצ, וואָס האָט באַשיצט די מישפּאָכע זוסמאַנ, איז געוואָרנ פונ וואָכ צו וואָכ אַלצ דינער.

נאָכ ביטערער איז געוואָרנ די לאַגע, ווענ ס'האָט זיכ דערנענטערט דער זומער אונ מע האָט אויפגעהערט צו הייצנ די קעסלענ. דער וועכטער האָט שוינ נית געהאַט קיינ געלעגנהײַט זיכ צו דרייענ אינ דעמ קעלער אונ דערלאַנגענ עסנ. דערצו האָט מענ פונ דעמ ווענטל האָלצ אַלצ מער אונ מער אַראָפּגענומענ פאַר די וואַנעס. נאָכ פיר כאָדאָשימ ראַנגלענישנ אינ דער מאַלינע איז דאָס ווענטל שוינ באַשטאַנענ פונ איינציקע שײַטנ האָלצ, אונ זוסמאַנ מיט זײַנ מישפּאָכע האָט געמוזט פונ דאָרט אַנטלויפנ. ער איז צוריק אַנטלאָפנ אינ דער ערשטער מאַלינע אַפּ דײַטשישער 21, וואָס די געסטאַפּאָ האָט געהאַט פריער אַנטדעקט. דאָרט זײַנענ זיי אָפּגעווענ ביז דער באַפרײַונג. אינ אַנ אַנטדעקטער מאַלינע פלעגט מענ אָפט זיכ אומקערנ אַפּ צוריק. דער מיינ איז געווענ אַ פּאָשעטער: די דײַטשנ וועט נית אײַנפאַלנ, אַז מע וועט ווידער זיכ באַזעצנ אינ אַ קאָמפּראָמעטירטנ אָרט.

אינ די מאַלינעס זײַנענ פאָרגעקומענ גוואַלדיקע טראַגעדיעס. מענטשנ זײַנענ דאָרט געשטאָרבנ פונ הונגער אונ פונ ווינציק לופט. בײַמ דער ליקווידאַציע פונ דער געטאָ זײַנענ צענדליקער מאַלינעס מיט מענטשנ פאַרשאָטנ געוואָרנ פונ די אויפגעריסענע מויערנ. פיל מאַלינעס זײַנענ דורכגעפאַלנ צוליב קינדער. די קינדער האָבנ געוויינט, אונ זייערע קוילעס האָבנ אַרויסגעגעבנ די באַהעלטעניש.

איכ בינ אַלײנ נית איינ מאָל געלעגנ אינ אַ מאַלינע. איכ ווייס גוט איר טאַמ, די ווילדע שרעק פונ די צונויפגעקוועטשטע גופנ. יעדער שאָרכ, יעדע באַוועגונג פלעגט אָפּרײַסנ דעמ האַרצ אונ אַרויסציִענ פונ דעמ מאָרכ די קויכעס. אינ אַזאַ צושטאַנד איז מענ פײַק אַפּ אַלצ. איכ

װעל פיל פון מײַנע איבערלעבונגען פארגעסן. איך װעל אָבער ניט פארגעסן דעם מאָמענט, װען אין מאלינע האָבן זיך ניט אָנגעצונדן קײן שװעבעלעך, װײַל אין דער לופט האָט שױן ניט געקלעקט קײן זױערשטאָף.

* * *

אין דעם קאָנצענטראציע-לאגער ה. ק. פּ. איז, װי דערמאָנט שוין, געװען א באזונדער מאלינע פאר קינדער. די עלטערן האָבן גוט געװוּסט, אז לאנג װעלן זיך די קינדער ניט קענען אופהאלטן. מע האָט זיך באמיט די קינדער אריבערצוטראָגן אין שטאָט. דאָװיד גיטעלמאן האָט געהאט אין דער מאלינע א צװײ-יעריק טעכטערל. װיאזױ טראָגט מען עס ארױס? דאָס קינד קען זיך נאָך צעװײנען, און די װעכטער װעלן עס כאפּן צוזאמען מיט טאטע-מאמע. אין לאגער איז געװען א דאָקטער. ער האָט געגעבן אן אײצעו: פארכלאָראָפאָרמירן דאָס קינד און עס ארױסטראָגן אין א זעקל, דורך אן אונטערגראָב אונטער די דראָטן. מע האָט אזױ געטאָן. דאָס קינד איז געבליבן לעבן.

אזױנע פאלן פון פארכלאָראָפאָרמירן קינדער און זײ ארױסטראָגן צו באקאנטע אין שטאָט זײַנען מיר באװוּסט צען.

* * *

נאָך דער ליקװידאציע פון געטאָ האָט זיך אף רודניצקער 6 ארײַנגעקליבן א גרופּע כאפּונעס מיטן אָפיצער לוקשיס בעראָש. זײער אופגאבע איז געװען אױסצוגעפינען די באהאלטענע ײִדן אין די מאלינעס. גלײַכצײַטיק האָבן זײ געבראכט ארבעטער, װאָס האָבן געדארפט ארױספירן פון דער געטאָ דאָס געבליבענע בעטגעװאנט, מעבל און די פארשײדענע פּראָדוקציע פון די װארשטאטן. די ארבעטער האָט מען אָנגעזאָגט: אױב זײ װעלן אױסגעפינען א מאלינע, באקומען זײ א פּרעמיע. די גרײס פון דער פּרעמיע איז אָפּהענגיק פון דער צאָל ײִדן, װאָס דער ארבעטער װעט געפינען.

די כאפּונעס זײַנען דורכגעגאנגען קורסן. װען איך בין געקומען אין דער באפרײַטער װילנע, האָב איך אין זײער לאָקאל געפונען א טאָװל, װוּ עס זײַנען מיט קרײַד געװען אָנגעצײכנט קאָלערלײ סיסטעמען פון מאלינעס. דאָרטן האָבן זיך אױך געװאלגערט בלעטלעך מיט ײִדישע אױסיעס. דאָס האָבן די כאפּונעס זיך געלערנט

יִידיש, עס זאָל גרינגער זײַן אויסצוגעפינען א מאַלינע. זיי פלעגן ארומגיין איבער די הײַזער און אויסרופן אף יִידיש: „קיינער איז ניטאָ אין געטאָ! מע קאָן שוין ארויס!" נאָכן אופדעקן א מאַלינע פלעגן די כאַפּונעס ארײַנפירן אירע אײַנוווינער צו זיך אין ביוראָ, דאָרטן האָבן זיי צוגענומען אלץ, וואָס מע האָט פארמאָגט, געפּאָרשט און נאָכדעם אָפּגעפירט אין געסטאַפּאָ. יונגע מיידלעך פלעגט מען איבערלאָזן און זיי דאָרט פארגוואלדיקן. נאָכדעם פלעגט מען זיי פּרוּוון אײַנריידן, אז מע וועט זיי לאָזן לעבן, אויב זיי וועלן אָנווײַזן, ווו מע באהאלט זיך.

איציק לוריע האָט מיר דערציילט: בײַם ער איז געלעגן אונטער דער פאָדלאָגע אף אָשמענער 1, האָט ער דורך א שפּארונע געזען, ווי צוויי כאַפּונעס האָבן ארײַנגעפירט א געפּענטעט פערד אין דער געבײַדע און עס ארומגעפירט עטלעכע מאָל איבערן לאַנגן זאַל פון די געוועזענע וואָליקעס-ווארשטאטן. לויטן אָפּהילך פון די פערדישע קאָפּיטעס האָבן די כאַפּונעס געפּרוּווט דערקענען, ווו עס איז אונטער דער פאָדלאָגע א פּוסט אָרט. לוריע האָט בײַם-מײַסע זיך צעטומלט. ניט פארשטאנען, וואָס דאָ קומט פאָר. אָבער בײַם דאָס פערד איז ארום אף זײַן מאַלינע, האָט ער דערהערט, ווי א כאַפּון האָט א זאָג געטאָן: „דאכט זיך, דאָ, לאָמיר פּרובירן". און לוריע האָט דערהערט איבערן קאָפּ דעם אָפּהילך פון העק. ער איז אנטלאָפן דורך א צווייטן ארויסגאנג.

פון די זעלטענע מאַלינעס, וואָס האָבן אויסגעהאלטן ביז דעם טאָג פון דער באפרײַונג, איז די מאַלינע פון עליִיאָהו קאָפּאַנסקי אף רודניצקער 23. קאָפּאַנסקי האָט אָפּגעצאמט א טייל פון זײַנעם א צימער און פארקלעפּט די וואנט מיט צײַטונגען. הינטער דעם ווענטל האָט ער זיך פארקליבן מיט זײַן מישפּאָכע. דאָס צימערל האָט געהאט דרײַ ארײַנגענג: דורך א קעלער, דורך א וואנט, ווו אן עפענונג איז פארלייגט געווען מיט איינציקע ציגל און פון דרויסן פארשאָטן מיט ערד, און דורך דעם ווענטל, וואָס ער האָט פארקלעפּט מיט צײַטונגען. פארן ארײַנגיין אין דער מאַלינע האָט ער בעקיוון פאנאנדערגעוואָרפן אין די ערשטע צימערן אלע זאכן, בעטגעוואנט, עס זאָל מאכן דעם אײַנדרוק, אז מע איז שוין דאָרט געווען און מע זאָל ניט זוכן נאָכאמאָל. קאָפּאַנסקי האָט אפילע איבערגעלאָזט אפן וואנט דעם זייגער.

נאָכן אָפּליגן אין דער מאַלינע א כוידעש, זיך שפּײַזנדיק בלויז מיט ארבעס, איז ער ארויסגעקראָכן פון זײַן מאַלינע אין איינעם פון די צימערן און ארויסגעקוקט אין דרויסן. ער האָט זיך געוואָלט

דערוויסנ, צי עס איז דאָ דער לאַגער ה. ק. פּ. ער האָט געזענ פּאַרבײַגײנ צוויי מײדלעכ. ס'האָט זיכ אים אויסגעדאַכט, אַז זיי זײַנענ ײדישע. ער האָט אַרויסגערוקט דעמ קאָפּ דורכ דער אײַזערנער טיר אונ געפרעגט די מײדלעכ וועגנ דעמ לאַגער. די מײדלעכ האָבנ גאָרניט געענטפערט. אַנטקעגנ איז גראָד געשטאַנענ א כאַפּונ. ער האָט אויסגעשריגנ צו די מײדלעכ: איר ווײסט, ווער עס האָט מיט אײַכ גערעדט? א זשיד!

קאָפּאַנסקי איז גיכ אַרײַנגעלאָפֿנ אינ דער מאַלינע אונ פֿאַרמאַכט דעמ אַרײַנגאַנג. ער האָט זיכ אַוועקגעזעצט אינ זײַנ צימערל אונ געהאָרכט דורכ ווענטל, וואָס דאָ וועט זײַנ. אינ א פּאָר שעה אַרומ האָט זיכ געעפֿנט די אײַזערנע טיר, אונ מע גיט אַרײַנ אינ צימער. קאָפּאַנסקי האָט דערהערט צוויי מײדלשע שטימענ. אײנע האָט געפֿרעגט די צווײטע אינ ײדיש: פֿונוואַנענ קומסטו? אונ די צווײטע האָט אינ דער זעלבער שפּראַכ געענטפֿערט: איכ קומ פֿונ ה. ק. פּ. געשפּרעכנ אינ ײדיש האָבנ זיכ איבערגעכאַזערט אינ מעשעכ פֿונ צוויי וואָכנ. אַפֿ דעמ אופֿנ האָבנ די מערדער געוואָלט אַרויסנאַרנ קאָפּאַנסקינ אונ געפֿינענ זײַנ מאַלינע. אָבער דער ײד האָט זיכ פֿאַרשטאַנענ אַפֿ די קונצנ אונ איז ניט געגאַנגענ.

עס האָט זיכ אָנגעהויבנ פֿאַר קאָפּאַנסקינ א הונגער-צײַט. ער האָט אויסגעציילט, וויפֿל אַרבעס עס איז נאָכ געבליבנ. ער מיט זײַנ מישפּאָכע האָבנ זיכ גענערט מיט 50 אַרבעס א טאָג. די לעצטע צוויי וואָכנ פֿאַר דער באַפֿרײַונג האָט מענ זיכ אינ דער מאַלינע גענערט מיט 22 אַרבעס א טאָג. ווענ קאָפּאַנסקי, ניט קענענדיק שוינ מער אויסהאַלטנ דעמ הונגער, איז אַרויסגעקראָכנ פֿונ דער מאַלינע נאָכ שפּײַז, איז שוינ די שטאָט געווענ א וואָכ צײַט פֿרײַ.

* * *

די מערהײַט מאַלינעס סײַ אינ געטאָ סײַ אינ שטאָט האָבנ ניט אויסגעהאַלטנ. דורכ מעסירעס, דורכ פֿאַרשײדענע פּראָוואָקאַציעס זײַנענ זיי געוואָרנ אַנטדעקט. דעמלט האָט דער כוש פֿונ לעבנ אַרײַנגעפֿירט צענדליקער געיאָגטע אינ די רערנ פֿונ דער קאַנאַליזאַציע. דאָ, אינ קיניגרײַכ פֿונ שמוץ אונ מײַז האָט מענ זיכ געפֿילט זיכערער ווי ערגעץ אינ שטאָט. גיכ האָט מענ זיכ צוגעוווינט צו די שטראָמענ וואַסער, וואָס בעשאַס זיי יאָגנ אָנ, מוז מענ זיכ אײַנקלעמענ מיט די הענט אונ פֿיס אינ די רערנ, קעדיי ניט צו ווערנ אַוועקגעשלעפּט דורכנ שטראָמ. מע האָט זיכ אויסגעלערנט דעמ גאַנג

פונ אונטערערדישע וועגנ, געטראָפנ בלינדערהייט אינ אַלע ווינקעלעכ און מע האָט אָנגערופנ די אונטערערדישע רערנ וועדליק די גאסנ, דורכ וועלכע זיי פירנ. מע האָט געזאָגט: איכ געפינ זיכ אפ רודניצקער גאס, איכ גיי אפ ברייטער גאס אאזוו. מע האָט ארומגעשאלייעט איבער די ווילנער „גאסנ" באנאכט, ארויסגעקראָכנ דורכ א קאנאליזאציע-דעק נאָכ שפּייז און מע האָט געלעבט מיטנ גלויבנ פונ א גיכער באפרייונג.

קאנאליזאציע-רערנ זיינענ פאראנ פארשיידענע. דורכ די הויפּט-גאסנ גייענ הויכע צו א מעטער מיט אכציק און א מעטער מיט צוואנציק. אונטער די קלענערע גאסנ האלטנ די קאנאליזאציע-רערנ צו אכציק, צו פופציק, צו פערציק סאנטימעטער. פאראנ אויכ קאנאלנ זייער אלטע, וואָס אצינד ווערנ זיי ניט באנוצט. אינ די קאנאלנ זיינענ דאָ אזוינע ברונעמלעכ. ווענ עס שטראָמט דאָ וואסער, זעצט זיכ אָפּ אינ די ברונעמלעכ דער שמוץ. באמ גיינ דארפ מענ זיינ געהיט, מע קאָנ לייכט אריינפאלנ, זיכ צעקלאפנ און אפילע — אויב ס'איז א גרויסער שטראָמ — זיכ דאָרט דערטרינקענ.

אָבער לאנג אזוי ציענ אינ די קאנאלנ איז געווענ אומעגלעכ. אפילע זומער איז דאָרט גענוג קאלט. ביפראט נאָכ, ווענ ס'האָט זיכ דערנעענטערט דער ווינטער. פארשיידענע גרופּעס און מישפּאָכעס האָבנ זיכ פארבונדנ מיט באקאנטע ניט-יידישע פאמיליעס אינ שטאָט, וואָס לעבנ די קאנאלנ, און מיט זייער הילפ האָט מענ אויסגעגראָבנ אונטער זייערע וווינונגענ מאלינעס. פונ די מאלינעס האָט מענ דורכגעגראָבנ טונעלנ צו די רערנ פונ דער קאנאליזאציע און פונ די קאנאליזאציע-רערנ אויסגעשניטנ דעקלעכ, וואָס פלעגנ ווערנ צוגעמאכט פונ אינווייניק ניט צו מערקנ. מע האָט שוינ געלעבט אינ די ניי-אויסגעבויטע מאלינעס. טאָמער א סאקאָנע — אנטלויפט מענ אינ די קאנאלנ.

מאלינעס, פארבונדענע מיט די רערנ, זיינענ געווענ בא א פופצנ. אינ זיי — ארומ הונדערט פערציק איינוווינער, צעוואָרפנ איבער דער גאַנצער שטאָט: אפ סטעפנ-גאס און רודניצקער, נאָוואָגראָד און סורבאָטש, גלעזער-גאס און איגנאטאָווער געסל.

באטאָג פלעגנ די קאנאל-מענטשנ מערסטנטייל שלאָפנ. דורכ די קאנאלנ איז מענ ניט געגאנגענ, ווייל אָכט פלעגנ זיכ דאָרט אראָפּלאָזנ קאנאליזאציע-ארבעטער. דאָס לעבנ פלעגט זיכ אָנהייבנ באנאכט. דעמלט עפענענ זיכ די דעקלעכ פונ די רערנ, און מע לאָזט זיכ אוועק צוגאסט איינער צומ צווייטנ. פונ דער מאלינע אפ

ווילנער 22 לאָזט מען זיך אַפּ סובאָטש 10. פונ גלעזער־גאַס 9 וועדט מען פאַרבעטנ אַפּ טיי אַפּ דייטשישע 19.

אַפּ דייטשישע 19 איז איינע פונ די כאָשעווכטע מאַלינעס. זי איז א מייכטער־ווערק אינ פולנ זינ פונ וואָרט. דער אריינגאַנג אהינ איז דורכ א פריוואַטער וווינונג. די באַלעבאָכטע מאָניקא קאָלוויטיס האָט געהאָלפנ אויסבויענ די מאַלינע. צוערשט הייבט זיכ אופּ פונ דער פּאָדלאָגע א קליאַפּע, אונ מע גייט ארונטער אינ א קעלער. אינ קעלער איז טונקל, פייכט. אינ א ווינקל שטייט א קאַכטנ מיט קאַרטאָפל. פונ אָט דעם קאַסטנ נעמט מענ ארויס צוויי ברעטלעכ אונ מע קריכט אַפּ אַלע פיר אזוי לאַנג, ביז מע הייבט מיטנ קאָפּ אופּ א דעק אונ מע קומט אריינ אינ א צווייטנ קעלער. אינ ווינקל קייקלט מענ אָפּ א שטיינ אונ אַפּ מעשופּעדיקע טרעפּ קריכט מענ ערגעצ אינ דער הייכ, ביז מע קומט צו אנ אָפּגעצוימטנ ווינקל צווישנ ווענט. דאָרט איז דאָ א ברונעם. אַפּ א לייטער דאַרפּ מענ זיכ אראָפּלאָזנ אינ ברונעם, אונ אנ ערעכ א צוויי מעטער פונ דעם וואַסער־פּלאַכ בייגנ זיכ אָפּ צוויי קלעצער אַפּ אריינשאַרנ זיכ ווייטער דורכ א זייער שמאָלנ קאַנאַל. ערשט נאָכנ אדורכגיינ דעם קאַנאַל קומט מענ אריינ אינ דער מאַלינע.

די מאַלינע מאַכט אנ איינדרוק פונ א נאָרמאַלער וווינונג. עס ברענט עלעקטרע. א ראַדיאָ שטייט אַפּנ טיש. די הילצערנע בעטנ זיינענ פאַרבעט, די ווענט זיינענ ריינ געמאָלט. אונ וואָס מיכ האָט צומערסטנ פאַרוווּנדערט — איז דאָס בלויע שלעקל, וואָס איז איבערגעצויגנ איבער די ווענט פונ שיינקייט וועגנ. ווייטער גייט א שפּייכלער, א קיכ, א באָד. אינ דער באָד איז פאַראַנ א שפּריצ, אונ דאָס וואַסער, וואָס גליטשט זיכ אראָפּ אַפּ דער צעמענטענער פּאָדלאָגע, גייט אריינ אינ א רער, וועלכע פירט עס אוועק, ווו מע דאַרפּ. פאַרנ אריינגאַנג אינ באָד ליגט בא דער טיר א הילצערנער טרעטער אָפּצורייבנ די פיס. דער טרעטער הייבט זיכ אופּ, אונ מע גייט אריינ אינ א הייל, וועלכע פירט צו די רערנ פונ דער קאַנאַליזאַציע.

אינ דער מאַלינע אַפּ דייטשישע 19 פלעגנ באַנאַכט קומענ צוגאַסט צענדליקער יידנ פונ פאַרשיידענע „גאַסנ". פונדאַנענ פלעגנ זיי פאַנאַנדערטראָגנ איבער דער „שטאָט" די לעצטע ראַדיאָ־ידיעס.

אינ די קאַנאַלנ פלעגט מענ זיכ טרעפנ אַפּ ראַנדעוווּנ. מע האָט געפירט דאָ ליבעס. קיינ שוועבעלע פלעגט מענ ניט טאָרנ אָנצינדנ, קעדיי דאָס פייער זאָל זיכ ניט זענ דורכ די אייבערשטע גראַטעס. אָבער יונגוואַרג האָט שוינ געטראָפנ די אָפּגערעדטע ערטער. די ליבע

האָט געלויכטנ פאָרויס אונ געמירט דורכ דער פינצטערניש. צוליב אזא מינ ליבע איז שיר ניט אומגעקומענ א מאַלינע. עס איז געווענ אזוי: א יונגע פאָר האָט הייס ראָמאַנסירט אונטער א גראַטע אנט-קעגנ דער לעוואָנע. פונ גרויס פרייד האָבנ די פאַרליבטע זיכ פאַר-געסנ, אז אויבנ אפנ טראָטואַר גייענ ארום דייטשנ. די פאַרליבטע האָבנ זיכ צערעדט אונ צעלאַכט אפנ קאָל. עס האָט דערהערט א פאַרבייגייער אונ געמאָלדנ דער געסטאַפּאָ. אפ מאָרגנ איז זי גע-קומענ.

דערהערט, אז מע ברעכט די מאַלינע, האָבנ די דרייסיק אונ-טערערד-מענטשנ א לאָז געטאָנ זיכ דורכ דער הייל צו די רערנ פונ דער קאַנאַליזאַציע. די דייטשנ אויבנ האָבנ פאַרצוימט דעם וועג אונ געשליידערט גראַנאַטנ דורכ די געעפנטע דעקנ. די מערהייט איינ-ווינער פונ דער מאַלינע האָט דורכגעריסנ דאָס פייער אונ געפונענ שוצ בא די אונטערערדישע שכיינים. פונ די דרייסיק זיינענ גע-פאַלנ דריי: א פּאַראַליזירטע פרוי, א זאָקנ אונ א קינד.

* * *

שפּייז האָבנ מערסטנ צוגעשטעלט די שכיינים, אינ וועמענס קע-לערנ מע האָט געבויט די מאַלינעס. פונ צייט צו צייט פלעגט מענ זיכ אויכ ארויסכאַפּנ אינ דרויסנ אונ איינקויפנ פּראָדוקטנ. פאַרנ קאָרגנ יאָר פאַרברענגענ אינ דער אונטערערד האָט מענ דאָרט גע-שאַפנ א שול צום דאַווענענ אונ א בעסוילעם. אפנ בעסוילעם, אינ א מאַלינע, אפ גלעזער-גאַס 9, האָט מענ מעקאַבער געווענ 6 מענטשנ. אינ די קאַנאַלנ פלעגנ אויכ פאָרקומענ סימכעס. כאַנעקע האָט מענ געבענטשט כאַנעקע-ליכט אונ געגעסנ לאַטקעס.

אפ אנ אָריגינעלנ אויפנ האָט מענ געפייערט דעם 1-טנ מיי. מיידלעכ האָבנ אויסגעהאָפטנ רויטע פענדלעכ, אונ באַנאַכט האָבנ דאָס כעווערע ארויסגעוואָרפנ אפ די גאַסנ דורכ די איבערשטע דעקנ פונ דער קאַנאַליזאַציע.

אויכ די קונסט האָט אונטער דער ערד געדייעט. אינ די רערנ פונ דער קאַנאַליזאַציע האָט א האַלב יאָר געווינט די קאָמפּאָזיטאָרנ בערנשטיינ. איידער נאָכ זי האָט געפונענ א ווינקל אינ א דערביי-קער מאַלינע, איז זי געזעסנ אינ א ברונעמל, וואָס איז ארויסגעקו-מענ אונטער דעם האָטעל „אייראָפּע". די קינסטלערנ פלעגט זיכ מעסלעסנלאַנג איינהערנ, ווי די מייז פּליושקענ מיט די פיסלעכ אינ די וואַסערנ אונ ווי דורכ דעם געוועלב פונ די רערנ הילכנ אפ

1116—10

זייערע מעשונעדיקע קלאנגען. דערבײַ פלעגן אויכ שווימען אינ די וואסערנ קאָלערליי שטיקלעכ גלאָז, בלעכלעכ, שטיינדלעכ, און דאָס אלץ, צוזאמענ מיט די מויזנ-קלאנגענ, האָט באשאפנ פאר דער קינסטלערנ אזא הארמאָניע, אז דאָרט גופע אינ די רערנ האָט זי אָנגעשריבנ א קאָמפאָזיציע.

* * *

בא מיר געפינט זיכ א טאָגבוכ, געשריבנ אינ די קאנאלנ פונ דעמ אונדז שוינ באקאנטנ ארכיטעקט פונ דער אונטערערדישער ווילנע גערשנ אבראמאָוויטש. איכ וועל ציטירנ עטלעכע מערקווירדיקע שטעלנ פונ אָט דעמ טאָגבוכ:

„...מענדל קריכט דער ערשטער. אינ מויל האלט ער דאָס זעקל סוכארעס, וואָס איז שוינ עטלעכע מאָל ארײַנגעפאלנ אינ וואסער, בעשאס ער פלעגט פארגעסנ אונ אָנהייבנ ריידנ. פונ זעקל רינענ פארשטונקענע טראָפנס. אפ מענדלס פלייצע ליגט זײַנ טעכטערל. מיט די הענטלעכ קלאמערט זי ארומ זײַנ האלדז. מענדל איז פארשוויצט. צוליבנ זעקל אינ מויל מוז ער אָטעמענ דורכ דער נאָז. די רער האלט אכציק סאנטימעטער די הייכ. אונ ער מוז זיכ שטארק אײַנבייגנ, קעדיי ניט צו צערײַבנ דעמ טעכטערלס פלייצע. פונ הינטנ זעט ער אויס ווי א לעגענדארע באשעפעניש, וואָס טראָגט איר קינד דורכ אוראלטע היילנ. ער ווערט אומגעדולדיק אונ ציט אויס לענגער די רעכטע האנט. דער רעכטער פוס מוז דעמלט מיטהאלטנ. פונ דער באוועגונג גיט זיכ בא אימ א הייב דער הינטנ, אונ זײַנ טעכטערל גיט א פאל פאָרויס. זי שרײַט: „טאטע"! אונ פארכאפט אליינ דאָס וואָרט. זי ווייסט, אז די דײַטשנ קענענ דערהערנ.

הינטער מענדלענ קריכ איכ. דאָס פעקל זאכנ דריקט אפ מײַנ פלייצע, אונ די טאָרבע ברויט, וואָס איכ טראָג אינ מויל, וועט באלד ארויסרײַסנ מײַנע פאָדערשטע ציינער. איכ מוז טאָרמאָזירנ מיט די קני אָנ די טשוהונענע ווענט, אניט וועט מיכ דער שטראָמ אוועקטראָגנ.

דער טשוהונ האָט שוינ דורכגעריבנ די הויזנ. די קני ברענענ פאר ווייטעק. די הענט בלוטיקנ אויכ. הינטער מיר קריכט כײַקע מיט דער מאמענ. אונ הינטער אונדז אלעמענ יאָגט דאָס געוויש פונ וואסער, וואָס פאלט ארײַנ פונ סטעכנ־גאס אפ זאוואלנע. דאָס גערויש ווערט פארגרעסערט טויזנטפאכיק, אונ עס הילכט אָפ דורכ די רערנ ווי א וואסערפאל.

מיר קריכן ווײַטער. דאָס געדריש פֿון אונדזער „וואסערפאל" ווערט שטילער. עס דערטראָגט זיך דאָס הודען פֿון פֿאָרנדיקע אוטאָס.

פלוצעם דערטראָגט זיך א געשריי. מיר דערהערן יידישע ווערטער. קיינער פארשטייט ניט, פונוואנען זיי קומען. די רער פארנעמט זיך אף רעכטס. פונווײַטן זעט זיך א טונקל-גרויע ליכטיקייט. מיר קומען צו א ברונעמל. איך מיט מענדלען קריכן ארײַן אינווייניק. די איבעריקע זעצן זיך אין וואסער אָפּרוען. די קוילעס ווערן נעענטער. דורך די שפעלטלעך פון דער גראטע זעען מיר שטיקלעך בלויען הימל. עס דערטראָגט זיך א טופען פון פיס. מיר הייבן אוף די קעפ, און איבער אלע שפעלטלעך טראָגן זיך שטיוול, וואָליקעס, טופל, צווישן זיי פלאָנטערן זיך אויך באָרוועסע פיסלעך. די פיסלעך לויפן. ווײַזט אויס, אז עמעצער יאָגט זיי. דאָס געפין איך זיך אנטקעגן דעם טויער פון געטאָ. פון דאָרטן טרייבט מען איצט די לעצטע יידן. איך הער א קינדערשע שטים: „אוי מאמע, העלף! מע שלאָגט מיך!" די מאמע פרוווט נאָך אירע קויכעס און רײַסט זיך צום קינד. טויבע קלעפ פון ביקסן פאלן איבער פלייצעס.

איך קריך ארוף אף די טרעפלעך ביז אונטערן דעק. איבער מײַן קאָפּ טאָפּטשען סאָלדאטישע שטיוול. עס טיילט מיך אָפּ פון זיי בלויז צוואנציק סאנטימעטער. אָט גייט א פרוי מיט א גרויסן פאק אף די פלייצעס. א קליין מיידעלע שפארט אונטער דעם פאק. איך זע א גרויע פארבלוטיקטע באָרד. איך דערקען דעם מענטשן. ער איז געווען מײַנער א שכן אין געטאָ. און אָט גייען יונגע מענער מיט געבונדענע הענט.

אוטאָס שטעלן זיך אָפּ. זיי ווערן אָנגעפילט מיט די אײַנוווינער פון געטאָ. דאָס פירט מען צום טויט.

...שוין דעם פינפטן טאָג, ווי מיר וואָגלען אין די קאנאלן. נעכטן איז, קענטיק, געווען א רעגן. עס האָט א שפאר געטאָן א שטארקער שטראָם. אפ זאוואלנע גאס האָט אונדז דער שטראָם אזא ריס געטאָן, אז מיר האָבן אפ אים געשווומען, גלײַך ווי מיר וואָלטן געפאָרן אפ מאָטאָציקלען. א נעס, וואָס אפ טראָקער גאס האָב איך זיך אָנגעכאפט אָן דעם אָפּצווײַג פון דער רער, אניט וואָלט איך פארטראָגן געוואָרן צו אלדי רוכעס. פון מײַנע צײַנער איז ארויסגעפאלן דאָס זעקל ברויט. נאָר אפ מאָרגן האָט עס מענדל געפונען בא דער גראטע לעבן טײַך.

* * *

ווען די רויטע ארמיי האָט ארומגערינגלט די דײַטשן אין ווילנע און פאר יעדער גאס איז פאָרגעקומען א שלאכט, זײַנען די קאנאל-מענטשן ארומגעלאָפן אין די קאנאלן און ארויסגעקוקט דורך די גראטעס, וואָס אזוינס עס טוט זיך אין שטאָט, ווו זײַנען זיי, בא די דײַטשן צי בא דער רויטער ארמיי? האָט מען דערזען אף דער גאס א רויטארמייער, — א סימען, אז די גאס איז שוין באפרײַט, — האָבן די יונגען אין די קאנאלן געשריִען צו זייערע ווײַטע כאווײרים:

— לויפט אוועק פון דײַטשלאנד און קומט אהער! אף אונדזער גאס אויבן איז שוין ניטאָ היטלער!

און מע איז ארויס דורך די גראטעס אף א באפרײַטער גאס, קעדיי מיטצוהעלפן אין באפרײַען אויך אנדערע גאסן.

קיטעל

קיטעל איז אן ארטיסט. א זינגער. ער האָט געענדיקט א טעא-טער-שול אין בערלין און א מאָרד-שול אין פראנקפורט. די לידעס פון די ביידע שולן האָט ער „הארמאָניש" פאראייניקט. יעדער זונטיק פלעגט ער אופטרעטן אין ווילנער ראַדיאָ. ער פלעגט שפילן אף א זילבערנעם סאקסאָפאָן און צווינגען לידלעך. קיטעל איז נאָך יונג. געבוירן אין 1922. ער איז דער יינגסטער פון זײַנע אלע קאָלעגן און, מע מוז צוגעבן, פון אלע דער פלינקסטער.

ווען עס איז באשטימט געווען ענדגילטיק צו ליקווידירן די ווילנער געטאָ, האָט נויגעבויער פארטרויט דעם קאָוועד ניט קיין אנ-דערן ווי קיטעלן. אף ווײַסן האָט ער זיך מוירע געהאט צו פאר-לאָזן. ווײַס איז בלויז א מײַדים דעמלט, ווען מע שטעלט זיך ניט אנטקעגן, צבער ווײסנדיק, אז אין געטאָ איז פאראן א פארטיזאנישע אָרגאניזאציע, האָט נויגעבויער זיך פארלאָזן נאָר אף קיטעלן, וועמענס רום אין אויסמאָרדן ייִדן האָט דערגרייכט אהער פון הונדערטער קי-לאָמעטער — פון ריגע און טאלין, לאָדזש און ווארשע.

אפן ערשטן אָנבליק איז זיך ניט פאָרצושטעלן, אז קיטעל איז קיטעל. ראק ער שמייכלט. זײַנע ווײַסע ציין בלענדן אזש פונווײַטן. עטענדיק טראָגט זיך פון אים א ריח פון פארפום. ער איז עלע-גאנט און העפלעך, מאָדערן און דערצויגן. ווען ער לאָזט זיך ער-געץ אף דער פראָווינץ דורכצופירן א שכיטע, נעמט ער מיט דעם סאקסאָפאָן...

ווי נאָר ער איז געקומען אין ווילנע, האָט מען גלייך דער־קענט זיין אייגנאַרטיקן כטיל. ווייס האָט זיך פאַרשעמט: ער דאַרף זיך נאָך לערנען... ער האָט דעמלט קיטעלן איבערגעגעבן די שליסלען פון פּאַנאַר און איז אויף די עלטערע יאָרן געוואָרן זיין טאַלמיד.

אויפן ערשטן דעביוט איז קיטעל אוועקגעפאָרן מיט ווייסן צום ייִדישן אַרבעטסלאַגער אין בעזדאַן, איז אַריין אין קאַנצעליאַריע און גערופן דעם ייִדישן שרייבער, ער זאָל קיטעלן ראַזירן.

געענדיקט ראַזירן זיך, האָט קיטעל טראַקטירט דעם שרייבער מיט אַ פּאַפּיראָס. דערביי האָט ער העפלעך אַ פרעג געטאָן:

— פייער דאַרפסטו?

— יאָ, — האָט אָפּגעענטפערט דער ייִד און צוגעטראָגן דעם קלינגענט דעם פּאַפּיראָס.

קיטעל האָט אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער:

— נאַ דיר פייער!

און אים אויפן אָרט דערשאָסן.

דער שאָס איז גלייכצייטיק געווען אַ סיגנאַל פאַר ווייסן מיט זיינע האָרדע אָנצוהייבן די שכיטע.

ביים דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ האָט קיטעל באַפוילן זיינע מעשאָרסים, מע זאָל אים אַרויסטראָגן אַ גרויסן אַ פּיאַנע. ער האָט זיך אוועקגעזעצט און גענומען שפּילן. אין דער זעלבער צייט האָבן כאַפּונעס אַנטדעקט אַ מאַלינע און אַרויסגעפירט פון דאָרט אַ ייִדישן באָכער. דער באָכער האָט געוויינט, זיך געבעטן, מע זאָל אים לאָזן לעבן. דערזעענדיק בא דער פּיאַנע קיטעלן, איז ער צוגעפאַלן צו אים. קיטעל האָט אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער, און ווען איין האַנט האָט געשאָסן אין דעם באָכער, האָט זיין צווייטע ניט אויפ־געהערט צו שפּילן.

* * *

ווען די געטאָ איז שוין געווען ליקווידירט, און אין שטאָט זיי־נען איבערגעבליבן בלויז צוויי קאָנצענטראַציע-לאַגערן מיט אַ דריי טויזנט ייִדן „פּאַכמענער", האָט קיטעל, שפּאַצירנדיק איינמאָל מיט אַ פרוילן איבערן שטאָט, באַמערקט אויף דער אַנדער זייט טראָטואַר אַן עלטער פּאָרפאָלק מיט אַ קליין קינד. ער האָט דערקענט, אַז דאָס זיינען ייִדן. ער האָט זיי פאַרהאַלטן און אוועקגעפירט אין קאָנצענ־טראַציע-לאַגער ה. ק. פ. אויף סובאַטש-גאַס. דערוווּסט זיך, אַז

ביז איצטער האָבן זיי צוזאַמען מיטן קינד זיך אויסבאַהאַלטן אין א מאַלינע, האָט קיטעל צונויפגערופן די ייִדן און געהייסן זיי אויס־בויען אַפּן הויף א טליִע. אין צווישנצײַט האָט ער אָנגעקלונגען אין געסטאַפּאָ און אַרויסגערופן זעכציק מערדער.

ווען די טליִע איז שוין געווען פאַרטיק און דער הויף איז פול געווען מיט עסעס־לײַט, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די געפאַנגענע, האָט קיטעל צוגערופן צו דער טליִע די פרוי, איר קינד און איר מאַן (זייער פאַמיליע איז זאַלקינד) און האָט גערעדט אַזוי:

— דערפאַר וויַל איר האָט ניט געהערט מײַן באַפעל און זיך באַהאַלטן אין שטאָט אין דער צײַט, וואָס איך האָב דײַטלעך אָנגעזאָגט, אַז אַלע ייִדן פון געטאָ מוזן פאָרן קיין עסטלאַנד, וועט מען אײַך דאָ אופהענגען פאַר אַלעמען אין די אויגן.

קיטעל איז אַליין צו, האָט אויסגעפּרוווט די שטריק, און עס האָט זיך אָנגעהויבן די פּראָצעדור פון הענגען. צוערשט האָט מען געהאַנגען דאָס קינד. שפּעטער זײַן מאַמען. ווען די פּעטליע האָט זיך פאַרצויגן אַפן זאַלקינדס האַלדז, האָט זיך די שטריק איבערגעריסן. זאַלקינד איז אַראָפּגעפאַלן אַפּ דער ערד. ער האָט זיך בא קיטעלן געבעטן:

— לאָז מיך לעבן. עס פירט זיך דאָך, אַז א שטריק רײַסט זיך איבער, הענגט מען שוין ניט דעם קאָרבן קיין צווייטן מאָל.

קיטעל האָט זיך פאַנאַנדערגעלאַכט און געהייסן פאַרבינדן די פּעטליע. נאָר ווען זאַלקינד איז געהאַנגען צום צווייטן מאָל, האָט זיך ווידער איבערגעריסן די שטריק, און דער געהאַנגענער האָט אויך איצטער געפּרוווט אויסנוצן דעם צופאַל:

— לאָז מיך לעבן! זעסט דאָך, די שטריק האָט געפּלאַצט צום צווייטן מאָל. די שטריק אַליין וויל, איך זאָל לעבן...

נאָר קיטעלן האָט עס בלויז געוויטלט.

— קענסט זיך אָפּרײַסן הונדערט מאָל! — האָט ער געשריִען צו דעם קאָרבן און האָט א וואָרף געטאָן פאַרן טאַליען א נײַע שטריק.

ווען זאַלקינד איז שוין געווען טויט, האָט קיטעל באַפוילן אַלע ייִדן זיך אויסשטעלן און אָפּצײלן ווערדליק דער ריי. די ערשטע פופציק האָט ער אָפּגעטײלט באַזונדער, אַרומגערינגלט מיט זײַן באַוואָפנטער האָרדע און געהאַלטן פאַר אַלעמען א דראָשע:

— דאָס וועט זײַן פאַר אײַך אַן אָנלערנונג מער ניט צו אַנטלויפן. אויב איך וועל א צווייט מאָל כאַפּן אין שטאָט א ייִד, וועט עס אײַך קאָכטן דאָפּלט.

און ער האָט די אָפּגעציילטע פּוכציק אַרײַנגעשלײַדערט אין דער „שוואַרצער וואָראָנע". דער נײַן-און־פּערציקסטער איז געווען דער באַקאַנטער ייִדישער דיכטער כאַים סעמיאַטיצקי.

* * *

יאַנקל זאַלמאַנאָוויטש, אַ שילער פֿון ייִדישן טעכניקום, האָט מיר דערציילט:

„פֿון סעפּטעמבער 1943 ביזן ערשטן יאַנואַר 1944 זײַנען מיר דרײַסיק ייִדן געלעגן אין אַ מאַלינע אַפּ גלעזער-גאַס 6. די מאַלינע איז געווען אַ גאָלד, און קיינער וואָלט זי ניט אויפֿדעקן. עסן פֿאַר אונדזער געצאָלט פֿלעגן מיר באַקומען פֿון דער וועכטערן. איך בין זיכער, אַז אין אונדזער מאַלינע וואָלטן מיר איבערגעלעבט די מיל-כאָמע. מאַכט זיך אָבער אַ מײַסע: עס שטאַרבט בײַ אונדז אין מאַ-לינע אַן אַלטער ייִד, רעב טעוול אײַזנשטאַט, אַ געוועזענער ווילנער סויכער. קיין רידל האָבן מיר ניט געהאַט. די ערד איז געווען אָנ-געפּרוירן, און מיר האָבן ניט געוווסט וויאַזוי אים מעקאַבער צו זײַן. צוויי מעסלעס האָבן מיר געגראָבן מיט די הענט. עס האָט זיך אָבער גאָרניט באַקומען. דעמלט האָבן מיר באַשלאָסן, אַז איינער פֿון אונדז זאָל אַרויסגיין פֿון מאַלינע און אַרײַנברענגען אַ רידל.

פֿון דער מאַלינע איז אַרויס שטיינהאָלץ. אויבן בײַ דער וועכטערן איז גראָד דעמאָלט געקומען אַ רעוויזיע. און ווי נאָר שטיינהאָלץ האָט אויפֿגעעפֿנט די קלאַפּע פֿון אונדזער קעלער, האָט אים באַמערקט אַן אַגענט. דעמלט איז געקומען געסטאַפּאָ, און מע האָט אונדז אַלעמען אַרויסגעפֿירט פֿון קעלער. דעם טויטן האָבן מיר געמוזט מיטנעמען.

עס האָט ניט געדויערט קיין צען מינוט, און מיר זײַנען גע-ווען שוין אין פּאָנאַר. דאָ איז מײַן טאַטע, טראַכט איך. עס האָט זיך געעפֿנט דער אויטאָ, און קיטעל (איך האָב אים דערקענט פֿון זײַן קומען אין געטאָ) האָט אונדז באַפֿוילן אַרויסצוגיין.

מיר האָבן ניט געהאַט קיין אַנדער ברירע און אויסגעפֿירט זײַן באַפֿעל. ער צוזאַמען מיט אַ צען באַוואָפֿנטע האָבן אונדז אַרײַנגע-פֿירט אין אַ פֿאַרשנייטער גרוב און געהייסן זיך אויסטאָן. עס איז געווען אַ פֿראָסט. אַ ווינט האָט געשניטן. און אַנטקעגן, פֿון דער אַנדער זײַט גרוב, האָט געפֿלאַקערט אַ שײַטערהויפֿן (שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז דאָרט האָט מען געברענט די מייסים).

ווען מיר זײַנען געווען שוין נאַקעט, האָט קיטעל באַפֿוילן זיך אוועקלייגן אין שניי, און מיט די הענט צודעקן די אויגן. ווי לאַנג

מיר זײַנען אזוי געלעגן, ווייס איך ניט. איך האָב געבעטן גאָט, עס זאָל וואָס גיכער שוין אָנקומען די קויל. נאָר קיינער האָט ניט גע־שאָסן. איך האָב בלויז געהערט, ווי קיטעל רעדט צו זײַנע כאווײרים, און דורך די פינגער געזען, ווי מע כליאָבעט בראנפן.

ווען איך האָב דערפילט, ווי מײַנע פיס ווערן פארפראָרן, האָב איך אלץ פארגעסן און געפרווט זיך שטעלן. קיטעל איז צוגעלאָפן מיטן רעוואָלווער און געטאָן א געשריי:

— וווהין גייסטו?

— מיר איז קאלט, — האָב איך גערעדט האלב מעשוגע, — מיר איז קאלט, איך גיי זיך ווארעמען...

קיטעל האָט מיך א ווײַל אָנגעקוקט און געזאָגט: „דיר איז קאלט? נו גוט, טו זיך אָן, איך וועל דיך לאָזן פרײַ"... איך האָב געמיינט, אז דאָס זאָגט ער גלאט אזוי, ער וויל זיך רייצן. נאָר ווען איך האָב זיך אָנגעטאָן, האָט ער באפוילן א שיסער מיך ארויספירן דורכן טויער... ביז איצט פארשטיי איך ניט, פארוואָס קיטעל האָט דאָס גע־טאָן. מיסטאמע — פון שיקרעס.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט ער אלע יידן פון דער מאלינע פארפרוירן צום טויט. צווישן די פארפרוירענע איז געווען אויך מײַן טאטע".

די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע

דער ערשטער אויפֿרופֿ

נאָך דער שכיטע פֿונ די „געלע שײַנענ“ האָבנ זיך צונויפֿגעטראָפֿנ די דרײַ קאָמוניסטישע פּאַרטײ־טוער איציק וויטענבערג, בערל שערעשניעווסקי, כיענע באָראָווסקי און זײ האָבנ באַשלאָסנ צו שאַפֿנ אינ געטאָ אַנ אָרגאַניזאַציע פֿונ ווידערשטאַנד. דאָ איז געלייגט געוואָרנ דער פֿונדאַמענט פֿונ דער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אינ געטאָ. אינ דעמ שפּעטער־געשאַפֿענעמ ראַיאָנ־קאָמיטעט אינ געטאָ זײַנענ אַרײַנ: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאַר), ראָזע שערעשניעווסקי, כיענע באָראָווסקי, סאָניע מאַדײסקער, שײנע לונסקי און יאַנקל קאַפּלאַנ. נאָך דעמ, ווי בערל שערעשניעווסקי איז אַוועק אינ וואַלד, איז דער סעקרעטאַר געוואָרנ קאַפּלאַנ.

דער קאָמוניסטישער פּאַרטײ־קאָמיטעט אינ געטאָ האָט געזוכט און געפֿונענ אַ פֿאַרבינדונג מיט די פֿאָרשטייער פֿונ אַנדערע אָרגאַניזאַציעס, וואָס זײַנענ געשטאַנענ אפֿנ שטאַנדפּונקט פֿונ אַקטיווע קאַמפֿ.

אָט איז דער ערשטער אויפֿרופֿ פֿונ דער פֿאַרייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע (פּ. פּ. אָ.):

„לאָמיר ניט גײנ ווי שאָפֿ צו דער שכיטע!

ייִדישע יוגנט, גלייב ניט די פֿאַרפֿירער. פֿונ די אַכציק טויזנט ייִדנ אינ יערושאָלאַימ־דעליטע איז געבליבנ נאָר צוואַנציק. פֿאַר אונדזערע אויגנ האָט מענ אוועקגעריסנ די עלטערנ, ברידער און שוועסטער. ווו זײַנענ די הונדערטער מענער, געכאַפּטע אויפֿ אַרבעט דורכ דער שטאָטישער פּאָליציי? ווו זײַנענ די נאַקעטע פֿרויענ און קינדער, אַרויסגעפֿירטע אינ גרויליקער נאַכט פֿונ דער פּראָוואָקאַציע? ווו זײַנענ די ייִדנ די געכאַפּטע אומ יאָמקיפּער? און ווו זײַנענ אונדזערע ברידער פֿונ דער צווייטער געטאָ? וועמענ מע האָט אַרויסגעפֿירט פֿונ געטאָ, דער וועט זיך מער ניט אומקערנ, ווײַל אַלע וועגנ פֿונ געסטאַפּאָ פֿירנ קײנ פּאָנאַר. און פּאָנאַר איז טויט!

רײַסט אַראָפּ די אילוזיע פֿונ פֿאַרײיִעשטע: אײַערע קינדער, פֿרויענ און מענער זײַנענ ניטאָ! פּאָנאַר איז ניט קײנ לאַגער. מע האָט זײ אַלעמענ דערשאָסנ. עס האָט היטלער פֿאַרטראַכט אַ סיסטעמ אומצוברענגענ אַלע ייִדנ אינ אײראָפּע. אויפֿ אונדז איז אויסגעפֿאַלנ די ערשטע רײ.

לאָמיר ניט גײנ ווי שאָפֿ צו דער שכיטע! עמעס, מיר זײַנענ

שוואַכ און האָבנ קיינ הילפ ניט, אָבער דער איינציקער ווירדיקער ענטפער אונדזער סוינע — איז ווידערשטאַנד!

ברידער! בעסער פאַלנ ווי פרייע קעמפער, איידער לעבנ אינ דעמ מערדערס גנאָד. זיכ קעגנשטעלנ ביזנ לעצטנ אָטעמ!

ערשטער יאַנוואַר 1942, ווילנע, אינ געטאָ."

עס איז געווענ נאָכ די מאַסנ-שכיטעס אינ ביידע געטאָס. אַפ דער פאַרזאַמלונג, ווו עס איז געלייענט געוואָרנ דער אופרופ, איז אויכ באַטראַכט געוואָרנ דאָס איידעס זאָגנ פונ דער לערערנ טעמע קאַצ, וואָס ניט לאַנג איז זי אַנטלאָפנ פונ א פאָנאַרער גרוב. מיט קוילנ אינ לייב האָט זי באַנאַכט זיכ אַרויסגעשאַרט פונ קייווער און א האַלב-נאַקעטע זיכ אַריינבאַקומענ אינ געטאָ. די, וואָס האָבנ זיכ אופגעקליבנ צו גרייטנ א ווידערשטאַנד, האָבנ, אייגנטלעכ, ניט געדאַרפט קיינ איידעס. וועגנ פאָנאַר האָבנ זיי געוווסט. מע האָט בעקיווונ אָבער אַריינגעפירט די פאַרבלוטיקטע לערערנ, וועלכע איז אַגעוו אַלעמענ באַקאַנט געווענ ווי א באַוווסטזיניקער קעמפערישער מענטש, קעדיי איר בײַזײַנ זאָל נאָכ מער פאַרשטאַרקנ די געפילנ און דעמ דאָרשט צו נעקאָמע.

שוינ דעמלט, ווענ די געטאָ-געסלעכ האָבנ אָנגעהויבנ אָפגיינ מיט בלוט און נויגעבויערס קאַבינעט אינ געסטאַפּאָ האָט געפרווט מיט אַלע מיטלענ צו פאַרטומלענ און מאָראַליש צעברעכנ די יידישע באַפעלקערונג, שוינ דעמלט האָבנ כטיכיש זיכ אָנגעהויבנ צו אָרגאַני-זירנ באַזונדערע גרופּירונגענ, מיטנ ציל אַרויסצושטעלנ א פּויסט קעגנ דעמ סוינעס פאַרמעסטונג.

דעמ 24-טנ דעקאַבער 1941, בייס דער שכיטע פונ די „ראָזע שײַ-נענ", איז פאָרגעקומענ דער ערשטער אַקט פונ אַקטיווונ ווידערשטאַנד.

אַפ שפּיטאָל-גאַס 11 האָבנ זיכ אינ א קעלער באַהאַלטנ צוואַנ-ציק מענטשנ. פּאָליצײַ איז אַרומגעלאָפנ מיט העק און שפּירהינט, האָט געפונענ די מאַלינע און באַפוילנ די צוואַנציק. זיי זאָלנ גע-שווינד אַרויסגיינ. זיי האָבנ זיכ אָפּגעזאָגט און געבליבנ אינעווייניק. שוויינענבערג מיט דער באַנדע פּאָליצײַ האָט זיכ אַרײַנגעריסנ אינ קעלער, און ציילנדיק אינ די יידנ ניט זײַנ אויטאָמאַטיש געווער, האָט ער באַפוילנ זיי טייקעפּ אַרויסצוקריכנ אַפנ הויפ. ווי אַנ ענטפער אַפ דעמ טאַליענס פאָדערונג, האָבנ צוויי יונגטלעכע, הויז און גאָלדשטיינ, מיט די הוילע פויסטנ זיכ א וואָרפ געטאָנ אַפ די מערדער. הויז האָט מיטגעריסנ די אַנדערע: „יידנ! גייט ניט אַרויס

פונ דער מאלינע! ווארפט זיכ אפ די מערדער!" אינ דער טונקל־קייט פונ קעלער האָט א שניט געטאָנ פייער. פלייש אונ ביינ האָט זיכ געראנגלט קעגנ ביקסנ. אינ געראנגל האָבנ אויכ אָנטייל גענומענ די שפירהינט. שווייגענבערג איז ארויסגעלאָפנ צומ טויער אונ געבראכט הילפ.

די צוואנציק זיינענ העלדיש אומגעקומענ. אָבער זייער קאָוועד האָבנ זיי אויסגעקויפט מיט עטלעכע שווער פארוווּנדעטע, צעקאַליע־טשעטע פאָליציאנטנ. אפ מאָרגנ, ווענ די מאכנעס יידנ האָבנ זיכ צו־ריקגעקערט אינ געטאָ, האָבנ זיי געפונענ אויסגעקלעפט אפ די ווענט: „קאָוועד די קדושים הויז אונ גאָלדשטיינ! קאָוועד די געפאלענע!".

* * *

דעמ 23־טנ יאנואר 1942 איז אפ א זיצונג פונ פארטייענ-פאָר־שטייער אינ א פארבאָרגענעמ בוידעמל אפ רודניצקער 6 געלייגט גע־וואָרנ דער גרונטשטיינ פאר דער שפעטערדיקער פארטי־זאנישער אָרגאניזאציע אינ געטאָ. אפ דער זיצונג זיינענ בייגעווענ: איציק וויטענבערג, אבע קאָווגער, יויסעפ גלאזמאנ, כיענע באָראָווסקי, ניסנ רעז־ניק אונ דער געוועזענער מאיאָר אינ דער פוילישער ארמיי פרוכט. נאָכנ ארומריידנ די גרונט-יעסוידעס פונ דער אָרגאניזאציע איז אויסגע־קליבנ געוואָרנ א שטאב פונ דריי מענטשנ: איציק וויטענ־בערג (פסעוודאָנימ לעאָנ) — קאָמאנדיר; אבע קאָווגער (פסעוודאָנימ — אורי), יויסעפ גלאזמאנ (פסעוודאָ־נימ — אבראמ) — מיטגלידער פונ שטאב. שפעטער זיינענ

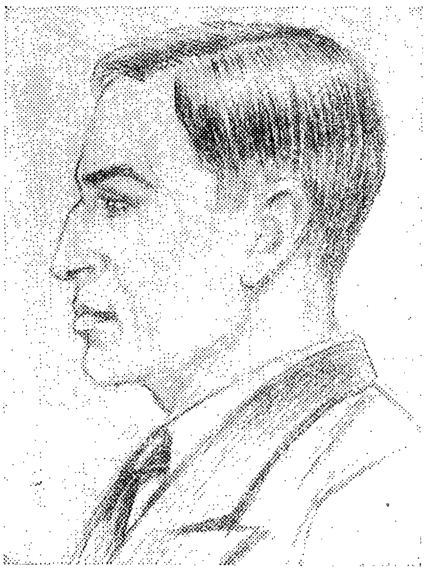

איציק וויטענבערג — קאָמאנדיר פונ דער פאר־טיזאנישער אָרגאניזאציע. געצייכנט פונ נ. באָראָווסקי.

צוגעקומען צום שטאב ניסן רעזניק, אווראָם כוואָיניק, יאנקל קאפלאן און זיסקאָוויטש.

דער ציל פון דער פאראייניקטער פארטיזאנישער אָרגאניזאציע (דאָס וואָרט „פאראייניקטע" האָט מען צוגעגעבן דערפאר, ווייל די אָרגאניזאציע האָט פאראייניקט אין זיך אלע פארטייען) איז געווען: צוגרייטן א באוואָפנטן ווידערשטאנד אין געטאָ, קעדיי צו פארטייטיקן דעם קאָוועד און די לעבנס פון דער געבליבענער יידישער באפעלקערונג; דורכפירן סאבאָטאזש און דיווערסיע אין די דייטשישע ווארשטאטן און אונטערנעמונגען; פארבינדן זיך מיט דער פארטיזאנער-באוועגונג אין וואלד.

מע האָט אָנגעהויבן אריינצוברענגען געווער און צו ווערבירן קעמפער. א קעמפער פון פ. פ. אָ. האָט געקענט זיין בלויז א גוט אויסגעפרווטער יוגנטלעכער, פאר וועמען עס איז אָרעוו זיין פארטיי. דער שטאב האָט ארויסגעגעבן א קאמפס-רעגלאמענט פאר די ערשטע קעמפער:

די אָרגאניזאציע איז געבויט אף דורכויס מיליטערישע פרינציפן.

דער קלענסטער קאמפ-איינס איז א פינפטל. עס הייסט: פיר קעמפער און א גרופן-קאָמאנדיר. פיר גרופן שאפן אן אָפטייל מיט אן אָפטייל-קאָמאנדיר בעראָש. די גאנצע אָרגאניזאציע איז פאנאנדערגעטיילט אין צוויי באטאליאָנען.

די ערשטע גרופן-קאָמאנדירן זיינען געווען: עדעק באָראקס (דער שפעטערדיקער אָרגאניזירער פון פ. פ. אָ. אין ביאליסטאָק, ווו ער איז געפאלן אין קאמף) און ייצכאָק מאצקעוויטש (געפאלן באם דורכרייסן זיך מיט געווער דורכן דער געטאָ). בערעך גאָלדשטיין, סאָניע מאדייסקער און שמועל קאפלינסקי זיינען פון די ערשטע אָפטייל-קאָמאנדירן. אבע קאָוונער און יויסעף גלאזמאן — באטאליאָן-קאָמאנדירן.

עס האָבן זיך אויסגעפורעמט בא דער אָרגאניזאציע באזונדערע קאמפס-גרופן: גראנאטן-ווארפער, דיווערסאנטן, מינען-לייגער, קוילן-ווארפלער און אן אויסשפיר-גרופע. אין קאמפס-רעגלאמענט איז געזאָגט געוואָרן וועגן מאָביליזאציע פון די פארטיזאנער אין דער צייט פון א פלוצלינגדיקער סאקאָנע. עס זיינען באשטימט געוואָרן די האנדלונג-אויפאנים, בייס געסטאפאָ וועט אָנפאלן. דער רעגלאמענט האָט אופגעקלערט די יעסוידעס פון א קאמף אין געטאָ. אין א באזונדערן פאראגראף איז פאָרמולירט געוואָרן די אופגאבע פון דעם יידישן דיווערסאנט. יעדער קעמפער איז מעכויעוו אָפצוגעבן זיין קאָמאנדיר א באריכט וועגן דער טעגלעכער סאבאָטאזש- און דיווערסיע-טוונג

אין די דײַטשישע אונטערנעמונגען, וווּ ער איז געצוווּנגען צו אר-בעטן.

דער פּאראָל „ליזע רופט" (ליזע — דער נאָמען פון א געפאלענער

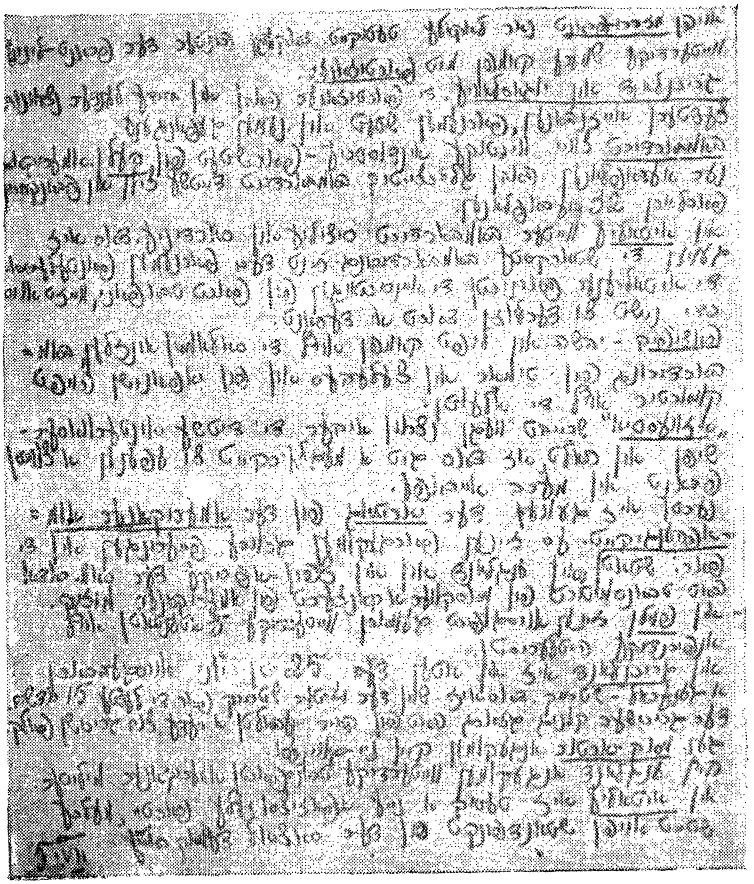

א פּאָליטישער ביולעטען פונעם געהיימען געטאָ-ראדיאָ.

העלדין) איז דער סיגנאל פון טייקעפדיקער מאָביליזירונג. דערהערנ-דיק דעם רוף, דארף יעדער קעמפער זיך שטעלן אפן אָנגעמערקטן פּאָסטן און מיטרייסן די אומאָרגאניזירטע אײַנוווינער אין דעם בא-שטימטן פונקט. קעדיי די באזונדערע קאמפּס-גרופּן זאָלן זיך דער-

קענענ אינ דער צײַט פונ דעמ אופשטאנד, איז צוגעגרייט געוואָרנ באזונדערע אָפּצייכנס: רויטע דרײַעקיקע בלעכלעכ.

* * *

קעדיי ניט צו זײַנ אָפּגעריסנ פונ דער וועלט, האָט די פּארטיזאנער-אָרגאניזאציע אינ געטאָ, אפ קארמעליטנ 3, אינסטאלירט א געהיימענ ראדיאָ-אפּאראט. יעדער אָוונט האָט מענ געדרוקט אונ צעטיילט פאר די פּארטיזאנער א פּאָליטישנ ביולעטענ. די פּארטיזאנער, שלנגענדיק די ווערטער פונ ביולעטענ, זײַנענ באפליגלט געוואָרנ מיט מוט אונ גווורע. אינ דער זעלבער הייל איז אויכ געמאכט געוואָרנ א פּרווו אופצושטעלנ א טראנסליר-סטאנציע אפ צו דערציילנ דער וועלט וועגנ די דײַטשישע רעציכעס.

געווער

באָרעכ גאָלדשטיינ — דאָס איז דער נאָמענ פונ דעמ, וואָס האָט אינ געטאָ ארײַנגעטראָגנ פאר דער אָרגאניזאציע דעמ ערשטנ פּיסטויל. עס איז געווענ סאָפ יאנואר 1942. באָרעכנ האָט מענ צוגלײַכ מיט אכציק יידנ אוועקגעשלעפּט אפ צוואנגס-ארבעט אינ דײַטשישנ אמוניציע-לאגער בורבישאָק. אונטער א שטארקער שמירע פונ עסעס האָט ער געשלעפּט באָמבעס אונ געלאָדעוועט וואגאָנעס. מיטיק-צײַט פלעגט מענ א האלב שאָ רוענ. די יידישע ארבעטער פלעגנ דאנ אומבאמערקט פאר דער וואכ דורכקריכנ דורכ די דראָטענע צוימענ אונ אײַנקויפנ בא די ארומיקע פויערימ עסנווארג אפ ארײַנצושמוגלענ אינ געטאָ. באָרעכ האָט געזוכט עפּעס אנדערש — געווער אונ קוילנ פאר דער אָרגאניזאציע. עס איז אימ אײַנגעפאלנ א פּלאנ: ער האָט זיכ ארומגעוויקלט די לינקע האנט מיט א טוכ, קלוימערשט זי איז געשוואָלנ, אונ צוויי טעג אזוי געגאנגענ צו דער ארבעט — די זשאנדארמענ באמ געטאָ-טויער אונ די עסעס אינ בורבישאָק זאָל זיכ עס וואָרפנ אינ די אויגנ. אפנ דריטנ טאָג, ווענ זײַנע מיטארבעטער האָבנ זיכ ארומגעוויקלט מיט א „קאָמפּרעס" מעל, האָט באָרעכ ארײַנגעבונדנ אינ זײַנ „געשוואָלענער" האנט א פּיסטאָלעט, וועלכנ ער האָט געהאט ארויסגעגאנוועט פונ א בונקער, אונ האָט אזוי אוועקגעשפּאנט צו דער געטאָ. באמ טויער האָט דעמלט גראָד קאָנטראָלירט דער „מײַסטער" — א ספּעציעלער טאפּער פונ געסטאפּאָ, וואָס זײַנ אופגאבע איז צו ארעסטירנ יעדערנ פאר וועלנ ארײַנטראָגנ דורכנ טויער עסנווארג.

דער מײַסטער האָט א שפרונג געטאָנ אפ באָרעכנ אונ גענומענ אימ באטאפנ, נישטערנ זײַנע קליידער. ווענ ער האָט זיכ אָנגערירט אָנ באָרעכס „געשוואָלענער" האנט, האָט באָרעכ אָנגעהויבנ צו שרײַענ פונ ווייטעק. דער מײַסטער האָט מער ניט געזוכט.

פונ דעמלט גייט ניט אריבער קיינ טאָג, אז גאָלדשטיינ זאָל ניט ארײַנבראָנג קיינ געווער.

אינ מעשעכ פונ גאָר א קורצער צײַט האָבנ די קעמפער פונ דער פ. פ. אָ. מיט גרויס מעסירעסנעפעש ארויסגעטראָגנ פונ דײַטשישע בונקערס אונ פארפלאָמבירטע וואגאָנעס: פינפ קוילנווארפערס, פופציק גראנאטנ, ארומ דרײַסיק רעוואָלווערנ, עטלעכע ביקסנ אונ טויזנטער קוילנ.

כאָטש דאָס דורכטראָגנ געווער דורכנ באוואכטנ טויער איז געווענ ריזיקאליש פארנ טרעגער אונ פאר דער געטאָ, האָט מענ דאָכ מיט אלערליי שפיצלעכ זיכ געגעבנ אנ אייצע: דאָס געווער איז ארײַנגעשווומענ אומבאמערקט: אונטער א טאָפל-דעק פונ א קעסל מיט געצײַג, אינ פארבאָרגענע קעשענעס, אינ א לאבנ ברויט, אינ אנ אָרנ פאר מייכימ, וואָס פלעגט ארויספאָרנ מיט א מעס אונ ארײַנפאָרנ מיט א ביקס.

אינ מײַ 1942 האָט דער אָפטייל-קאָמאנדיר שמועל קאפלינסקי, צוזאמענ מיטנ קעמפער מאטעס לעווינ, זיכ אָנגעטאָנ אינ קליידער ווי שטאָטישע קאנאליזאציע-ארבעטער, ארײַנ אינ שטאָט-פארוואלטונג אונ ארויסגעגאנוועט די רויטע סיגנאל-צייכנס, וואָס מע שטעלט אפ די וועגנ. אינמיטנ סטעפנ-גאס, קעגנ באוואכטנ טויער, האָבנ זיי אופגעשטעלט די רויטע סיגנאלנ אונ אָפגעהאלטנ די באוועגונג. דעמלט האָט קאפלינסקי אופגעהויבנ די קאנאליזאציע-דעק אונ צוויי צוזאמענגעקלעפטע מולטערנ, אָנגעלאָדענע מיט געווער, ארײַנגעשטויסנ אינ קאנאל. אינ דער זעלבער נאכט האָבנ עטלעכע אונדזערע יונגענ, דורכ א געהיימער עפענונג פונ כפאָקאָינס ווארשטאט אינ געטאָ, זיכ אראָפגעלאָזט אינ די קאנאלנ, דערגרייכט סטעפנ-גאס אונטער דער ערד אונ אפ א טאטשקע ארײַנגעפירט דורכנ קאנאל דאָס געווער.

צו פערציק גראנאטנ, וואָס האָבנ ניט געהאט קיינ צינדערס, האָט דער זעלבער קאפלינסקי אליינ אויסגעארבעט אינ געטאָ אויסגעצייכנטע צינדערס. אָנהייב סענטיאבער 1943 האָט מענ די גראנאטנ אויסגענוצט קעגנ די דײַטשנ.

עס האָט זיכ אײַנגעגעבנ אונטערצוקויפנ די זשאנדארמענ באמ טויער. פאר צענ טויזנט רובל זײַנענ זיי מאסקימ געווענ ארײַנצו-

לאָזנ אינ געטאָ קאַרטאָפל און זאַלצ פאַר דער הונגעריקער באַפעל-קערונג. אָנשטאָט זאַלצ האָבנ די ברידער הירש און לייבל גאָרדאָנ אַרײַנגעבראַכט א זאַק פולווער. פונ דעמ דאָזיקנ אופרײַס-שטאָפ האָט מענ שפּעטער צוגעגרייט די ערשטע דיווערסיע. אויכ אכט הונדערט גראַנאַטנ האָט מענ אַליינ אויסגעאַרבעט פונ עלעקטרישע לעמפלעכ, אויסנוצנדיק צו דעמ געבראַכטנ שטאָפ.

העלדישקײַט האָט אויכ אַרויסגעוויזנ ישׂראָעל פילאָווסקי, דער פּאַרטיזאַנער פונ גרופּע 3, ערשטער באַטאַליאָנ. בא א באַקאַנטנ שוס-טער אפ ליפּוווקע פלעגט ער אײַנהאַנדלענ געווער. איינמאָל, ווענ דער קעמפער האָט זיכ אַרומגעפּאַנצערט דאָס לײַב מיט פּיסטוילנ, האָבנ צענדליקער געסטאַפּאָווצעס זיכ אַרײַנגעריסנ אינ דער דירע. פילאָווסקי האָט זיכ אָבער ניט פאַרלאָרנ. ער האָט אויסגעבראָכנ א שויב און צוזאַמענ מיטנ געווער אַנטלאָפנ אינ געטאָ.

ניט ווינציקער ווי פּאַרנ דרויסנ האָבנ די קעמפער זיכ געמוזט היטנ אינ געטאָ גופא. דער ברייטער אוילעמ האָט וועגנ דער פ. פ. אָ. ניט געוווּסט און האָט ניט געטאָרט וויסנ. ווער ווייס, וואָס פאַרא טיפנ עס האָבנ אַרומגעוווימלט אינ געטאָ. באַטאָג האָט זיכ ניט גע-מערקט קיינ סימענ. נאָר באַנאַכט, ווענ די באַוועגונג אינ געטאָ פלעגט ווערנ אָפּגעהאַקט, פלעגט זיכ אָנהייבנ די באַוועגונג פונ געווער.

אינ אונטערערד, אונטער פּאָדלאָגעס, אינ היילנ, אינ קונציק קאָנסט-רויִרטע פּוסטע קלעצער האָבנ זיכ געפונענ די אַרסענאַלנ פונ פ. פ. אָ. ווי א סימענ פונ אײַנפאַלערישקײַט איז קעדײַ צו דערמאָנענ די עמערס מיט די טאָפּלטע דעקנ, ווו עס זײַנענ געלעגנ פּיסטוילנ. די עמערס זײַנענ פול געווענ מיט וואַסער און זײַנענ געשטאַנענ פאַר אַלעמענ אינ די אויגנ אפ סטראַשונ-גאַס 12 אינ דער פאָלקס-קיכ.

אינ די היילנ אפ קאַרמעליטנ 3, אינ די קעלערנ אפ דײַטשישע 31 און אינ דער ביבליאָטעק „מעפיצע-האַסקאָלע" אפ סטראַשונ-גאַס 6 פלעגנ פאָרקומענ מיליטערישע צוגרייטונגענ פאַר באַזונדערע גרופּנ. די לעקציעס האָבנ געפירט אינסטרוקטאָרנ, וואָס אינ צווישנצײַט האָבנ זיי אַליינ שטודירט און פאַרפולקומט זייער מיליטערישע קענטעניש. וויטענבערג, וואָס אַליינ האָט ער אינ מיליטער ניט געדינט, איז אינ-גיכנ געוואָרנ אנ אויסגעצייכנטער מיליטערמאַנ, האָט זיכ גוט פאַר-שטאַנענ אפ קאָלעריי געווער און פלעגט האַלטנ פאַר די קאָמאַנדירנ לעקציעס וועגנ דער סטראַטעגיע פונ פ. פ. אָ. ביים אַנ אָנפאַל אפ דער געטאָ.

זאלמענ טיקטינ

ער האָט געהערט צו דער ליטעראַרישער סעקציע פונ „יוגנט-קלוב“. מיט א גרופּע יוגנטלעכע, מערסטנטייל שילער פונ דער מיטל-שול אינ געטאָ, האָב איכ געלערנט ליטעראַטור. אינ יענער צייט האָבנ מיר געגרייט אינ געטאָ א ליטעראַרישע פײַערונג.

דער זעכצניעריקער זאלמענ טיקטינ, וואָס האָט פארלאָרנ זײַנ טאַטע-מאַמע בייס דער ערשטער פּראָוואָקאַציע, האָט אַרויסגעוויזנ גרויס אינטערעס צו דער פײַערונג. פונ די בורבישקער בונקערס, ווו ער אַרבעט באַם אַריבערטראָגנ באַמבעס, האָט ער אַרײַנגעטראָגנ צו דער פײַערונג א בוקעט בלומענ. ער האָט זיי געטראָגנ באַהאַלטנ, ווײַל פארנ אַרײַנטראָגנ בלומענ באַקומט מענ צוואַנציק שמיץ.

די בלומענ זײַנענ ניט קיינ פּאָשעטע. זיי זײַנענ אויסגעוואַקסנ אויפנ קייווער פונ די צוויי ברידער גאָרדאָנ, וואָס א באָמבע האָט זיי צעריסנ אפּ שטיקער אינ א לאַגער מיט אַמוניציע, ווו זיי האָבנ געאַרבעט. פונעם אומרײַס איז פארטיליקט געוואָרנ דער לאַגער צוזאַמענ מיט די ברידער. דער אָבער-לייטענאַנט וואַגנער, דער אויפזעער און באַלעבאָס פונ בורבישאָק, האָט געמיינט, אַז דאָס איז א צופאַל — וועהאַראיע: די יידנ זײַנענ אומגעקומענ. טיקטינ ווייס אָבער אפּ זיכער, אַז דאָס איז ניט קיינ צופאַל, ווײַל איינער פונ די אומגעקומענע ברידער האָט אימ פארטרויט א סאָד, אַז ער האָט באַשלאָסנ אויפצורײַסנ א דײַטשישנ לאַגער מיט אַמוניציע — מעג דאָס אפילע אימ קאָסטנ דאָס לעבנ.

זאלמענ איז אַרומגעגאַנגענ צווישנ די קינדער, און זײַנ פּאָנעם האָט געשטראַלט. ניט בלויז צוליב די בלומענ אליינ איז ער געווענ צופרידנ: הײַנט האָט ער כוץ די בלומענ אַרײַנגעטראָגנ אינ געטאָ פאַר דער פאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע צוועלפ אויסגעצייכנטע גראַנאַטנ!

אַז טיקטינ איז אַנ אייגענער, א פאַרטיזאַנער, האָב איכ געוווּסט. ער איז דער סאַמע יינגסטער צווישנ די כאַווײרים. אַז ער איז א מײַדים אינ אַרויסגאַנוועג געווער, האָבנ אויכ אַנדערע געוווּסט, נאָר אַז דער זעכצניעריקער האָט פאַרטראַכט א פּלאַנ אויפצורײַסנ דעמ ביניענ פונ געסטאַפּאָ — דאָס האָט ווינציק ווער געוווּסט. זאלמענ האָט דאָס מיר איינמאָל דערציילט, ווענ מיר זײַנענ געגאַנגענ צוזאַמענ פונ א ליטעראַרישנ קרײַז.

ער האָט מיר גענוי דערציילט וועגנ זײַנ גרויסנ פּלאַנ. אויפנ הויפ, ווו עס געפינט זיכ די געסטאַפּאָ, אַרבעטנ יידנ. אַרײַנקומענ אַהינ איז גאָר ניט שווער. ער וועט זיכ צונויפריידנ מיט א יידנ, זײַנעמ

א באקאנטן, וואָס ארבעט אפן הויף באם טראָגן שטיינער, און צו-
זאמען וועלן זיי אופרייסן דעם ביניען.

— איר פארשטייט, סוצקעווער, סארא קלאפ דאָס וועט דערלאנ-
גען. די גאָרע שטאָט וועט זיך געבן א טרייסל!

איך האָב געראטן זאלמענען, אז אפ דער אייגענער האנט זאָל
ער ניט דערוועגן זיך אזא זאך צו טאָן. ער געהערט צו דער אָרגאניזא-
ציע, עס מוז זיין א דיסציפלין. זאָל ער איבערגעבן זיינע פלענער
דעם שטאב. טיקטין האָט זיך פאר מיר מודיע געווען, אז ער האָט
שוין געבעטן א דערלויבעניש, און דער שטאב האָט עס דערווייל
אָפגעוואָרפן; געהייסן אים זיין געהיט און אפ דער אייגענער האנט
גאָרניט מאכן. אָבער ער קען זיך ניט בארויקן. ער איז גרייט אפילע
ארויסצוטרעטן פון דער אָרגאניזאציע, אבי דאָס זייניקע אויסצופירן.

דאָס יינגל האָט געפיבערט. איך האָב געשפירט: עס וועט געשען
מיט אים אן אומגליק. איך האָב אים געוואָרנט, ער זאָל ניט זיין
היציק. מע דארף שטארק אפ דער וואך זיין באם קריגן די גראנאטן,
ווייל מע שטעלט אין סאקאָנע די צוואנציק טויזנט פארבליבענע
יידן.

אפ מאָרגן, ווי אַלע טאָג, גייט ער אוועק צו דער ארבעט. ווידער
האָט מען געשלעפט די באָמבעס. דער אָבער-לייטענאנט וואגנער, דער
באלעבאָס איבער בורבישאָק, האָט באפוילן די יידן אריבערצופירן אן
אמוניציע-לאגער אפ אנטאָקאָל. עס דארף קומען אפ אן אינספעקציע
א פאָלקאָווניק, ווייל אים וואגנער איבערראשן מיט זיין אופטו: באווייזן
אים, אין וויפל וויטע פונקטן עס איז צוגעגרייט אמוניציע. וואגנער
איז א כיטרער דייטש. ער ווייס דעם וועג ווי צו פארטומלען די
פאָלקאָווניקעס. זיין איינציקער ציל — מע זאָל אים ניט שיקן אפן
פראָנט.

אין אָוונט, פארן אהיים גיין, האָט טיקטין באמערקט, אז אפ
די רעלסן איז אָנגעקומען א וואגאָן. אויב א וואגאָן האָט זיך
אָפגעשטעלט, איז א סימען, אז דאָרט איז פאראן אמוניציע. טיקטין
האָט זיך אָפגעזונדערט פון דער מאכנע, און שטיל, אומגעזען פון
קיינעם, זיך צוגעגאנוועט צום וואגאָן. ער האָט מיט די ציינער אי-
בערגעביסן די פלאָמבע, ארייַן אין וואגאָן און זיך גענומען ארום-
קוקן. קיין גראנאטן זיינען הײַנט ניטאָ. בלויז צינדערס און קוילנ-
לענטןס. נאָר אויך דאָס איז וויכטיק. קיין ליידיקער וועט ער פון
וואגאָן ניט ארויס. ער האָט זיך ארומגעבונדן אונטער די הויזן מיט
א שטריק און זיך גענומען אָנלאָדן. א פול אָנגעלאָדענער איז ער ארויס

צוריק, באוויזנ נאָכ צו פּאַרמאַכנ די טיר פונעם וואַגאָנ און אַרײַנ־בער צו א דערבײַיִקנ וועלדל, נאָר דאָ האָט אימ באַמערקט דער פּי־ראָטעכניקער מיקאַלאַוסקאַס. ער האָט געעפנט א פײַער, פאַרווונדעט זאַלמענענ, און עלפ באַוואָפנטע כײַעס האָבנ זיכ א וואָרפ געטאָנ אפנ יינגל.

מע האָט זאַלמענענ אַרײַנגעוואָרפנ אינ קאַרצער. וואַגנער האָט אָנגעקלונגענ אינ געסטאַפּאָ. אַלע יידישע אַרבעטער האָט ער דערווײַל געהאַלטנ אונטער דער וואַכ אפנ אַנטקעגנדיקנ פּלאַץ. פּלוצעמ האָבנ די יידנ דערזענ: דער קאַרצער, ווו עס איז געזעסנ טיקטינ, האָט זיכ אופגעריסנ, און זאַלמענ איז אַרויסגעשפּרונגענ, געשווינד זיכ אַרײַנ־געריסנ צווישנ די דערבײַיִקע קוסטעס און פונ דאָרט זיכ פאַרנומענ צו די באַנ-ליניעס. געטראָפנ פונ זיבנ קוילנ, איז ער געפאַלנ אינ גראָז.

עס איז געקומענ קיטעל. דערזענ, אז טיקטינ לעבט נאָכ, האָט אימ קיטעל אַרײַנגענומענ אינ זײַנ אַווטאָ און אַוועקגעפירט אינ טורמע־שפּיטאָל. יעדער טאָג פלעגט אימ קיטעל באַשטאַטנ מיט א וויזיט, ברענגענ אימ גוטע זאַכנ, שאָקאָלאַד און פרעגנ דערבײַ, פאַר ווענ ער האָט געגאַנוועט די געווער־טײלנ. טיקטינ האָט זיכ ניט צוגערירט צו די בלוטיקע מאַטאָנעס, ניט געענטפערט קײנ וואָרט אפ קיטעלס אַלע פרעגענישנ. א שוועסטער, וואָס האָט געאַרבעט אינ דעמ שפּי־טאָל, האָט אונדז שפּעטער דערצײלט, אז ווענ קיטעל איז שטאַרק צוגעשטאַנענ, זאַלמענ זאָל זאָגנ דעמ עמעס, פאַר ווענ ער האָט געגאַנוועט די צינדערס פונ די גראַנאַטנ, האָט דער זעכצניעריקער געענטפערט:

— איכ האָב זיי געגאַנוועט פאַר אײַכ! ווײַל איר האָט דערמאָרדעט מײַנע עלטערנ!

פאַרבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט

אפנ וועג ווילנע—ווילײקע, בא דער באַנ-סטאַנציע ווילנער קאָלאָניע, געפינט זיכ דער בענעדיקטינער מאָנאַכטיר, אַרומגערינגלט מיט א בעטאָנענעמ פּאַרקאַן. פונ קראָקע זײַנענ אַהינ געקומענ זיבנ מאָנאַשקעס און זיכ דאָרט באַזעצט. אינ דעמ דאָזיקנ מאָנאַכטיר האָט זיכ פריער געהאַט אויסבאַהאַלטנ דער שטאַב-ביטגליד אבע קאָוונער, נאָכ דעמ, ווי אימ האָט זיכ אײַנגעגעבנ צו אַנטלויפנ פונ טויט. די מאָנאַשקע-מוטער,

אָדער ווי מע האָט זי דאָרט גערופנ מאַטקאַ פשיאָריסיאַ, האָט אימ אַרײַנגענומענ אינ אַ באַזונדערנ כיידערל אונ דאָרט אויסגעהיט.

די מוטער, אַ פרוי פונ אַ יאָר פינפ אונ דרײַסיק, איז אינ דער יוגנט געווענ אַ סאָציאַליסטנ. זי האָט געענדיקט דעמ אוניווערסיטעט אינ קראָקע. צוליב אַ טראַגישער פערזענלעכער איבערלעבונג האָט זי אַלצ איבערגעלאָזנ אונ אוועק אינ מאָנאַכטיר אונ איז דאָ די מוטער פונ זיבנ שוועסטער.

ווענ די רויטע אַרמיי איז אָפגעטראָטנ פונ ווילנע, האָט זי בא זיכ אינ צעלע אויסבאַהאַלטנ אַ פאַרוווּנדעטנ רויטאַרמייער אונ איז ניט אָפגעגאַנגענ פונ אימ, ביז ער האָט זיכ אויסגעהיילט.

אַכוצ קאָוונערנ האָט זי שפעטער געהאַט אַרײַנגענומענ אינ מאָנאַכטיר נאָכ ייִדנ: קאָוונערס ברודער מיכאָעל (אַ קאָמאַנדיר פונ מיניאָרנ-גרופע. געפאַלנ אינ קאַמפ אינ די קאַזיאַנער וועלדער), די 23-יעריקע טײַבל געלבוימ (אומגעקומענ בײַס אַנ אויסשפיר-דינסט פונ געטאָ צו אַ פאַרטיזאַנישער באַזע). אַהער פלעגט אויכ קומענ עדעק באָראַקס, איינער פונ די שפעטערדיקע אָרגאַניזאַטאָרנ פונעמ געטאָ-אופשטאַנד אינ ביאַליסטאָק.

זייער אָפט פלעגט די געגנט אופציטערנ פונ רעוויזיעס. אינ קריטישע מאָמענטנ פלעגט די מוטער אָנטאָנ די מענער אינ מאָנאַשקע-קליידער אונ אַזויאַרומ זיי אויסבאַהאַלטנ.

אינ זאָט דעמ מאָנאַכטיר האָבנ די דערמאָנטע כאַווײרימ זיכ אופגערעדט וועגנ שאַפנ אַ ווידערשטאַנד-גרופע אינ געטאָ. אינ דער נאַכט פונ ניטל 1941 איז וויטקע קעמפנער געקומענ פונ געטאָ אינ מאָנאַסטיר אונ געמאָלדנ, אַז די פאַרזאַמלונג איז אָרגאַניזירט. דעמאָלט איז די גרופע מאָנאַסטיר-ייִדנ אוועק אינ געטאָ אונ שוינ דאָרט געבליבנ.

אינ אַ פאָר טעג אַרומ האָט די מוטער געבראַכט קאָוונערנ אַפ אַנ אָפגערעדטנ אָרט פיר גראַנאַטנ פונ אַ באַזונדער קאָנסטרוקציע. זיי זײַנענ ביידע אַרײַנ אינ דעמ הויפ אַפ טראָקער 11, אונ די מוטער האָט באַוויזנ קאָוונערנ, וויאַזוי מע באַנוצט זיכ מיט די ספעציעלע גראַנאַטנ. די דאָזיקע גראַנאַטנ זײַנענ געווענ די ערשטע אינ געטאָ.

באַמ באַגעגענענ זיכ האָט די מוטער געזאָגט:

— איכ וויל קומענ צו אײַכ אינ געטאָ קעמפנ אונ פאַלנ מיט אײַכ צוזאַמענ. אײַער קאַמפ איז אַ הייליקער. איר זײַט נאָבעלע מענטשנ. אונ כאָטש דו ביסט אַ מאַרקסיסט, אויסגעטאָנ פונ רעליגיע,

האָסטו דאָך א געטאָ, א גרויסן געטאָ. און איצטער ביסטו נעענטער צו אים ווי איך, זאָל ער אייך העלפן!

אין א צייט ארום, ווען די מוטער האָט זיך דערוווּסט, אז אין געטאָ עקזיסטירט שוין א קאמפס-אָרגאניזאציע, איז זי געקומען צום טויער און געוואָלט אריינגיין. זי האָט אָנגעטאָן אף זיך א לאטע און באוויזן די זשאנדארמען א פאלשן שיין. די טויער-פּאָליציי האָט אָבער דערקענט, אז זי איז ניט קיין יידישע, און עס האָט זיך איר קוים איינגעגעבן זיך ארויסצודרייען פון ארעסט.

שפּעטער איז די מוטער געוואָרן די פארבינדלערן צווישן די פּארטיזאנער אין געטאָ און דער פּוילישער אומלעגאלער אָרגאניזאציע. עס האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אז די מענטשן, מיט וועלכע די מוטער האָט אונדז פארבונדן, זיינען פון דער גרופּע „ניעפּאָדלעגלאָשטש" („אומאָפּהענגיקייט"), און זיי האָבן אונדז אָפּגעזאָגט צו געבן געווער. פון דעמאָלט אָן האָט די מוטער אליין צוגעשטעלט געווער פאר דער געטאָ.

ניט־יידן — פּארטיזאנער פון געטאָ

צו דער פּ. פּ. אָ. האָבן געהערט און אקטיוו מיטגעהאָלפן א גאנצע ריי ניט־יידן.

אירענע אדאמאָוויטש, וואָס האָט גוט געקענט יידיש און העברייש, האָט כאדאָשים־לאנג צוגעשטעלט געווער די יידן אין ווארשע. אין מארט 1942 איז זי לויטן אויפטראָג פון א דעמאָקראטישער סקויטן־אָרגאניזאציע געקומען קיין ווילנע און איז צוויי וואָכן אָפּגעווען אין געטאָ. זי האָט געוווינט אף סטראשון־גאס 12. אירענע אדאמאָוויטש האָט אונדז געהאָלפן מיט אלץ, וואָס עס איז נאָר מעגלעך. לויטן אויפטראָג פון אונדזער שטאב איז זי אוועקגעפאָרן קיין קאָוונע און שאוול, כדי צו גרינדן אויך דאָרט אזוינע ענלעכע אָרגאניזאציעס אף צו שטעלן א ווידערשטאנד.

יאדזיא דודזיעץ, אויך פון די פּוילישע דעמאָקראטישע קרייזן, האָט א לענגערע צייט זיך געפונען אין געטאָ און האָט געמאכט פּוילישע און ליטווישע דאָקומענטן פאר די קעמפער פון פּ. פּ. אָ. בא איר אין שטוב, הינטערן שטאָט, האָט זי שטענדיק אויסבאהאלטן יידן. שפּעטער שוין, ווען אונדזער אָרגאניזאציע איז אריבער אין וואלד, איז בא איר אין שטוב געווען דער טרעפּ־פּונקט, וווהין עס פלעגן קומען די פּארטיזאנישע שלוכים.

א לאנגע צײַט האָט געווינט אין געטאָ און געהערט צו דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע דער רוס וואַנקאָ. ער איז אַרײַנגעטראָטן אין דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און איז שפּעטער געוואָרן א פאַרבינדלער צווישן דעם פּאַרטיזאַנער-שטאַב אין וואַלד און דער פּאַרטיי אין שטאָט.

דער 16-יעריקער יאַנעק געפינט זיך דאָ פון ערשטן טאָג. ער איז געבאָרן אין יאַטקעווער גאַס און רעדט יידיש ווי א וואַסער. ווען עס איז אויסגעבראָכן די מילכאָמע, איז ער צוזאַמען מיט זיינע צוויי יידישע כאַווײרים אַנטלאָפן פון שטאָט. לעבן מינסק האָט אים געטראָפן א שפּליטער פון א באָמבע. אויך א יידישער כאַווער איז געוואָרן פאַרווונדעט. האָבן זיך אַלע דרײַ אומגעקערט קיין ווילנע, אַרײַנגעקומען אין געטאָ און געטראָגן געלע לאַטעס.

אין דער „נאַכט פון געלע שײַנען" האָט מען יאַנעקן געכאַפּט, אים געפירט אין פּאָנאַר מיט הונדערטער אַנדערע. לעבן די ווײַסע סלופּעס אין פּאָהולאַנקע האָט זיך אים אײַנגעגעבן צו אַנטלויפן. א כוידעש האָט ער זיך געדרייט אין שטאָט, ניט אויפגעהערט בענקען נאָך זיינע יידישע כאַווײרים: „ווער ווייס, צי זיי לעבן? און אויב יע, זוכן זיי דאָך אים". און יאַנעק האָט זיך אומגעקערט אין געטאָ.

פון זײַנע צוויי כאַווײרים האָט ער געפונען בלויז איינעם — זאַלמען טיקטין. דאָ האָבן זיי געלעבט צוזאַמען ווי ברידער, און זיי האָבן ביידע געהערט צו די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ.

די פּאַראַשוטיסטן פון ביאַלאָוואַקע

אין פעווראַל 1942 האָט אונדזער פאַרבינדלער אין ביאַלאָוואַקע הערש ראָזאַנאָוויטש געמאָלדן דעם שטאַב, אַז אין די כקאַרבוטשאַנער וועלדער, ניט ווײַט פון ביאַלאָוואַקע, האָט זיך אַראָפּגעלאָזט א גרופּע סאָוועטישע פּאַראַשוטיסטן. עס איז געווען דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פון פּאַרטיזאַנער אין אונדזער געגנט.

דער שטאַב פון פ. פּ. אָ. האָט באַשלאָסן זיך צו פאַרבינדן מיט די פּאַרטיזאַנער. דער קאָמאַנדיר איציק וויטענבערג איז אַליין אַוועק אין ביאַלאָוואַקע, אויסגעפונען אין וואַלד די פּאַראַשוטיסטן און האָט אָנגעבונדן מיט זיי א קאָנטאַקט. דאָס זײַנען געווען די פּיאָנערן פון דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג אין ליטע. זייערע נעמען זײַנען: מאַרגיס, אַלקסניס, טשיבוריס, מויסענקאָ, דער ראַדיכט טימאָוסקאַס און זאַלעסקי (דער לעצטער איז אומגעקומען אין שלאַכט באַם אַרײַנגיין אין ווילנע).

פונ זיי האָט וויטענבערג באקומענ די פאָרמעלע באשטעטיקונג פונ דער קאָמוניסטישער אָרגאניזאציע אינ געטאָ. איציק וויטענבערג, בערל שערעשניעווסקי אונ כיענע באָראָווסקי זיינענ באשטימט געוואָרנ פארנ ווילנער שטאָטישנ פארטיי-קאָמיטעט מיטנ רעכט ארייַנצונעמענ נייע מיטגלידער. דער קאָמיטעט האָט געהאט די אופגאבע צו אָרגאניזירנ די פארטיי-ארבעט אינ שטאָט.

זיי האָבנ אויכ אָנערקענט די פארטיזאנער-אָרגאניזאציע אינ געטאָ ווי א טייל פונ דער אלגעמיינער ליטווישער פארטיזאנישער באוועגונג. דערמיט האָט דער סעקרעטאר פונ דעמ שטאָטישנ קאָמיטעט בערל שערעשניעווסקי זיכ פארבונדנ מיט דעמ ווייַסרוס קאָראבליקאָוו, מיטנ באקאנטנ פארטיי-טוער יאנ פשעוואלסקי, אונ זיי האָבנ אָנגעהויבנ שאפנ פארטיי-גרופנ אינ שטאָט, ווי אויכ באזונדערע פארטיזאנישע גרופנ אינ פארשיידענע פאבריקנ. דער הויפט-ציל פונ די פארטיזאנישע גרופנ איז געווענ: סאבאָטאזש אינ די דייַטשישע אונטערנעמונגענ.

ווענ עס זיינענ פארפעסטיקט געוואָרנ ביידע פארטיי-גרופנ אינ געטאָ אונ אינ שטאָט, איז געבילדעט געוואָרנ א נייער פארטיי-קאָמיטעט אינ ווילנע. אינ אימ זיינענ אריינ: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאר פונ דעמ שטאָטישנ קאָמיטעט), איציק וויטענבערג (קאָמאנדיר פונ פ. פ. אָ.), סאָניע מאדייסקער (פאראנטוואָרטלעכע אָרגאניזאטאָרנ פונ קאָמסאָמאָל אינ ווילנע), מאקאר קאָראבליקאָוו (אָרגאניזאטאָר פונ די שטאָטישע קויכעס) אונ יאנ פשעוואלסקי (אגיטאציע).

דער שטאָטישער קאָמיטעט האָט זיכ שטארק פארנומענ מיטנ אגיטירנ קעגנ דער צוואנגס-מאָביליזירונג אונ גערופנ די באפעלקערונג אוועקצוגייענ אינ וואלד. עס ווערנ אויכ אופגעהויבנ די פראגנ וועגנ באוואָפנטע קויכעס אינ שטאָט אונ אינ געטאָ. אונטער דער אָנפירונג פונ שורקע מאזיטש איז געשאפנ געוואָרנ צווישנ די באנ-ארבעטער א גרופע דיווערסאנטנ, וואָס האָט זיכ פארנומענ מיטנ צעשרויפנ באנ-רעלסנ אונ געבנ קעסיידערדיקע ידיעות די פארטיזאנער וועגנ דער באוועגונג פונ די באנענ.

סאבאָטאזש אונ דיווערסיע

זומער 1942. די דייַטשנ האָבנ אָנגעהויבנ אנ אָפענזיווע. אפנ בורבישקער באנ-אָפצווייג זיינענ פארלאָדנ געווענ טאנקענ. ציזאק [illegible]רזטנער האָט קאָנסטרויִרט כעמישע מינ[illegible]-אפאראטנ אונ זיי ביגנייווע

אריַנגעלייגט אין די בענזין־רעזערוואַרן פון 14 טאַנקען. אין אכט שאָ ארום, ווען די טאַנקען האָבן זיך גערוקט צום פראָנט, האָבן זיי זיך אָנגעצונדן און פאַרברענט געוואָרן.

דער זעלבער גאָלדשטיין, וואָס האָט געהאַט אין געטאָ אריַינגע־טראָגן דעם ערשטן קוילנוואַרפער, האָט אין אמוניציע־לאַגער בורבי־שאַק קאַליע געמאַכט הונדערט פינף און פערציק זעניט־אַפּאַראַטן. באַ נײַנציק קוילנוואַרפער, פאַרלאָדענע צום פראָנט, האָט ער אַרויסגענומען די שלעסער־בעקלעך.

ווען די דײַטשן פלעגן באַפוילן ייִדן אופצוריַיסן אלטע באָמבעס, פלעגן די פאַרטיזאַנער ארונטערלייגן אונטער די אלטע באָמבעס נײַעם דײַטשישן וואָפן, און דאָס פלעגט אופגעריסן ווערן צוזאַמען מיט די באָמבעס.

אין א פרילינג־טאָג 1943 האָט א נײַ־אָנגעקומענער דײַטשישער רעזערוו־סאָלדאַט אומפאָרזיכטיק מאַניפּולירט מיט א גראַנאַט, ניט קענענדיק זײַן מעכאַניזם. צו דעם צעטומלטן דײַטש איז צוגעגאַנגען דער אינזשעניר ראַטנער און קאַלט א זאָג געטאָן: „גיב א וואָרף דעם גראַנאַט אין יענער ריכטונג, אַניט ווערסטו צעריסן" (ראַטנער האָט באַוווּסטזיניק אָנגעוויזן דעם דײַטש א ריכטונג פון א מאַסקירטער אמוניציע־שאָפע). און ווען דער דײַטש האָט א וואָרף געטאָן אהין דעם גראַנאַט, האָט זיך דערהערט א געוואַלדיקער אופרײַס. אָנדערהאַלבן מיליאָן ביקסן־קוילן זײַנען אוועק מיטן רויך. דעם דײַטש האָט מען שפּעטער דערשאָסן.

אין „דויטשע דינסטשטעלע" האָט געאַרבעט טעווקע גאַלפּערן. פירנדיק די פּאָסט פון אמט צום באַן, האָט ער צעריסן און פאַר־ברענט טויזנטער בריוו און וויכטיקע מיליטערישע פּאַקעטן. דײַטשישע שפּײַז־פּאַקעטן פלעגט ער אריַינטראָגן אין געטאָ און צעטיילן זיי פאַר די הונגעריקע. צום יאָרטאָג פון פ. פּ. אָ. האָט גאַלפּערן אַרויס־געשלעפּט פון א וואַליזע בא א דײַטשישן אָפיצער א רעוואָלווער און געבראַכט אים א מאַטאָנע דער אָרגאַניזאַציע.

וואַזגעל און גלעזער האָבן אזוי לאַנג אויסגעדרייט שרויפלעך פון אבטאָמאָבילן, ביז זיי האָבן געפאַטערט די מאַשינעס.

אין „פלאַג־באָטס" האָט געאַרבעט דער 17־יעריקער לייב דיסטעל, א קעמפער פון דער 33־טער גרופע. א שלאָסער, האָט ער זיך גיך אויסגעלערנט צו פאַרשטיין אף זעניט־האַרמאַטן, וואָס פלעגן דאָרט ווערן אופגעשטעלט. פון אפּרעל 1942 ביז יול האָט ער קאַליע גע־מאַכט דרײַ און פערציק שלעסער פון זעניט־האַרמאַטן.

דורכ דער ווילנער באַנ-סטאַנציע האָבנ זיכ באַוועגט אָנ א שיר עשעלאָנענ מיט מיליטער. אינ סאַמע ברענ פונ דער דײַטשישער זומער-אָפענזיווע אינ 1942 האָט זיכ יִצכאָק מאַצקעוויטש מיט פאַלשע דאָקומענטנ פונ א טאָטער ארײַנגעקומענ ארבעטנ אפנ באַנ. ער פלעגט נאָטירנ פינקטלעכ די באַוועגונג פונ די מיליטער-צוגנ און ראַפּאָרטירנ אינ פאַרטיזאַנישנ שטאַב.

דער דײַטשישער הויפּטמאַנ פונעמ „אויטאָמאָבילנ-פּאַרק“ האָט ניט געקאָנט פאַרשטיינ, וויאַזוי עס רינענ אויס גאַנצע ציסטערנעס מיט בענזינ.[1] דער שטאַב פונ פ. פ. אָ. האָט געהאַט דאָרט נײַנ ארבעטער, איבערגעגעבענע דער פאַרטיזאַנישער באַוועגונג.

אינ בעזדאַנ, 40 קילאָמעטער פונ ווילנע, באַמ ארויסבאַקומענ טאָרפ, איז געווענ א קאָנצענטראַציע-לאַגער פאַר מענער און פרויענ פונ געטאָ. דאָרט האָבנ געארבעט די דרײַ יוגנטלעכע: איצקאָוויטש, קופּערבערג און ווײַנשטיינ — קעמפער פונ פ. פ. אָ. פונ דאָרטנ האָבנ זיי געמאָלדנ דעמ שטאַב, אַז זיי האָבנ פאַרטראַכט א פּלאַנ פאַנאַנדערצווײַסנ די באַנ-רעלסנ. זיי האָבנ געפרעגט א דערלויבעניש. דער שטאַב האָט אַוועקגעשיקט דעמ קעמפער הירש לעווינ דאָס צו אָרגאַניזירנ. דעמ 20-טנ פעוורואַל 1942 האָבנ די פיר יוגנטלעכע צענומענ מיט א שרויפ-שליסל הונדערט מעטער רעלסנ אפנ וועג ווילנע—איגנאַלינע, ניט ווײַט פונ בעזדאַנ.

איינער פונ די טיכטיקסטע שעדיקער איז געווענ זעליק גאָלדבערג, געוועזענער אינסטרוקטאָר פונ ווילנער יִדישנ טעכניקומ. באַמ ארבעטנ ווי אַנ אינזשעניער אינ די מיליטערישע ווארשטאַטנ אפנ אעראָדראָמ אינ פּאָרובאַנעק האָט ער אינ פופציק אעראָפּלאַנענ, וואָס זײַנענ געבראַכט געוואָרנ צומ פאַריכטנ, ארויסגעדרייט זייערע וויכטיקסטע טיילנ און דורכגעבויערט די בענזינ-רעזערוואַרנ.

אפ דער קאָנטע פונ פ.פ.אָ. דאַרפ מענ אויכ צורעכענענ די צוויי סרייפעס אינ פעלצ-פאַבריק „קײַליס“ און אינ בענזינ-לאַגער בענזינוּוקע. אינ „קײַליס“ האָבנ די יִדישע ארבעטער זיכ אופגערעדט מיט זייערע פוילישע און ליטווישע כאַווײרימ און האָבנ צוזאַמענ אינ יאַנוואַר 1942 אונטערגעצונדנ דעמ רעכטנ פליגל פונ דער פאַבריק, ווו צו יענער צײַט האָט זיכ געפונענ זעכציק טויזנט אויסגעפּאַרטיקטע פעלצנ, וואָס די דײַטשנ האָבנ זיכ געגרייט איבערצושיקנ צומ פראָנט פאַר די סאָלדאַטנ. עס איז פאַרברענט געוואָרנ ביז איינ פעלצ. דאָס פײַער האָט אויכ ארומגעכאַפּט דעמ אנדערנ טייל פונ פאַבריק און צעשעדיקט די מאַשינענ.

אינ בענזינוװוקע האָט דער קעמפער פרידמאנ איבערגעקערט דאָס נאפט-לעמפל בא דעמ װעכטער אינ דער װאכ-בויד. דער װעכטער האָט דאנ געדרעמלט. ער האָט זיכ אופגעכאפט, װענ דאָס ביידל האָט געברענט. איידער מע האָט באװיזנ אײַנצולעשנ די סרייפע, האָט דאָס פײַער זיכ אריבערגעכאפט אפ די פעסלעכ מיט בענזינ. עס האָבנ זיכ אופגעריסנ דרײַ הונדערט פעסער מיט בענזינ. מאכמעס די סרייפע איז אויסגעבראָכנ בא דעמ װעכטער אינ בויד, איז דער געכטאפאָ ניט אײַנגעפאלנ, אז דאָס איז א דיװערסיע.

אדאנק דער אגיטאציע פונ פ. פ. אָ. איז געפירט געװאָרנ א סיסטעמאטישער סאבאָטאזש אינ אלע דײַטשישע אונטערנעמונגענ, װוּ יידנ האָבנ געארבעט. יעדער ייד, צי ער געהערט צו דער אָרגאניזאציע אָדער ניינ, האָט געהאלטנ פאר זײַנ כויװ צו ברענגענ שאָדנ.

אכוץ דעמ סיסטעמאטישנ ארויסבאקומענ געװער אינ די דײַטשישע אונטערנעמונגענ, האָט די אָרגאניזאציע זיכ גענייטיקט אינ געלט-מיטלענ צו קויפנ װאָפנ. מיר האָבנ זיכ געשטעלט פאר א ציל אינ מעשעכ פונ א האלבנ כוידעש באקומענ א האלבנ מיליאָנ רובל.

די פערטע גרופע מיטנ גרופנ-קאָמאנדיר מאצקעװיטש האָבנ דורכגעפירט א ריזיקאלישנ פלאנ. די קעמפער פלעגנ זיכ טאָג-טעגלעכ ארײַנקלײַבנ אינ דעמ דײַטשישנ באקלייד-אמט אונ מיט דער הילפ פונ דער קעמפערנ טאָליע זשאבינסקי, װעלכע האָט דאָרט געארבעט, ארויסטראָגנ פעק מיט דײַטשישע שינעלנ, קאראקולנע מאנטלענ, פוטערס אונ װאָגנװײַז דאָס אװעקפירנ צו א פויער, װאָס האָט זיכ אונטערגענומענ די זאכנ צו פארקויפנ. אפ אזא אויפנ האָט די גרופע אופגעזאמלט פערציק טויזנט רובל.

דער דרוקער קאָװאלסקי איז געקומענ צומ שטאב מיט א טשיקאװנ אײַנפאל: ער װעט אָפדרוקנ פאלשע ברויט-קארטנ, אונ עס װעט זײַנ א גרויסער רעװעכ. דעמ פלאנ האָט מענ דורכגעפירט. א ספעציעלע גרופע האָט זיכ פארנומענ מיט אויסקויפנ פראָדוקטנ אפ די פאלשע ברויט-קארטנ. די פראָדוקטנ האָט מענ אינ געטאָ פארקויפט, אונ עס איז געװענ א האכנאָסע פונ הונדערט טויזנט רובל.

דאָדיק װידוצקי האָט ארויסבאקומענ אינ א דײַטשישער קאָנטאָר א געלט-פאקעט פונ 35 טויזנט רובל אונ עס אָפגעגעבנ דער אָרגאניזאציע. ס'איז אויכ געהיימ געזאמלט געװאָרנ געלט בא דער באפעלקערונג. ניט פרעגנדיק אפ װאָס, האָבנ געטאָ-יידנ ארײַנגעטראָגנ טויזנטער. עס איז אויכ געװענ א פארמעסט צװישנ די גרופנ, װער װעמענ עס װעט אריבערשטײַגנ אינ אופזאמלענ געלט. די קעמפער האָבנ אָפגע-

געבנ ווערט-זאכנ — לעצטע אָנדענקענ נאָכ זייערע פארשניטענע עלטערנ, ווי זייגערס, רינגלעכ, בראַסלעטנ, אאַוו. דער קעמפער ראַטקינ האָט אָפגעגעבנ דאָס זייגערל פונ זײַנ פרוי, וועלכע מע האָט אָקאָרשט דערשאָסנ. דערבײַ האָט ער געזאָגט: „די נעקאָמע איז מיר טײַערער פאר דעם לעצטנ אָנדענק!" איכ אליינ האָב אָפגעגעבנ איינ פאָנד פונ קויפנ געווער דעם איינציקנ אָנדענק פונ מײַנ דערמאָרדעטער מאמענ: איר כאסענע-רינג, וואָס זי האָט מיר אָפגעגעבנ א טאָג פאר דער עקזעקוציע.

דער ברענ אינ דער זאמל-ארבעט איז געווענ אזוי שטארק, אז אָנשטאָט א האלבנ מיליאָנ איז אינ קאסע פונ דער אָרגאניזאציע ארײַנ א מיליאָנ רובל.

הילפ פאר קריגס-געפאנגענע
אונ מישפּאָכעס פונ סאָוועטישע קאָמאנדירנ

אינ ווילנע זײַנענ געווענ צוויי גרויסע לאגערנ פאר סאָוועטישע קריגס-געפאנגענע אונ מישפּאָכעס פונ סאָוועטישע קאָמאנדירנ: אינ די „ביליקע הײַזער" אפ סובאָטש 37 (איידער דאָרט איז געוואָרנ דער יידישער לאגער ה. ק. פּ.) אונ אינ דער זנטאָקאָלער טורמע. די יידנ, וואָס האָבנ ניט ווײַט געארבעט, האָבנ מיט אלערליי מיטלענ זיכ באמיט צו העלפנ די געפאנגענע, כאָטש דער דײַטשישער געזעצ האָט געזאָגט: ווענ א ייד רעדט מיט א געפאנגענעמ, ווערנביידע דערשאָסנ.

אינ די ערשטע כאדאָשימ, ווענ מע איז זאט געוואָרנ מיט יידיש בלוט, האָבנ זיכ אָנגעהויבנ די עקזעקוציעס איבער טויזנטער קריגס-געפאנגענע. צו די רוסישע איז מענ געווענ ניט בעסער ווי צו די יידנ. איכ האָב געזענ אמאָל א בילד, וואָס עס איז ניט מעגלעכ צו פארגעסנ. א בייזער פראָסטיקער טאָג. לעבנ די באנ-רעלסנ בא דער אײַזערנער בריק ליגט אינ שניי א קופע פונ דרײַ הונדערט קריגס-געפאנגענע — באָרוועסע מיט צעפראָרענע הענט אונ פיס, פארפײַניקטע פונ הונגער. זיי ליגנ אָנגעוואָרפנ איינער אפנ צווייטנ. פיל זײַנענ שוינ טויט. אנדערע צאפלענ זיכ, קוימ וואָס זיי אָטעמענ. אנטקעגנ זיי שטייט א דיקער, רויט-פּנעמדיקער דײַטש אונ פרעסט אזוי צולאָכעסדיק א קישקע ווורשט.

אינ די דײַטשישע ווארשטאטנ פלעגט מענ ברענגענ אפ צוואנגס-ארבעט די קריגס-געפאנגענע. א סאַכ פונ זיי האָבנ זיכ

באמיט צו אנטלויפנ. דער פארטיזאנער־שטאב אינ געטאָ האָט באשטימט א ספּעציעלע גרופּע קעמפער צו באזאָרגנ די געפאנגענע מיט גע־העריקע דאָקומענטנ, מיט ציווילע קליידער און זיי אָנווייזנ א ריכ־טונג, וויאזוי אוועקצוגיינ צו די פארטיזאנער. לעמאָשל, די קעמפער פעלדמאנ און בלומע מארקאָוויטש (געפאלנ אינ די שלאכטנ באמ באפרייענ ווילנע) האָבנ געהאָלפנ אכט קריגס־געפאנגענע מיטנ קאפּיטאנ סעריאָזשינ בעראָש, באזאָרגט זיי מיט אלדאָס נייטיקס און זיי אריבערגעשיקט אינ די וועלדער ארומ לידע.

אינ די „ביליקע הייזער"

אינ די „ביליקע הייזער" אפ סובאָטש־גאס 37 האָבנ אמאָל גע־ווינט א טויזנט ייִדנ. מיט א פּאָר טעג פארנ ארייַנטרייַבנ די ייִדנ אינ געטאָ האָבנ די דייַטשנ ארומגערינגלט די צוויי מויערנ און דערמאָרדעט זייערע אייַנוווינער. דאָס אָרט פונ די דערמאָרדעטע איז גלייַכ פארפולט געוואָרנ מיט די פרויענ און קינדער פונ סאָוועטישע קאָמאנדירנ און רויטארמייער.

עס איז געווענ אינ די גרויסע פרעסט, ווענ היטלערנ האָט מענ געטריבנ פונ מאָסקווע. די ייִדנ, וואָס האָבנ געארבעט ארומ באנ, פלעגנ ברענגענ יעדער אָוונט נייַס, וויפל עשעלאָנענ מיט „עפל" — ס'הייסט פארפרוירענע דייַטשנ — זייַנענ אָנגעקומענ פונ פראָנט.

די דייַטשנ אינ ווילנע און אינ גאנצ ליטע האָבנ באשלאָסנ צו העלפנ זייערע פארפראָרענע קאָלעגנ. איבער דער שטאָט איז דערקלערט געוואָרנ א פרייַוויליקע באשטייַערונג פאר דער דייַטשישער ארמיי. די אייַנוווינער דארפנ ברענגענ אינ די דייַטשישע קאָמיסאריאטנ וואַרעמע קליידער, שיכ, וואָליקעס, פעלצנ, פוטערס, קאָלדרעס — אלצ, וואָס קענ נאָר דערוואַרעמענ די צעפראָרענע היטלעריסטנ. אינ דער מעל־דונג, אונטערגעשריבנ פונעמ דייַטשישנ איבערקאָמיסאר פאָנ רענטעלנ, איז צומ סאָפ געזאָגט געוואָרנ: ווער עס וועט זיכ פרייַוויליק בא־שטייַערנ, וועט באקומענ א קוויטאנציע, אז ער איז אנ ערלעכער בירגער. די באשטייַערונג איז כאל געווענ אויכ פאר דער געטאָ. די באפעלקערונג האָט אָבער ניט געוואָלט העלפנ אירע פארקנעכטער. זייַנענ די דייַטשנ געוואָרנ „קליגער". זיי פלעגנ פארהאלטנ יעדער מאנ און פרוי אפ די גאסנ, אראָפּציענ די קליידער פונ זיי און אָפּלאָזנ זיי נאקעטע. כוץ דעמ האָט מענ געמאכט איבערנ שטאָט רעוויזיעס, און וואָס נאָר מע האָט געפונענ — איז געוואָרנ קאָנפיסקירט.

צומ סאָרטירנ, פּאקנ אונ צונויפּברענגענ די קליידער האָט מענ ארויסגענומענ יידנ פונ געטאָ. צווישנ זיי בינ איכ אויכ געווענ.

איינמאָל, פאָרנדיק אפ אנ אווטאָ, פול געלאָדנ מיט פעלצנ אונ וואָליקעס, האָב איכ דערהערט פונ א מיטפאָרנדיקנ כאווער די ליד פונ די „ביליקע הײַזער". דער כאווער האָט דערציילט, אז די פרויענ אונ קינדער, וואָס געפינענ זיכ אינ די „ביליקע הײַזער", גייענ אויס פונ הונגער, ווערנ פארפרוירנ פונ קעלט.

— פונוואנענ ווייסטו דאָס? — האָט אימ א פרעג געטאָנ דער יונגטלעכער רודאשעווסקי, וואָס איז צוזאמענ מיט אונדז געפאָרנ אינ אווטאָ.

— איכ אַליינ בינ ניט לאנג דאָרטנ געווענ. זיכ ארײַנגעקליבנ דורכ די דראָטענע פארצוימונגענ אונ אפילע געגעכטיקט אינ לאגער. איכ האָב דער ערשטער ארויסגעטראָגנ די ליד.

עס האָט זיכ ארויסגעוויזנ אָט וואָס: גערשקע (אזוי איז דער נאָמענ פונ דעמ זינגער) האָט זיכ דערוווסט, אז אינ דעמ לאגער פונ די רוסישע געפינט זיכ זײַנער א כאווער, א זונ פונ א געפאלענעמ רויטארמייער. גערשקע איז אהינ אוועק אונ געבראכט פארנ כאווער ברויט. דער כאווער האָט אימ איבערגעגעבנ די ליד. גערשקע האָט זי ארײַנגעבראכט אינ געטאָ, אונ אלע זינגענ זי.

דער אווטאָ האָט זיכ אָפּגעשטעלט אפ פּאָפּלאוועס, לעבנ דער דעזינפעקציע. מיר האָבנ געדארפט דאָרטנ אריבערטראָגנ די אָנגעריבטע סכוירע. באמ אריבערטראָגנ די פעק איז אונדז אײַנגעפאלנ א געדאנק: אָנשטאָט שלעפּנ די סכוירע פאר דײַטשנ—בעסער עס אריבערטראָגנ אינ די „ביליקע הײַזער" פאר די נאקעטע אונ הונגעריקע קינדער אונ פרויענ.

דורכ די ארומגעצוימטע דראָטנ פונ די „ביליקע הײַזער" גאנווענענ זיכ אָפּט ארויס צעניערדיקע קינדער, זיי גייענ איבער די נאָענטסטע שטיבער אונ בעטלענ ברויט. אויכ דאָ, ווו מיר טראָגנ איצט די פעלצנ, דרייענ זיכ די יאטלעכ. מיט זיי דארפ מענ זיכ פארבינדנ. איכ האָב צוגערופנ א האלב-באָרוועס יאטל אונ אימ געזאָגט, ער זאָל מאָרגנ צוזאמענ מיט זײַנע כאווײרימ זיכ ארויסגאנווענענ פונ לאגער אונ אָפּווארטנ אונדזער אווטאָ אפ ארופ סובאָטש-גאס, לעבנ מערקל. דאָרטנ וועלנ מיר אינ אָוונט פארבײַפאָרנ מיטנ זעלבנ אווטאָ אונ פאר זיי ארײַפווארפנ, וואָס נאָר עס וועט זיכ לאָזנ. דער בעווערמאנ האָט פארשטאנענ.

אפֿ מאָרגן האָבן אונדז אָפּגעוואַרט בא א צען יאַטלעך. מיר האָבן אַראָפּגעוואָרפֿן פּעלצן, וועש און וואַליקעס, שאַלן, סוועטערס, שיך און א זאַק מיט עסנווארג. דאָס עסנווארג האָבן מיר געקויפֿט אפֿן וועג בא א פּויער פֿאַר א קאַראַקולנעם מאַנטל.

דער דײַטש, וואָס איז געזעסן מיטן שאָפֿער באַם רול און האָט אונדז געהיט, מיר זאָלן ניט גאַנווענען, האָט גאָרניט באַמערקט. דער שאָפֿער האָט יאָ געוווּסט. אזויווי זײַן וועכטער, דער דײַטש, האָט זיך ניט אָריענטירט אין די ווילנער גאַסן, האָט דער שאָפֿער געפֿירט די מאַשין דורך הינטער-גאַסן און, קומענדיק אפֿ סובאָטש-גאַס, צום באַשטימטן אָרט, האָט ער בעקיוון פֿאַרפּאַמעלעכט דעם גאַנג פֿונעם אווטאָ, קעדיי מיר זאָלן באַוויַיזן אַראָפּצוּוואַרפֿן די פּעק. די יאַטלעך האָבן פֿלינק אופגעכאַפּט אונדזערע מאַטאָנעס, זיי פֿאַרשאָטן מיט שניי, קיינער זאָל ניט באַמערקן, און באַנאַכט אַרײַנגעשמוגלט צו זייערע מאַמעס.

אַזוי האָבן מיר איבערגעכאַזערט א וואָך נאָכאַנאַנד. די געפֿאַנגענע האָבן אָפּגעלעבט. מיר האָבן פֿון זיי באַקומען א בריוול. דאָרט איז געווען געשריבן: „מיר געדענקען, און ווען עס וועט קומען די צײַט, וועלן מיר דערציילן אונדזער היימלאַנד, אַז אין ווילנע, אין 1942, האָבן די פֿאַרקנעכטע און פֿאַרפּײַניקטע יידן פֿון געטאָ ניט פֿאַרלאָרן זייערע מענטשלעכע געפֿילן. בײַם פֿאַרן ריידן מיט א ניט-יידן האָט געקומט טויט-שטראָף, האָבן זיי אײַנגעשטעלט זייערע לעבנס און געראַטעוועט פֿון הונגער און פֿראָסט אויך מענטשן אַנדערע — קאָרבאָנעס פֿונעם זעלבן רעזשים".

דער רוף צו אַנדערע יידישע יישוווים

ווען די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איז שוין געווען פֿאַרוואָרצלט, איז באַשלאָסן געוואָרן אַריבערצושיקן אונדזערע שעלוכים אין אַנדערע יידישע שטעט, קעדיי העלפֿן אויך דאָרט צו אָרגאַניזירן דעם ווידערשטאַנד. אין ביאַליסטאָק איז געווען א געטאָ מיט 40 טויזנט יידן. אין וואַרשע—מיט א האַלבן מיליאָן. די ביאַליסטאָקער האָבן ניט געגלייבט אין די שכיטעס אין ווילנע. די וואַרשעווער זײַנען געווען זיכער, אַז א האַלבן מיליאָן קען מען ניט פֿאַרטיליקן.

אין פֿעברואַר 1942 האָט זיך אײַנגעגעבן צו פֿאַרבינדן זיך מיטן טשעכ יוזעף שמידט, וואָס איז געווען מאָביליזירט אין דער דײַטשישער אַרמיי. אין זײַן אייגענעם אווטאָ, אָן געצאָלט, האָט ער אוועקגעפֿירט קיין ביאַליסטאָק און וואַרשע אונדזערע דרײַ מיטגלידער: עדעק באָראַקס, יויסעף קאַמעגער און סאַלאָמאָן ענטין. זיי זײַנען

דאָס געווענ די, וואָס האָבנ דערציילט אינ ביאַליסטאָק אונ וואַרשע וועגנ די שכיטעס אַפ די ליטווישע ייִדנ. זיי האָבנ אויכ דערציילט וועגנ פּאָנאַר.

ווענ עדעק באָראַקס איז צוריקגעקומענ קיינ ווילנע אונ איבערגעגעבנ, מיט וואָס פאַר אַנ אומגלויבנ מע האָט אופגענומענ דעמ עמעס וועגנ כורבנ, האָט דער שטאַב פונ פ. פּ. אָ. באַשלאָסנ צו איבערצייגנ וואַרשע אונ ביאַליסטאָק מיט רייעס. עס איז אָפּגעדרוקט געוואָרנ א ספּעציעלער אופרופ צו אַלע ייִדנ אונטער דער דייטשישער אָקופּאַציע. דער אופרופ האָט דערציילט מיט אַלע גענויקייטנ וועגנ דער סיסטעמאַטישער פאַרטיליקונג פונ די ייִדנ אינ ליטע אונ ווייסרוסלאַנד.

„דער גורל פונ אַלע ייִדנ, אונטער דער היטלערישער אָקופּאַציע, — האָט זיכ געזאָגט אינ אופרופ, — איז אַלגעמיינע אויסראָטונג, ניט געקוקט אַפ קיינ שום ווירטשאַפטלעכע אינטערעסנ.

ברידער! רייסט אַראָפּ די איינריידענישנ, אַז אונדז קענ ראַטעווענ ווירטשאַפטלעכע נויטווענדיקייט. וואַרפט אַוועק די האָפענונג, אַז צוליב ווירטשאַפטלעכע סיבעס וועלנ די דייטשנ ניט וועלנ פאַרטיליקנ די 40 טויזנט ייִדנ אינ ביאַליסטאָק אונ א פּשיטע שוינ דעמ האַלבנ מיליאָנ אינ וואַרשע. די אויסראָטונג פונ די ייִדנ איז א צענטראַלע אַקציע. זי איז ניט אָפּהענגיק פונ קיינ שום לאָקאַלע אָרגאַנענ. די דייטשנ אינ גראָדנע, ביאַליסטאָק אונ וואַרשע, קעדיי צו האָבנ אַרבעט אונ ניט גיינ אָפּנ פראָנט, קענענ פאַרציִענ דעמ קיִעמ פונ געטאָ אַפ א קורצער צייט. די אויסראָטונג איז אָבער א סיסטעמאַטישער פּראָצעס, וואָס פריִער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפנ אַלעמענ, דאָ הערשט די פּאָליטישע פּראָגראַמ איבער אַלע ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרנ. ווו ס'איז נאָר דאָ א ייִדישער ייִשעוו אונטער היטלערנ — וועט זיינ א פּאָנאַר!

ייִדנ! אָרגאַניזירט זיכ! נעמט זיכ צומ געווער!

ייִדנ! צומ ווידערשטאַנד!

די פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אינ ווילנער געטאָ".

די צוויי שוועסטער סאָרע אונ רייזל זילבער האָבנ דעמ אופרופ איבערגעפירט אינ ביאַליסטאָק אונ וואַרשע, ער איז צעטיילט געוואָרנ צווישנ די מיטגלידער פונ באַזונדערע פּאַרטייענ. דאָס מאָל האָט ער אַלעמענ געעפנט די אויגנ.

צוריקפאָרנדיק, זיינענ די שוועסטער זילבער פאַרכאַפּט געוואָרנ דורכ געסטאַפּאָ לעבנ מאַלקינ, אונ דאָרט האָט מענ זיי אינ טויט־פאַבריק בניידנ פאַרפייניקט.

נאָך זיי איז אין וואַרשע אוועקגעפֿאָרן די יונגע לערערן כײַע גראָסמאַן. דאָרט האָט זי זיך פֿאַרבונדן מיט א שאָליעך פֿון פּ. פּ. ר. (פּאָלסקאַ פּאַרטיאַ ראַבאָטניטשאַ). אין דער זעלבער צײַט איז פֿון ווילנע אַרויסגעפֿירן עדעק באַראַקס אין ביאַליסטאָקער געטאָ. עס איז אויך געקומען קיין ביאַליסטאָק פֿון וואַרשע כײַע גראָסמאַן, און צוזאַמען האָבן זיי דאָרט געשאַפֿן די אָרגאַניזאַציע „צום קאַמף מיטן דײַטשישן אָקופּאַנט“. שפּעטער האָט זיך זיי אײַנגעגעבן אָנצובינדן א קאָנטאַקט מיט א נאָענטער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין וואַלד.

* * *

אָנהייב 1942 האָט ד״ר וואָלף, דער געביטסקאָמיסאַר פֿון ווילנער געגנט, זיך פֿאַרמאָכטן אַף די לעצט געבליבענע יידן פֿון דער פּראָווינץ. מיטן אויסרייד צו פֿאַרהיטן די יידן פֿון פּאַרטיזאַנישע אָנפֿאַלן זײַנען אין אָשמענע קאָנצענטרירט געוואָרן די יידן פֿון די אַרומיקע שטעטלעך: סאָל, מיכאַלישאָק, סוויר אא.

קעדיי צו באַרויקן די קאָנצענטרירטע יידן, איז געקומען געסטאַפּאָ און אַרויסגעגעבן אַרבעט־שײַנען. פּ. פּ. אָ. האָט אַרויסגעשיקט קיין אָשמענע די קעמפֿערן ליזע מאַגון צו אָרגאַניזירן גרופּן אוועקצוגיין אין וואַלד.

די אָשמענער געטאָ איז געווען אַרומגערינגלט דורך פּאָליציי. ליזע האָט זיך אָבער אַרײַנבאַקומען אין געטאָ. דאָרט האָט זי אַגיטירט: יידן! מע וועט אײַך פֿירן צום טויט! די אַרבעט־שײַנען זײַנען צום פֿאַרנאַרן, אַנטלויפֿט! און זי האָט אָרגאַניזירט באַוואָפֿנטע גרופּן, וואָס זײַנען אַוועק אין די וועלדער.

נאָכן צוריק־קער פֿון אָשמענע האָט ליזע אויסגעפֿירט נאָכאַנאַנדיקע אויפֿגאַבן אין שטאָט. איינמאָל האָט זי געדאַרפֿט רעגיסטרירן אידע פֿאַלשע דאָקומענטן. צו דעם ציל איז זי אוועק אין דײַטשישן פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט. נאָר דאָרט האָט מען זי דערקענט און אַרעסטירט. מע האָט זי געפּײַניקט א כוידעש. מיט אָנגעברענטע אײַזנס האָט מען איר געברענט דאָס לײַב, נאָר קיין וואָרט פֿון איר ניט אַרויסבאַקומען. פֿון טורמע האָט זי נאָך באַוויזן איבערצושיקן א בריוועל:

„איך ווייס גענוי, ווו איך האַלט אין דער וועלט. איך קען זיך אָבער ניט אײַנלעבן מיטן געדאַנק, אַז מיך וועט מען פֿירן אַף פּאָנאַר. איך בין רויק. איך גריס אַלע כאַווײרים. וואָס טוט זיך אין ביאַליסטאָק? זײַט שטאַרק. ליזע“.

הײליקנדיק ליזעס אָנדענק, האָבנ אירע כאוײרימ געקויפט אַפּ איר נאָמענ א רעוואָלווער. באָרעכ גאָלדשטײנ האָט צו אירע שלוישימ ארויסגעאנווערט בא די דײַטשנ אנ אווטאָמאט אונ געבראכט אינ געטאָ.

דער שטאב האָט באשטימט פארנ מאָביליזאציע-סיגנאל פונ פ. פ. אָ. דעמ לאָזונג „ליזע רופט"!

די געהײמע דרוקערײַ

עס איז אופ דער געדאנק זיכ אײַנצושאפנ א דרוקערײַ. צו יענער צײַט, אָנהײב 1942, איז נאָכ אינ שטאָט ניט געווענ קײנ ארויספאָרמירטע אינטערערדישע אנטיפאשיסטישע באוועגונג. די פוילישע נאציאָנאליסטישע אָרגאניזאציע מיט איר בלעטל „ניעפּאָדלעגלאָשטש" האָט ניט אופגעהערט צו אגיטירנ קעגנ ראטנפארבאנד אונ פארטיזאנער.

אינ פעווראל 1942 האָט דער שטאב פונ פ. פ. אָ. ארויסגעגעבנ א העקטאָגראפירטנ אופרופ צו דער שטאָטישער באפעלקערונג. מיר האָבנ פארשטאנענ, אז די זאכ פונ ווידערשטאנד איז ניט בלויז א יידישע. די שכיטעס איבער די יידנ זײַנענ בלויז דער אָנהײב פונ א סיסטעמאטישנ מאָרד-פראָצעס איבער די פעלקער פונ אײראָפּע.

אָט איז די איבערזעצונג פונ דעמ ערשטנ העקטאָגראפירטנ אופרופ, ארויסגעגעבנ פונ דער פ. פ. אָ. צו דער שטאָטישער באפעלקערונג:

„בירגער פונ אלע אָקופירטע געביטנ!

ס'בלוטיקט דער סוינע אַפּ אלע פראָנטנ.

אינ פײַער פונ דער רויטער ארמײ זײַנענ געוואָרנ אײַנגעטונקט די גרעסטע טײלנ פונ דעמ סוינעס רעזערוונ.

מיט טויט אונ אומקומ אָטעמענ די ארומגעצינגלטע דײַטשישע ארמײענ. צעשמעטערטע, ארויסגעשעפּטע, ניט פײיִק צומ קאמפ, ליגנ די דײַטשישע דיוויזיעס אַפּנ שלאכט-פעלד.

ס'האָט היטלער זײַנע כאיאָלעס געטריבנ אינ קאמפ, צוזאָגנדיק זײ אינ מעשעכ פונ פערצנ טעג צו זײַנ אינ מאָסקווע. פונ טעג זײַנענ געוואָרנ וואָכנ, פונ וואָכנ — כאדאָשימ. אונ ווענ ס'איז אריבער דער זומער, האָט ער געהײסנ ווארטנ אַפּ הארבסט. אונ ווענ אינ הארבסט האָבנ בלוטיק זיכ פארבראָכנ אלע פרוווונ דורכצוזעצנ די פארטײדיקונגס-קראפט פונ דער רויטער ארמײ, איז דער נײַער ציל געוואָרנ ווינטער. פאר די דײַטשנ איז אָבער דער ווינטער געווענ אנ אומגליק. מיליאָנענ דײַטשישע סאָלדאטנ זײַנענ געבליבנ אַפּנ שלאכט-פעלד, מאסנ מילכאָמע-מאטעריאל איז צעפּאטערט געוואָרנ פונ די נאָכיאָגנדיקע קלעפּ פונ דער רויטער ארמײ.

אף די פראָנטן איז ערגער פּרילינג.

מיליאָנען סאָוועטישע זעלנער שטייען אונטער געווער. די רויטע אַרמײ, אַ געשטאַרקטע מיט נײַעם מעכטיקן קריגס-מאַטעריאַל, גרייט צו אַ גוואַלדיקער אַטאַקע, וואָס וועט דערלאַנגען אַ טויט-קלאַפּ און פאַרוויסטן דעם סוינע.

בירגער פון אַלע אָקופּירטע געביטן!

דער סוינע, איז מוירע פאַר אַ ווידערשטאַנד, וויל אײַך אײַליק פּאַרטיליקן. ער דערשיסט אײַערע בעסטע זין. ער פירט אײַך קיין דײַטשלאַנד אין די הונדערטער, טויזנטער. אין וואַרשע, קאַליש, ווילנע, לעמבערג האָט שוין דער היטלער־טעראָר אומגעבראַכט האַמוינים.

לאָזט זיך ניט פירן ווי שאָף צום טויט. אַז דער סוינע זאָל באַדאַרפן אײַנברעכן דעם ווידערשטאַנד פון יעדער אײנציקן, וועט ער זײַן פּלאַן ניט באַוויזן דורכצופירן.

ס׳פאַלן פון אײַך טויזנטער פּאַסיווע קאָרבאָנעס, פרײַהײַט קעמפט מען אָבער אויס נאָר מיט אַקטיווע קאָרבאָנעס.

ווערט פּאַרטיזאַנער!

שטערט דעם סוינע אַף אַלע וועגן און שטעגן!

פירט דיווערסיע-אַרבעט!

צעשטערט וועגן, טראַנספּאָרטן, פאַבריקן, לאַגערן — לאָזט ניט רוען דעם סוינע!

אַ טויט די אָקופּאַנטן!

דער ניצאָכן פאַר אונדז!

פאַרבאַנד צו קעמפן מיטן דײַטשישן אָקופּאַנט
ווילנע, פעברואַר 1942".

אין אַלע פאַבריקן, אונטערנעמונגען אין שטאָט איז דאָס בלעטל פאַרשפּרייט געוואָרן. עס איז די אַרבעט פון די ייִדישע צוואַנגס-אַרבעטער. גייענדיק צו דער אַרבעט אונטער באַגלייטן פון שטורמיסטן, האָבן זיי דאָס פאַנאַנדערגעקלעפּט איבער גאַנצן שטאָט.

פיל געטאָ-קינדער, צעג- און צוועלפיעריקע, זײַנען געגאַנגען אַף צוואַנגס־אַרבעט אין שטאָט. די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע האָט ניט איין קינד פאַרטרויט וויכטיקע אויפגאַבן. און מיט וויפל באַוווסטזײַן, מיט וויפל מעסירעסנעפעש דאָס קליינוואַרג האָט דאָס דורכגעפירט! צענדליקער און הונדערטער פּראָקלאַמאַציעס זײַנען פאַרשפּרייט געוואָרן איבער דער שטאָט דורך אָט דער טײַערער כעוורע.

* * *

נאָכנ ערשטנ העקטאָגראַפירטנ אופרופ צו דער שטאָטישער באַפעלקע-רונג האָט זיכ איציק קאָוואַלסקי, א ווילנער דרוקער, געווענדט צום שטאַב מיט א דרייסטנ פּלאַנ — אופצושטעלנ א געהיימע דרוקעריי.

דער שטאַב איז אפ דעם פּלאַנ אײַנגעגאַנגענ. אינ יענער צײַט האָט זיכ אונדזער אָרגאַניזאַציע אַלצ מער אונ ענגער פאַרבונדנ מיט דער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אינ שטאָט, וואָס האָט גענומענ אופלעבנ אינ דער אונטערערד. דער פּלאַנ איז קאָנטאַקטירט געוואָרנ מיט דער פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע. אָט ווי עס דערציילט קאָוואַלסקי אַליינ וועגנ זײַנ ארויסגאַנווענענ די שריפט:

„מיט דער האַסקאָמע פונ אונדזער שטאַב האָב איכ זיכ ארײַנ-באַקומענ ארבעטנ אינ דער דײַטשישער מעלוכישער דרוקעריי. מאַכמעס דעם, וואָס דער מערסטער טייל ארבעטער האָבנ מיכ געקענט פונ פריִער, בינ איכ גיווער געווונענ אַלע שוועריקייטנ.

איכ הייב גלײַכ אָנ ארבעטנ פאַר אונדזער זאַכ. סאָניע מאַדייסקער האָט מיט מיר אָפּגערעדט, אז אפ מאָרגנ צוועלפ אזייגער, ווענ בא אונדז איז מיטיק אונ די דרוקעריי איז א האַלב שאָ אָפנ, וועט ווארטנ אפ מיר באַם טויער א מענטש, וועלכנ איכ דארפ איבערגעבנ אַלצ, וואָס איכ וועל ארויסבאַקומענ פאַר דער דרוקעריי. דער סימענ

אומלעגאַלע אַנטיפאַשיסטישע אויסגאַבעס אינ ווילנע בייס דער דײַטשישער אָקופּאַציע.

פונ דעמ מענטשנ דארפ זײַנ: מיטעלע הייכ, אינ ברילנ, מיט א שווארצנ מאנטל אונ א קאראקולנעמ קאָלנער אונ אינ האנט וועט ער האלטנ אנ אופגעדרייטע פוילישע צײַטונג „גאָניעצ צאָדזיענני".

פּינקטלעכ צו דער צײַט איז ער געקומענ. ער נעמט צו מײַנ „פּאַיאָק" אונ גייט זיכ ווײַטער. אינ געטאָ האָט מיר שוינ סאָניע אָפּגעגעבנ א גרוס, אז דער פּאקעט איז געבראכט געוואָרנ בעשאָלעמ אונ אז מאָרגנ וועלנ שוינ קומענ צוויי כאווײרימ, קעדיי צו נעמענ מער. אונ אזוי טאקע א וואָכ נאָכאנאנד פלעגנ בײדע צו מיר קומענ אינ דער אָפּגעמאכטער צײַט, אונ איכ פלעג זיי איבערגעבנ פארשיידענע פּעקלעכ שריפט אונ מאכשירימ. שפּעטער, עס זאָל ניט אויסקומענ פארדעכטיק, פלעגט קומענ איינער — דער, מיט וועלכנ איכ האָב געהאט די ערשטע באגעגעניש. זײַנ נאָמענ איז יאַנ פּשעוואלסקי — א דרייסטער פוילישער קאָמוניסט.

אונדזערע טעגלעכע טרעפונגענ האָבנ אָנגעהאלטנ איבער א כוידעש, ביז אפ שלאָס-גאס 15 איז פארטיק געוואָרנ א געהיימע דרוקערײַ מיט אלדאָס נייטיקס: פּאפּיר, פארב, שריפט, ראזמעס, שליס-מאטעריאלנ, אא. דאָס גאנווענענ אונ ארויסטראָגנ פונ פאבריק איז פאָרגעקומענ אזוי:

באַם פאנאנדערנעמענ די שוינ אָפּגעדרוקטע זאצנ פונ „גאָניעצ צאָדזיענני" קענ מענ צוקומענ צו אלע שריפטנ אונ מע האָט ניט

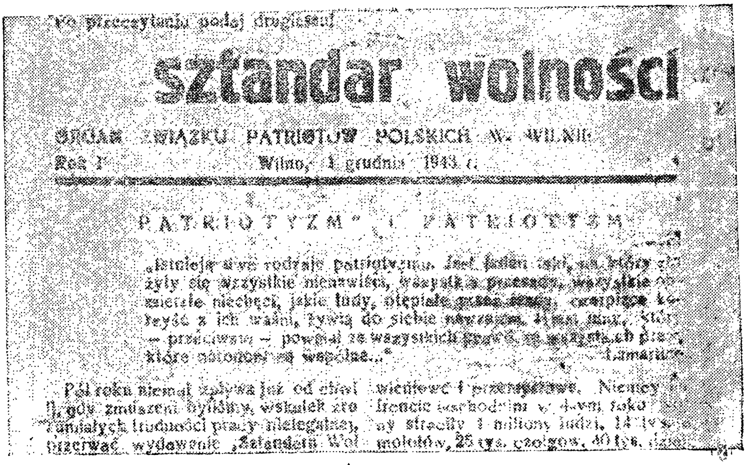
Po przeczytaniu podaj drugiemu!

szfandar wolności

ORGAN ZWIĄZKU PATRIOTÓW POLSKICH W WILNIE

Rok I   Wilno, 1 grudnia 1943 r.

„PATRIOTYZM" I PATRIOTYZM

„Istnieją dwa rodzaje patriotyzmu. Jest jeden taki, na który ... żyły się wszystkie nienawiści, ... niechęci, jakie ludy ... ze wszystkich ... które ... wspólne..."

Pół roku niemal ... od chwil ... Niemcy ...

די אנטיפאשיסטישע צײַטונג „שטאנדאר וואָלנאָשצי" (די פרײַהײַטס-פאָנ).

איבער זיכ קיינ באלעבאָס. באמ פאנאנדערנעמענ די שריפט פלעג איכ אויפקלייבנ אונ באהאלטנ דאָס, אינ וואָס מיר האָבנ זיכ גענייטיקט. איכ האָב זיכ געדארפט היטנ פאר דריי הונדערט אויגנ. מיינ טרעפ-צייט מיט יאנעקנ איז געווענ האלב פינפ פארנאכט, ווענ איכ פלעג גיינ צוריק אינ געטאָ.

איינמאָל רייד איכ מיט אימ אָפּ, ער זאָל מאָרגנ קומענ מיט א גרויסנ פאָרטפעל צונעמענ בא מיר א ראמ, א וואליק, א גראנקע אונ א ווערסטאק. איכ האָב דאָס אָפּגעלייגט אינ דרוקעריי אונ מוז דאָס אומבאדינגט צונעמענ.

די ראמ פאסעווע איכ איינ ארומ זיכ. אונ די איבעריקע זאכנ פארוויקל איכ אינ מאקולאטור ווי א פעקל. באמ טויער — אנ איבע-ראשונג. עס שטייט דער דירעקטאָר שקעמאס. ער פרעגט מיכ, וואָס איכ טראָג. איכ ענטפער אימ קאלט, אז מאקולאטור, ווייל איכ האָב ניט אינ געטאָ מיט וואָס צו הייצנ. דער דירעקטאָר האָט מיר געגלייבט. ארויס דורכנ טויער מיט א פויקנדיקנ הארצ, זוכ איכ יאנעקנ, אונ פונ יענעמ — ניט קיינ סימענ. איכ לויפ ארומ אינ סאָד צווישנ די ביימער, טאָמער פארשטעלט ער זיכ. דער מענטש איז ניטאָ.

דערווייל ווערט שפעט, אונ מער ווי ביז זעקס אזייגער טאָר א ייד זיכ ניט באווייזנ אינ די גאסנ. איכ באשליס צוריק אריינגיינ אינ דרוקעריי, באהאלטנ מיינ אָנלאָדונג אינ א מאלינע אונ אליינ אוועקגיינ אינ געטאָ. אָבער עס טוט זיכ ניט, ווי מע וויל. אינ הויפ פונ דרוקעריי שטייט נאָכ אלצ דער דירעקטאָר — ווענ אריינגיינ צוריק קענ ניט זיינ קיינ רייד. איכ מאכ האשיווויינו נאזאד, אונ אנ אָנגעלאָדענער מיט בליי אונ אייזנ, שפאנ איכ אוועק אינ געטאָ. אינמיטנ וועג — א קאטאסטראָפע. ס'האָט געפלאצט דער פא-סיק, אונ די שווערע ראמ ציט אראָפּ מיינע הויזנ. איכ גיי אונ פאריכט זיכ. דורכ דער מאנטל-קעשענע האלט איכ אונטער די ראמ. מיינ איינציקע האָפענונג — וואָס גיכער אינ געטאָ. מיט מאטערניש דערקראָכנ צו דער געטאָ, ערשט מורער רעווידירט באמ טויער. ווי צו גיינ צוריק האָב איכ ניט, ווייל ס'איז שוינ זעקס אזייגער. די ראמ מיט מיינע הויזנ ציִענ זיכ אלצ נידעריקער. איכ האָב באשטימט פאר יעדנ פרייז אויסצומיידנ דעמ קאָנטראָל. אונ ווענ מורער איז געווענ פארנומענ באמ שמייסנ א יידישע פרוי, האָב איכ זיכ אריינגעדרייט אינ געטאָ...

מיינ לאָדונג האָב איכ אָפּגעגעבנ סאָניענ מיט בערלענ, אונ זיי

האָבנ דאָס אַפ מאָרגנ איבערגעגעבנ יאַנעג, וועלכער האָט שוינ ניט געטאָרט צו מיר קומענ, ווײַל מע האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט.

אויסגעשטאַט פולשטענדיק די דרוקערײַ אינ שטאָט, בינ איכ צוגעטראָטנ צו קאָמפּלעקטירנ א צווייטע דרוקערײַ אינ געטאָ גופא...“

אינ די ביידע דרוקערײַענ זײַנענ ארויסגעגעבנ געוואָרנ פאַרשיי-דענע צײַטונגענ, פלאַקאַטנ, פלוגבלעטלעכ אינ ליטוויש, דײַטש אונ פויליש. אַפ פויליש איז ארויסגעגעבנ געוואָרנ די צײַטונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשצי“, ווו עס זײַנענ געדרוקט געווענ די ארטיקלענ פונ איציק וויטענבערג, סאָניע מאַדייסקער, יאַנ פשעוואַלסקי אונ ד“ר גאָרדאָנ. שפּעטער זײַנענ צוגעצויגנ געוואָרנ פוילישע ליטעראַטנ. אינ דער רעדאַקציע-קאָמיסיע זײַנענ ארײַנ: יוזעפא פשעוואַלסקא, ווערא אַגאַניאָווסקאַ אונ סאָניע מאַדייסקער.

ספּעציעלע אָפּטיילונג בא פ. פ. אָ.

דער ציל פונ אָט דער אָפּטיילונג איז געווענ: ארויסבאַקומענ געהיימע באַפעלנ וועגנ ייִדנ פונ דער דײַטשישער מאַכט; ארויסבאַקומענ וויכטיקע מיליטערישע סוידעכ; אופדעקנ געסטאַפּאָ-אַגענטנ פונ דרויסנ אונ אינ געטאָ; האָבנ א קאָנטראָל איבער די מיטגלידער פונ פ. פ. אָ.

די גרופּע איז געווענ קאָנספּיראַטיוו פאַר דער גאַנצער אָרגאַני-זאַציע, קיינער זאָל ניט וויסנ, ווער עס זײַנענ אירע מיטגלידער. מיט דער ספּעציעלער אָפּטיילונג האָט אָנגעפירט דער שטאַב-מיטגליד יוסעפ גלאַזמאַנ, איינער פונ זײַנע וויכטיקסטע אַגענטנ איז געווענ מירע גאַניאָנסקי (העלדיש אומגעקומענ אינ וואַלד בײַמ אַגיטירנ די פּאָליציי, זי זאָל אריבערגייענ צו די פאַרטיזאַנער). אַדאַנק איר שיינקײַט האָט זיכ איר אײַנגעגעבנ צו געווינענ דעמ צוטרוי פונ דעמ שעפ פונ „איפּאַטינגאַ“ בוראַקאַס אונ דעמ מאַיאָר מאַרושיס אונ ארויסקריגנ בא זיי יעדיעס וועגנ געפּלאַנטע גזיירעס אַפ ייִדנ, פּאָליאַקנ אונ קריגס-געפאַנגענע.

וועדליק א באַפעל פונ פ. פ. אָ.-שטאַב האָט גאַניאָנסקי זיכ דערנענטערט צומ פּאָליציי-שעפ פונ געטאָ דעסלער אונ געוואָרנ בא אימ אונדזער פאַרטרויטע אַגענטנ. דאָרט האָט זי ארויסגעגאַנוועט בלאַנקענ פונ געסטאַפּאָ, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט פאַר זיכ אויסגענוצט.

עטלעכע מיטגלידער פונ דער ספּעציעלער אָפּטיילונג זײַנענ בעקיוונ ארײַנ דינענ אינ דער ייִדישער פּאָליציי, קעדיי צו זײַנ אַפ דער וואַכ איבער די געשעענישנ אינ געטאָ. די ספּעציעלע גרופּע האָט אויכ אויסגעפונענ פאַרעטער אינ שטאָט אונ איבערגעגעבנ זייערע

נעמענ דער אונטערערדישער אָרגאניזאציע. אפּנ סמאכ פונ אזא אינ-פאָרמאציע איז דערשאָסנ געוואָרנ די פּוילישע געסטאפּאָ-אגענטנ ווילעזשאנסקא אונ נאָכ איינער.

די גרופּע האָט אויכ געהאט די וואכ איבער די מיטגלידער פונ פּ. פּ. אָ. ווענ איינער א מיטגליד איז געווענ אינ כשאד, האָט מענ אימ פונ דער אָר-גאניזאציע ניט ארויסגעוואָרפנ, נאָר מע האָט אימ ארײַנגענומענ אינ א פּיק-טיווער גרופּע, וואָס האָט זיכ ניט פארנומענ מיט קיינ פּראקטישער ארבעט.

דער הימנ פונ פּ. פּ. אָ.

זאָג ניט קיינמאָל, אז דו גייסט דעמ לעצטנ וועג,
הימלענ בלײַענע פארשטעלנ בלויע טעג.
קומענ וועט נאָכ אונדזער אויסגעבענקטע שאָ,
ס'וועט א פּויק טאָנ אונדזער טראָט: מיר זײַנענ דאָ!

פונ גרינעמ פּאלמענ-לאנד ביז לאנד פונ ווײַסנ שניי
מיר קומענ אָנ מיט אונדזער פּײַנ, מיט אונדזער וויי.
אונ וווּ געפאלנ איז א שפּריצ פונ אונדזער בלוט,
שפּראָצנ וועט דאָרט אונדזער גוווּרע, אונדזער מוט.

ס'וועט די מאָרגנ-זונ באגילדנ אונדז דעמ הײַנט.
אונדזער נעכטנ וועט פארשווינדנ מיטנ פּײַנט.
נאָר אויב פארזאמענ וועט די זונ אונ דער קאיאָר,
ווי א פּאראָל זאָל גייִנ די ליד פונ דאָר צו דאָר.

געשריבנ איז די ליד מיט בלוט אונ בלײַ,
ס'איז ניט קיינ לידל פונ א פויגל אפ דער פרײַ,
דאָס האָט א פאָלק צעווישנ פאלנדיקע ווענט
די ליד געזונגענ מיט נאגאנעס אינ די הענט.

זאָג ניט קיינמאָל, אז דו גייסט דעמ לעצטנ וועג,
הימלענ בלײַענע פארשטעלנ בלויע טעג.
קומענ וועט נאָכ אונדזער אויסגעבענקטע שאָ,
ס'וועט א פּויק טאָנ אונדזער טראָט: מיר זײַנענ דאָ!

דער מעכאבער פונ דעמ הימנ איז א יונגער יִדישער דיכטער הירש גליק. נאָכ דער ליקווידאציע פונ געטאָ איז ער באמ פּרווו זיכ ארויסרײַסנ פונ ארומרינגלונג פארכאפּט געוואָרנ דורכ דער

געסטאַפּאָ און איז פאַרשלעפּט געוואָרן אין אַ קאָנצלאַגער אין עסט-לאַנד. דאָרט האָט מען אים אין סעפּטעמבער 1944 אומגעבראַכט.

מיר פייערן דעם 1־טן מײַ (1943)

געהיים האָבן מיר זיך אופגעקליבן אין קאַפּע אַפּ שאַוולער 6. דער עולם איז באַשטאַנען פון די מיטגלידער פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע, פון שול-יוגנט און די קינדער פון יוגנט-קלוב. מע איז געגאַנגען אָנגעטאָן אין ווײַסע בלוזעס. יעדער איינציקן האָט מען אָנגעשטאָכן באַם אַרײַנקומען אַ רויט שלייפעלע. דער זאַל איז באַפּוצט געווען מיט גרינס, מיט בלומען. די יוגנט האָט עס אַרײַנגעטראָגן פון דער צוואַנגס-אַרבעט אין שטאָט. געטראָגן עס באַהאַלטן, די זשאַנדאַרן זאָלן ניט זען. די רייכעס פון גרינס רופן צו פרײַהײַט. אין אַ פּאָשעטן צווײַגל איז קאָנצענטרירט דער פרילינג.

די פײַערונג האָט געעפנט אַ מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע. אין אָנהייב האָט ער אַלעמען געבעטן זיך שטעלן לעקאָוועד דעם אופשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 20־טן אַפּריל דאָס יאָר. „אין דער זעלבער צײַט, ווען מיר פײַערן דעם 1-טן מײַ, — האָט ער געזאָגט, — ראַנגלען זיך אונדזערע ברידער אין וואַרשע אין ברענענדיקע פײַערן. נאָענט איז דער טאָג, ווען אויך מיר וועלן דאַרפן אַרויסטרעטן מיט געווער. לאָמיר נעמען אַ מוסטער פון וואַרשע און קעמפן ביזן לעצטן".

מע האָט איבערגעלייענט דעם פּאָליטישן ביולעטען פון דער געהיימער געטאָ-ראַדיאָ. מע האָט געזונגען רעוואָלוציאָנערע לידער. דער פידלער ראַבינאָוויטש האָט געשפּילט. איך האָב פאָרגעלייענט מײַן ליד „אַ נעם טאָן דאָס אײַזן".

אין זאַל איז אויך בײַגעווען די ליטווישע שרײַבערין שימײַטע. זי איז געקומען אין געטאָ מיטפײַערן דעם יאָמטעוו.

* * *

נאָך דער אַלגעמיינער פײַערונג האָבן מיר זיך אופגעטראָפן אַ גרופּע כאַווײרים בײַ וויטענבערגן אין שטוב. דאָ אין דעם ענגן קרײַז האָט וויטענבערג געהאַלטן אַ רעדע. ער האָט געגעבן אַן איבערבליק פון דער לאַגע אַפן פראָנט, דערציילט ווען די דײַטשישע מאַפּאָלעס און אַרויסגעזאָגט אַ געדאַנק, אַז ווען די רויטע אַרמיי וועט זיך דערנענטערן, וועט אונדז אויסקומען זיך אַריבערטראָגן אין שטאָט, אופהייבן די גאַנצע באַפעלקערונג און מיטהעלפן צו באַפרײַען ווילנע,

אונטערן שוץ פון עסטער־ראָכל קאמינסקי

איך האָב געארבעט אינעם בינייען פון געוועזענעם וויסנשאפט־לעכן אינסטיטוט אין דעם „אײַנזאַץ־שטאַב־ראָזענבערג“, וואָס האָט זיך פארנומען מיט אויפזאמלען און פארוויסטן די קולטור־אוצרות פון די ווילנער מוזייען און ביבליאָטעקן. בײַ מײַן גאנצער פארטאָנענקײט אין ראטעווען די קולטור־אוצרות האָב איך ניט פארגעסן, אז מיר מוזן זיך פארטיידיקן. די פארטיזאנישע אָרגאניזאציע האָט זיך גענייטיקט אין קוילנוואַרפער. מיט מיר צוזאמען האָט געארבעט מײַן כאַווער קאַטשערגינסקי. מיר האָבן ביידע באשלאָסן צו באַקומען א קוילנוואַרפער.

קאטשערגינסקיס פרוי, אליין א קראָקעווער, מיט א ניט־יידיש פּאָנעם, איז פון ערשטן טאָג ניט אַרײַן אין געטאָ. זי האָט געלעבט ווי א ניט־יידישע אין צענטער פון שטאָט בײַ איר מאַנס א גוטן כאַווער א ליטווינער, וועלכער האָט זי באַזאָרגט מיט פאלשע דאָקומענטן. איך האָב אים אויך געקענט. זײַן נאָמען איז יוליאַן יאַנקאַוסקאַס. ער פלעגט אָפט קומען צו אונדז צום טויער פון אינסטיטוט, פלעגט ברענגען עסן און אויפרופן פון די אונטערערדישע אָרגאניזאציעס.

איינמאָל האָבן מיר אים געזאָגט, אז די געטאָ נייטיקט זיך אין געווער. אין מאָרגן פרי האָט ער אונדז געבראַכט א רעוואָלווער. אין מעשעך פון א כוידעש האָט ער אונדז איבערגעגעבן א צוואַנציק שטיק: נאַגאַנעס, מאַוזערס און דרײַצן־קויליקע בעלגישע פּאַראַבעלן מיט א טויזנט קוילן. ער האָט צוגעזאָגט צו ברענגען א קוילנוואַרפער.

אין אַן אָפּגערעדטן טאָג, זיבן אינדערפרי, גלײַך ווי מיר קומען צו דער ארבעט, האָט ער געזאָלט ברענגען דעם ערשטן קוילנוואַרפער. מיר האָבן שוין געהאַט אַן אָרט, וווּ די טיילן פון קוילנוואַרפער צו באַהאַלטן, אויך דער פּלאַן אים אריבערטראָגן אין געטאָ איז שוין געווען צוגעגרייט. איך האָב קוים דערלעבט דעם פרימאָרגן. דאָס איז געווען אין דעם טאָג, ווען מע האָט אראָפּגעוואָרפן מוסאָליניען. בײַ אונדז אַלעמען איז געווען א געהויבענע שטימונג.

יאַנקאַוסקאַס איז אינדערפרי ניט געקומען. מיר האָבן ניט געוווּסט וואָס איבערצוקלערן. עפּשער א דורכפאַל? שוין צען אזייגער, עלף, און דער מענטש איז ניטאָ. אפילו די דרײַ אומבאַקאַנטע בריוו שאָלעם־אַלייכעמס, וואָס איך האָב צופעליק געפונען אין אַן אַלטער געמאָרע, האָבן ניט בעסער געמאַכט די שטימונג.

אין צימער גייט אַרײַן ד"ר ספּינקלער, דער פארטיי־טעאָרעטיקער

פונ דעמ „אײנזאצ-שטאב-ראָזענבערג“ אינ ווילנע. הײנט איז ד״ר כפּינקלער אינ א גוטער שטימונג: ער האָט געקראָגנ פונ בערלינ א בריוו, אז זײנ פרוי איז לעבנ געבליבנ נאָכ א גרויסער באָמבארדירונג. אָט א פרײד! די גאנצע גאס איז צעפאלנ שטיקערווײז, בלויז דער אונטערשטער גאָרנ, ווו ס'וווינט זײנ מאריטע, איז פארבליבנ.

געקומענ איז ער אָנזאָגנ אונדז, אז מיר זאָלנ גוט ארופּנײענ אפּ אונדזערע בגאָדימ די געלע לאטעס. ניט בלויז אפ די אויבער-רעקלעכ אלײנ מוזנ זײ זײנ פּערפעסטיקט, נאָר אויכ אפ די העמדער אונ בלוזעס. אזוי איז דער באפעל פונ מורערנ. אינ צוויי שאָ ארומ, נאָכ מיטיק, וועט אהער קומענ א הויכע קאָמיסיע פונ בערלינ צו באקוקנ די אנטי-יידישע אויסשטעלונג, וואָס אפּנ אייבערשטנ גאָרנ. קענ זײנ, זי וועט ארײנקומענ אינ אָט די צימערנ אויכ. ביכלאל ראט ער אונדז זיכ ניט ווארפנ אינ די אויגנ.

איכ בינ שוינ צופרידנ, וואָס יוליאנ איז ניט געקומענ. מער ווי דאָס פעלט מיר ניט: ברענגענ אינ אינסטיטוט געווער אינ דער צײט פונ דער קאָמיסיע. איכ האָב זיכ ווידער גענומענ צו דער ארבעט — אופקלײבנ די קלײנע, צעוואָרפענע צעטעלעכ פונ ד״ר אלפרעד לאנדויס יידישנ ווערטערבוכ. זעכציק יאָר האָט דער גרויסער פילאָלאָג געשריבנ זײנ לעבנס-ווערק אונ ניט באוויזנ פארנ לעבנ ארויסצוגעבנ. נאָכ זײנ טויט האָבנ די קרויוויִמ זײנע אלע ווערק מיט דער פּריוואט-ביבליאָטעק צוזאמענ איבערגעשיקט אינ יידישנ וויסנשאפטלעכנ אינ-סטיטוט אינ ווילנע. מײנ פרײנט גינינגער, פונ טשערנאָוויצ, האָט מיט עטלעכע יאָר פאר דער מילכאָמע זיכ באזעצט אינ ווילנע אונ פלײסיק געארבעט באמ צונויפשטעלנ דעמ ווערטערבוכ. איצט וואלגערנ זיכ די צעטעלעכ, צעטראָטענע אפ דער ערד. איכ קלײב זײ אופ, לײג זײ ווידער ארײנ אינ די טאקטורענע שאכטלעכ אונ טראכט, אינ וועלכנ פונ מײנע ערטער זײ צו באהאלטנ.

דער זײגער ווערט אײנס. אונדזערע דײטשנ פאָרנ אוועק אפ מיטיק. עס בלײבט נאָר איבער דער אופזעער ווירבליס. ער דארפ זיכ צוהערנ, וואָס די יידנ רײדנ, צוזענ, וואָס די יידנ טוענ.

צוואנציק פולע קעסטלעכ מיטנ ווערק פונ אלפרעד לאנדוי זײנענ שוינ אופגעפאקט. איכ כארוויקל זײ מיט מאקולאטור אונ באשליס נאָכ הײנט זײ אריבערצושיקנ אינ א באהעלטעניש. די לערערנ קרינסקי איז וואכ בא דער טיר, קוקט, צי מע גייט ניט.

מיטאמאָל, איכ גיב א הייב דעמ קאָפּ אונ איכ זע כונ פענצטער יאנקאוסקאסנ. זײנ הויכע, דארלעכע פיגור וואָלט איכ דערקענט באנאכט.

אינ האנט שלעפּט דער יונג א טשעמאָדאנ, אינ וועלכנ איכ וואָלט אפ זיכער געקענט ארײַנקריכנ.

אינ קאָפּ גיט א שלאָג דאָס בלוט. איכ הייס דער לערערנ קרינסקי, זי זאָל אפ א האלב שאָ פארדרייענ דעמ קאָפּ אונדזער היטער ווירבליסנ. איכ מיט קאטשערגינסקינ לויפנ אראָפּ אפנ הויפ צו יאנקאוסקאסנ, יענער וואַרט שוינ צווישנ די ביימער. עס גיסט

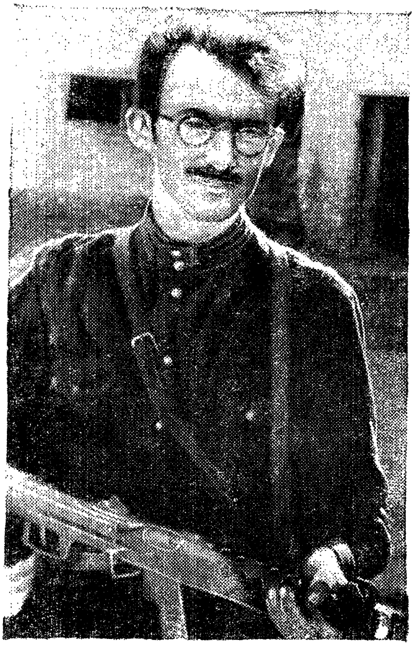

א. סוצקעווער אינ ווילנע
אינ די טעג פונ איר באפרייונג.

פונ אימ א שווייס. ער ווישט זיכ מיט א טיכל דאָס פּאָנעמ אונ דערציילט: אינדערפרי האָט ער ניט געקענט קומענ, ווײַל דאָרטנ, ווו ס'האָט זיכ געפונענ דער קוילנוואַרפער, וואָס איז געווענ פארגראָבנ אינ א קעלער, איז גראָד פארגעקומענ א רעוויזיע. מע האָט אלע דרײַ הונדערט אײַנוווינער ארעסטירט אונ אוועקגעשלעפּט אינ געסטאפּאָ. ערשט ניט לאנג האָט ער ארויסבאקומענ פונ דאָרט דעמ קוילנוואַרפער.

ער איז אין טשעמאָדאַן. די פּיסלעך טראָגט ער באַזונדער, אַרײַנגע־שפּאַרט אין גאַרטל פֿון די הויזן...

אױף אַזױנס האָבן מיר זיך ניט געריכט. אײנמיטן העלן טאָג, אײנס אַזײגער, שפּאַצירן איבער די ווילנער גאַסן מיט אַ קוילנוואַרפֿער! נאָך לאַנג האָט מען ניט געטאָרט טראַכטן: צוויי אַזײגער דאַרף אַהער קומען די בערלינער קאָמיסיע. אַנטקעגן דעם ייִוואָ־בנין געפֿינט זיך דער שטראָף־באַטאַליאָן פֿון עס־עס. איבערן הויף דרייען זיך אַרום אַלערליי מענטשן. איך האָב אַ נעם געטאָן דעם טשעמאָדאַן, קוים אים אױפֿגעהױבן. זאַלבעצווייט האָבן מיר אים אַרײַנגעטראָגן אין קע־לער פֿון בנין און פֿאַרגראָבן אין אַ קופּע צײַטונגען. דאָרט האָבן מיר אים פֿאַנאַנדערגענומען און איין טייל אַרױפֿגעטראָגן אין דער הייך אין בילדער־צימער, דער קוילנוואַרפֿער זאָל אין יעדער פֿאַל ניט זײַן קיין גאַנצער.

אין דער זעלבער צײַט איז די פּאַרטיזאַנקע רייזל קאָרטשאַק אַוועקגעלאָפֿן אָן אַ לאַטע אין שטאָט צו וויסן געבן די כאַווײרים אין געטאָ, מע זאָל קומען וואָס גיכער אָפּנעמען דעם קוילנוואַרפֿער.

דער בילדער־צימער איז מיט איין ווענטל געווען אָפּגעטיילט פֿון מײַן זאַל. ער האָט געהערט, אַזוי צו זאָגן, צו מיר. אַלע ייִדישע בילדער, אױפֿגעשלעפּטע פֿון קאָלערליי מוזייען, זײַנען צוערשט גע־בראַכט געוואָרן צו „מיר" אין צימער. איך האָב זיי באַדאַרפֿט פֿאַר־שרײַבן, נומערירן און שפּעטער זיי אַרײַנטראָגן אין בילדער־צימער דורך אַ טיר, וואָס האָט פֿאַרייניקט ביידע צימערן. איך האָב גע־נומען די לופֿע פֿון קוילנוואַרפֿער, זי צוגעדעקט מיט דרײַ בילדער. אונטן, אױפֿן סאַמע אײַזן, אַ פּאָרטרעט פֿון עסטער־ראָכל קאַמינסקי. דאָס בילד איז פֿון טעאַטער־מוזיי באַם ייִוואָ. די מאַמע פֿון ייִדישן טעאַטער איז דאָרט יונג, שיין, מיט אַ שלייער אַריבערגעוואָרפֿן איבער די האָר... דאָס צווייטע בילד, וואָס האָט באַפֿאַנצערט דעם קוילנ־וואַרפֿער, איז אַ צייכענונג פֿון מאַרק שאַגאַל. דאָס דריטע, סאַמע אויבן, איז מינקאָווסקיס באַקאַנט בילד „פּליטים" פֿון אַנסקי־מוזיי. דעם אָנגעלאָדענעם דיסק פֿון קוילנוואַרפֿער האָב איך אַרײַנגעטראָגן צו מיר אין מאַנוסקריפּטן־צימער, אים אַרײַנגעלייגט אין אַ טאַק־טורענעם שאַכטל און אים צוגעדעקט מיט אַ טאַנאַך.

דאָס מיידל, וואָס איז אַוועקגעלאָפֿן אין שטאָט, האָט זיך אומ־געקערט מיט אַ טרויעריקער ידיעה: קיטעל איז געקומען אין געטאָ אַרעסטירן דעם קאָמאַנדיר פֿון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע וויטענבערגן. דער טויער ווערט שטאַרק געהיט, און עס איז הײַנט ניט מעגלעך אַרײַנצוטראָגן דעם קוילנוואַרפֿער.

עס האָט זיך דערהערט א סיגנאַל פונ אנ אווטאָ. עס איז אריינגעפאָרנ די בערלינער קאָמיסיע... פיר קנאַקעדיקע דייטשנ זיינענ ארויס פונ דער מאשינ. אַלע אינ ברוינע אוניפאָרמענ, ווי די מיטארבעטער פונ ראָזענבערג-שטאב, אונ אפ די ארבל שווארצע האקנקרייצנ אפ א רויטנ פאָנ.

די געסט זיינענ ארופ אינ דער הייכ צו דער ספּעציעל צוגעגרייטער אנטי-ייִדישער אויסשטעלונג. דאָרט זיינענ געווענ אויסגעשטעלט צענדליקער אנטיהיטלעריסטישע אויסגאבעס אונ קאריקאטורנ, געשאפענע דורכ ייִדנ אינ אַלערליי שפראכנ אונ לענדער. דאָרט איז אויכ געווענ א ווינקל סאָוועטיקא מיט בילדער פונ סאָוועטישע אָנפירער אונ אויסגאבעס פונ מארקסיזם. די גאנצע אויסשטעלונג איז געווענ אזוי געמאכט, אז מע האָט זי געקענט ווייזנ אינ א סאָוועטישער שטאָט אָדער אינ אויסלאנד. עס האָט זיכ באקומענ פונקט פארקערט, ווי די דייטשנ האָבנ פארטראכט: ניט קיינ אנטי-ייִדישע אויסשטעלונג, נאָר אנ אנטידייטשישע.

די אויסשטעלונג איז טאקע ניט געפעלנ דער בערלינער קאָמיסיע. די דייטשנ שרייענ עפעס מיט ווילדע קוילעס, אונ כּפאָרקעטס עטוול קלאפנ נערוועז איבערנ קאָרידאָר.

איכ דערהער, ווי עס עפנט זיכ די טיר פונ בילדער-צימער. דורכגעפאלנ מיט דער אויסשטעלונג, האָט ספּאָרקעט אפּאָנעם באשלאָסנ צו מעכאבעד זיינ זיינע געסט מיט די ייִדישע בילדער. איכ הער דורכנ ווענטל, ווי ער דארשנט וועגנ דעם הויכנ ווערט פונ די בילדער אונ מיט וויפל שווערקייטנ עס איז אים אָנגעקומענ זיי צו געפינענ.

„דיזעס בילד שטעלט יודישע פליכטלינגע דאר" — הער איכ, ווי ספּאָרקעט נעמט ארָאפ דאָס בילד פונ מינקאָווסקי, אונטער וועלכנ עס ליגט די לופּע פונ קוילנוואַרפער, אונ באווייזט עס זיינע בערלינער כאַווירים. איכ פיל, ווי מיינ הארצ ווערט א קעסלגרוב. דאָס בלוט שפּארט מיר אינ די אויגנ. באַלד קומט פאָר די קאטאסטראָפע. מע וועט געפינענ די לופּע אונ אכוצ די דרייסיק ייִדנ, וואָס ארבעטנ אינ ייִוואָ, וועט מענ זיכער אומברענגענ די געטאָ! אונ ווער איז שולדיק? איכ! וויאזוי בינ איכ געווענ אזוי לייכטזיניק? וואָס טוט מענ? ווי ראטעוועט מענ די ייִדנ? וואָס איז שולדיק די יונגע לערערנ, וואָס איר איינציקע טרייכט איז מאָרגנ זיכ טרעפנ מיט איר קינד, וואָס האָדעוועט זיכ באַ א פויערטע. די יוגנט! ווי גיט מענ זיכ אנ אייצע? מיטאמאָל פאלט מיר איינ א מעשוגעדיקער געדאנק. ניטאָ קיינ צייט אימ איבערצוטראכטנ, מע מוז האנדלענ גיכ.

איך לויף אריין אין בילדער-צימער, שריי: „פערצייַען זי״, לויף ארויס צוריק דורך דער צווייטער טיר, און דורכן קאָרידאָר קום איך ווידער אין מײַן צימער. מיט דעם האָב איך געוואָלט אָפּווענדן זייער אויפמערק צו די בילדער. זאָלן זיי מיינען, אז איך בין א מעשוגענער, אבי צורו לאָזן די בילדער, אונטער וועלכע עס געפינט זיך די לופּע פון קוילנוואַרפער. די לערערן איז בלייך. זי שטויסט זיך אָן, אז דאָ איז ערעוו אַן אומגליק. און מאָרגן דאַרף זי זיך זען מיט איר קינד. זי האָט צוגעגרייט פאַר אים א פאָר בלויע שיכעלעך. ווו טוט מען זיי אהין? די דײַטשן וועלן געפינען די שיכעלעך און ארויס-קריגן דאָס קינד!

איך שטיי ווידער בא דער טיר, הער, וואָס עס טוט זיך אין בילדער-צימער. מײַן אריינלויף האָט זיי צעטומלט: „ווער איז דער פאַבריקאַנט יודע?״ האָט א הויכער דײַטש, ווי א שטייענדיקער שלאַנג, ארויסגעצישעט. ספּאָרקעט האָט אים געענטפערט פאַריידנ: אראָפּגענומען דאָס צווייטע בילד, מאַרק שאַגאַלס צייכענונג. דער מאָלער איז א ייִד, וואָס האָט פאַרייִדישט די קונסט אין אייראָפּע, — קלערט אויף ספּאָר-קעט. אין קאָפּ ברענט מיר. דער גאָרגל ווערט מיר אויפגעקוועטשט ווי אין א פּויסט. די לעצטע פּעסטונג איז עכטער-ראָכל קאַמינסקי! זי אליין באַפּאַנצערט דעם קוילנוואַרפער. נאָך א סעקונד, און עס געשעט די קאַטאַסטראָפּע. די לערערן דערשרעקט זיך פאַר מײַנע אויסזען. צום צווייטן מאָל טו איך א ריס די טיר און שנייַד זיך אריין מיט א געלאַפּ צווישן די דײַטשן. מײַנע הענט וואַרפן זיך פאָרויס, פון מײַן קאָפּ גיסט א שוויס, און ווילדע פאַרצווייפלונג טראָגט זיך פון מײַן יעדער באַוועגונג. די דײַטשן פאַרשטייען ניט, וואָס דאָ קומט פאָר. דער מעשוגענער ייִד האָט זיך דורכגעדרייט ווי א שעד דורכן צימער און איז ווידער נעלעם געוואָרן. ספּאָרקעט, מיט מאַרק שאַגאַלן פאַרגליווערט אין האַנט, ווייסט ניט מיט וואָס זיך צו פאַרענט-פערן, און דער שטייענדיקער שלאַנג רופט זיך אָפּ צו זײַנע כאַווײרים:

„שנעל. פאָרט אַאוס דיזעם אירען-האוז!״ ס'הייסט: גיך, לאָמיר זיך אָפּטראָגן פון דעם מעשוגאָים-הויז. און די דײַטשן האָבן בייזע, אנטוישטע ארויסגעמאַרשירט פון צימער.

אין עטלעכע טעג ארום האָבן מיר דעם קוילנוואַרפער אריינגעטראָגן אין געטאָ, אים אויפגעשטעלט און זיך געגרייט אויפצונעמען דעם סוינע.

דעם 12-טן סעפּטעמבער 1943 האָט ער אונדז געהאָלפן דורכ-צורײַסן זיך דורך דער געטאָ, אנטלויפן אין וואַלד און זיך אָנשליסן אָן א פּאַרטיזאַנישער מאַכנע.

איצ׳יק וויטענבערג

דער אָרגאניזאטאָר אונ באגײַסטערער פונ דער פּארטיזאנישער אָרגאניזאציע אינ געטאָ, איר קאָמאנדיר איז געווענ איציק וויטענבערג, געבאָרנ אינ 1907 אינ ווילנע, אינ אנ ארבעטער-מישפּאָכע. ער האָט געענדיקט א יידישע פאָלקסשול אונ אוועק זיכ לערנענ שטעפּערײַ. אינ די אָוונטנ, ווי עס דערציילנ זײַנע כאווײרים, האָט ער א סאכ געלייענט. ער האָט זיכ אויסגעצייכנט מיט פּאָליטישע אינטערעסנ.

גאנצ יונג האָט ער גענומענ ארבעטנ אינ דער פּראָפעסיאָנעלער באוועגונג. ער האָט געהערט צו דער פּוילישער קאָמוניסטישער פּארטיי. ער האָט באקומענ די אלגעמיינע סימפּאטיע פונ די ארבעטער. אינ 1936 האָט מענ אימ אויסגעקליבנ אלס פּאָרזיצער פונ פּראָפעסיאָנעלנ פארײַנ פונ לעדער-ארבעטער, וועלכנ עס פלעגט אָפט אויסקומענ צו ארבעטנ אינ אומלעגאלע באדינגונגענ. ער איז אויכ געווענ א מיטגליד פונעמ ראט פונ די פּראָפעסיאָנעלע פארײַנענ אינ ווילנע.

ב. שערעשניעווסקי, דער סעקרעטאר פונ דער קאָמוניסטישער פּארטיי־אָרגאניזאציע אינ ווילנע בײַס דער דײַטשישער אָקופּאציע.

סאָפ אָקטיאבער 1939 האָט ער זיכ, אינ שײַכעס מיט דער נײַער פּאָליטישער סיטואציע, באזעצט אינ ווײַסרוסישנ שטעטל דאָקשיצ, ווו ער האָט זיכ פארנומענ מיט פּאָליטישער אונ קולטורעלער ארבעט. אינ יאָר 1940, נאָכ דער אויסבילדונג פונ דער ליטווישער כאָוועטנ-רעפּובליק, איז ער צוריקגעקומענ קיינ ווילנע. ער איז געוואָרנ דער פּאָרזיצער פונעמ פּראָפעסיאָנעלנ פארײַנ פונ די לעדער-ארבעטער. באמ אויסברוכ פונ דער סאָוועטיש-דײַטשישער מילכאָמע האָט וויטענבערג ניט באוויזנ זיכ צו עוואקוירנ פונ ווילנע.

עס האָט זיכ אָנגע. הויבנ פאר אימ א שווערע

צײַט. מע האָט אים געזוכט ווי א קאָמוניסטישנ טוער. ארבעטנ אינ א דײַ-טשישער אונטערנעמונג איז ער ניט געגאנגענ, אונ דאָס האָט נאָכ מער געשטעלט זײַנ לעבנ אינ סאקאָנע. דאָ, אינ די 7 בלוטיקע געסלעכ, האָט אים פארכאפט בלויז איינ געדאנק: צוגרייטנ א באוואָפנטנ ווידערשטאנד קעגנ דעם דײַטשישנ אָקופאנט. דער סעקרעטאר פונ דער אונטערערדישער קאָמוניסטישער פארטיי-אָרגאניזאציע אינ שנאָט, איינער פונ די אקטיווסטע פ. פ. אָ.-קעמפער בערל שערעשניעווסקי, האָט מיר געזאָגט וועגנ וויטענ-בערגנ: „ער איז געווענ א פאָליטיש געשולטער מענטש. אינ די שווערסטע סיטואציעס פונ אונדזער קאמפ אינ געטאָ האָט ער געפונענ אנ אויסוועג. ער איז געווענ דרייסט אונ קלוג. יעדער סיטואציע פלעגט ער באטראכטנ רויק מיט זײַנ כאראקטעריסטישער קאלטקײַט". אבע קאָוונער, וויטענבערגס פארטרעטער, גיט צו: „ער איז געווענ איינער פונ די אויפריכטיקסטע מענטשנ, וואָס איכ האָב ווענ-ניט-איז געזענ אינ לעבנ. דעריקער האָט מיכ באגײַסטערט זײַנ פאָשעטע אונ אָביעקטיווע באהאנדלונג פונ פראָבלעמענ".

* * *

וויטענבערג, אונ זײַנ מיינונג האָט אָנגענומענ דער שטאב, האָט געהאלטנ: דער ציל פונ דער פארטיזאנישער אָרגאניזאציע אינ געטאָ דארפ זײַנ — פארטיידיקנ די באפעלקערונג פונ געטאָ אינ געטאָ גופע. אויב די אָרגאניזאציע זאָל אוועקגיינ פונ געטאָ, וועט עס הייסנ, אז מיר לאָזנ איבער אפ טויט די אומבאוואָפנטע באפעלקערונג.

ווענ עס האָט זיכ געשטעלט די פראגע וועגנ פארייניקנ זיכ מיט דער פארטיזאנישער באוועגונג אינ וואלד, האָט זיכ וויטענבערג געהאלטנ בא דער מיינונג: ווענ מיר וועלנ זיכ דערוויסנ, אז מע פארמעכט זיכ אומצוברענגענ די געטאָ, וועלנ מיר רופנ די באפעל-קערונג אונטער דער שוצ פונ אונדזער געווער דורכרײַסנ די טויערנ אונ אוועקגיינ אינ וואלד. אגעוו איז בא וויטענבערגנ געווענ א פלאנ: באם פארלאָזנ די שטאָט אונטערצוצינדנ אלע מיליטערישע אָביעקטנ. דער דאָזיקער פלאנ וויטענבערגס האָט געגאָלטנ ווי א שטעלונג פונ דער פ. פ. אָ. ביזנ 16-טנ יול 1943.

דעם 9-טנ יול 1943 זײַנענ ארעסטירט געוואָרנ איי.יקע מיטגלי-דער פונעמ שטאָטישנ פארטיי-קאָמיטעט. אפ מאָרגנ איז קיטעל געקומענ אינ געטאָ אונ געפאָדערט וויטענבערגנ.

ווי א באווײַז, אז וויטענבערגנ דארפ מענ בלויז אויספאָרשנ, האָט קיטעל פריער ארעסטירט איינעמ אנ אווערבוכ אונ נאָכ דער אויספאָרשונג אימ גלײַכ באפרײַט. זאָל קומענ אויכ וויטענבערג, וועט

מען אים אויך אויספארשן און באפרייען. אפ קיטעלס שפיצל האט מען זיך אבער פארשטאנען. מע האט געמאלדן, אז וויטענבערג איז געשטארבן און באוויזן קיטעלן א פאלשן שיין פונעם שפיטאל אין געטא. קיטעל האט זיך אבער ניט בארויקט. ער האט ארייננעצויגן אין זיין שפיל דעם יידישן פאליציי-שעפ פון געטא, דעם פארעטער דעכלער, וואס איז געווען אין געטא קיטעלס א געהיימער אגענט. דעם 15-טן יול 1943, איינס באנאכט, ציז אפ א בארואטונג אין יידנראט, ווו עס איז ביינעווען וויטענבערג, געקומען פאליציי, ארעסטירט וויטענבערגן און אים געשמידט אין קייטן. באם טויער פון געטא האט זיך אבער וויטענבערגן מיט דער הילפ פון עטלעכע פארטיזאנער איינגעגעבן צו אנטלויפן. עס איז דערקלערט געווארן א מאביליזאציע פון אלע פארטיזאנער אין געטא.

דעם 16-טן יול באגינען זיין אין געטא אנגעקומען אן אולטימאטום: אויב ביז זעקס אוונט וועט מען ניט ארויסגעבן וויטענבערגן, וועלן פון קאוונע קומען עראפלאנען און מיט באמבעס פארברענען די געטא. דערביי אבער האט קיטעל פארזיכערט, אז אויב וויטענבערג וועט קומען אין געסטאפא, וועט ער אים נאך דער אויספארשונג באפרייען.

צווישן דער יידישער באפעלקערונג האט זיך אנגעהויבן א טראגישע געראנגל. איין טייל האט געהאלטן: זיך קעגנשטעלן און פארטיידיקן וויטענבערגן, דער אנדער טייל האט געהעצט די באפעלקערונג, אז די געטא איז ניט מעכייעוו אומצוקומען צוליב איין מענטשן. א ביסעראל האט דערביי געשפילט די אונטערוועלט, וואס האט זיך א לאז געטאן צו כאפן וויטענבערגן. דער ארגאניזירער פון אט די פינצטערע קייכעס איז געווען דער דערמאנטער דעסלער.

וויטענבערג איז געזעסן אפ אשמענער געסל נום. 3, ווו מע האט אופגעשטעלט די צענומענע קוילנוואדפער, און האט ארויסגעגעבן באפעלן, וויאזוי צו פירן דעם קאמפ, ווען די דייטשן וועלן אהער ארייננקומען. ער האט ניט געגלייבט, אז די געטא וועט מען פארווארפן מיט באמבעס. עס איז בלויז קיטעלס א דראונג, כאטש אונדז איז גוט באקאנט געווען, אז פיל געטאס האט מען יא פארווארפן מיט באמבעס. אזוי איז געשען אין גלובאק, וואלאזשין און ביים דעם אופשטאנד אין ווארשע.

די פאניק בא דער באפעלקערונג איז אלץ מער געשטיגן. דער שטאב האט באשלאסן, אז וויטענבערג זאל אריבערגיין אין אן אנדער ארט, ווו קיינער ווייסט ניט. דעמלט האט דער שטאב אין געטא

אָפּגעהאַלטן א זיצונג. דער גרעסטער טייל אָנטיילנעמער האָט זיך אַרויסגעזאָגט, אַז מע קאָן ניט קעמפן קעגן די אייגענע ברידער אַפילו דעמלט, ווען זיי זײַנען ניט גערעכט און פאַרשטייען ניט, אַז דאָס פאָדערן וויטענבערגן איז נאָר א מיטל לײַכטער אומצוברענגען די געטאָ.

וויטענבערג האָט געהאַלטן, מע זאָל קיטעלן ניט נאָכגעבן, ווען אַפילו מע וועט אין הײַנטיקן קאַמף ניט מיטציִען די גאַנצע באַפעלקערונג. אָניב אָבער די אָרגאַניזאַציע איז מיט אים ניט מסכים, וועט ער באַגייען זעלבסטמאָרד. נאָר דאָס באַגייען זעלבסטמאָרד האָט ניט געקענט ראַטעווען די לאַגע: קיטעל האָט געפאָדערט א לעבעדיקן וויטענבערגן.

וויטענבערג האָט זיך געזעגנט מיט זײַנע כאַווײרים, באַשטימט אַף זײַן אָרט דעם שטאַב-מיטגליד אבע קאָוונער און איז אַוועק צום טויער.

דאָרט האָט שוין געוואַרט אַף אים קיטעל. ער האָט אים אַרײַנגענומען אין אויטאָ און אַוועקגעפירט אין די קעלערן פון געסטאַפּאָ.

אין געסטאַפּאָ האָט מען אים גלײַך איבערגעגעבן אין די הענט פון מאַקס גראָס, דעם ספּעציעלן אויספאָרשער פון פאַרטיזאַנישע איניאָנים.

אַף מאָרגן האָט מען דעם קאָמאַנדיר געפונען אין די קאָרידאָרן פון געסטאַפּאָ. זײַנע האָר זײַנען געווען פאַרברענט. די אויגן — אויסגעשטאָכן, און די פאַרבונדענע הענט — צעבראָכן.

נײַער טאָג־באַפעל

נאָכן 16-טן יול, נאָך דעם, ווי די אָרגאַניזאַציע האָט פאַרלאָרן איר קאָמאַנדיר, האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ א טעראָר אַף די אָנפירער און באַזונדערע פאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט אַרײַנגעשיקט אירע אַגענטן אין געטאָ, און יענע האָבן נאָכגעשפּירט יעדן טראָט פון די קעמפער. געסטאַפּאָ האָט געפאָדערט, מע זאָל איר אָפּגעבן דאָס געווער. פאַרשטייט זיך, אַז מע האָט דעם פאַרשלאָג אָפּגעוואָרפן. דאָס געווער האָט מען געהיים אַריבערגעטראָגן אין אַנדערע פאַרמאַסקירטע ערטער, און די מיטגלידער פון שטאַב האָבן זיך זעלטן געוויזן אין די געסלעך.

נאָכן דורכפאַל פונעם פאַרטיי-קאָמיטעט אין שטאָט איז אין ווילנע אָראָפּגעקומען אַלבינע — אַן אויסגעפּרוּווטע אַלטע קאָמוניסטקע, וואָס איז געשיקט געוואָרן דורכן צק פון דער ליטווישער

קאָמפּאַרטיי, קעדיי ווידער אופצושטעלנ די פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע אינ שטאָט. אַלבינע האָט אַ וואָכ זיכ אופגעהאַלטנ אינ געטאָ, ווו זי האָט זיכ גענוי באַקאַנט מיט דער אַרבעט פונ דער פּ. פּ. אָ., אונ האָט געגעבנ אינסטרוקציעס דעמ ראַיאָנ-קאָמיטעט פונ דער קאָמפּאַרטיי אינ געטאָ. אינ יענע טעג איז אינ געטאָ געווענ זייער אומרויִק. אינ שטאָט זיינענ געכאַפּט געוואָרנ עטלעכע ייִדנ מיט געווער, אונ מע האָט זיכ געריכט, אַז הײַנט-מאָרגנ וועלנ די דײַטשנ אָנפאַלנ, קעדיי ענדגילטיק צו פאַרטיליקנ די פאַרבליבענע ייִדנ.

די פּ.פּ.אָ.-קעמפער האָבנ זיכ שוינ פונ לאַנג אָפּגעגעבנ אַ כעזשבנ, אַז דער קאַמפּס-פּלאַץ פאַרנ פּאַרטיזאַנער איז דער וואַלד אונ ניט די אַרומגעצוימטע געסלעכ. אינ שטאָב האָט אָבער גיז דעמלט אַריבערגעוויגנ די פאַלשע מיינונג, אַז מע דאַרפ פאַרטיידיקנ די געטאָ דאַפקע אינ געטאָ גופע.

אַלבינע האָט פאַרטיידיקט די שטעלונג, אַז די געטאָ-פּאַרטיזאַנער זאָלנ זיכ אַריבערוואַרפנ אינ וואַלד אונ זיכ איינשליסנ אינ די ליטווישע פּאַרטיזאַנישע מאַכנעס.

דער שטאָב האָט באַשלאָסנ צו ענדערנ די טאַקטיק פונ דער אָרגאַניזאַציע. עס איז אַרויסגעגעבנ געוואָרנ אַ טאָג-באַפעל, ווו עס ווערט געזאָגט: „אינ שײַכעס מיטנ טעראָר אונ דעקאָנספּירירונג פונ דער אָרגאַניזאַציע נאָכנ 16-טנ יול זײַנענ מיר געצוווּנגענ זיכ צו עוואַקוירנ אפ אַנדערע, פּאַרטיזאַנישע פּאָזיציעס". ס'הייסט—אַוועקגיינ אינ וואַלד.

עס איז פאָרמירט געוואָרנ די ערשטע גרופּע אונטער דער אָנפירער־שאַפט פונ יוזעפ גלאַזמאַנ. דעמ 22-טנ יול 1943 פאַרטאָג האָבנ זיכ אופגעקליבנ פינפ אונ צוואַנציק באַשטימטע קעמפער. יעדערנ זײַנענ אײַנ־געטיילט געוואָרנ פיסטאָלעטנ, טיילנ פונ קױלנוואַרפער אונ אווטאָמאַטנ.

די פּאַרטיזאַנער, מיט לאַטעס אפ די ברוסטנ, האָבנ אַרויסגעמאַרשירט ווי אַ קאָלאָנע, וואָס גייט צו דער אַרבעט. ווי אַ וועגווייַזער איז מיטגעגאַנגענ דער ייִדישער פּאַרטיזאַנער פונ סווענציאַנ שיקע גערט־מאַנ. ער איז גראָד אינ יענע טעג געקומענ פונ די נאַראָטשער וועלדער, לויטנ אופטראָג פונ פּאַרטיזאַנישנ קאָמאַנדיר פונ וואָראָשילאָוו־בריגאַדע מאַרקאָוו, קעדיי אַרויסצופירנ פונ געטאָ באַוואָפנטע ייִדנ אינ וואַלד.

מאַרקאָוו האָט נאָכ מיט אַ צײַט צוריק געשיקט אַ שאָלִיעכ צו וויטענ־בערגנ, אַז די ווילנער פּאַרטיזאַנער פונ דער געטאָ זאָלנ קומענ צו אימ אינ וואַלד. פּאַרטיזאַנער, האָט ער געשריבנ צו וויטענבערגנ, דאַרפנ קעמפנ אינ די וועלדער. אונ ער האָט אָנגעוויזנ די ריכטונג וווּהינ צו גיינ.

ווען די גרופּע איז געקומען אין נײַ-ווילייקע, האָבן ייִדן, וואָס אַרבעטן דאָרט אין לאַגער, דערקענט, אַז די גרופּע גייט אין וואַלד, און 30 מאַן האָבן זיך אָן דער גרופּע אָנגעשלאָסן. צען קילאָמעטער הינטער ווילנע איז די גרופּע אַרײַן אין וואַלד, אויפגעשטעלט די אויטאָמאַטן און קוילנוואַרפער, און מע איז שוין געגאַנגען ווײַטער ווי עכטע פּאַרטיזאַנער.

לעבן לאַוואַרישאָק האָט מען געדאַרפט אַריבערגיין אַ בריקל. ס'איז שוין געווען נאַכט. די אויסשפּירער זײַנען אַריבער דאָס בריקל אָן שטערונגען. דעמלט האָט דער קאָמאַנדיר גלאַזמאַן אָנגעהויבן צו שיקן איינציקווײַז די פּאַרטיזאַנער. אָבער ווי נאָר די ערשטע האָבן אָנגעהויבן צו מאַרשירן, האָט זיך געעפנט אויף דער גרופּע אַ פײַער. אין דער פינצטערניש האָט זיך אָנגעהויבן אַ שלאַכט. די פּאַרטיזאַנער, ווינציק געניט און צעטומלט פון פּלוצעמדיקן אָנפאַל, האָבן ניט באַוויזן צו פאַרנעמען די געהעריקע פּאָזיציעס פון פאַרטיידיקונג. אַ שטער זײַנען אויך געווען די אומבאַוואָפנטע, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין נײַ-ווילייקע, און גלײַך זײַנען געפאַלן אין שלאַכט די ברידער גאָרדאָן און דער העלדישער קעמפער יִצחק מאַצקעוויטש. ראָזע שערעשניעווסקי און ראָכעלע בוראַקיסקי זײַנען געכאַפּט גע-וואָרן בײַם דער שלאַכט לעבעדיקע. דער קעמפער כאַזאַן האָט דערשאָסן צוויי דײַטשן. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, זײַנען אין דער שלאַכט אומגעקומען 5 פּאָליציאַנטן.

פון די פּאַרטיזאַנער, וואָס זײַנען אַוועק אין וואַלד, זײַנען דער-גאַנגען אין די נאַראָטשער וועלדער צו מאַרקאָווס בלויז 14. זיי האָבן עס דאָרטן אָרגאַניזירט די ייִדישע פּאַרטיזאַנער-מאַכנע „נעקאָמע", וואָס האָט שפּעטער אַרײַנגענומען צו זיך בא אַ פיר הונדערט ייִדן: אַ העלפט ווילנער און די אַנדערע פון דער אַרומיקער פּראָווינץ.

אויף מאָרגן, נאָך דער שלאַכט אין לאַוואַרישאָק, איז געקומען אין געטאָ נויגעבויער און צוגענומען די מישפּאָכעס פון אַלע די, וואָס זײַנען נעכטן אַוועק פון געטאָ. כוץ דעם האָט ער צוגענומען און אַוועקגעפירט אויף פּאָנאַר 32 אָנפירער פון די בריגאַדעס, צו וועלכע עס האָבן געהערט די אַנטלאָפענע. מיט די בריגאַדירן האָט ער אויך צוגענומען זייערע מישפּאָכעס, צוזאַמען אַכציק מענטשן. עס איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער אַרבעטס-לאַגער אין נײַ-ווילייקע, פונוואַנען עס זײַנען אַנטלאָפן די אַרבעטער.

גלײַכצײַטיק האָט נויגעבויער אַרויסגעגעבן אַ וואָרענונג, אַז פאַר יעדער אַנטלאָפענעם ייִד וועט ער צונעמען זײַן מישפּאָכע. און אויב דאָס וועט ניט אָפּשרעקן, וועט ער אויסשיסן אַלע אײַנוווינער פון דער

ווינונג און אפילע דעם גאנצן הויף. כוץ דעם ווערן אלע ארבעטנ־דיקע יידן איינגעטיילט אין צענדליקער. טאָמער אנטלויפט איינער, ווערן דערשאָסן אלע איבעריקע צוזאמען מיטן בריגאדיר. עס האָט זיך געשאפן אן אויסערגעוויינלעך טראגישע סיטואציע: וויאזוי זאָל מען אוועקגיין אין וואלד, ווען פאר יעדערן ווערן אין געטאָ פאלן קאָר־באַנעס?

אין יענע טעג האָט געסטאפאָ אין דער ווילנער געטאָ צונויפ־געפירט די לעצט-געבליבענע יידן פון סווענציאַן, רעשע, בעזדאַן און אנדערשווו. די יוגנט פון די דערמאָנטע שטעטלעך זיינען נאָך ניט געווען פארגאלדן, און די געסטאפאָ האָט ניט געוווסט זייערע נעמען. דער שטאב האָט זיך אָרגאניזירט די פראָווינצער יוגנט, זיי באזאָרגט מיט געווער, און צוויי גרופן, אונטערן אָנפיר פון מוישע מארק און שלוימע בעקער אוועקגעשיקט אין וואלד.

ליזע רופט!

די ליקווידאציע פון דער געטאָ האָט זיך געמערקט פון טאָג צו טאָג. דעם 1-טן אווגוסט 1943 האָט מען אראָפּגענומען די יידישע ארבעטער פון די 105 איינהייטן און מע האָט צוויי טויזנט מענער און פרויען געצוואונגען צו גיין ארבעטן אפן אעראָדראָם אין פּאָרובאנעק און לעערעך אזא צאָל אפן באן. אפ איבערמאָרגן, ווען די ארבע־טער זיינען אוועק אין די דערמאָנטע ערטער, זיינען זיי געוואָרן ארומגערינגלט דורך געסטאפאָ און פּאָליציי, און מע האָט זיי אָנגעהויבן צו פירן אין די צוגעגרייטע וואגאָנעס. עס האָט זיך אָנגעהויבן א קאמף. ארום דריי הונדערט יידן זיינען געבליבן טויטע אפ אן אָרט, אפ די פעלדער. די איבעריקע, ניט האָבנדיק קיין אנדער אויסוועג, זיינען ארײַן אין די וואגאָנעס, און דעם 6-טן אווגוסט האָט דער באן זיי אוועקגעפירט אין די קאָנצלאגערן פון עסטלאנד. אפן וועג האָט זיך א פּאָר צענדליק איינגעגעבן צו ראטעווען: זיי האָבן ארויסגעשניטן די דילן פון וואגאָנעס און זיינען ארויסגעשפרונגען.

אין געטאָ איז אָנגעקומען א באפעל: די עלטערן און די קרויווים פון אלע די, וואָס מע האָט אוועקגעפירט קיין עסטלאנד, דארפן „פריוויליק" פאָרן צו זייערע נאָענטסטע. אויב עמעצער וועט זיך אָפּזאָגן און אנטלויפן, וועט מען אָנשטאָט אים צונעמען אלעמען פון דער ווינונג.

ווידער האָט מען אויפגעקליבן א טראנספּאָרט יידן און זיי געשיקט צו די קרויווים פון עסטלאנד. דעם 1-טן סענטיאבער 1943

איז די געטאָ פולשטענדיק געשלאָסן געוואָרן. עס איז געקומען נייגעבויער און געמאָלדן: פון היינט און ווייטער טאָר קיינער ניט ארויסגיין פון געטאָ. ארבעטן וועט מען דאָ גופא אין ספעציעלע ווארשטאטן. אָבער אזויווי זעכצן טויזנט מענטשן איז צו פיל, וועט ער זעקס טויזנט עוואקוירן אין ווייוואָרי און ריגע. דאָרט איז דאָ וויכטיקע ארבעט אין ספעציעלע פאבריקן. און קעדיי איינצורעדן דעם עולם, מע זאָל פרייוויליק פאָרן, האָט ער פאלסיפיצירט בריוו, געשריבן קלוימערשט פון די יידן אין ווייוואָרי, אז די דאָרטיקע רופן צו זיך זייערע באקאנטע. נאָר אין געטאָ איז ניט געווען צו וועמען צו ריידן. די דערשראָקענע יידן האָבן זיך אלע באהאלטן אין זייערע מאלינעס.

דער שטאב פון פ. פ. אָ. האָט גלייך דערקלערט א מאָביליזאציע פון אלע מיטגלידער, עס זיינען טייקעף פאָרמירט געוואָרן ביידע באטאליאָנען. מע האָט אויפגעשטעלט די קוילנוואַרפער, צעטיילט פאר די באזונדערע קעמפער רעוואָלווערן, גראנאטן און געווארט אף א באפעל פון שטאב.

די ערשטע באריקאדע איז געווען אף שפיטאָל-גאס 6, אָבער איידער מע האָט באוויזן דאָרט צוצוטראָגן געווער, איז זי געוואָרן

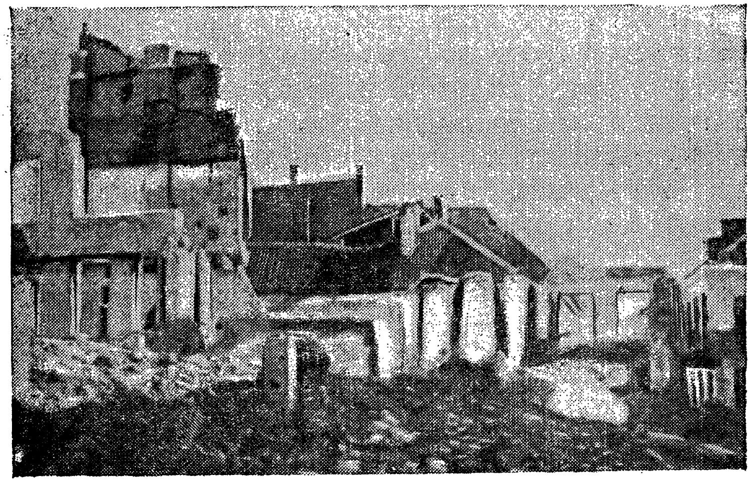

די באריקאדע אף סטראשון-גאס 12, נאָך דעם, ווי די דייטשן האָבן זי אויפגעריסן מיט דינאמיט.

ארומגערינגלט דורכ די אָנגעפלייצטע האָרדעס פּאָליציי, אונ א גרופּע גוטע קעמפּער האָט מענ גענומענ געפאנגענ.

פאַרשפּעטיקט די ערשטע עפעקטיווע האנדלונג, האָט מענ געגרייט די פארטיידיקונג אפ סטראַשונ-גאס 12. אונ ווי נאָר עס האָבנ זיכ דערנעענטערט אהינ די דייטשנ, האָט איליא שיינבוים, דער קאָמאנדיר פונ דער באריקאדע, דער ערשטער געשאָסנ אינ א גרופּע דייטשנ, וואָס האָבנ געפּרווט זיכ אריינרייסנ אינ מויער. די דייטשנ האָבנ ארויסגערופנ פארשטארקונג, אונ הונדערטער מערדער האָבנ זיכ א לאָז געטאָנ איבערנ געטאָ אונ געעפנט א פייער אפ סטראַשונ-גאס 12. דער קאָמאנדיר שיינבוים, וואָס האָט פונ אנטקעגנדיקנ פּענצטער געשאָסנ אינ די דייטשנ, איז דער ערשטער געפאַלנ אפ די הענט פונ זיינע כאווירים. די קעמפערנ רייזל קאָרטשאק האָט איבערגענומענ די פירערשאפט.

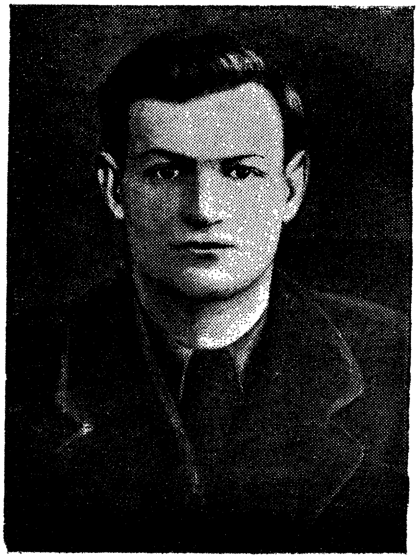

דער קאָמאנדיר פונ דער באריקאדע אפ סטראַשונ-גאס נומ. 12 איליא שיינבוים.

באגעגנט א ווידערשטאנד, האָבנ די דייטשנ אונטערגעלייגט דינאמיט אונטערנ מויער, ווו ס'האָבנ זיכ געפונענ די קעמפער. דער מויער האָט זיכ אופגעריסנ אינ דער לופט, אונ בא הונדערט מענטשנ זיינענ פארשאָטנ געוואָרנ אונטער שטיינ אונ ציגל.

נאָכדעמ האָבנ די דייטשנ גענומענ אופרייסנ מיט דינאמיט יעטווידער פונקט, ווו ס'האָבנ זיכ פארבאריקאדירט פּארטיזאנער. גלייכצייטיק זיינענ הונדערטער יידנ געכאפּט געוואָרנ אינ מאלינעס, אונ מע האָט זיי אָפּגעשיקט אפ דאָסע-גאס אינ די גערטענער פונ געסטאפּאָ, ווו עס איז געוואָרנ צוגעגרייט א טראנספּאָרט אָפּצושיקנ קיינ עסטלאנד.

דערהערט, אז מע רייסט מויערנ, זיינענ א סאכ יידנ, ניט פארשאָטנ צו ווערנ אינ די מאלינעס, פרייוויליק ארויס אונ זיכ

געלאָזן פירן קיין עסטלאַנד. אַזוי האָט זיך איבערגעכאַזערט ביזן 4-טן סעפּטעמבער. יעדן טאָג האָט מען פון געטאָ אַרויסגעפירט מענטשן. איין טאָג האָבן די דײַטשן גענומען בלויז מענער, אַ צווייטן טאָג — פרויען. ווען אַ פרוי האָט געוואָלט מיטגיין מיט איר טאַטן אָדער מאַן, האָט נויגעבויער ניט דערלויבט. פיל פרויען האָבן זיך דעמלט אָפּגעשאָרן די האָר, זיך אָנגעטאָן אין הויזן, און בלויז אַף אַזאַ אופן געהאַט דאָס „גליק" אַוועקצופאָרן קיין עסטלאַנד.

די מערהייט פון דער אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיטן שטאַב, האָט זיך געפונען דעמלט אין דער באַריקאַדע אַף סטראַשון-גאַס 6 — אין דער ביבליאָטעק „מעפיצע-האַסקאָלע". דאָ איז קאָנצענטרירט געווען דער וויכטיקסטער קויעך און די מערהייט געווער. גרייט צו פאַלן אין קאַמף פאַר דער פאַרטיידיקונג פון אונדזער קאָוועד, האָט דאָרט יעדער געלויערט פון זײַן פאָסטן און געוואַרט אַף אַ באַפעל אַ דריק צו טאָן דאָס צינגל. וועגן פאַרטיידיקן די אַרויסגעפירטע יידן האָט ניט געקענט זײַן קיין רייד, ווײַל פאַר יענע האָט זיך אַצינד אויסגעדאַכט, אַז זייער איינציקע רעטונג איז ווײַוואַרי. פאַר די קעמפער פון דער לעצטער באַריקאַדע איז געבליבן איצט איינס: אויפנעמען אַ שלאַכט מיט די דײַטשן, וואָס וועלן פרוּוון זיך דערנעענטערן צו דעם מויער. אָבער די דײַטשן זײַנען צו סטראַשון-גאַס 6 ניט דערגאַנגען. דעם 4-טן סעפּטעמבער אין אָוונט, נאָך דעם, ווי מע האָט אַרויסגעריכן פון געטאָ פאַר די עטלעכע טעג באַ אַן אַכט טויזנט מענטשן, האָבן די האָרדעס באַקומען אַ באַפעל אַרויסצוגיין פון געטאָ.

אַף מאָרגן, ווי ס'וואָלט גאָרניט געשען, זײַנען געקומען קיטעל און נויגעבויער און האָבן געמאָלדן: די געטאָ בלײַבט ווי געווען. אַלע וועלן אַרבעטן אין די נײַ-אויסגעבויטע וואַרשטאַטן. עס איז געקומען אַ באַשטעלונג איבערצואַרבעטן פופציק טויזנט פאָר וואָליקעס און איבערצוניייען צען טויזנט שינעלן. אַלץ, וואָס איז נייטיק פאַר דער געטאָ, וועט דאָ ווערן אַרײַנגעפירט. מע זאָל אַרבעטן פלײַסיק ווי פאַר זיך אַליין.

דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע

קיינער, באַזונדערס די קעמפער פון פ. פּ. אָ., האָט ניט געגלייבט דער פאַרזיכערונג פון געביטספאַ. מ'האָט אײַליק גענומען אָרגאַניזירן גרופּן, יעדער טאָג האָבן זיי זיך דורכגעריסן דורך דער אַרומגעצוימטער געטאָ. מע האָט געצויגן קיין נאַראָטש, אין דער יידישער פאַרטיזאַנישער מאַכנע „נעקאָמע".

א געסל פונ ווילנער געטאָ נאָכ דער ליקווידאציע.

דעמ 8־טנ 9-טנ אונ 10־טנ סענטיאבער 1943 האָבנ דורכ גע-
זיימע ארויסגענג זיכ דורכגעשלייכט באוואָפנטע גרופּנ. דעמ 12-טנ
אינ אָוונט האָב איכ זיכ אויכ דורכגעריסנ מיט נאָכ דרייסיק כאווי-
רימ דורכ דער געטאָ אונ אוועק אינ אנ אָפּגערעדטער ריכטונג זיכ צו
טרעפנ מיט די אנדערע אינ דעמ גוט מארקוציע, לעבנ פּושקינס
מוזיי. די ארויספירערנ פונ אלע גרופּנ איז געווענ זעלדע טרעגער,
וואָס איז ארומגעגאנגענ אָנ לאטעס אינ שטאָט אונ אָנגעזאָגט די
קעמפער, וווהינ מע זאָל גיינ, אויסמיידנדיק די זשאנדארמענ.
זעלדע איז ארומגעלאָפנ איבערנ שטאָט ווי א וויכער. יעדער צוויי
שאָ איז זי געווענ אינ געטאָ. צענ קילאָמעטער הינטער ווילנע, באמ
אריבערגיינ די באנ-רעלסנ, האָבנ מיר געהאט דעמ ערשטנ צוזאמענ-
טרעפ מיטנ סוינע. מיר האָבנ זיכ דורכגעריסנ דורכ דער דייטשישער
וואכ אונ אוועק ווייטער צו דעמ אָנגעמערקטנ ציל. דערביי האָבנ
מיר פארלאָרנ איינ קעמפער.

דעמ 14-טנ סענטיאבער איז דער יידנ-פאָרשטייער גענס פאר זיינ
פארבינדונג מיט די פארטיזאנער דערשאָסנ געוואָרנ דורכ נויגעבויערנ
אפנ הויפ פונ געסטאפּאָ. אפ זיינ אָרט איז באשטימט געוואָרנ דער
געסטאפּאָ-אגענט דעסלער. אינ א פּאָר טעג ארומ אָבער איז דער
נייער מוישל אנטלאָפנ מיט זיינ קנופּיע פונ דער געטאָ, ווייל ער

האָט פארשטאנענ, אז הײַנט-מאָרגנ וועט אויכ קומענ זײַנ ריי. דעמלט איז אפסנײַ געוואָרנ ארומגערינגלט די געטאָ. בא יעדער ראָג זײַנענ געשטאנענ קוילנווארפער. באנאכט האָט מענ באלויכטנ די מויערנ מיט רעפלעקטאָרנ. די געבליבענע באפעלקערונג איז געלעגנ אינ מאלינעס. די קעמפער פונ פ. פ. אָ. האָבנ זיכ אלע פארבאריקאדירט אפ סטראשונ-גאס 6, זוכנדיק א גינסטיקנ מאָמענט, וויאזוי זיכ ארויסצורײַסנ פונ געטאָ, ארויסטראָגנ מיט זיכ דאָס געווער. אזוי ווי אינ געטאָ איז געווענ אָנגעוואָרפנ פיל טויטע, האָט מענ באקומענ א דערלויבעניש זיי ארויסצופירנ אפנ בעסוילעמ. אונטער די ארויס-געפירטע מייסימ האָט מענ אוועקגעלייגט די קוילנווארפער אונ זיי געבראכט אפנ זארעטשער בעסוילעמ. דאָרט האָבנ שוינ געווארט א פאָר כאווײרימ, אונ מע האָט באגראָבנ די קוילנווארפער אינ א באשטימטנ אָרט.

דעמ 23-טנ סענטיאבער 9 פרי איז אינ געטאָ ארײַנגעפאָרנ קיטעל אונ אָפיציעל געמאָלדנ, אז די געטאָ ווערט ליקווידירט. ביז 12 אזייגער דארפנ זיכ אלע אײַנפאקנ אונ זײַנ גרייט ארויסצופאָרנ אינ די ארבעטס-לאגערנ אינ עסטלאנד. אזוי ווי קיינ אויסוועג איז ניט געווענ, האָט זיכ דער אוילעמ אָנגעהויבנ גרייטנ. די לעצטע גרופע פונ פ. פ. אָ. איז געבליבנ אינ קלעמ: אָנ קוילנווארפער אונ אָנ דער מעגלעכקײַט זיכ דורכצורײַסנ דורכנ פאָליצייישנ קאָרדאָנ. די לעצטע צוויי הונדערט קעמפער צוזאמענ מיטנ רעשטל געווער האָבנ זיכ דעמלט אראָפגעלאָזנ אינ א קאנאליזאציע-רער, קעדיי דורכ דאָרט זיכ דורכצורײַסנ הינ-טערנ שטאָט אינ אוועקגיינ אינ דער רודניצקער פושטשע — א וויכטיקער צענטער פונ דער ליטווישער פארטיזאנישער באוועגונג, מיט וועלכער מע האָט שוינ באוויזנ אָנצובינדנ א קאָנטאקט.

דער ארײַנגאנג אינ דער קאנאליזאציע-רער האָט געפירט פונ ספאָקאָיניס ווארשטאטנ, דײַטשישע גאס 31. דאָרטנ איז געשטאנענ א גרויסער קאכלנער אויוונ. אונטער אימ איז געווענ אנ עפענונג, פונ וועלכער קיינער האָט ניט געוווסט, כוץ דעמ שטאב פונ פ. פ. אָ. אראָפגעלאָזנ די קעמפער אינ דעמ שמוץ האָט מענ גרופנווײַז. מיט יעדער גרופע האָט אָנגעפירט אנ ארבעטער פונ דער קאנאליזאציע, וואָס האָט געוווסט דעמ וועג. די קאנאליזאציע-רערנ זײַנענ פונ פארשיידענער מאָס — פונ א מעטער מיט אכציק אפ די הויפט-גאסנ ביז רערנ פונ פערציק סאנטימעטער אונטער די קלענערע געסלעכ. מע האָט געמוזט קריכנ אפ די קני אינ דעמ שמוץ. דערבײַ נאָכ האָט מענ געטראָגנ דאָס געווער ארומ לײַב אונ וויכטיקע דאָקומענטנ.

פיר שאָ האָט מענ געוואָגלט דורכ די טרויבנ. דורכ א טעלעפאָנ-סיסטעם האָט מענ איבערגעגעבנ באפעלנ די גרופנ, צי מע קאָנ גיינ ווייטער אונ אינ וועלכער ריכטונג. ווענ די גרופנ זיינענ געבליבנ שטיינ, האָט זיכ דער שמוצ אופגעהויבנ אונ דערגרייכט בּיזנ האלדז. מע האָט געמיינט, אז די דייטשנ האָבנ זיכ דערוווּסט אונ אָנגענומענ מיטלענ צו פארטרינקענ די וואָגלדיקע קעמפער. שפּעטער האָט זיכ ארויסגעוויזנ, אז דער שמוצ האָט געשטיגנ דערפאר, ווייל מע האָט זיכ אָפּגעשטעלט. א גרופּע האָט אינ וועג פארבלאָנדזשעט אונ ניט געוואוּסט וווהינ צו גיינ. גיינ אפ צוריק איז געווענ שווער אונ אפילע טיילמאָל אוממעגלעכ, ווייל דער שטראָם האָט געטראָגנ מיט זיכ, אונ ווענ מע האָט געכאַפּט זיכ לאָזנ קעגנ שטראָם, האָט דער שמוצ אריבערגעפלייצט איבערנ קאָפּ. מענטשנ האָבנ דאָרט געכאלעשט, געוואָרנ מעשוגע. געווענ אויכ א פאל פונ באגיינ זעלבסטמאָרד. דערצו נאָכ האָט מענ געמוזט גיינ זייער פּאָרזיכטיק, ניט ריידנ קיינ וואָרט, ווייל דורכ די קאנאליזאציע-דעקנ אויבנ האָט מענ געקאָנט דערהערנ.

ענדלעכ איז מענ דערגאנגענ אונטער דער ערד צו איגנאטאָווער 5, אפנ הויפ פונ דער ליטווישער קרימינאל-פּאָליציי, ווו ס'איז באשטימט געווענ דער ארויסגאנג. דאָרטנ האָבנ שוינ געווארט סאָניע מאדייסקער, וואָס האָט געלעבט אונטער א פאלשנ נאָמענ אינ שטאָט, אונ צוויי ליטווישע פּאָליציאנטנ, מיט וועלכע מיר זיינענ געווענ פארבונדנ. נאסע, שמוציקע האָט מענ קוים זיכ ארויסגעהויבנ פונ דער ענגער פארמאסקירטער לאָכ אונ ארייננ אינ קעלער זיכ א ביסל אָפּצורייניקנ. דערנאָכ האָט מענ פּאָרווייז ארויסגעשטעלט די קעמפער, זיי געהייסנ אָנלאָדנ דאָס געווער אונ אוועקגיינ אפ סובאָטש אינ אנ אלטנ גוט. די שטאָט איז פול געווענ מיט זשאנדארמענ אונ אגענטנ. די קעמפער האָבנ אינ וועג איינע די אנדערע פארלאָרנ. עס איז אויכ פאָרגעקומענ א צוזאמענשטויס מיט די היטלערישע זשאנדארמענ. די קעמפער האָט זיכ איינגעגעבנ דורכצושניידנ די שטאָט. מע האָט אויסגעגראָבנ אפנ בעסוילעמ די קוילנוואָרפער אונ מיט דעמ געווער אפ די אקסלענ, שוינ ווי עמעסע פארטיזאנער, אָנגעקומענ אינ דער רודניצקער פּושטשע.

דריי העלדנ

צוזאמענ מיט די לעצטע קעמפער פונ דער גויסעסדיקער ווילנער געטאָ האָבנ זיכ דורכגעריסנ דורכ די קאנאליזאציע-רערנ די צוויי שטאב-מיטגלידער יאנקל קאפּלאנ אונ אווראָמ כוואָיניק, ווי אויכ די

באטאליאָנ-פארבינדלערנ פונ פ. פ. אָ. די סטודענטקע אסיע ביג. צו־זאמענ זײַנענ זײ ארויסגעקראָכנ דורכ דער עפענונג אפ איגנאטאָווער געסל אונ זײַנענ אוועק דורכנ שטאָט אפ סובאָטש צומ אָפּגערעדטנ זאמל-אָרט.

אפנ ראָג ברייטער אונ רודניצקער, לעבנ קינאָ קאסינאָ, האָט זײ פארהאלטנ א דײַטשישער פאטרול. די דײַטשנ האָבנ געפאָדערט דאָקומענטנ. די דרײַ האָבנ ארויסגעכאפּט פּיסטאָלעטנ. לעבנ קינאָ זײַנענ פול געווענ דײַטשישע הויכע באאמטע. קאפּלאנס א קויל האָט גע־טראָפנ, ווו מע דארפ. עס איז געטייט געוואָרנ מאקס גראָס, דער ארויספאָרשער פאר פארטיזאנישע אינינים אינ ווילנער געסטאפּאָ, צוזאמענ מיט אימ איז אויכ געפאלנ א הויכער באאמטער פונ קאָוונע — א סוואָרע דער שטורעמפירער פונ דער דאָרטיקער געסטאפּאָ. קאפּלאנ, כוואָיניק אונ אסיע ביג האָבנ אלע זייערע קוילנ באוויזנ איינצוטיילנ די דײַטשנ. אינ דאָרשט נאָכ נעקאָמע איז פאר זײ א שאָד געווענ איבערצולאָזנ צו איינציקע קוילנ פאר זיכ. אונ די דרײַ קעמפער האָט מענ גאָכדעמ אריינגעכאפּט לעבעדיק.

מע האָט זײ געבראכט אפ ראָסע-גאס אינ די גערטענער, ווו עס זײַנענ סאָרטירט געווענ די לעצטע יידנ, ערעוו זייער אָפּפאָרנ קיינ עסטלאנד.

קיטעל האָט דאָרט אופגעשטעלט דרײַ טליעס: פאר דעמ לערער יאנקל קאפּלאנ, פארנ אדוואָקאט אווראָמ כוואָיניק אונ פאר דער צוואנציקיריקער סטודענטקע אסיע ביג. ער האָט אופגעקליבנ אלע יידנ אונ געוואָרנט: אזוי וועט געשענ מיט יעדערנ, וועך ס׳וועט זיכ נאָר דערוועגנ ארויסצושטרעקנ א האנט קעגנ דײַטשנ. אונ ער האָט די דרײַ העלדנ אופגעהאנגענ.

סאָניע אונ יוליאנ

ווענ די געטאָ איז געוואָרנ ליקווידירט אונ די פארטיזאנישע אָרגאניזאציע האָט זיכ אריבערגעוואָרפנ אפ קאמפ-פּאָזיציעס אינ וואלד, איז אינ שטאָט געבליבנ ווײַנעג, אפ פּויליש פאפירנ, א ליכטיקע געשטאלט פונ דער רעוואָליוציאָנערער ווילנע — סאָניע מאדייסקער.

אינ די ערשטע טעג פונ דער דײַטשישער אָקופּאציע, ווענ דאָס געזעלשאפטלעכע לעבנ אינ שטאָט איז אָפּגעשטאָרבנ, אונ מער ווי אפ אלעמענ האָט זיכ אראָפּגעלאָזט דער צאָרנ איבער דער יידישער באַ־פעלקערונג, איז סאָניע געווענ פונ די ווײַניקע, וועלכע האָבנ זיכ ניט פארלאָרנ. אינ געטאָ האָט זי אָרגאניזירט דעמ קאָמסאָמאָל; זיכ פארבונדנ מיט די שטאָטישע ארבעטער; איז געוואָרנ פונ די אקטיווסטע

מיטגלידער פונעם שטאָטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט. גלײַכצײַטיק אַרבעט זי אין דער רעדאַקציע פון דער אומלעגאַלער צײַטונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשצי".

נאָכן דורכפאַל פון וויטאַס און קאָזלאָווסקי ווערט סאָניע די וויכטיקסטע אָנפירערין פון דער אונטערערדישער באַוועגונג אין שטאָט. בײַם דער ליקווידאַציע פון דער ווילנער געטאָ ווערן אונטער איר אָנפירונג אַריבערגעוואָרפן הונדערטער יידישע קעמפער אין דער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער בריגאַדע. סאָניע בלײַבט אין שטאָט. זי גיט אַרויס צײַטונגען און פּראָקלאַמאַציעס צו דער פּוילישער און ליטווישער באַפעלקערונג.

נאָך דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ האָבן די דײַטשן נאָך איבערגעלאָזן אין שטאָט אין די יידישע לאַגערן אַרום דרײַ טויזנט יידן. אין איינעם פון אָט די לאַגערן, אין „קײַליס", פלעגט סאָניע קומען יעדער זונטיק אָרגאַניזירן גרופּן, באַזאָרגן זיי מיט געווער און מיט כּפּעציעלע מענטשן אַריבערוואַרפן אין וואַלד.

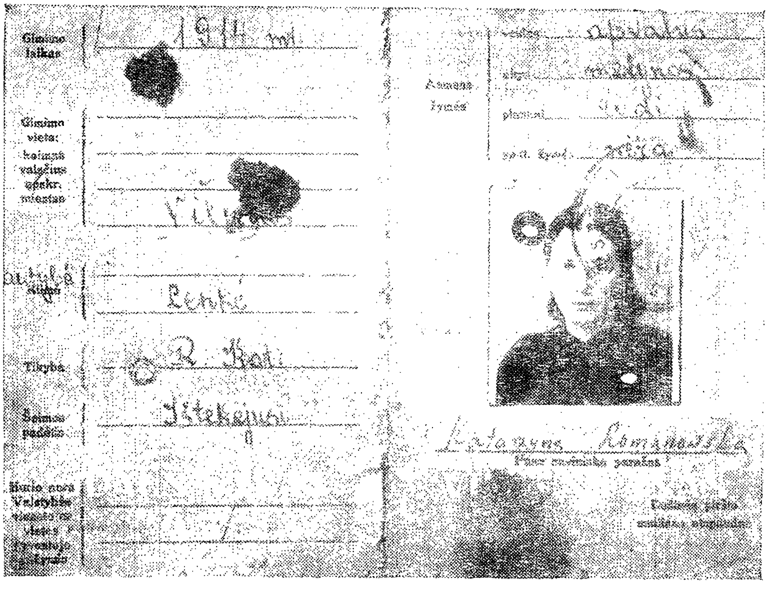

דער פאַלשער פּאַס פון דער העלדישער קעמפערין סאָניע מאַדייסקער, וואָס האָט אַ צײַט געלעבט אין שטאָט ווי אַ פּוילישע אונטערן נאָמען קאַטאַזשינאַ ראָמאַנאָווסקאַ.

צוזאמענ מיט סאָניען האָט דעמלט געאַרבעט יוליאַנ יאַנקאַוסקאַס — דער געוועזענער דירעקטאָר פונ דער פאַבריק „פלאַקאַטאַס“. ער האָט אויסבאַהאַלטנ אינ זײַנ וווינונג ניט איינ יידנ אונ האָט צוגעשטעלט פיל געווער פאַר די פּאַרטיזאַנער אינ געטאָ.

יוליאַנ איז געוואָרנ אַרײַנגעצויגנ אינ דער אונטערערדישער אַרבעט. ער האָט אָרגאַניזירט אַרומ זיכ אַנ אַקטיוו פונ ליטווישע אַרבעטער, אונ אַפילע איינציקע פּאָליציאַנטנ האָט ער איבערגעצויגנ צו זיכ. יוליאַנס אויכזענ האָט זיכ געענדערט. ער האָט זיכ פאַרלאָזט אַ באָרד, מע זאָל אימ ניט דערקענענ. אַפּ זאַרעטשער 3, אינ אַ פאַרמאַסקירט צימערל האָט געוווינט סאָניע. אַהינ האָט זיכ אויכ איבערגעקליבנ יוליאַנ. ביידע האָבנ ליב געהאַט די וועלט, פאַר וועלכער זיי האָבנ געקעמפט.

עטלעכע כאַדאָשימ פאַר דעמ, איידער עס האָט אַרײַנגעמאַרשירט אינ ווילנע די רויטע אַרמיי, האָט אַ שטאַרקע געסטאַפּאָ-וואַכ אַרומגערינגלט זאַרעטשער גאַס, אונ צענדליקער דײַטשנ האָבנ זיכ אַ לאָז געטאָנ צו זאַרעטשער 3.

פאַר יוליאַנס אונ סאָניעס קאָפּ האָט מענ שוינ לענגער צוגעזאָגט אַ באַלוינונג. ביידע האָבנ זיכ פאַרטיידיקט: געשאָסנ אַפּ די באַלאַגערער דורכ די פענצטער אונ אַוועקגעלייגט אַפּ טויט עטלעכע געסטאַפּיסטנ.

געטראָפנ דורכ אַ קויל, איז יוליאַנ געפאַלנ טויט. סאָניע האָט די לעצטע קויל אַרײַנגעשאָסנ אינ זיכ.

צומ אומגליק, האָט די קויל זי בלויז פאַרוווּנדעט. געסטאַפּאָ האָט זי אַוועקגעפירט אינ שפּיטאָל, אויסגעהיילט זי אונ געפּרוווט עפּעס-וואָס פונ סאָניענ זיכ דערוויסנ. ווענ מע האָט פונ איר ניט אַרויסבאַקומענ קיינ איינ וואָרט, האָט מענ זי געבראַכט צו פּײַניקנ אינ די קעלערנ פונ געסטאַפּאָ.

דער העמשעכ אינ וואַלד

די קעמפער פונ ווילנער געטאָ האָבנ זיכ איבערגעוואָרפנ אינ וואַלד. דער ווידערשטאַנד אינ געטאָ האָט זיכ אינ אַ גרויסער מאָס אַרויסגעגליטשט פונ אונדזערע הענט. ניט אַזוי, האָבנ מיר זיכ פאָרגעשטעלט, ווי עס דער קאַמפּ אויסזענ. די אידײַ צו פאַרטיידיקנ די צוואַנציק טויזנט מענטשנ אינ געטאָ, ניט פאַרבונדנ מיט דעמ אַלגעמיינעמ ציל — פאַרטיליקנ די דײַטשישע אָקופּאַנטנ, האָט זיכ ניט באַרעכטיקט. עס איז אָנ סאָפּעק, אַז מיטנ אומקומ

א גרופע פון דער פארטיזאנער־מאכנע „נעקאָמענעמער״.

פונ קאָמאנדיר וויטענבערג האָט די אָרגאניזאציע באקומענ א קלאפּ אינ איר יעסאָד. היינט מוזנ מיר מודע זיינ, אז דער באשלוס פונ שטאַב, וויטענבערג זאָל זיכ איבערגעבנ ווי א קאָרבנ פאר די 20 טויזנט, איז געווענ א פעלער.

אפ די קאמפּס-פּאָזיציעס אינ וואלד האָבנ זיכ די ווילנער איבערהויפּט קאָנצענטרירט אינ צוויי באזעס: בא דער אָזערע נאראָטש אונ אינ דער רודניצקער פּושטשע. די מאכנע „נעקאָמע” באמ נאראָטש האָט לאנג זיכ ניט אופגעהאלטנ ווי א דורכויס יידישע. די קעמפער זיינענ פארטיילט געוואָרנ אינ פארשיידענע באזונדערע מאכנעס פונ מארקאָווס בריגאדע. נאראָטש איז ווייט פונ ווילנע איבער הונדערט קילאָמעטער. די ווילנער פּארטיזאנער יידנ האָט געצויגנ נעענטער צו זייער היימשטאָט. צענדליקער קעמפער זיינענ אוועק אינ די ליטווישע באזעס.

שמועל קאפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פונ דער פּארטיזאנישער אָרגאניזאציע אינ ווילנער געטאָ אונ שפּעטערדיקער קאָמאנדיר פונ דער פּארטיזאנער־מאכנע „פּארנ ניצאָכנ”.

פיל ווילנער זיינענ אוועק פונ נאראָטש אינ דער רודניצקער פּושטשע (פּערציק קילאָמעטער פונ ווילנע), ווו ס'האָבנ שוינ דעמלט עקזיסטירט פיר דורכויס יידישע מאכנעס, געוועזענע מיטגלידער פונ פ. פּ. אָ., וואָס האָבנ זיכ דורכגעריסנ דורכ די רערנ פונ דער קאנאליזאציע. די דאָזיקע מאכנעס האָבנ זיכ געפונענ אינ רעשוס פונ בריגאדע-קאָמאנדיר יורגיס (זימאנ).

די צוויי מאכנעס „קאמפּ” אונ „א טויט דעמ פאשיזמ”, אָנגעפירט פונעמ קאָמאנדיר בערל שערעשניעווסקי אונ אראָנע אראנאָוויטש (אומגעקומענ אינ קאמפּ), האָבנ זיכ לאנג ניט געהאלטנ ווי באזונדערע איינסנ. זיי זיינענ אוועק אינ דער נאטשער פּושטשע

אונ האָבנ זיכ פאַרײניקט מיט די ליטווישע טײלנ. דורכויס ייִדישע אָטריאַדנ זײַנענ געבליבנ צוויי: „נעקאָמענעמער" אונ „פאַרנ ניצאָכנ". דער קאָמאַנדיר פונ דער ערשטער מאַכנע איז געוואָרנ אַבע קאָוונער, אַ כאַוועריִשער יונג אונ אַ גוטער אָרגאַניזאַטאָר. אינ אַלע וויכטיקע אָפּעראַציעס האָט קאָוונער זיכ אַלײנ באַטײליקט. שמואל קאַפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פונ פּ. פּ. אָ. אינ געטאָ, איז געווענ דער קאָמאַנדיר פונ דער מאַכנע „פאַרנ ניצאָכנ". זײַנע קעמפער, וועלכע ער האָט באַזאָרגט מיט געווער, האָבנ אימ געאַכט אונ ליב געהאַט. דער שטאַב פונ די בײדע מאַכנעס (איבער צוויי הונדערט קעמפער) איז געווענ אַ געמײנזאַמער.

פאַר די ערשטע דרײַ כאָדאָשימ פונ זײער קאַמפ האָבנ די צוויי ייִדישע מאַכנעס זיכ באַזאָרגט מיט געווער. זיי האָבנ דורכגעפירט דרײַ באַנ-קאַטאַסטראָפעס. בײַ דער ערשטער זײַנענ אַראָפּ פונ די רעלסנ צוועלפ וואַגאָנעס מיטנ לאָקאָמאָטיוו. בײַ דער צווײטער — זעקס וואַגאָנעס פול געפּאַקטע מיט דײַטשנ. בײַ דער דריטער — אַפנ וועג ווילנע — אַראָפּ זײַנענ אומגעבראַכט געוואָרנ צוויי הונדערט היטלעריסטנ. אינ זשעגאַרינ אונ לעבנ דראַגוטשי האָבנ די קעמפער אויפגעריסנ דרײַ בריקנ. אינ אָלקעניק — אויפגעריסנ אַ דײַטשישע אונטערנעמונג אונ מיטגעהאָלפנ צעקלאַפּנ אונ פאַרברענענ אַ דײַטשישנ גאַרניזאָנ פונ אווטאָמאַטלער אונ קילנוואַרפלער אינ גרויסנ באַפעסטיקטנ דאָרפ קאָניוכי.

נאָכ דעמ, ווי די מאַכנע „נעקאָמענעמער" האָט דערוואָרבנ טאָל אונ מער קילנוואַרפער, האָט זי אָנגעהויבנ צו פירנ די רעלסנ-מילכאָמע. דער קעמפער איסאַק רודניצקי האָט אַלײנ אַפ זײַנ קאָנטע צוועלפ עשעלאָנענ אַפ די ברײטע אונ דרײַ עשעלאָנענ אַפ די שמאָלע ליניעס (קלײנבאַנ). ער האָט אָנטײל גענומענ מיט נאָכ פיר כאַווײרימ אינ אויפרײַסנ די עלעקטרעסטאַנציע אינ כוועגציאַנ. זײַנ גרופּע האָט געבראַכט אינ געפאַנגענשאַפט 4 היטלעריסטנ אונ האָט באַפרײַט דעמ פּאַרטיזאַנ סעביאָנאָוו פונ כוועגציאַנער שפּיטאָל.

וויטקע קעמפּנער, די העלדנ פונ דער ערשטער דיווערסיע, האָט ערשט אינ וואַלד געוויזנ, וואָס זי קענ. אינ אָקטיאַבער 1943 האָט זי מיט אַ פולנ טשעמאָדאַנ מינעס אינ מעשעכ פונ אײנ נאַכט דורכגעמאַכט צופוס פערציק קילאָמעטער אונ זיכ אַרײַנבאַקומענ אינ ווילנע. זי האָט דאָרט אויפגעריסנ די שטאָטישע עלעקטרעסטאַנציע מיט די וויכטיקסטע עלעקטרישע טראַנספאָרמאַטאָרס. מיט דעמ האָט זיכ אָבער וויטקע ניט באַנוגנט. אַפ מאָרגנ באַנאַכט האָט זי זיכ אַרײַנבאַקומענ אינ קאָנצענטראַציע-לאַגער „קײַליס" אונ אַרויסגעפירט פונ דאָרט

זעכציק מענטשן צו די פּאַרטיזאַנישע באַזעס. וויטקע האָט אָרגאַניזירט די אויסשפּיר-גרופּע פון דער מאַכנע „נעקאַמענעמער". זי האָט אָנטייל גענומען אין באַן-אויפריַיסן לעבן אָראַן, ווו עס זיַינען צעריסן געוואָרן צוויי הונדערט דיַיטשן. מיט נאָך פינף פאַרטיזאַנער האָט זי אונטער-געגרונדן אין אַלקעניק דעם טערפּענטינ-זאַוואָד. זי האָט זיך אויסגע-צייכנט אין די שלאַכטן אין דיַינאָווע אין יאַנואַר 1944 און האָט אַליין גענומען אין געפאַנגענשאַפט צוויי געסטאַפּאָ-אַגענטן. זי האָט אָנטייל גענומען אין אויפריַיסן צוויי לאָקאָמאָטיוון און פאַרברענען צוויי בריקן.

אין נאָיאַבער 1943 האָט וויטקע באַקומען אַן אויפגאַבע ברענגען פאַרן ווילנער פּאַרטיי-קאָמיטעט וויכטיקע דאָקומענטן. אַפן וועג איז זי אַריַינגעפאַלן צו א דיַיטשישן פּאַטרול. אונטער א באַוואָפנטער וואַך האָט מען זי געפירט אין ווילנער געסטאַפּאָ. אַדאַנק איר פלינקער אָריענטאַציע איז זי אַנטלאָפן פון די דיַיטשישע הענט. צוריקוועגס האָט זי געבראַכט אין דער באַזע א וויכטיקן טוער פון דער קאָוונער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע.

גרישע גורוויטש האָט איינמאָל בייס א לויערונג דערהאַרגעט 12 דיַיטשן, וואָס זיַינען געפאָרן אַף צוויי מאַשינעס, און גענומען טראָפייען: צוויי ביקסן, אַן אויטאָמאַט און א דיַיטשישן קוילן-וואַרפער. דעם קוילנוואַרפער האָט ער גענומען פאַר זיך און איז גע-וואָרן אַן אויסגעצייכנטער שיסער. מיט אים צוזאַמען האָט געקעמפט אויך זיַין מוטער — א 39-יעריקע פרוי. ביידע זיַינען זיי געגאַנגען אַף לויערונגען. אין געמיינזאַמע אָפּעראַציעס האָבן זיי דערשאָסן אַכצן דיַיטשן. איינמאָל ווערן מאַמע און זון אַרומגערינגלט דורך א שטאַרקן פּאַטרול. עס קומט פאַר א שלאַכט. גרישעס מוטער שיסט אויס אירע אַלע פינף און זיבעציק קוילן און באַוויַיזט נאָך צו וואַרפן אין סוינע אירע פינף גראַנאַטן. געטראָפן פון א קויל, פאַלט זי לעבן איר זון. דערזען, אַז זיַין מוטער איז טויט, האָט גרישע א שפרונג געטאָן אַפן מערדער און מיטן פלאַמען-לעשער פונעם קוילנוואַרפער אים צעשפּאָלטן דעם קאָפּ. גרישע אַנטלויפט. ער איז פאַרווונדעט. ער שווימט אַריבער א טיַיך, קריכט דורך זומפן, ער בליַיבט ליגן פאַרכאַלעשט ערגעץ אין א בלאָטע. א פּאַסטעך באַמערקט אים, זאָגט אָן די פאַרטיזאַנער אין דאָרף פּאַסיעקאָ. מע ברענגט אים צו דער באַזע, און ער ווערט אויסגעהיילט. ווידער גייט ער מיט זיַין קוילן-וואַרפער אַף אויפגאַבן, און ווי א נעקאָמע פאַר זיַין מאַמעס בלוט רייַסט ער אויף צוויי עשעלאָנען.

דרײַ העלדישע פארטיזאנקעס (פונ רעכטס אפ לינקס): זעלדע טרע-
גער, רייזל קאָרטשאק (רוזשקע) אונ וויטקע קעמפנער.

אויכ כאַים לאַזאר, איינער פונ די אקטיווע קעמפער אינ געטאָ, האָט אינ וואלד ניט פארשעמט זײַנ פארגאנגענהײַט. אינ קאמפ מיט די דײַטשישע מאָטאָ-אָפּטײלונגענ אפנ וועג ווילנע — גראָדנע דערשיסט ער מיט זײַנ קוילנוואַרפער דרײַ אָפיצערנ, אונ די איבעריקע פ·פצנ ווערנ צעקלאפּט דורכ אימ אונ זײַנע כאַווײרימ. דעמ 23-טנ אפּרעל 1944 רײַסט זיכ בא א באַנ-דיווערסיע אומגעריכט אופ א מינע אונ שיסט אראָפּ זײַנ רעכטע דלאָניע.

צווישן די העלדישע ווילנער מיידלעך דאַרף פאַרעכנט ווערן די פּאַרטיזאַנקע זעלדע טרעגער. זי האָט אַכצן מאָל זיך דורכגעריסן דורך דײַטשישע גאַרניזאָנען און איז מיט וויכטיקע דאָקומענטן געקומען קיין ווילנע, ווי די פאַרבינדלערן פון דעם פּאַרטיזאַנישן שטאַב און דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע. צוריק אין וואַלד פלעגט זעלדע קיינמאָל ניט קומען מיט ליידיקע. זי פלעגט זיך אַרײַנקריגן אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערס און אַרויסבראַטעווען מענטשן. צענדליקער ביקסן האָט זי פון שטאָט געבראַכט צו די פּאַרטיזאַנער. פיר מאָל איז די קעמפערן אַרײַנגעפאַלן צום סוינע: צוויי מאָל אין די הענט פון געסטאַפּאָ, איין מאָל אין דער פּאָליציי און צום סאָף צו די ווײַסע פּאָליאַקן, וואָס האָבן גראַסירט אין די אַרומיקע וועלדער און פלעגן ספּעציעל טשאַטעווען אויף יידישע פּאַרטיזאַנער. אַדאַנק איר קאַלטער און פעסטער האַלטונג, האָט זי זיך אַלע פיר מאָל אַרויסגעריסן פון די באַנדיטן און דורכגעפירט אירע אויפגאַבעס.

ניט ווייניקער האָט אויך אויפגעטאָן די פּאַרטיזאַנקע דינע רויזנוואַלד, איינע פון די וויכטיקסטע פאַרבינדלערנס צווישן וואַלד און שטאָט.

און רייזל קאָרטשאַק? אָט דאָס באַשיידענע העלדישע מיידל, וואָס סײַ אין געטאָ סײַ אין וואַלד איז עס געווען פון די ערשטע, פון די סאַמע דרייסטע. און ניט בלויז רייזל. ווי דערמאָנט מען ניט דעם הויפּט פון די אויסשפּירער בײַ דער מאַכנע „נעקאָמענעמער" כאָנאָ מאַגיד, וואָס יעדער טראָט פון דעם סוינע אויף אַ ראַדיוס פון פערציק קילאָמעטער האָט ער שוין געוווּסט פון פריִער.

און כאָליק דער איישישקער, ניוסע לובאָצקי, רוווּנ ראַבינאָוויטש, בערל יאָכײַ, ליאָווע לעווין, טעווקע גאַלפּערן, בערל שערעשניעווסקי, איציק קאָוואַלסקי — וועגן איטלעכן פון זיי איז קעדײַ צו שרײַבן באַזונדער — וועגן זייער דרייסטקײַט, שרעקלאָזיקײַט און העלדישקײַט אין קאַמף!

די אָקאָרשט דערמאָנטע ווילנער פּאַרטיזאַנער האָבן געוואָרפן זייערע לעבנס אין קאַמף און דאָס לעבן ניט פאַרלוירן. אָבער וויפל באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע העלדן ליגן איצט אין די נאַראָטשער און רודניצקער וועלדער! אייביקער אָנדענק זייערע הערלעכע נעמען!

זאָלן דאָ בלויז דערמאָנט ווערן די צוויי ברידער דאַניע און אימע לובאָצקי — די זין פון דעם באַקאַנטן לערער באָרעך לובאָצקי.

ביים די קאמפן אין געטאָ איז דאניע אריינגעפאלן אין געפאנגענ־שאפט צו די דייטשן. צען טעג האָט מען אים געפייניקט אין געסטאפּאָ. פון דאָרט האָט ער געבעטן סאַם בא די עלטערן פון געטאָ, איך דערמאָן זיך, ווי דער לערער לובאַצקי איז א צעבראָכענער געקומען צו מיר נאָך אן אייצע. וואָס טוט מען? זיין פרוי איז דערפאר, מע זאָל אריבערשיקן פארן זון סאַם, קעדיי ער זאָל זיך אין געסטאפּאָ ניט מאַטערן. ער, דער טאטע, האָט זיך ניט געקענט באַשליסן מיט די אייגענע הענט אומצוברענגען זיין קינד!

עס איז אריבער א פּאָר טעג, און דאניע האָט זיך באוויזן אין געטאָ. באַם פירן אים צו דער עקזעקוציע איז דער יונגער קעמפער אנטלאָפן. ניט לאנג האָבן זיך די עלטערן געפרייט. ביים דער ליקווידאציע פון געטאָ זיינען זיי פארכאפט געוואָרן דורך קיטעלן. דאניע האָט זיך דורכגעריסן אין וואלד. דאָרט האָט ער געטראָפן זיין ברודער אימען, דעם איינציקן לעבן געבליבענעם פון זיין מישפּאָכע, וואָס האָט זיך דורך די קאנאליזאציע־רערן ארויסבאקומען פון געטאָ.

דאניע, דער קאָמאנדיר פון דער דריטער גרופּע אין דער מאכנע „פארן ניצאָכן", איז געווען דער דרייסטסטער פון זיינע כאווירים. ער האָט ניט געקענט איינזיצן אפ דער באזע. די נעקאָמע האָט אים ניט געלאָזט רוען.

סאָף דעקאבער 1943 איז דאניע מיט זיין גרופּע אוועק אין א דאָרף. זיך דערוווסט, אז דאָרט גראסירט א וויכטיקער אגענט פון געסטאפּאָ, האָט דאניע בא זיך באשלאָסן: ער מוז אים כאפּן! באַם באלאגערן דאָס הויז, ווו עס האָט זיך געפונען דער געסטאפּאָ־אגענט, האָט זיך דערהערט א שאָס. דער קאָמאנדיר דאניע איז געפאלן. מע האָט אים געבראכט א שווער פארוווּנדעטן אפ דער באזע און דאָרט איז ער אויסגעגאנגען.

אין יענעם טאָג האָט זיך אימע אומגעקערט פון דער נאטשער פושטשע, ווו ער איז געווען קאָמאנדיר איבער זעכציק מאן. ער האָט דאָרט געפירט א שלאכט מיט די ווייסע פּאָליאקן. אימע איז אָנגעקומען, ווען מע האָט געגראָבן פאר זיין ברודער א קייווער. דאָס יינגל האָט זיך אָנגעשפּארט אפ זיין ביקס, געשטאנען אפן פרישן זאמד, און אין גרוב זיינען געפאלן זיינע הייסע טרערן.

אין א פּאָר טעג ארום איז אימע מיט א גרופּע פּארטיזאנער אוועק אפ א שאָסיי אונטערצורייסן טעלעגראף־סלופּעס. עס האָט זיך דערהערט א קנאל. די סלופּעס זיינען געווען פארמינירט. אימע מיט זיינע כאווירים זיינען צעריסן געוואָרן אפ שטיקער. איצט ליגן זיי,ביידע ברידער, אין רודניצקער וואלד.

* * *

בייס דער ליקווידאציע פון דער ווילנער געטאָ זיינען א טייל קעמפער פארשלעפּט געוואָרן אין ווילנער קאָנצענטראציע-לאגער ה. ק. פ. און אין די קאָנצלאגערס פון עסטלאנד. גופא אין ה. ק. פ. איז אָרגאניזירט געוואָרן א פארטיזאנישע גרופּע דורך דעם לערער לייב אָפּעסקין און דעם אקטיאָר יאקאָוו בערעגאָלסקי. די גרופּע האָט דערוואָרבן געווער און געהאט א פארבינדונג מיט די באזעס אין וואלד. דעם 10 יול 1944 האָט א ספּעציעלע אָפּטיילונג עסעס ארומגערינגלט דעם לאגער און געעפנט אף די יידן א פארטיליקונג-פייער. די פארטיזאנער האָבן געשאָסן אין די דייטשן. אדאנק אָט דעם אומגעריכטן ווידערשטאנד האָבן זיך העכער הונדערט יידן דורכגעריסן און זיינען אנטלאָפן אין שטאָט, ווו זיי האָבן דערווארט די ישועה. אָפּעסקין און בערעגאָלסקי זיינען געפאלן אין די קאמפן.

דער העלדישער פארטיזאן איטע לובאָצקי.

* * *

די קעמפער פון ווילנער געטאָ, די שפּעטערדיקע פארטיזאנער אין די ליטווישע און ווייסרוסישע וועלדער, האָבן צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי, בייס די קאמפן פאר באפרייען ווילנע, די ערשטע זיך ארייגעריסן אין שטאָט און אופגענומען א שלאכט קעגן די פארבאריקאדירטע דייטשן.

איבער די טויטע קערפּערס פון 15 טויזנט מערדער האָבן די קעמפער פון דער ווילנער געטאָ און פון וואלד אריבערגעשפּאנט צו זיך אין דער היימשטאָט. זיי האָבן געפייערט דעם יאָמטעוו פון באפרייונג, וואָס איז פונקט אויסגעפאלן אין טאָג פון דעם יאָרצייט נאָך איציק וויטענבערג,

אפנ הייסנ אש

די שייטערנ אינ קלאָגע

דעמ 23-טנ סענטיאַבער 1943 איז פאָרגעקומענ די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פונ דער ווילנער געטאָ. אונטער א שטאַרקער וואַכ פונ געסטאַפּאָ האָט מענ די לעצט געבליבענע ווילנער יידנ ארויסגעפירט אפ ראָסע-גאַס אינ די גערטנער אונ דאָרט האָט מענ זיי סאָרטירט אפ רעכטס אונ אפ לינקס. די אָפּגעקליבענע אפ לינקס — צומ טויט. דאָס ראָוו עלטערע מענער, פרויענ אונ קינדער, צוזאַמענ בא א פינפ טויזנט, האָט מענ אָפּגעשיקט אינ די קרעמאַטאָריעס פונ מיידאַנעק. צווישנ די אָפּגעטיילטע אפ לינקס זיינענ געווענ: די לערערנס מירע בערנ-שטיינ אונ ראָכל ברוידע, דער דירעקטאָר פונ רעאַל-גימנאַזיע לייב טורבאָוויטש, דער ליטעראַט נאַפטאָלי ווייניג, דער דיריגענט אווראָמ סליעפ, ד״ר פעלדשטיינ, די דיכטערנ לייע רודניצקי, די מאָלערנ אומע אָלקעניצקי, די אקטריסע עסטער ליפּאָווסקי אונ די מאָלערנ ראָכל סוצקעווער. די אָפּגעקליבענע אפ רעכטס — א צוויי טויזנט מענער — האָט מענ אוועקגעשיקט אינ די קאָנצלאַגערס פונ עסטלאַנד, אונ ארומ טויזנט פיר הונדערט פרויענ — אינ דעמ לאַגער קייזער-וואַלד (לעטלאַנד). אונ פונ דאָרט — קיינ שטוטהאָפ, מאַגדעבורג, אָסווענצימ.

אינ עסטלאַנד זיינענ צו יענער צייט געווענ 23 לאַגערנ. אינ זיי זיינענ געווענ פאַנאַנדערגעוואָרפנ ארומ צוואַנציק טויזנט מענטשנ, געבראַכטע פונ פאַרשיידענע געטאָס אונ קאָנצלאַגערנ אינ אייראָפּע, צווישנ זיי בא אכט טויזנט ווילנער. אָט זיינענ עטלעכע דערציילונגענ פונ איידעס, אנטלאָפענע פונ די שייטערהויפנס אינ קלאָגע, אפ וועלכע עס זיינענ פאַרברענט געוואָרנ, צומ טייל לעבעדיקערהייט, הונדערטער מענטשנ.

ניסנ אנאָליק דערציילט: „ניט ווייט איז געווענ דער פראָנט. מע האָט אונדז געטריבנ פונ איינ לאַגער אינ צווייטנ. לעבנ שטעטל יעווי זיינענ צוועלפ יידנ אָפּגעשטאַנענ פונ וועג. דער דייטשישער דאָקטער גענט מיט עטלעכע עסעסאָווצעס האָבנ די צוועלפ פאַר-

שמאכטע מענער ארײַנגעוואָרפֿן אין יאם. אין קוראמיי האָט דער זעלבער דאָקטער ארײַנגערופֿן צו זיך די ווילנער דאָקטוירים פֿינגערהוט און איוואנטער, באפֿוילן זיי זיך צו שטעלן אפֿ די קני, און מיט א האק זיי צעשפּאָלטן די קעפּ. דערנאָך האָט ער אונדז ארײַנגערופֿן און געהייסן ארויסטראָגן די קערפּערס צום פֿארברענען.

אין פּיפּיקאָני איז ארום לאגער געווען א בלאָטע, די דײַטשן האָבן געהאט א שפּיל: בינדן דעם „זינדיקן" די פֿיס און אים ארײַנווארפֿן אין בלאָטע".

עס דערציילט בינימין ווײַנטרויב: „נאָך פֿיר מעסלעס פֿאָרן אין די פֿארשטיקטע וואגאָנעס זײַנען מיר אָנגעקומען אין קאָנצענטראציע-לאגער ווײַוואַרי. פֿונדאנען האָט מען אונדז אָפּגעפֿירט אין קלאָגע.

אין לאגער האָבן מיר אופֿגעהערט צו טראָגן אונדזערע נעמען. יעדער איז באצייכנט געוואָרן מיט א נומער, וועלכן ער האָט געדארפֿט טראָגן אפֿן פּלייצע, אפֿן אָרעם און אפֿן קני. פֿון שטערן ביז דער פּאָטילניצע האָט מען אונדז אויסגעשאָרן א פּאס האָר. בא די פֿרויען, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין דעם לאגער נאָך פֿון אווגוסט (בייס דער כאפּעניש אפֿן פֿלי-פּלאץ אין פּאָרובאנעק און בייס דער ערשטער „עוואקואציע"), זײַנען געווען צעפֿגעגאָלט די קעפּ.

נאָך דער רעוויזיע, בא וועלכער מע האָט בא אונדז צוגענומען די מינדסטע קלייניקײַט, האָט מען אונדז פֿאנאנדערגעטיילט אין בריגאדעס און אָפּגעשיקט אפֿ ארבעט. די ארבעט איז באשטאנען אין אריבערטראָגן פֿופֿציק-קילאָיקע זעק מיט צעמענט פֿון א זאוואָד ביז צו דער באן-סטאנציע, א שטעך פֿון הונדערט פֿופֿציק מעטער. מיט די זעק האָבן מיר געדארפֿט לויפֿן. די פֿרויען, וואָס האָבן געוווינט אין באזונדערע באראקעס, זײַנען באשעפֿטיקט געווען אין אויסגראָבן שטיינער און זיי אריבערשלעפּן אפֿ א באשטימטן פּלאץ. אין משך פֿון דעם ארבעטס-טאָג האָט א פֿרוי געדארפֿט אריבערשלעפּן פֿיר טאָנעס שטיינער.

מיר האָבן געארבעט פֿון זעקס פֿרי ביז זעקס אָוונט. אן איבערײַס פֿון פֿינף און פֿערציק מינוט איז געווען אפֿ מיטיק. אונדזער מיטיק איז באשטאנען פֿון א שיטערן זופּ — מער גאָרניט. נאָך דער ארבעט פֿלעגט פֿאָרקומען אן „אפּעל". מע האָט באדארפֿט זיך אויסשטעלן צו הונדערט מאן אין א ריי און שטיין אזוי לאנג, ביז דער וועכטער וועט באפֿעלן ארײַנצוגיין אין לאגער. ווער עס איז ניט ריכטיק געשטאנען אָדער פֿלעגט זיך מיט עפּעס פֿארזינדיקן, דעם פֿלעגט דער ראָטנפֿירער פֿארשרײַבן, אים שפּעטער ארויסרופֿן און פֿאר אלעמען אין די אויגן פֿלעגן אים די עסעסאָווצעס אוועקלייגן אפֿ א ספּעציע-

לער באנק. די באנק האָט געהאלטן א מעטער אונ איז געווען דרויסנדיק אויסגעפּוקלט. צו דער באנק פלעגט מען צובינדן דעם באשטראָפטן פאר די הענט אונ פיס; איינע עסעסאָווצע פלעגט זיך זעצן אים אפן קאָפּ, אונ אן אנדערער פלעגט שמייסן מיט אן אָקסענעם גליד, דורכ וועלכן עס איז געווען דורכגעצויגן א מעטאלענער שנור. דערביי פלעגט דער באשטראָפטער אליין דארפן ציילן די שמיץ. ווען דער קאָרבן פלעגט זיך פארפּלאָנטערן אין ציילן, פלעגט זיך די עקזעקוציע אָנהייבן אפסניי.

די קראנקע, די געשוואָלענע פונ הונגער, פלעגט מען אריינעמען אין א שפּיטאָל. באם אריינגיין אין דער פּאלאטע פלעגט דער דייטש שער דאָקטער באַדמאַן אויסשרייען: „אכטונג!" דעמלט פלעגן אלע קראנקע באדארפן ארויסלייגן זייערע הענט אפ די דעקעס. האָט עמעצ דאָס ניט געטאָן גענוג פלינק — פלעגט אים דער דייטשישער דאָקטער צעמיימעסן מיט א שטעקן.

נאָכ דעם, ווי מע פלעגט די קראנקע אינ שפּיטאָל מאכן איינ־שפּריצונגען, פלעגן זיי שטארבן אינ דעם זעלבן טאָג.

אינ אווגוסט 1944 איז ליקווידירט געוואָרן א גרויסער טייל פונ די עכטלענדישע לאגערן. צווישן זיי: קוויאָלי, ערעדי אונ פּיליקאָני. מיר האָבן זיך וועגן דעם דערוווּסט פונ די אופשריפטן, וועלכע מיר האָבן געפונען אפ די זעק פונ צעמענט, וואָס זיינען געבראכט געוואָרן פונ יענע ערטער.

דעם 19־טן סעפּטעמבער 1944 איז אין דעם לאגער קלאָגע פאָר־געקומען דאָס סאמע גרויליקסטע: א נדערפּרי האָט מען אונדז אויס־געשטעלט ברי גאדעסוויז — מענער באזונדער אונ פרויען באזונדער. מע האָט געמאָלדן, אז מע עוואקוירט אונדז קיין דייטשלאנד. גלייכ־צייטיק האָט מען פונ אונדז אויסגעטיילט דריי הונדערט סאמע גע־זונטע מענער אונ אונטער א שמירע זיי אוועקגעפירט אינ וואלד אָנצווזעגן ביימער. דאָס האָלץ — האָט איינגערעדט דער לאגער־פירער — דארפן מיר מיטנעמען קיין דייטשלאנד.

קעדיי צו הייבן בא אונדז די שטימונג, האָבן די דייטשן גע־הייסן צוגרייטן א מיטיק פאר אונדז אלעמען ווי אויכ פאר די דריי הונדערט, וועלכע מע האָט אוועקגעפירט ברענגען האָלץ. אינ דער זעלבער צייט האָט מען אריינגעפירט צו אונדז אין לאגער א גרופּע קריגס־געפאנגענע.

ווען דאָס האָלץ איז אינ וואָגנס געבראכט געוואָרן צו אונדזער לאגער, אונ די דייטשן האָבן עס אויסגעלייגט אפ דער ערד אינ א

באַשטימטער פֿאָרם, האָט פֿונעם וואַלד, וווּ ס'זײַנען אַוועק די דרײַ הונדערט אַרבעטער, זיך דערטראָגן אַ שיסערײַ. מיר האָבן נאָך גאָרניט פֿאַרשטאַנען. דערווײַל זײַנען מיר געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אַלץ מער דײַטשן. אונדזער יעדער באַוועגונג איז שוין געהיט געוואָרן דורך אָנגעצילטע קוילנוואַרפֿער. דעמאָלט האָט מען אַרויסגערופֿן פֿון אונדז דרײַסיק מאַן, זיי צוגעפֿירט צו די שיכטן אויסגעלייגטע קלעצער און באַפֿוילן זיך אַרופֿלייגן אויף די קלעצער מיטן בויך אַראָפּ אַזוי, אַז דער קאָפּ זאָל אַראָפּהענגען בײַם ראַנד. ווען דער באַפֿעל איז געוואָרן אויסגעפֿירט, האָט אַ דײַטש מיט אַ רעוואָלווער איטלעכן

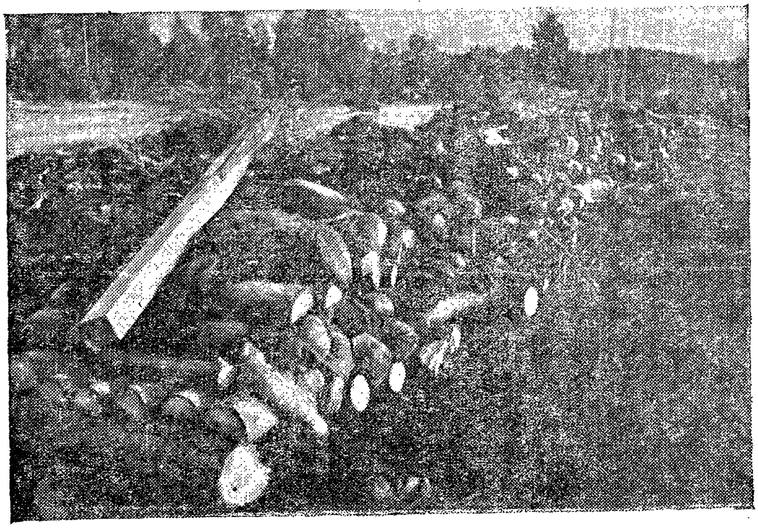

אַ שײַטער אין קלאָגע. בלויז עטלעכע מענטשן זײַנען ניט דערברענט געוואָרן.

אַרײַנגעשאָסן אין קאָפּ. געוואָרן פֿאַרטיק מיט די דרײַסיק, האָט מען ווידער אָפּגעקליבן דרײַסיק, זיי באַפֿוילן אַרופֿצולייגן אויף די דערשאָסענע אַ נײַעם שיכט האָלץ און שפּעטער אַליין זיך אַוועקלייגן ווי די ערשטע. אַזוי האָט מען אויסגעפֿילט פֿיר שײַטערס צו זיבן שיכטן אין אַ שײַטער. ווער עס האָט געפּרוּווט אַנטלויפֿן, איז דערשאָסן געוואָרן אויפֿן פּלאַץ.

ווען דער וואַרטנדיקער עולם האָט דערזען, וואָס דאָ קומט פֿאָר, האָט מען זיך אַ יאָג געטאָן איבערן פּלאַץ, וווהין די אויגן טראָגן. מיר מיט נאָך צוואַנציק האָט זיך אײַנגעגעבן אַרײַנצוכאַפּן זיך אין

דער אנטקעגנדיקער געבײַדע און זיך באַהאַלטן גאָר אויבן אויפֿן בוידעם. דײַטשן האָבן אונדז נאָכגעיאָגט. צענדליקער מענטשן, וועלכע האָבן באַוויזן זיך אַרײַנצוכאַפּן בלויז אין די אונטערשטע צימערן, זײַנען דערשאָסן געוואָרן דאָרטן גופֿא דורך די עסעסאָווצעס.

עטלעכע מעסלעס זײַנען מיר געלעגן אָן אָטעם. דורך די שפּאַלטן איז צו אונדז אַרײַנגעדרונגען דער רויך און דער רייעך פֿון די פֿאַרברענטע. מיר האָבן נאָכאַנאַנד געמיינט, אַז עס ברענט אונדזער געבײַדע.

מיטאַמאָל האָבן מיר דערזען איבערן לאַגער אַ סאָוועטישן אַעראָפּלאַן, און עס האָבן אַרײַנגעשפּאַנט די ערשטע רויטאַרמייער".

פֿון די שײַטערן אין קלאָגע האָבן זיך געראַטעוועט הונדערט ווילנער ייִדן. צווישן זיי — דער בראַווער פּאַרטיזאַן באָרעך גאָלדשטיין און דער אינזשעניער ראַטנער.

אין קלאָגע זײַנען צווישן אַנדערע פֿאַרברענט געוואָרן די באַקאַנטע ווילנער דאָקטוירים: זאַלקינדסאָן (טאַטע און זון), דער אַקטיאָר שאַבסײַ בליאַכער, דער זשורנאַליסט הערמאַן קרוק, דער דיכטער הערש גוטגעשטאַלט, דער דירעקטאָר פֿון ווילנער ייִדישן טעכניקום אינזשעניער שרײַבער און דער אינסטרוקטאָר פֿון זעלבן טעכניקום — זעליק גאָלדבערג.

ווען עס איז פֿאָרגעקומען די ליקווידאַציע פֿון געטאָ, איז קאַלמאַנאָוויטש צוזאַמען מיט פֿיל טויזנטער ייִדן פֿאַרשלעפּט געוואָרן אין די קאָנצלאַגערן פֿון עסטלאַנד.

אין יולי 1945, ווען איך בין געווען צום צווייטן מאָל אין ווילנע, האָב איך זיך באַגעגנט מיטן זינגער פֿון געוועזענעם ווילביג-כאָר שמועל-מייער סליווקין, וועלכער איז נאָרוואָס געקומען פֿון שטוטהאָפֿער טויטן-לאַגער. פֿון אים בין איך גענוי געוואָר געוואָרן וועגן קאַלמאַנאָוויטשעס טויט.

די ערשטע פּאָר כאַדאָשים האָט נאָך קאַלמאַנאָוויטש געאַרבעט מיט אַלע ייִדן באַם שלעפּ: פּעק מיט שמאַטעס אין דער מאַנופֿאַקטור-פֿאַבריק, וואָס האָט זיך געפֿונען אין לאַגער נאַרווע. מאַכמעס דעם, וואָס מע האָט די ייִדן קימאַט ווי ניט געשפּײַזט, איז ער געוואָרן געשוואָלן און זיך קוים באַוועגט. אַזויווי די ניט אַרבעטספֿײַיקע פֿלעגט מען אומברענגען, האָבן די ייִדן גענומען זאָרגן פֿאַר קאַלמאַנאָוויטשן. ס'האָט זיך אײַנגעגעבן אונטערצוכאַפּן אַ דײַטש, און קאַלמאַנאָוויטש איז געוואָרן דער אופֿראַמער זײַן באַראַק. אין באַראַק האָט ער אַ סאַך געשריבן.

רירנדיק ביז גאָר איז געווען דאָרט זײַן פֿרײַנטשאַפֿט מיט מוישע לערער, דעם געוועזענעם מיטאַרבעטער פֿון ייִוואָ און אויסגעצייכנטן ייִדיש-קענער.

ווען לערער איז קראַנק געוואָרן אַפּ דיזענטעריע, האָט קאַלמאַ־נאָוויטש האָווירט אַרום אים ווי אַ מאַמע. ער פלעגט אים וואַשן, איבערבעטן און אָפּגעבן אים זײַן ביסל קאַווע און אָפּגעשפּאָרטן קרישל ברויט. לערער איז אויסגעגאַנגען אַפּ קאַלמאַנאָוויטשעס הענט.

אין אַ קורצער צײַט אַרום איז אויך קאַלמאַנאָוויטש קראַנק גע־וואָרן אַפּ דיזענטעריע — זיך קענטיק אָנגעשטעקט פון לערערן. דער־צו איז ער נאָך פון פריער געשוואָלן געווען פון הונגער און האָט געליטן גרויסע ווייטעקן.

אין באַראַק זײַנען געקומען דײַטשישע דאָקטוירים. דערזען, אַז קאַלמאַנאָוויטש איז קראַנק, האָט דער הויפּט־דאָקטער געהייסן אַריבערטראָגן אים אין דעם באַראַק פאַר קראַנקע, פונוואַנען מע פלעגט שוין זעלטן אַרויס אַ לעבעדיקער.

נאָכן טויט האָט מען קאַלמאַנאָוויטשעס קערפּער „דורכגעלאָזן דורכן קוימען״, ס׳הייסט, פאַרברענט אינעם אויוון פון מאַנופאַקטור־פאַבריק. עמעצער פון די אַרבעטער האָט אָנגעשריבן אַפּן פאַבריק־אויוון קאַלמאַנאָוויטשעס נאָמען.

און אַזוי זײַנען אומגעקומען אונדזערע קינדער

עס איז געווען ערעוו פּייסעך 1944. אין ווילנער קאָנצענטראַציע־לאַגער „קײַליס״, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פאַר די יידן, וואָס אַרבעטן אין דער שטאָטישער פעלץ־פאַבריק „קײַליס״, איז געקומען ווײַס און געמאָלדן, אַז אין שטאָט הערשט אַן עפּידעמיע, דעריבער זאָל מען מאָרגן פרי וואַרעם אָנטאָן די קינדער און זיי אַרײַנפירן אין דער קליניק, וואָס אַפּ דער צווייטער זײַט גאַס, כדי זיי צו מאַכן אַן אײַנשפּריצונג קעגן טיפוס.

אַ סאַך מאַמעס האָבן ניט געהאַט קיין חשד. זיי האָבן די קינדער אַרומגעוואַשן, אויסגעפּוצט אין יאָמטעוודיקע קליידער, פאַר־קעמט די הערעלעך און אין זוניקן פרילינג־טאָג זיי אַרײַנגעטראָגן אין דעם אַנטקעגנדיקן שפּיטאָל. ווען די קינדער זײַנען שוין געווען אינעווייניק, און די וואַרטנדיקע מאַמעס זײַנען געשטאַנען הינטערן פּלאַנקען פון לאַגער, האָט דער ד״ר שולצע, דער דירעקטאָר פון דײַטשישן שפּיטאָל, אָנגעקלונגען צו ווײַסן אין קאַבינעט, אַז די קינ־דער זײַנען שוין פאַראַן.

אין פינף מינוט אַרום איז געקומען די „שוואַרצע וואָראָנע״. ווײַס איז אַרײַנגעשפּרונגען אין שפּיטאָל, געכאַפּט די קינדער און זיי גע־שלײַדערט אין אויטאָ. די מאַמעס, וואָס האָבן דאָס צוגעזען פון

הינטערנ פלאנקענ, האָבנ געריסנ זיכ מיט א געוויינ צומ אווטאָ צו ראטעווענ זייערע קינדער. ווײַס האָט זיי אָבער ניט צוגעלאָזט אונ געהייסנ זײַנע לײַט צו שיסנ פונ אווטאָמאטנ אפ די לויפנדיקע מאמעס. ניט געקוקט אפ דער שיסערײַ, זײַנענ עטלעכע מאמעס צוגעלאָפנ צומ אווטאָ אונ געפרווווט מיט אלע קויכעס זיכ ארײַנרײַסנ אינעווייניק. די מוטערס האָבנ געוואָלט שטארבנ מיט זייערע קינדער. ווײַס האָט זיכ דערבארעמט אונ עטלעכע מאמעס ארײַנגעלאָזט.

דער לאסט-אווטאָ איז אוועקגעפאָרנ. אינ דער רעשימע, וואָס ווײַס האָט געהאט אינ האנט, האָבנ אימ געפעלט נאָכ בא 60 קינדער. אונ ער איז ארײַנ אינ בלאָק אופצוזוכנ די געבליבענע.

* * *

די אכציקיעריקע באָבע פרומע-ריווע בורשטיינ האָט מיר דערציילט:

„ווענ איכ האָב דערהערט, אז אלע קינדער מוז מענ ארײַנשיקנ אינ שפיטאָל, האָב איכ גלײַכ פארשטאנענ, אז דאָס איז ניט קיינ געוויינלעכע זאכ. מיר האָבנ דאָכ אינ „קײַליס" א דאָקטער מיט אנ אמבולאטאָריע, איז צוליב וואָס באדארפ מענ די קינדער אריבערטראָגנ אינ א דײַטשישנ שפיטאָל? איכ האָב באשטימט אָפצווווארטנ, וואָס דאָ וועט זײַנ, כאָטש דער דײַטש ריכטער האָט הויכ געזאָגט פאר אלעמענ: „די, וועלכע וועלנ ניט אָפשיקנ זייערע קינדער, וועלנ הארב באשטראָפט ווערנ".

דערהערט די קולעס אינ אנטקעגנדיקנ שפיטאָל, האָב איכ זיכ גלײַכ איבערגעצײַגט, אז דער אומגליק איז א פארטיקער. איכ האָב געכאפט מײַנע דרײַ אייניקלעכ אונ מײַנ פלימעניטשקע אונ זיי באהאלטנ אינ א מאלינע. אלײנ בינ איכ ארויפגעלאָפנ אפנ הויפ אונ געווארט, וואָס דאָ וועט זײַנ. דער גאזלענ ווײַס צוזאמענ מיטנ דײַטש ריכטער זײַנענ ארומגעלאָפנ איבערנ הויפ מיט א רעשימע אונ געטשעט, אז עס פעלנ זיי קינדער. אויב מע וועט באלד ניט ארויסגעבנ די באהאלטענע, וועט אָנקומענ א פאָלק שטורמיסטנ אונ דעמ גאנצנ לאגער וועט מענ אויסשיסנ. געזענ, אז פרײַוויליק קומט מענ ניט, האָט ווײַס א פײַפ געטאָנ, אונ א סאכ דײַטשנ זײַנענ ארײַנגעלאָפנ אינ לאגער. די דײַטשנ האָבנ שוינ געווארט הינטערנ טויער, אונ אפ דעמ ערשטנ פײַפ זײַנענ זיי שוינ געווענ אינעווייניק אונ גלײַכ זיכ פאנאנדערגעלאָפנ איבער די הײַזער. זיי האָבנ אלע ייִדנ ארויפגעטריבנ אפנ הויפ אונ אלײנ זיכ גענומענ זוכנ מאלינעס.

איך בין געשטאַנען אונטן און געטראַכט: עפּשער וועט געשען
א נעס און מײַנע קינדער וועט מען ניט אופזוכן. נאָר ווי איך
טראַכט אזוי, ערשט איך הער זייער געוויין. מע טראָגט זיי אונטן
און מע שטעלט זיי באזונדער. ווען אלע אײַנוווינער האָבן זיך גע-
פונען אפן הויף, האָט מען כאַרטירט אלטע און קינדער פון איין
זײַט און געזונטע פון דער אנדער זײַט. אזויווי איך בין שוין
ניט קיין יונגע, האָט מען מיך געשטעלט צו די קינדער. אוי, ווי
מיר האָט זיך געוואָלט זיי ראַטעווען! איך האָב וועגן זיך ניט גע-
טראַכט, נאָר וועגן די ריינע נעשאָמעלעך.
ווען א גאַזלען האָט זיך אפּ א ווײַל אוועקגעקערט, האָב איך
א כאַפּ געטאָן דאָס ייִנגסטע קינד, די איבעריקע איז ניט מעגלעך
געווען צו ראַטעווען, און זיך אוועקגעשאַרט אין דער ריכטונג צו
די געזונטע, וועלכע זײַנען באשטימט אפּ לעבן. ריכטער האָט מיר
פאַרשטעלט דעם וועג: „וווהין גייסטו?” איך האָב געזאָגט, אז איך
גיי בלויז אָנקאָרמענען דאָס קינד, און באַלד וועל איך צוריקקומען.
די ייִדן, וואָס זײַנען באַשטימט געווען אפּ צום לעבן, האָבן מיך
פאַרשטעלט. מײַן צוויי-יעריק אייפעלע האָט ניט ארויסגעלאָזט קיין
פּיפּס. מיטאמאָל זײַנען אָנגעפאָרן לאַסט-אווטאָס, און מע האָט גענומען
וואַרפן אהין די קינדער מיט די אלטע.
איך האָב געזען, ווי מע וואַרפט דאָרט די צוויי אייניקלעך מײַנע.
זיי האָבן געשריִען: „באָבעלע, מיר האָבן מוירע!” אָבער גאָרנישט
האָב איך ניט געקענט זיי העלפן, ווײַל אויך מיטן געראַטעוועטן קינד
בין איך נאָך ניט געווען זיכער. ריכטער, אָדער, ווי מע האָט אים
גערופן, די גאַלאָשייקע, האָט פאַרגעדענקט, אז איך בין אוועקגעגאַנגען
אָנקאָרמענען דאָס קינד און האָט ניט אופגעהערט מיך צו זוכן.
ס'איז אוועק א היפּשע צײַט. מיר האָבן פיל געליטן פון ריכטערן.
ער פלעגט פיר מאָל א טאָג קומען זוכן קינדער. איך האָב אויסבא-
האלטן מײַן קינד אונטער א קאָרב אין קלאָזעט. דאָרט איז עס
אָפּגעלעגן בא א צען טעג, שפּעטער זײַנען מיר אנטלאָפן פון לאַגער
און זיך אויסבאהאלטן אין שטאָט בא א באַקאַנטער קריסטן”.

* * *

א ייִנגל דערציילט: „דעם 27-טן מאַרט 1944, אזייגער האלב זיבן
אינדערפרי, איז אין לאַגער-הויף פון ה.ק.פ. ארײַנגעפאָרן דער פעלדפעבל
ריכטער און באקוקט די צוויי מויערן. ער איז גלײַך ארויסגעפאָרן צוריק
און ארײַנגעפירט סאָלדאטן. די סאָלדאטן האָט ער אָנגעוויזן: דו —

דאָ, דו — דאָרטנ. אונ גלײַכ האָבנ די באַוואָפנטע סאָלדאַטנ פאַרנומענ פּאָסטנס. איכ בינ דעמלט געווענ אינ באָד. איכ האָב געהייצט אנ אויוונ. אז מע איז אַרײַנ אונ געמאָלדנ מיר, אַז דער בלאָק איז ארומגעשטעלט, האָט מיר צעגעריסנ באַמ האַרצ. ווענ איכ בינ ארויסגעלאָפנ פונ באָד, איז אָנגעפאָרנ אנטקעגנ מיר אנ אויטאָ מיט א דרײַסיק-פערציק פּאָליציאַנטנ, אָנגעטאָנ אינ גראַנאַטענע מונדירנ.

איכ בינ ארופ אינ שטוב צו דער מאַמענ. דאָרטנ איז א געוויינ. איכ ווער צעשניטנ. איכ האָב אָנגעטאָנ עטלעכע פּאָר קליידער. די מאַמע אויכ. מיר זײַנענ געווענ זיכער, אַז מע ליקווידירט דעמ בלאָק. די שטימונג איז געווענ ווי פאַרנ טויט. מיר האָבנ צוגערעדט, אז בא דער ערשטער מעגלעכקײַט זאָלנ מיר לויפנ. אויב מע וועט אונדז אוועקשלעפּנ מיט א באַנ, זאָלנ מיר שפּרינגענ.

דערווײַל זײַנענ די צימערנ פול געוואָרנ מיט פּאָליצײַ אונ מיט דײַטשנ. די פרויענ אונ קינדער האָבנ זיי געשיקט אינ שנײַדער-ווארשטאַט, אונ די מענער — ווו יעדער אַרבעט. קיינער האָט זיכ ניט געאײַלט. ווער ווייסט, וווּ ס'איז בעסער. מיטאַמאָל האָט זיכ פאַרשפּרייט א קלאַנג, אַז דאָס מאָל איז ניט קיינ ליקווידאַציע: מע נעמט „בלויז" די אַלטע אונ קינדער.

וואָס טוט מענ? ווי ראַטעוועט מענ מײַנ מאַמע? איכ האָב זיכ ניט פאַרלאָרנ, זי אַרײַנגעפירט אינ באָד, אוועקגעלייגט זי אינ א ווינקל אונ צוגעדעקט מיט קאָלדרעס. וועגנ זיכ אַליינ האָב איכ געטראַכט, אז מע וועט מיכ דאָס מאָל ניט נעמענ, ווײַל, קודעמ אַרבעט איכ, אונ צווייטנס, בינ איכ ניט קיינ קינד.

פאַרדעקט די מאַמע, בינ איכ ארויס פונ באָד. איכ טו א קוק אינ פאָדערהויז, דער לייטער, וואָס פירט אפנ בוידעמ, איז ניטאָ. איכ פרעג, ווער איז דאָרט, ענטפערט מיר צילקע רודענסקיס קאָל: „מיר זײַנענ עס, קומ זיכ באַהאַלטנ".

איכ ווייס ניט פאַרוואָס, נאָר אפנ בוידעמ האָט מיכ ניט געצויגנ. איכ בינ אַרײַנ אינ שלאָסערײַ-ווארשטאַט (לויט דער רעשימע, וואָס געפינט זיכ בא די דײַטשנ, בינ איכ א שלאָסער). דורכנ פענצטער פונ שלאָסערײַ זעט זיכ דער פּלאַצ לעבנ טויער. אָט פירט מענ דאָרט עלטערע פרויענ אונ קינדער. זיי שטייענ שוינ צווישנ פאַרקאַנ אונ טויער. זיי טראָגנ מיט זיכ קליינע פעקלעכ. די קעפּ זײַנענ אראָפּגעלאָזט. אנטקעגנ זיי שטייענ פּאָליציאַנטנ אונ עסעסאָווצעס. די, וואָס קוקנ ארויס דורכ אונדזער פענצטער, דערקענענ דאָרט באַמ טויער — ווער זײַנ קינד אונ ווער זײַנ מוטער. זיי כאַפּנ זיכ פאַר

די קעפּ און נעמען אַרומשפּרינגען מיט גרויסע טריט איבער די וואַר־שטאָטן: „אוי, מיין קינד! אוי, מיין מאַמע!“

אָט זע איך, ווי מע פירט די פרוי יאַבראָוו. איר זון, וואָס שטייט אַנטקעגן פענצטער, נעמט זיך קלאַפּן דעם קאָפּ אָן דער וואַנט. מיין מאַמע האָט מען דערווייל נאָך ניט דורכגעפירט. מיסטאָמע ניט געפונען. עס ווערט מיר לייכטער. עס גייען אַריבער אַ פּאָר שעה. דורכגעזוכט דעם ערשטן מויער, האָט מען זיך גענומען צום צווייטן. ווייס גייט אַרום איבער די וואַרשטאַטן און זוכט, צי מע האָט ניט באַהאַלטן קיין קינדער. איצט איז ווייס אין סטאָליאַריי. אַ טיר לעבן אַ טיר מיט אונדז. איך הער פון דאָרט אַ קינדעריש געוויין. ווייס האָט געפונען אַן אייפעלע און טראָגט עס אונטערן אָרעם. באַם אַריינגיין אין אונדזער וואַרשטאַט גיט ער איבער זיין געפינס אַ צווייטן. איך שטיי ווי אַ געליימטער און ווייס ניט וואָס צו טאָן. אָט איז ווייס. צום ערשטן מאָל דערזע איך זיין עקלדיק פּאָנעם מיט די ברילן אויף דער נאָז. ער טראָגט אַ האַק מיט אַ ברייטער טאָפּע־ריסקע. די האַק איז רויט און וואַרפט זיך אים אין אָפּשיין. ער באַ־פעלט, אַז די, וואָס אַרבעטן, זאָלן אַריבערגיין אין אַ צווייטן צימער. יעדן אַנדערן כאַפּט ווייס פאַרן קאָלנער און שלייַדערט צום הויף. איצט איז מיין ריי. איך פּרוּוו זיך שטעלן אויף די שפּיץ פינגער, איך זאָל אויסזען העכער. ווייסן וועסטו אָבער ניט אָפּנאַרן. ער ווייזט מיר די טיר, און אַן עסעסניק טוט מיך אַ וואָרף אין דרויסן. איך פּרוּוו אַנטלויפן, ערשט מע פאַרשטעלט מיר דעם וועג: לויף איך צוריק, ערשט ס׳פאַרשטעלט מיר אַ צווייטער. און אָט בין איך באַם פּאַרקאַן אין איין קופּע מיט די קינדער.

דאָ איז מיין סאָף, טראַכט איך. פון דעם טיגערס ציין וועל איך זיך ניט באַפרייען. פונדעסטוועגן פּרוּוו איך מיין מזל: ווען אַן עסעסאָווער קערט זיך אויף אַ רגע אָפּ, לויף איך ווייטער אין דער ריכטונג צו אַ מויער, אָבער אויך דאָס מאָל האָט זיך מיר ניט איינגעגעבן. אויפן וועג יאָגט מיך אָן אַ צווייטער פאַרשוין (ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, איז דאָס לוקאַשיס, אַ פירער פון „איפּאַטינגאַ“), און מיטן הענטל פון רעוואָלווער שפּאַלט ער מיר דעם קאָפּ.

איך ליג אין זאַמד, בין האַלב פאַרכאַלעשט. דער ציווילער פאַר־שוין לאָזט מיך אָבער ניט אָפּ. פאַרן האַנט שלעפּט ער מיך אין אַ באַראַק, און בייס־מייַסע לאַכט ער. אין באַראַק האָט מען געבראַכט אַ טישל. ווייס האָט זיך באַ אים אַוועקגעזעצט. די בלוטיקע האַק אונטער דער מאָרדע, און עס איז פאָרגעקומען די סאָרטירונג. קינ־

דער — אינ באראק, יינגערע פרויענ לאָזט ער אָפ. אָט גייט א מאמע מיט אירע צוויי קינדער. די קינדער — א וואָרפ אונ די מאמע אָפגעדרוקט. אונ וויל א מאמע גיינ מיט איר קינד אינײנעם, רײַסט ער זי אָפ מיט געוואלט. די עלטערנ פארגינט ער ניט דעמ טויט. ווענ עס דערגייט צו מיר, ווײַזט ער אָנ דעמ באראק. ווידער נעמ איכ לויפנ, נאָר אנ עסעסניק כאפט מיכ.

איכ האָב זיכ פארוקט אינ א ווינקל אונ געזוכט אנ אויסוועג. וועגנ אנטלויפנ קענ ניט זײַנ קיינ רייד. איכ זוכ בלויז אנ אָרט, ווו מע קענ זיכ באהאלטנ. מיטאמאָל באמערק איכ, אז אינ באלקנ איז ארויסגענומענ א ברעטל. איכ טראכט ניט קיינ סעקונד אונ קריכ ארופ אפנ בוידעמ. נאָכ מיר קריכנ אנדערע. דער בוידעמ ווערט פול. איכ הער, ווי עס רוישנ מאָטאָרנ. דאָס זײַנענ ארײַנגעפאָרנ די „שווארצע וואָראָנעס". דאָס גערויש איז אויסגעמישט מיט געוויינענ. דאָס לאָדט מענ איצט די צענדליקער קינדער.

אינ אָוונט איז שוינ געווענ נאָכ אלעמענ. איכ בינ אראָפ פונ בוידעמ. צו מײַנ פרייד האָב איכ באגעגנט מײַנ מאמע, זי איז געלעגנ ביז איצטער אונטער די קאָלדרעס אינ באָד. דער שירמײַסטער דרישער, וואָס האָט דורכגענישטערט יעדנ ווינקל, האָט זי ניט באמערקט".

הונדערט פופציק קינדער האָט מענ דעמ טאָג ארויסגעריסנ פונ לאגער (צווישנ זיי די צוויי קינדערלעכ פונ דעמ ארטיסט בערעגאָלסקי). איינע א פרוי באס האָט איר קינד בעשומ-אופנ ניט געגעבנ. וויפל ווײַס האָט זי ניט געשלאָגנ, האָט עס ניט געהאָלפנ. די „וואָראָנע" האָט זי פארשלונגענ צוזאמענ מיטנ קינד. א צווייטע פרוי זשוקאָווסקי האָט ווײַס דערשאָסנ אפנ אָרט, ווײַל זי האָט אימ אָנגערופנ קינדער-מערדער!

* * *

זעליק לעווינ דערציילט: „איינמאָל איז ווײַס געקומענ אינ געטאָ אופצונעמענ מענער צו שיקנ קיינ עסטלאנד. דער צעניעריקער שמוליק קאָטלער איז ארומגעלאָפנ איבער דער געטאָ אונ געזוכט זײַנ טאטנ. אָנשטאָט זײַנ טאטנ האָט ער געטראָפנ אפ ווײַסנ.

— דו וועסט בא מיר פאָרנ אינ עסטלאנד אפ ארבעט, — שרײַט אויס דער מערדער.

— הער ווײַס, — האָט זיכ גענומענ בעטנ שמוליק. — איכ בינ דאָכ אלט צענ יאָר!

— צען יאָר? — האָט איבערגעכאַזערט ווײַס און גוט אָנגעקוקט דעם צעשראָקענעם שמוליקן.

דערווײַל האָט דער מערדער דערזען א באַהאַלטענעם ייִדן, און שמוליק האָט זיך אַרויסגעריסן פֿון זײַנע הענט. אין א האַלב יאָר אַרום, באַם דורכפֿירן די שכיטע אָפּ קינדער, האָט ווײַס זיך ווידער אָנגעשטויסן אָפּ שמוליקן. צוזאַמען מיט זײַן כאַווערל מאַרעק לעוויִן איז שמוליק געלאָפֿן זיך ערגעץ ראַטעווען. ווײַס האָט זיך צעשמייכלט:

— אַכ דו! איצט גייסטו מיט מיר, — זאָגט ער צו שמוליקן, — און אויך דו וועסט מיטגיין, — לאָזט ער ניט אָפּ מאַרעקן.

שמוליק האָט זיך אָנגעהויבן בעטן:

— מײַן הער, איך בין דאָך שוין 15 יאָר!

ווײַס האָט זיך פֿאַנאַנדערגעלאַכט איבערן גאַנצן הויף:

— זינט עטלעכע כאָדאָשים ביסטו ש.ין אַלט געוואָרן 15 יאָר? עס וועט דיר גאָרניט העלפֿן! — און ער האָט זיי געפֿירט פֿאַר די אַקסלען צום שוואַרצן אווטאָ.

שמוליק האָט זיך אָנגעצונדן. סײַווי, האָט ער געטראַכט באַ זיך, איז זײַן לעבן פֿאַרפֿאַלן, האָט ער א שפּרונג געטאָן אָפּן מערדערס האַלדז און מיט די פֿיסלעך געבריקעט ווײַסן אין בויך. אויך מאַרעק איז ניט אָפּגעשטאַנען און געשלאָגן ווײַסן. ווײַס איז אָבער גיך געקומען צו זיך, און מיט דער מיטהילף פֿון דערבײַיִקע געסטאַפּאָווצעס בײַגעקומען די קינדער. צוליבן ווידערשטאַנד האָט ער זיי אין אווטאָ ניט אַרײַנגעוואָרפֿן. ער האָט זייביידן אָנגעכאַפּט פֿאַר די העלדזער און דערשטיקט".

* * *

א מאַמע דערציילט וועגן איר קינד: „ווי נאָר מע האָט אַרויסגעגעבן דעם באַפֿעל, אַז פֿרויען און קינדער דאַרפֿן אַראָפּגיין אָפּן הויף, האָט לייבל געזאָגט: עס איז ניט קיין קונץ אַליין זיך צו באַהאַלטן — מע דאַרף ראַטעווען אויך אַנדערע. ער האָט מיך מיט זײַן ברודערל יאָסעלע אַרײַנגעפֿירט אין א סקלאַדיק, אונדז צוגעדעקט מיט צוויי מעטער האָלץ, און אַליין איז ער פֿאַרשוווּנדן. אונטערן האָלץ האָב איך ניט געקענט אײַנליגן. איך בין געווען זיכער, אַז מײַן לייבלען האָט מען געכאַפּט. נאָר שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אָט וואָס:

ווען ער איז פֿון מיר פֿאַרשוווּנדן, האָט ער געפֿונען א האַק, עס איז די זעלבע האַק, וואָס איז געווען באַ ווײַסן. לייבל איז

געלאָפן מיט דער האַק און נאָך זיך מיטגעצויגן א צוויי צענדליק קינדער. אויך א פּאָר עלטערן זײַנען נאָכגעלאָפן לייבלען.

ער האָט זיי אלעמען ארופגעהויבן אפן בוידעם און געגומען זעצן מיט דער האַק אין בלעך, קעדיי צו מאכן אן עפענונג איבער־צוקלעטערן ווײַטער. מיטאמאָל האָט ער דערזען אפן בוידעם צוויי גוואלדיק גרויסע קעסלען, ווו ס'איז געזאמלט געוואָרן דאָס וואסער פאר דער באָד. ווען לייבל האָט זיך איבערגעצײַגט, אז איין קעסל איז א פוסטער, האָט ער אין מאָמענט באשלאָסן, אז ס'איז דאָס בעסטע אָרט אפ צו באהאלטן די קינדער. אָבער וויאזוי דערקריכט מען צו די קעסלען, ווען זיי זײַנען דרײַ מעטער די הייך? לייבל איז פלינק אראָפּגעשפּרונגען נאָך א לייטער, זיך גיך געקערט צוריק, איבער־גענומען פון די עלטערנס הענט די קינדער און זיי אראָפּגעלאָזט אין קעסל. אין קעסל האָט ער אויך ארײַנגענומען נאָכדעם דעם לייטער, מע זאָל גאָרניט באמערקן.

דאָ האָט מען ווײַסן געמאסערט, אז אפן בוידעם, ווו עס שטייען די קעסלען, האָט מען באמערקט ארופקריכן קינדער. ער איז גיך אהין אוועקגעלאָפן און אָנגעהויבן נישטערן. ער האָט קיינעם ניט געפונען. דער לייטער צו די קעסלען איז ניט געווען. קעדיי צו זײַן אין אָרדענונג מיטן געוויסן, האָט ער גענומען קלאפן מיט א שטעקן אין די קעסלען:

— קינדער, קומט ארויס, איך האָב פאר אײַך פוטער, צוקערקעס!

צוויי־יעריקע קינדער זײַנען אָבער געלעגן מיט פארשלאָסענע אָטעמס. פון קעסל האָט זיך ניט געהערט קיין פּיפּס".

* * *

פון דעם באן־מאשיניסט יוזעף רינצעוויטש, וואָס ער אליין האָט געפירט די באן מיט די קינדער, האָט מען זיך שפּעטער דערוווסט: די קינדער פון „קײַליס“ און ה. ק. פּ., צוזאמען בא א צוויי הונדערט, האָט דער מאשיניסט דערפירט ביז קראָקע, ווו מע האָט זיי אראָפּגעבראכט אין א דײַטשישן שפּיטאָל. דאָרט האָט מען די קינדער סאָרטירט. פון א טייל האָט מען ארויסגעצויגן דאָס בלוט אפ טראנספוזיעס פאר דײַטשן. און בא דעם אנדערן טייל האָבן דײַטשישע ספּעציאַליסטן אראָפּגעצויגן פון די פּנעמער די צארטע הויט, קעדיי אויסצונוצן אפ קאָסמעטישע אָפּעראציעס פאר פארוווג־דעטע און אָפּגעבריטע סאָלדאטן.

אין דער באַפרייטער ווילנע

גלייך ווי איך בין געקומען אין דער באַפרייטער ווילנע, איז איינער פון מיינע ערשטע באַזוכן געווען אין קאַמער נומ. 16 אין געסטאַפּאָ. די קאַמער איז טרויעריק באַרימט געווען אין געטאָ. אין דער דאָזיקער קאַמער איז וואָכנלאַנג געזעסן דער פּראָפעסאָר נויעך פּרילוצקי. אין דער דאָזיקער קאַמער איז אויך פאַרפייניקט געוואָרן דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ — איציק וויטענבערג. די קאַמער איז באַשטימט געווען בלויז פאַר יידן. אויך אין טורמע האָט מען אָפּגעטיילט יידן פון „אַריער".

און אָט בין איך אינווייניק. די קאַמער אָטעמט נאָך מיט די ווייגעשרייען פון מיינע פריינט און כאַווירים. די ווענט זיינען באַשפּריצט מיט בלוט. און טויזנטער אויפשריפטן איז נאָך צו מערקן אָפּ די ווענט. אַ סאַך פאַרמישפּעטע האָבן אָנגעשריבן זייער אייגענע מאַצייווע. פאַרן שיין פון זון־פאַרגאַנג, וואָס טיילט נאָך בוילעטער אויס די רויטקייט פון די ווענט, לייען איך:

„נעמט נעקאָמע! איציק וויטענבערג.

16־טער יול 1943".

* * *

און אָט איז נאָך אַן אויפשריפט:

„ווער עס קען רייבאָווא, אָפּ באַנ־גאַס 9, זאָל וויסן, אַז זי האָט אומגעבראַכט צוויי אומשולדיקע נעשאָמעס. ביזן לעצטן דאָר זאָל זי פאַרשאָלטן זיין! איר בלוט זאָל רינען פון אירע אייניקלעך און אור־אייניקלעך, ווי עס רינט פון אונדז אומשולדיק בלוט. זי האָט אונדז אַרויסגעגעבן, און מיר גייען אָפּ פּאָנאַר. די שוועסטער טראַקונסקי".

אַ סאַך אויפשריפטן זיינען שוין אָפּגעמעקט פון די ווענט. עס איז קענטיק, אַז מע האָט זיי ספּעציעל געריבן, עס זאָל ניט איבער־בלייבן קיין סימאָנים.

אויך אין דער געטאָ־טורמע אָפּ לידסקער געסל זיינען די ווענט פאַרשריבן פון די צום טויט פאַרמישפּעטע. אָט זיינען עטלעכע גע־זעגענונגען מיט דער וועלט:

טעג, איר גאָלדענע, פון יוגנט,
כ'האָב אייך ווינציק־וואָס געזען.
טעג איר טריבע, פּעכיק לאַנגע,
ווען וועט איר פאַרגיין שוין, ווען?

ווילנער געטאָ־טורמע. 9/5 1943.

„דער עמעס מוז זיגן. לידסקע איז דער וואָקזאַל צו פּאָנאַר. דאָ איז געזעסן יאָסעלע, ער גרייט זיך צו פּאָנאַר".

דאָס פֿאַרברענען די מייסים

ווען אין פּאָנאַר איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן איבער הונדערט טויזנט מענטשן, איז געקומען אַ באַפֿעל פֿון הימלערן צו דעם הויפּט פֿון ווילנער געסטאַפּאָ נייגעבויער צו פֿאַרברענען די מייסים, עס זאָל ניט איבערבלייבן קיין סימן. גלייכצייטיק איז צוגעשיקט געוואָרן אַ ספּעציעל אָפּגעדרוקטע בראָשור פֿון הימלערס געהיימע אויסגאַבן, ווו עס ווערט מיט אַלע גענויקייטן אָנגעוויזן די סיסטעם, ווי אַזוי דורכצופֿירן די פֿאַרברענונג.

דער ייִד קאַמערמאַכער, וואָס ביז יוני 1944 האָט ער געאַרבעט אויפֿן הויף פֿון געסטאַפּאָ, איז באַהאַוונט געווען אין אַלץ, וואָס עס האָט זיך געטאָן בײַ די מערדער. ער האָט עס דערציילט.

אין סענטיאַבער 1943, גלייך נאָך דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ, ווען די ספּעציעל אויסגעטיילטע בריגאַדע אויף צו פֿאַרברענען די מייסים איז דורכגעגאַנגען דעם אינסטרוקטיוון קורס, מיט וועלכן ס'האָט אָנגעפֿירט נייגעבויער אַליין, האָט מען אָנגעהויבן פּראַקטיש דורכצופֿירן די אויפֿגאַבע.

די פֿאַראַנטוואָרטלעכע פֿאַרן פֿאַרברענען די הונדערט טויזנט מענטשן זײַנען געווען נייגעבויער און זײַן שפּעטערדיקער פֿאַרבײַטער פֿוילהאַבער, דער טרויעריק באַקאַנטער מאַרטין ווײַס, קיטעל, לעגעל, שנײַדער, קראָס, פֿידלער און איינער אַ שטורעמפֿירער, וועלכן קיינער האָט ניט געקענט בײַם נאָמען. בכלל מוז מען זאָגן, אַז די גאַנצע ווילנער געסטאַפּאָ איז געווען פֿאַרטאָן אינעם פֿאַרברענען די הרוגים. די דײַטשישע מושלים האָבן, קענטיק, געפֿילט, אַז אין די נאָענטסטע כּאָדאָשים וועט זיך דער פֿראָנט דערנענטערן און אַז סאָפּקאָלסאָפּ וועט מען זיי פֿון דער שטאָט פֿאַרטרײַבן.

קעדיי צו האָבן אַרבעטער, וואָס זאָלן זיך פֿאַרנעמען מיט דער שרעקלעכער אַרבעט, האָט ווײַס צונויפֿגענומען פֿון די טורמעס מענטשן און זיי אַוועקגעפֿירט אויף פּאָנאַר. די געבראַכטע זײַנען געווען זיכער, אַז מע פֿירט זיי שיסן. אָבער אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז מע פֿירט זיי אויף עפּעס אַנדערש. זיי האָבן באַדאַרפֿט מאַכן אַ בונקער פֿאַר די, וואָס וועלן ברענען די מייסים. ווי דערמאָנט, זײַנען געווען אין פּאָנאַר פֿאַרשיידענע גריבער. איין גרוב, וואָס איז אויסגעפּלאַסטערט געווען רונד אַרום מיט געהאַקטע שטיינער — בײַ אַ הונדערט פּופּציק

מעטער פון אַרײַנגאַנג דורכן גראָדנער שאָסיי — איז באַשטימט געוואָרן דורך די דײַטשן פאַר דער היים פון די מייסים־ברענער.

די, וואָס מע האָט געבראַכט אָפּ פּאָנאַר אָפּ אויסצובויען דעם בונקער, האָבן ניט געוווּסט, אַז אויך זיי גופא וועט דאָרט אויסקומען צו וווינען. צוערשט פלעגן זיי אַרבעטן פון פאַרטאָג ביז אָוונט, און דערנאָך פלעגט מען זיי אָפּפירן צוריק אין לוקישקער טורמע אָדער אין די קעלערן פון געסטאַפּאָ.

די גרוב איז קײַלעכדיק, אַ מעטער פופצן די ברייט, אין דער טיף האַלט זי אַכט מעטער. זי איז דורכויס שטאָציק. די שטיינער אין די ווענט זײַנען אײַנגעמויערט גלאַט, אַז ניט מעגלעך דאָ אַרײַנצורוקן אַ פינגער. אין דער־אָ גרוב זײַנען געמאַכט געוואָרן פאַרשיידענע אָפּטיילן. אַ סקלאַדיק אָפּ עסנוואַרג, אַן אוביקאַציע (קלאָזעט), אַ ברונעם, אַ קיך און צוויי לאַנגע קאַמערן מיט נאַרעס צום שלאָפן. פון אויבן איז די טורמע פאַרלייגט געוואָרן מיט שווערע קלעצער. אָפּ די קלעצער האָט מען נאָך אָנגעלייגט שטיינער, ערד און קאָלערליי אָפּפאַל. בלויז אין צוויי ערטער האָט מען געלאָזן אָפּן. אין ביידע עפענונגען האָט מען אַרײַנגעשטעלט לייטערס. איין לייטער איז באַשטימט פאַר די אַרעסטאַנטן, און דער אַנדערער, אַ פיל שענערער, — פאַר די דײַטשן, קעדיי אַראָפּצוגיין קאָנטראָלירן.

ווען דער בונקער איז שוין געווען פאַרטיק, האָט מען זײַנע בויער שוין מער ניט אָפּגעפירט נעכטיקן אין די טורמעס. פאַרקערט, מע האָט געבראַכט אַהער פון געסטאַפּאָ נאָך אַ סאַך געפאַנגענע און אַלעמען באַזאָרגט מיט אַ געלעגער אין דעם פּאָנאַרער בונקער. צווישן די אַכציק פאַרשלעפטע קיין פּאָנאַר זײַנען געווען זיבעציק ייִדן, ניין רוסישע געפאַנגענע און איין יונגער פּאָליאַק, בא וועמען מע האָט געפונען באַהאַלטן אַ ייִדיש מיידעלע לייעלע פון דאָרף לעשניק.

דעם בונקער האָט מען אַרומגעצאַמט מיט שטעכיקן דראָט, הינטערן דראָט אַרומגעלייגט מינעס, און הינטער די מינעס ווידער אַרומגעצוימט מיט שטעכיקן דראָט. דערצו נאָך איז הינטער דער צווייטער דראָטענער צוים אָפּ יעדער צוויי מעטער געשטאַנען אַ וועכטער מיט אַן אווטאָמאַט.

שלוימע גאָל, איינער פון די שפּעטער אַנטלאָפענע פון דעם פּאָנאַרער בונקער, האָט מיר דערציילט: „ווען אַלע אַכציק האָבן זיך געפונען אין בונקער, האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אָפּן באַזונדערן לייטער דער שטורעמפירער — אַ הויכער בלאָנדער דײַטש מיט גאָלדענע אַרויסגעשטאַרצטע ציינער, האָט באַקוקט דורך אַ מאָנאָקל, וויאַזוי עס איז

אויסגעשטאט די נײַע וווינונג, און האָט אלעמענ ארויסגערופנ אינ דרויסנ. ער וועט האלטנ א רעדע:

„פונ הײַנט,—האָט אָנגעהויבנ דער שטורעמפירער,—בלײַבט איר שוינ דאָ ארבעטנ אפ שטענדיק. עס וועט אײַכ זײַנ ניט שלעכט. צומ עסנ וועט איר באקומענ גוט און גענוג. אָבער האָרעווענ וועט איר מוזנ טיכטיק. איר וועט זײַנ באשעפטיקט בא א ספעציעלער מעלוכישער ארבעט. עס האנדלט זיכ אינ דעמ, וואָס די ליטווינער האָבנ אָפגעטאָנ שרעקלעכע כאזערײַענ. זיי האָבנ אויסגעהארגעט 90 טויזנט מענטשנ, און דאָ פוילנ זייערע קערפערס. דאָס איז א שאנד פאר דער וועלט און פאר דער געשיכטע! דעריבער מוז מענ פארווישנ אלע סימאָנימ. קעדיי דאָס דערגרייכנ, וועט איר דארפנ אויסגראָבנ אפ צוריק אלע מייסימ און אפ ספעציעלע שײַטערהויפנס זיי פארברענענ. נאָכדעמ וועט איר דארפנ פארשיטנ די גריבער און זיי פארגלעטנ, עס זאָל ניט איבערבלײַבנ קיינ מינדסטער סימענ.

וויאזוי צו מאכנ די שײַטערהויפנס וועט מענ אײַכ לערנענ באזונדער. אויב נאָכנ פארברענענ די קערפערס וועלנ איבערבלײַבנ שטיקער ביינער, דארפ מענ זיי צעשטויסנ אפ אש און דעמ אש איבערמישנ מיט געלנ זאמד. אויב איר וועט ארבעטנ אָרנטלעכ, וועלנ מיר

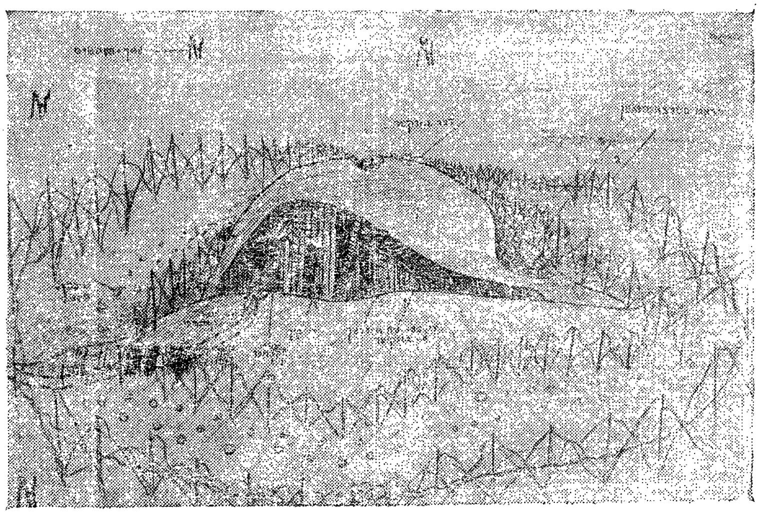

דער בונקער פונ די מייסימ־ברענער אינ פאָנאר.

אײַך דערנאָך אָפּשיקנ אפּ ארבעט קיינ דײַטשלאנד. יעדער וועט ארבעטנ נאָך זײַנ פאכ, ווי ער וועט זיכ אליינ אויסקלײַבנ".

דעמלט האָט ער געהייסנ אונדז נעמענ דאָס הילצערנע לייטערל, וואָס איז באשטימט פאר אונדז, אונ זיכ ארײַפלאָזנ אינ גרוב. ווענ מיר זײַנענ אלע געווענ שוינ אינעווייניק, האָט אפּנ באזונדערנ שנערל לייטערל זיכ אראָפּגעלאָזנ דער שטורעמפירער מיט זײַנע אדיוטאנטנ קראָס אונ פידלער. ער האָט אונדז אויסגעשטעלט אינ א ריי אונ אָנגעהויבנ:

„ווי געזאָגט, בלײַבט איר שוינ בא מיר אפּ דער ארבעט. נאָר קעדיי איר זאָלט פונדאנענ ניט אנטלויפנ — מוזט איר געשמידט ווערנ אינ קייטנ". אונ דערבײַ האָט דער שטורעמפירער אליינ געבראכט א שוינ צוגעגרייטע קייט, עס אָנגעטאָנ אפּ איינעמ פונ אונדז אונ געוויזנ די מאָדעל, וויאזוי דאָס דארפּ געמאכט ווערנ. דערנאָכ האָט ער א זאָג געטאָנ: „ווו איז דאָ דער שמיד?"

פונ דער ריי איז ארויסגעקראָכנ אווראָמ גאמבורג, וואָס האָט זיכ פריִער געהאט אָנגעגעבנ פאר א שמיד.

יעדער האָט געמוזט אוועקשטעלנ זײַנ פוס אפּ א שטיינ, אונ פארנ שטורעמפירער אינ די אויגנ האָט גאמבורג אונדז געשמידט אינ קייטנ איבער די שטיוול. דער אָפּשטאנד פונ די קייטנ איז געווענ אזא, אז מע האָט געקענט בלויז געבנ א געוויינלעכנ טראָט. נאָכדעמ איז דער שטורעמפירער צוגעגאנגענ צו איטלעכנ אונ האָט קאָנטראָלירט, צי יענער איז גוט געשמידט. ער האָט העפלעכ יעדערנ אויסגעפרעגט, פונוואנענ ער איז, ווי אלט, זײַנ פאכ, אונ ווידער געהאלטנ פאר אונדז א רעדע:

„איר זאָלט גאָר ניט פרווונ פונדאנענ צו אנטלויפנ, ווײַל פונ פאָנאר איז נאָכ קיינער ניט אנטלאָפנ. יעדער פאָר שאָ וועט מענ אײַכ קאָנטראָלירנ די קייטנ. אויב ס'וועט זיכ ארויסווײַזנ, אז די קייטנ זײַנענ ניט אינ אָרדענונג, ווערט יענער גלײַכ דערשאָסנ. באמ גייִנ מוזנ די קייטנ קלינגענ. ניט בלויז בא אלעמענ צוזאמענ, נאָר בא איטלעכנ באזונדער. דעריבער דארפּ מענ הייבנ די פיס. ארבעטנ זאָלט איר גוט, פלײַסיק, ווי פאר זיכ אליינ. פאר דעמ מינדסטנ סאבאָטאזש ווערט מענ דערשאָסנ. פאר יעדער ברעכנ די דיסציפּלינ ווערט מענ דערשאָסנ".

נאָכדעמ האָט ער אונדז געהייסנ ארופקריכנ אינ דער הייכ אונ ארופציִענ נאָכ זיכ דעמ לייטער. זײַנ לייטער האָט ארופגעצויגנ א דײַטש".

פיגורן

שלוימע גאָל דערציילט ווײַטער: „פיר וועכטער מיט אויסגעשטעלטע אויטאָמאטן האָבן אונדז אוועקגעפירט צו דער ארבעט. צוערשט גייען מיר ארײַן אין א קאמער. דאָרט ליגן די אינסטרומענטן: רידלען, קירקעס, שופלען, קאָטשערעס, לאָמען, גראבלעס און העק. יעדער נעמט זיך דאָס נייטיקע, און מיר גייען ווײַטער. דער שטורעמפירער, אין א לאנגן פעלץ, באגעגנט אונדז אפן וועג. ער הייסט אונדז די מאכשײרים אוועקלייגן צוריק.

שלוימע גאָלי

— קעדיי איר זאָלט זיך צוגעווינען צו ארבעטן, — זאָגט ער, — זײַנען צום ערשטן מאָל ניט נייטיק קיין מאכשירים. איר וועט טראָגן די פארפוילטע קערפערס מיט די הוילע הענט, — און קעדיי אונדז צו געבן צו פארשטיין, אז מע וועט ניט מאכן קיין צערעמאָניעס, האָט ער גלײַך געכאפט א נאהײַקע און אונדז אײַנגעטיילט די ערשטע שמיץ.

— דיסציפלין, האָב איך געזאָגט, דיסציפלין!

אָבער ווי נאָר מע האָט אונדז ארײַנגעפירט אין איינעם פון די הויפט-קוואָרים, ווו, אָפשארנדיק א שיכט זאמד, האָבן מיר דערזען פאר זיך קופעס מייסים איינער אפן אנדערן, האָבן א סאך ארבעטער אויסגעבראָכן א כפאזמאטיש געוויין און זיך ניט געקענט צורירן צו די קדוישים. אונטער א האָגל קלעפ האָט זיך ענדלעך אָנגעהויבן די ארבעט.

אין די שפעטערדיקע טעג האָט מען אונדז שוין דערלויבט צו באנוצן זיך מיט די מאכשירים אפ אויסצוגראָבן די מייסים און זיי טראָגן צום שײַטער. דערבײַ האָט אונדז דער שטורעמפירער אָנגע-

זאָגט, אז מיר זאָלן אינגאנצן פארגעסן, אז די מייסים זײַנען געווען אמאָל מענטשן. הײַנט זײַנען דאָס טויטע קעגנשטאנדן — „שײַסדרעק", און מע דאַרף זיך דערמיט בלויז רעכענען ווי מיט שטיקער מאטע-ריאל — קלעצער אָדער ענלעכס. דעריבער האָט ער אונדז פארבאָטן אָנצורופן די מייסים מענטשן, קערפּערס אָדער ענלעכס. ער האָט גע-הייסן באַם ציילן אָדער ראפּאָרטירן אָנצורופן זיי „פיגורן".

* * *

דער קריגסגעפאנגענער קאָנסטאנטין פּאָטאניִן, וואָס אויך ער איז אריַינגעפאלן צווישן די מייסים-ברענער און האָט זיך נאָכדעם גע-ראטעוועט, האָט מיר דערציילט:

„...מיר האָבן גענומען לאָפּעטעס און זײַנען אוועק ווײַטער. מיר דערזעען א גרויסע גרוב, און מענטשן, געשמידט ווי מיר, שטייען דאָרט און ווארפן אָפּ דעם זאמד פון אויבן. עס שטינקט פונדער-ווײַטן, אז מע קאָן ניט צוגיין. באַם ראנד פון גרוב שטייען דעם שטורעמפירערס פארטרעטער פידלער און לעגעל. ביידע זײַנען זיי אָנ-געטאָן אין פעלצן און הויכע וואַליקעס. באַ ביידן אין די קעשענעס שטעקן פלעשער ווײַן. יעדער ווײַלע נעמען זיי ארויס די פלאַש און גיבן פון איר א ציִ. פידלער גיט אונדז אינסטרוקציעס, ער הייבט אָן אָפּ דײַטש און ענדיקט אָפּ פויליש:

— אויב איר וועט געפינען ביינער, לייגט אָפּ אָן א זײַט! באַ אונדז גייט דאָ קיין זאך ניט פארלאָרן.

איך שטעק אריַין די לאָפּעטע אין דער ערד און דערפיל, אז זי גייט ניט ווײַטער. עס רײַסט זיך ארויס פון מיר א געשריי:

— א מעס, דאָ ליגט א מעס!

— ניט קיין מעס, נאָר א פיגור! — לאַכט זיך פאנאנדער לעגעל, און ער טוט א זופּ פון פלאַש, — אויב דו געפינסט א פיגור, זאָלסטו זי אָפּרייניקן, זי זאָל אינגאנצן זײַן קאָנטיק. — דערבײַ ריטשעט ער: — שנעלער! נעם מערער זאמד אָפּ דער לאָפּעטע! רייניק אָפּ פון דער פיגור דעם זאמד! נעענטער! נעענטער! איך וועל דיך אויסלערנען ארבעטן!

עס קומט צו דער שטורעמפירער אליין. יעדער מאָל, ווען איך זע אים, טראָגט ער אנדערע קליידער. דאכט זיך, אָקאָרשט געגאנגען אין ווײַסע וואַליקעס און א פעלץ, איצט איז ער שוין אין שטיוול און א לעדערנעם מאנטל. ער שטעלט זיך מיר אנטקעגן און באפעלט אופצוהערן גראָבן. איך מיט איינעם א מיכעלסאָן (געוועזענער אייגנ-

טימער פון א ווילנער רעסטאָראַן) דארפן טראָגן די פיגורן, גראָבן וועלן אנדערע. מיר באקומען א נאָסילקע, וואָס איז געמאכט פון צוויי לאנגע בעריאָזעווע פלעקער, צוגעשלאָגן צו צוויי ברעטלעך, און דער שטורעמפירער ברענגט אונדז צו א צווייטער גרוב. איך זע, ווי דאָרט אינווייניק שטייען געשמידטע ארבעטער: איציק דאָגים, ביילין, טשמעלינא, גאָלדבערג, און מיט אײַזערנע קירקעס ציִען זיי אוועק אָן א זײַט די אויסגעגראָבענע פיגורן, מיר זאָלן זיי קענען נעמען.

די פיגורן ליגן אין א גרויס געמיש. קעפ, פיס, הענט זײַנען איבערגעפלאָכטן. מע ליגט אפ א זײַט, אפן בויך, אפ דער פלייצע. בא אנדערע זײַנען פארדעקט די פענעמער. מיט די הענט ארום פרוישע העלדזער זײַנען צוגעטוליעט קינדער. אָט איז א מאן מיט א פרוי: די אָרעמס זײַנען ארומגעקלאמערט איינער ארום צווייטן. איניקע זײַנען נאקעט, אנדערע אָנגעטאָן. פון דער ערד קריכן ארויס פיס און אויסגעשטרעקטע פויסטן. די פארב פון קליידער איז אינגאנצן אָפגעגאנגען — גרוי. די קערפערס זײַנען פארשיידנקאָליריקע: גרינע, רויטע, בלויע און וויפל קאָלירן עס זײַנען נאָר דאָ אפ דער וועלט. דאָס איז דערפאר, ווײַל די פארשיידנפארביקע קליידער זײַנען אין דער פײַכטער ערד אָפגעגאנגען אפ די לײַבער. אנדערע פיגורן זײַנען דין ווי פאפיר, דאָס זײַנען פון די אונטערשטע שיכטן. בא אנדערע פעלן טיילן. די קעפ זײַנען גאנץ, און די אונטערשטע טיילן צעשיטן זיך".

* * *

איינמאָל האָט דער שטורעמפירער באמערקט, אז צוויי פיגורן-טרעגער גייען עפעס וואקלדיק און האלטן זיך פאר די קעפ. ער איז צו און זיי געפרעגט:

— וואָס, עפשער ניט געזונט?

די ארבעטער האָבן זיך מודיע געווען:

— יע, מיר האָבן היץ. עס טוען אונדז וויי די קעפ.

— איז וואָס שווײַגט איר? קומט, איך וועל אײַך אוועקפירן אין שפיטאָל.

די ארבעטער זײַנען אוועק צוזאמען מיטן שטורעמפירער. ער האָט זיי אָפגעפירט בא א קילאָמעטער און דערשאָסן אין א ספעציעל צוגעגרייטער גרוב. פון דעמלט פלעגט דער שטורעמפירער ארומקוקן יעדן איינציקן, און ווער עס איז געווען קראנק — דעם פלעגט ער אוועקפירן אין „שפיטאָל". ווען די ארבעטער האָבן זיך פון דעם דערוווסט, פלעגן שוין קראנקע מיט 40 גראד היץ ארבעטן ביז די לעצטע קויכעס.

די פאַרטיילונג פונ די פונקציעס

די ארעסטאנטנ זיינענ פארטיילט געוואָרנ אינ פאכנ, אונ יעדער איינער האָט זיכ געדארפט ספעציאַליזירנ אונ ווערנ א פיגורנ-גרעבער, פיגורנ-טרעגער, האָלצ-פארזאָרגער, פייער-מייסטער, ביינער-שטויסער, אשנ-זיפּער אָדער סימאָנימ-פארגלעטער.

פארנ בריגאדיר, פארנ פאראנטוואָרטלעכנ פאר דער ארבעט, איז באשטימט געוואָרנ מאָטל גאָלדבערג (געווענ א פריקאשטשיק בא שורנ אינ פארבקראָמ אפ גיטקע טויבעס זאווולעק). גאָלדבערג האָט געדארפט אכטונג געבנ, מע זאָל געווויסנדיק אויספירנ די ארבעט אונ יעדער ארעסטאנט זאָל זיכ געפינענ אפ זיינ פּאָסטנ. איינמאָל, באמ אויסגראָבנ די מייסימ, האָט ער דערקענט זיינ פרוי מיט זיינע צוויי קינדער. ווענדיק אָפּגעבנ קאָוועד זיינע טייערסטע, האָט ער זיי אליינ אוועקגעטראָגנ צומ שייטערהויפנ, אונ ווענ די מייסימ האָבנ געברענט, האָט ער געזאָגט קאדעש.

די פיגורנ-גרעבער זיינענ שווארצ-ארבעטער. זייער אויפגאבע איז א פּראָסטע: אויפגראָבנ די טויטע, מיט ספּעציעלע האָקנס זיי ארויסשלעפנ פונ די גריבער אונ צוגרייטנ פאר די טרעגער. אויב צוויי גופנ זיינענ אויפגעפראָרנ איניינעמ, באדארפ מענ זיי פאנאנדער-שפאלטנ אונ צעטיילנ באזונדער. די פיגורנ דארפ מענ רייניקנ. עס טאָר ניט איבערבלייבנ קיינ סימענ זאמד. באמ געפינענ באזונדערע מענטשנ-טיילנ, ווי קעפ, פיס, הענט, איז דער כעשבנ אזא: צוויי קעפ איז א פיגור. פיר הענט אונ צוויי פיס איז א פיגור. צוויי גופנ אָנ הענט אונ פיס — איז א פיגור.

באמ ...פענענ א מאסנ-קייווער פלעגט שטענדיק מוזנ ביזיינ וויס. ער, וואָס האָט אליינ אומגעבראכט די טויזנטער, האָט בעסער ווי אלע אנדערע געוווסט די ערטער. ער פלעגט גוט באשמעקנ די פעלדער אונ אָנווייזנ:

— היר, היר...

ווענ א קייווער איז שוינ געווענ פוסט — אלע מייסימ ארויסגעטראָגנ אונ פארברענט, — פלעגט וויס באפעלנ די ארבעטער, מע זאָל ארייַנלייגנ צוריק עטלעכע פיגורנ: אויב מע וועט אמאָל, נאָכ דער מילכאָמע, גראָבנ אינ פּאָנאר, זאָל מענ ניט געפינענ קיינ הונדערט טויזנט, נאָר א צענדליק קאָרבאָנעס.

די פיגורנ-טרעגער האָבנ געהערט צו דער זעלבער קאטעגאָריע. זאלבעצווייט דארפנ זיי ארופטראָגנ דריי טויטע אונ זיי איבערגעבנ די פייער-מייסטערס, וואָס גרייטנ צו דעמ שייטער. דערביי האָבנ זיי

באדאָרפט געבוי ציילן, וויפל פיגורן זיי האָבן ארויסגעגאָסן פון קייווער.

די האַלדז-פאַרזאָרגער האָבן געארבעט גרינגער: זיי פלעגן זעגן ביימער פון די דערבייַיקע וועלדער און אריינפירן אין פּאַגאר. די קלעצער האָבן באדאַרפט זיין צו פינף און צו אכט מעטער.

די פייער-מייסטער האָבן זיך גערעכנט בא די דייטשן פאַר די פאַראנטוואָרטלעכסטע ארבעטער. זיי פלעגן אויפבויען דעם שייַטערהויפן, ארופלייגן די מייסים אין פאָרם פון א פּיראמידע און זיי פאַרברענען.

יעדער פיגור האָט מען פאַרן ארופלייגן אפן שייַטער באַדאַרפט גענוי דורכקוקן, דורכטאַפּן די קעשענעס און ארויסנעמען פון דאָרט, וואָס נאָר מע האָט געפונען. איין אַרבעטער איז דערביי געשטאַנען מיט א צוואַנג און ארויסגעריסן בא די מייסים זייערע גאָלדענע ציי-נער. די ציינער פלעגן געקליבן ווערן אין באַזונדערע קאַסטנס, און דער שטורעמפירער אָדער הויס פלעגן עס שפּעטער זונעמען.

די ביינער-שטויסער דאַרפן אויפקלייַבן אלע ביינער און ביינדלעך, וואָס זיינען ניט פאַרברענט געוואָרן אפן שייַטערהויפן, זיי אריינעמען אין א גרויסער שטיינערנער שטופּע און מיט א שווערן אייַזערנעם מוקאַטש צעשטויסן זיי אזוי, עס זאָל בלייבן אש. די גע-בליבענע אש ווערט אופגענומען אפ א טאַטשקע און אוועקגעפירט צו די אשן-זיפער.

די אשן-זיפער זיינען ניט אלעמאָל אפן זעלבן אָרט. זיי שטייען בא די פּוסטע קוואָרים, לעבן גרויסע געדיכט געפלאָכטענע זיפּן, און מיט לאָפּעטעס זיפן זיי: א לאָפּעטע מענטשן-אש און א לאָפּעטע זאַמד. די שערבלעך און שטיקלעך ביינדלעך, וואָס זיינען איבערגעבליבן בא דעם ראַנד פון זיפּ, פלעגט מען ווידער אריינעמען אין שטייסל און נאָכאמאָל שטויסן.

אין קייווער שטייען די סימאָנים-פאַרגלעטער מיט גראַבלעס און מישן דורכן נאָכאמאָל די אריינגעקומענע מאסע פון אש און זאמד און באשיטן עס מיט פאָשעטער ערד, פאַרגלעטן עס, און די ארבעט איז געענדיקט.

דאָס געבוי פון שייַטערהויפן

די סיסטעם פון שייַטערהויפן איז געווען אזא: מע פלעגט אויס-גראָבן אין דער ערד דריי פאַראלעלע קאַנאלן, בא אַנדערהאַלבן-צוויי מעטער ווייט איינער פון צווייטן, צו פופציק סאַנטימעטער די ברייט

אונ זעכציק סאַנטימעטער די טיפ אונ בא אכט מעטער די לענג. אינ דער קווער פונ די ערשטע דרײַ קאַנאַלנ פלעגט מענ אויסגראָבנ ווידער דרײַ קאַנאַלנ פונ דער זעלבער גרייס, אינמיטנ בא דער קרייציקונג פונ די מיטלסטע צוויי קאַנאַלנ פלעגנ זײַנ אײַנגעגראָבנ פיר קלעצער צו פינפ מעטער די הייכ, וועלכע פלעגנ אינ זייער אייבערשטנ טייל עטוואָס צוגענייגט ווערנ איינער צו דעם צווייטנ אונ אויבנ פלעגנ זיי ווערנ פאַרבונדנ. אפ אזא אויפנ פלעגט זיכ באַקומענ א קאָנוס-אַרטיקער קומענ פונ האָלצ. ארומ דעמ קוימענ פלעגט מענ אויסלייגנ צו פינפ אכטמעטערדיקע קלעצער פונ יעדער זײַט. דערנאָכ פלעגט מענ זיי ארומלייגנ מיט טרוקענע בלעטער-צווײַגנ אונ ערשט אפ דעמ האָט מענ אויסגעלייגט די קערפערס מיט די קעפ צומ דרויסנ אונ די פיס צומ קוימענ אינ צוויי רייענ, ד. ה. צוויי קרײַזנ קערפערס: אנ ענגערער קרײַז נאָענט צומ קוימענ אונ א צווייטער, ברייטערער, קרײַז ארומ דעמ ענגערנ. פונ אויבנ אפ די קערפערס פלעגט מענ ארופלייגנ קירצערע שײַטלעכ טרוקענע האָלצ אונ זיי באַגיסנ מיט א שווארצנ מינעראַל-אייל אונ מיט בענזינ. דאָס פלעגט זײַנ דער ערשטער שיכט. אפ דעמ דאָזיקנ שיכט פלעגט קומענ א צווייטער שיכט מיטנ זעלבנ סיידער, נאָר אינ אנ עטוואָס קלענערנ קרײַז, קעדיי עס זאָל זיכ באַקומענ א פיראַמידע.

א פיראַמידע איז באַשטאַנענ פונ 3500 מייסימ. ווענ אזא פיראַמידע פלעגט פאַרטיק ווערנ, פלעגט מענ פונ אויבנ דורכנ הילצערנעמ קוימענ נאָכ ארײַנגיסנ צוועלפ עמער אייל אונ עטלעכע ליטער בענזינ. נאָכדעמ פלעגט מענ אויכ דורכ די לעפצונגענ פונ יעדנ קאַנאַל ארײַנגיסנ צו דרײַ קריגלעכ אייל אונ בענזינ. אונ צו דעמ אלעמענ פלעגט מענ נאָכ ארײַנווארפנ אינ דעמ קוימענ אונ אינ קאַנאַל צינד-באָמבעס, צולעצט פלעגט מענ אָנצינדנ א שטיקל האָלצ, געטונקט אינ אייל אונ בענזינ, אונ פונווײַטנ ארײַנווארפנ עס אינ איינעמ פונ די קאַנאַלנ. דער שײַטער פלעגט מאָמענטאַל אופלאַקערנ מיט א שרעקלעכנ קנאַל אונ אויסערגעווייגלעכ גרויסנ פײַער.

— איכ בינ געוועזנ באַשטימט פארנ פײַער-מײַסטער, דאָס הייסט צו מאכנ דעמ פלאַקער, — דערציילט גאָל, — דאָס איז געווענ איינע פונ מײַנע שרעקלעכסטע איבערלעבונגענ. דער רויכ אונ דער טשאַד האָט געשטיקט אונ פאַרכאַפט דעמ אָטעמ.

א שײַטערהויפנ פלעגט ברענענ פונ זיבנ ביז צענ טעג. מע פלעגט מוזנ שטייענ ארומ פײַער אונ היטנ: אינמיטנ ברענענ פלעגט אָפט אראָפ-

פאלן פון שײַטער א פוס, א האנט, א קאָפּ, איך האָב דאָס געמוזט ארופנעמען אפּ אן אײַזערנעם שופל און צוריקוואַרפן אין פײַער.

אזא איז געווען דער סדר פון דער ארבעט, וועלכע פלעגט זיך איבערכאזערן פעריאָדיש, ביז עס זײַנען פארברענט געוואָרן 56800 מייסים. דאָס איז געווען בעערעך א העלפט פון די פּאָנארער קבֿר-באָנעס.

די געעפנטע גריבער

י. צבאָק דאָגים, איינער פון די, וואָס האָבן זיך געראטעוועט פון פּאָנארער געהענעם, האָט מיר דערציילט וועגן די געעפנטע גריבער:

„דעם ערשטן האָבן מיר געעפנט דעם מאסן-קייווער פון דער צײַט פון די כאפונעס. ער געפינט זיך בא א 150 מעטער פון דעם גראָד-נער שאָסיי. אז דאָס שטאמט פון יענער צײַט, האָבן מיר דערקענט ווערליק די האנטעכער און זייפ, וואָס יעדערער האָט געהאט מיט זיך. די יידן האָט מען דעמלט באפוילן מיטנעמען האנטעכער מיט זייפ, ווײַל זיי „פאָרן אפּ ארבעטן". אלע דורכויס יונגע מענער און אפּן ברוסט די לאטע מיטן געלן ✡. דאָס דאָזיקע זײַנען געווען מיט פאר-בונדענע אויגן און די הענט אפּ הינטן. מיר האָבן דאָרט אָנגעציילט 9 טויזנט מייסים, צווישן זיי פינף הונדערט קריגסגעפאנגענע און גאַ-לאָכים אין שווארצע סוטאנעס. די מייסים זײַנען געלעגן שיכטנווײַז, באגאָסענע מיט קאלך.

דער צווייטער קייווער איז געווען פון די דערמאָרדעטע אין דער צײַט פון דער פּראָוואָקאציע דעם 1-טן סעפּטיאבער 1941: מענער, פרויען און קינדער. ניט אלע זײַנען געווען אויסגעטאָן. בא די אָנגע-טאָנענע האָבן מיר געפונען די שליסלען פון שטוב: די מענטשן האָט דעמלט זיך אויסגעדאכט, אז זיי וועלן נאָך קומען צוריק. דאָרט האָבן מיר איבערגעציילט 9500 מייסים.

דער דריטער מאסן-קייווער האָט געשטאמט פון דער ליקווידאציע פון דער צווייטער געטאָ, נאָיאבער 1941. דאָס ערשטע מאָל בא-מערקן מיר, אז די מערדער האָבן געשאָסן מיט א סיסטעם — פון הינטן אין קאָפּ. אין דער לענג פון גרוב איז געווען אויסגעצויגן א דראָט, און וועלכן די פאלנדיקע מענטשן פלעגן פארטשעפּען זיך און אריינפאלן אין א גלײַכער ריי. דאָרט האָבן מיר איבערגעציילט 10400 מייסים. קימאט בא אלע קינדער איז ניט געווען צו מערקן קיין סי-

מען פון א קויל. וועדליק די אויסגעשטרעקטע צינגלעך, קאָן מען זיך אָנשטויסן, אז מע האָט זיי פארשאָטן לעבעדיקערהייט.

אין דעם פערטן מאסן־קייווער, דעם גרעסטן, זיינען געלעגן 24 טויזנט מייסים. צווישן זיי מערסטנטייל פון דער שכיטע בייס די „געלע שיינען". גלייכצייטיק האָבן מיר אין דער זעלבער גרוב געפונען ניט־יידן: גאלאָכים, מאָנאשקעס, פּאָליאקן, פארטיזאנער, א דייטש אין א מונדיר און פיל סאָוועטישע געפאנגענע.

אין פינפטן מאסן־קייווער, ניט ווייט פון טויער, זיינען געלעגן 3500 פרויען, מענער און קינדער. אלע נאקעטע, אומגעבראכטע מיט א קויל אין קארק. נאקעטע זיינען אויך געווען די פינף טויזנט מייסים פון דער זעקסטער גרוב.

א באזונדערע גרוב איז געווען פון פּאָליטישע ארעסטירטע, — 51 מאן, געבראכטע פון דער לוקישקער טורמע. איך האָב דערקענט דאָרט מיין שוואָגער שמועל שאַץ, וועלכן מע האָט צוגענומען פון געטאָ ווי א באשולדיקטן אין קאָמוניזם.

אין באזונדערע צוויי גריבער זיינען געלעגן די הארוגים פון דער „קאָוונער אקציע", דעם 5־טן אפּרעל 1943. אלע מוטער־נאקעט — מענער, פרויען און קינדער.

אין די פרישע קוואָרים זיינען געלעגן יידן נאָך דער ליקווידאציע פון געטאָ און געפונענע אין מאלינעס.

פאר דער צייט, וואָס מיר האָבן דאָרט געברענט די מייסים, האָב איך געזען, ווי מע האָט דאָרט געבראכט פארטיעס מענטשן צום דערשיסן. צווישן אנדערע: פיר הונדערט יידן פון ווייווארי. שפּעטער, אן ערך דרייסיק־פערציק פּאָליאקן און פופצן ציגיינער.

ווען די דייטשן פלעגן אויספירן די עקזעקוציעס, פלעגט מען אונדז געבן אורלויב. מיר פלעגן באדארפן אראָפּקריכן אין בונקער און דאָרט איבערוואַרטן די שיסעריי. דאָס געוויין פון די קאָרבאָנעס פלעגט אָבער דורכבויערן די שטיינער פון אונדזער בונקער.

בעת ארופלייגן די מייסים אפן שייטער האָב איך דערקענט מיין מישפּאָכע: די מוטער, די פרוי, דריי שוועסטער און צוויי פלימעניצעס. מיין פרוי האָב איך דערקענט לויטן מעדאליאָן, וואָס איך האָב איר געגעבן א מאָטאָנע צו אונדזער כאסענע. ווען מיין פרוי האָט שוין געברענט אפן שייטער, האָב איך אראָפּגעצויגן פון איר האלדז דעם מעדאליאָן. די צוויי קליינע בילדלעך, מיינס און אירס, וואָס זיינען געווען אינעווייניק, האָט שוין דאָס פייער פארשלונגען".

דער טונעל אונטערנ פאַנאַרער בונקער

פונ ערשטנ טאָג, זינט מע האָט די ארבעטער אראָפגעלאָזט אינ בונקער, האָבנ זיי פארשטאנענ, אז זייער גוירל איז א באשטימטער. אנטלויפנ איז ניט מעגלעכ. בא דער ארבעט היט מענ זיי אפ יעדנ טראָט. אונ דערצו נאָכ איז מענ געשמידט אינ קייטנ. דער בונקער איז ארומגערינגלט מיט א צווייפאכער ליניע פונ שטעכל-דראָט. דאָס פעלד איז מינירט. בלויז איינ שמאָל שטעגל איז אנ אָפנס. נאָר בא דעם שטעגל שטייט א וועכטער מיט אנ אווטאָמאט, אונ ניט נאָר דאָרטנ — אפ יעדער צוויי מעטער ארומ בונקער שטייט אנ עסעסניק אונ היט די געפאנגענע. דערצו נאָכ לאָזט זיכ אראָפ אינ בונקער יעדער אָנדערהאלבנ שאָ א ספעציעלער פאטרול אונ קאָנטראָלירט די קייטנ.

דעמ שטורעמפירער גייט אינ לעבנ, אז קיינער זאָל פונ דעמ פלאצ ניט אנטלויפנ, עס זאָלנ ניט בלייבנ קיינ איידעס. ווענ די אכציק וועלנ ענדיקנ זייער ארבעט, וועט דער שטורעמפירער זיי אלייג פארברענענ אפ די שייטערהויפנס אונ ער וועט אוועקפאָרנ קיינ בערלינ. דעמ אָבערשארפירער פידלערנ האָט שוינ דער שטורעמפירער די טעג דערשאָסנ. פידלער האָט צו פיל געוווסט. ער איז מער ניט געווענ נייטיק.

ניט געקוקט אפ דעמ אלעמענ, האָבנ זיכ אינ בונקער געפונענ מענטשנ, וואָס האָבנ ניט אופגעהערט צו באקלערנ א פלאנ וויאזוי צו אנטלויפנ פונ געהענעמ.

יִצכאָק דאָגימ אונ שלוימע גאָל זיינענ געווענ די איניציאטאָרס פונ דער אונטערנעמונג. זיי האָבנ זיכ צונויפגערעדט מיטנ קריגסגעפאנגענעמ יורי פארבער, אנ אינזשעניער, מיט נאָכ צוויי, אונ זאלבעפינפט איז מענ צוגעטראָטנ צו גראָבנ א טונעל פונ 30—35 מעטער, וואָס זאָל ארויספירנ פונ בונקער הינטער דער דראָט-פארצוימונג אינ א סאָסנאָוונ וועלדל. דעמ וועג פונ טונעל אונ זיינ געבוי האָט אויסגערעכנט פארבער, וועלכער האָט געהאט בא זיכ א קאָמפאס, ארויסגעגאנוועטנ בא א דייטש.

ארבעטנ פלעגט מענ בלויז באנאכט, ווענ אלע איבעריקע, פארהאָרעוועט אונ פארטומלט פונ א טאָג האָווענ ארומ די מייסימ, זיינענ געלעגנ ווי שטיינער.

מע האָט אויסגעגראָבנ אינ שטעלכל פונ עסנווארג א פארשטעלטנ ברונעמ פונ צוויי א האלב מעטער די טיפ. פונ אָט דעמ ברונעמ האָט זיכ אָנגעהויבנ דער טונעל. קיינ שומ מאכשירימ זיינענ אינ בונקער ניט געווענ. מע האָט געגראָבנ מיט די הוילע הענט אונ מיט פלעק-

לעכ. ווען די הענט האבנ געגומענ בלוטיקנ, האט מענ געגראבנ מיט לעפל. צוואנציק מעטער טונעל האט מענ אויסגעגראבנ מיט לעפל! דעם זאמד האט מענ געשאטנ אונטער די נארעס, צווישנ די טאפל-ברעטער פונ די אפגעצאמטע קאמערנ אונ איבערנ סופ'ט פונ קיכ. וואס א טאג — פלעגט העכער ווערנ די פאדלאגע, אבער אדאנק דעמ, וואס דער בונקער איז געווענ זייער א הויכער, האט מענ עס ניט געמערקט.

איבער דער גאנצער לענג פונ טונעל האבנ אט די פינפ — שפע-טער האבנ מיטגעהאלפנ נאכ — געשטעלט רישטעוואניעס-אנשפארער, קעדיי דער זאמדיקער באדנ זאל ניט איינפאלנ. ניט איינ מאל איז געווענ די סאקאנע — פארשאטנ ווערנ לעבעדיקערהייט. אבער דער אימפעט צום לעבנ איז געווענ אזוי שטארק, אז דאגימענ האט זיכ איינגעגעבנ ארייננצוציענ אינ טונעל עלעקטרע. דעמ שטראמ האט ער גענומענ פונ א דייטשישנ וואכ-פאסטנ אונ דורכ א פארמאסקירטנ עלעקטרישנ דראט אימ ארייננגעבראכט אהערצו.

די שווערסטע אופגאבע איז געווענ די ריכטונג פונ טונעל. ווי-אזוי דארפ מענ גראבנ, אז דער ארויסגאנג זאל ניט אויסקומענ נאענט צו די וואכ-פאסטנס, אדער זאל ניט ארייננפירנ אינ קיינ מאסנ-קיי-ווער? ווייל רונד ארומ דעם בונקער, אהינטער די וואכ-פאסטנס, זיי-נענ געווענ קווארימ. גראבנדיק דעמ טונעל, האט מענ זיכ טאקע אנ-געשטויסנ אנ איינעמ אזא קייווער. מע האט געביטנ די ריכטונג אונ געגראבנ ווייטער. נאכ א לאנגער געפערלעכער ארבעט, וואס האט געדויערט קארעוו דריי כאדאשימ, איז דער טונעל געווארנ פארטיק.

דעמ 29־טנ מיי 1944, פיר אזייגער באנאכט, נאכ דעמ, ווי דער קאנטראל-פאטרול איז ארויס פונ בונקער, האט דאגימ אלעמענ אופ-געוועקט אונ געזאגט:

— עס איז פארטיק א טונעל. ווער עס וויל פונדאנענ אנטלויפנ, זאל הערנ מיינע באפעלנ...

ער האט אויסגעשטעלט דעמ אוילעמ צו צענדליקער. יעדער צענד-ליק האט באקומענ א קאמאנדיר. די קייטנ האט מענ פונ זיכ גיכ אראפגעריסנ, ווייל די רינגענ, וואס האבנ אופגעהאלטנ די קייטנ ארומ די פיס, האט מענ נאכ מיט א טאג צוריק אדורכגעזעגט מיט א פיילכל, אונ אנשטאט די שטאלענע רינגענ האט מענ די קייטנ אופגעהאלטנ מיט אנ ארייננגעצויגענעמ דראט, קעדיי, ווענ ס'וועט קומענ די צייט, זאל מענ זיכ גיכ באפרייענ.

דער ערשטער האט זיכ אראפגעלאזנ אינ טונעל דאגימ. הינטער

אים האָבנ געצויגנ די צענדליקער מיט זייערע קאָמאַנדירנ. ווענ אַלע זײַנענ שוינ געווענ אינ וועג, האָט דאָגים איבערגעריסנ דעמ עלעקטרישנ דראָט, עס זאָל ווערנ פינצטער, אונ ער האָט גענומענ דורכקלאַפּנ דעמ לעצטנ שיכט. עס האָט אַ שטראָם געטאָנ פרישע לופט. פונדערווײַטנ האָט זיכ געזענ דער אָפּגלאַנצ פונ שײַטער. דאָגים האָט דערלאַנגט אַ קאָמאַנדע: גייג! אונ איינצ־קווײַז האָבנ די אַכציק זיכ אַרײַנגעשאַרט אינ דעמ וועלדל.

ניט ווײַט פונ דער עפענונג האָט פּאַטרולירט די וואַכ. די אַרעסטאַנטנ זײַנענ געגאַנגענ זייער פּאָרזיכטיק. מיטאַמאָל האָט זיכ דערהערט אַ שאָרכ — דאָס האָט דער אוילעמ אַרופגעטראָטנ אַפ טרוקענע צווײַגנ. די וועכטער האָבנ דערשפּירט אונ געעפנט אַ שיסערײַ. עס האָבנ אופגעבליצט ראַקעטנ אונ רונד אַרומ באַלויכטנ.

די באַפרײַטע אַרעסטאַנטנ האָבנ גענומענ לויפנ. דורכ דראָט, דורכ גריבער האָט מענ געיאָגט צומ פּאַרקאַנ. קוילנ האָבנ געשניטנ. מענטשנ זײַנענ געפאַלנ, אונ צו די פּאַרטיזאַנער אינ דער רודניצקער פושטשע איז מענ דערגאַנגענ זאַלבעלפט.

אַפ קייווער־אָוועס אינ פּאָנאַר

אינ פּאָנאַר איז מײַנ מאַמע, מײַנ קינד, מײַנע כאַווײרימ. זייערע גופנ האָט מענ פּאַרבּרענט אַפ די שײַטערהויפנס אונ די ביינער צעשטויסנ, עס זאָל ניט בלײַבנ קיינ סימענ. מיר דאַכט, אַז אויכ מײַנ האַרצ איז פּאַרבּרענט אַפנ שײַטער. עס קלאַפּט אינ מיר וואָס אַנדערש. קענ זײַנ, די סינע.

ווי שיינ איז דער וועג! רעכטס בלענדט די ווילִיע פונ בלויקײַט, אונ די יאָדלעס, פּאַרכאַפּט אינ זונ־פּאַרגאַנג, לאָקנ אַזש פונדערווײַטנ. איז דאָס דער אַרײַנגאַנג צומ געהענעמ? איז דער געהענעמ שיינ?
טויזנטער אונ טויזנטער זײַנענ געגאַנגענ מיט אָט דעמ וועג.

* * *

עס באַגלייטנ מיכ דרײַ פּאַרטיזאַנער: שלוימע גאָל, דאָגימ אונ גלאַזער. זיי האָבנ דאָס מיט קייטנ אַפ די פיס אינ מעשעכ פונ פיר כאָדאָשימ זיכ פּאַרנומענ מיט אָט דער שרעקלעכער אַרבעט. זיי זײַנענ דאָס פונ די עלפ געבליבענע, וואָס האָבנ דורכגעגריבנ די ערד אונטערנ בונקער.

* * *

איצט גייענ מיר דאָרט, ווו אונדזערע נאָענטסטע זייַנענ פארוואנדלט אינ אש. אפנ ערשטנ טויער, לינקס פונ דעמ גראָדנער שאָסיי, דורכ-וואנענ עס פלעגנ אריינפאָרנ די „שווארצע וואָראָנעס", הענגט נאָכ דאָס דייַטשישע שילדל: „איינטריט אויכ פיר דויטשע אָפיצירע שטרענג פערבאָטענ!". מיר גייענ דורכ דעמ טויער פונ טאָפל-דראָט אונ פארטיפנ זיכ אינ א סאָסנאָווע וועלדל. אָפגעגאנגענ א הונדערט טריט, ווייַזט מיר אָנ גאָל:

— דאָס איז דער לעצטער מאסנ-קייווער, וואָס מיר האָבנ געעפנט ערעוו אונדזער אנטלויפנ. דאָ ליגנ נאָכ, לויט אונדזער אויסרעכענונג, פיל טויזנטער.

מיט פארפרעסטע ציינ לויפ איכ צו דעמ קייווער. א שווערער שטינקענדיקער ריעכ טוט מיר א שפאר אפ צוריק. איכ זע א גרויסע גרוב, אנ ערעכ א פופציק טריט אינ דיאמעטער. אינוויי-ניק איז א אינדזעלע מיט קוסטעס. אינ גרוב אריינ פירט א לאנגער גראָבנ. וואָס נעענטער צו דער גרוב, אלצ מער איז אייַנגעטיפטער דער אריינפיר. דורכ אָט דעמ גראָבנ, ווייַזט אָנ גלאזער, האָט מענ אימ דעמ 6-טנ דעקאבער 1941 אריינגעפירט אינ קייווער דערשיסנ. דאָ האָט ער געדארפט פריער אויסטאָנ די קליידער. צוליב דעמ, וואָס זייַנע אונטערהויזנ זייַנענ געווענ זייער צעריסענע, האָט מענ זיי אימ דער-לויבט צו טראָגנ. די בעסערע זאכנ זייַנענ גלייַכ צעכאפט געוואָרנ פונ די ארומיקע סאָלדאטנ. דער גראָבנ איז דענסטמאָל געווענ טיפער ווי איצטער: אנ ערעכ 6 מעטער. קענטיק, מע האָט שפעטער דאָ פאר-שאָטנ די דערהארגעטע, וואָס זייַנענ ניט דערלאָפנ צומ קייווער. צו זעקס האָט מענ זיי אריינגעפירט אינווייניק, אונ פונ די קוסטעס, וואָס זייַ-נענ אינמיטנ גרוב, האָט ער דערזענ אויסגעשטרעקטע אווטאָמאטנ. אנטקעגנ אימ אפ א בערגל איז געשטאנענ שווייַנענבערג מיט צוויי כאפונעס. זיי האָבנ געקוקט דורכ בינאָקלענ אונ אָבסערווירט אלצ, וואָס דאָ קומט פאָר אינ די גריבער. ווענ גלאזער האָט דערהערט דעמ באפעל „פייַער", איז ער געפאלנ אפ דער ערד. עס האָבנ אָפגעהילכט 6 שאָסנ. דרייַ מענטשנ זייַנענ געפאלנ אפ אימ אונ האָבנ באשפריצט זייַנ פּאָנעמ מיט זייער ווארעמ בלוט. ליגנדיק אונטער די מייסימ, האָט ער געזענ, ווי מע דערשיסט אנדערע צו 6 מאנ אינ א גרופע. א יונג מיידל, וואָס איז נאָכ געבליבנ לעבנ פונ דער ערשטער קויל, האָט זיכ געבעטנ בא די מערדער:

— איר האָט דערמאָרדעט מייַנ מוטער, דערמאָרדעט אויכ מיכ

ווען די שיסערײַ האָט זיך אָפּגעשטעלט, איז גלאזער אנטלאָפֿן. אז ער וועט זײַן אין פֿאָנאר נאָכאמאָל און ווידער אנטלויפֿן, האָט ער זיך ניט געקענט פֿאָרשטעלן...

מיר זײַנען אראָפּ אינעם גראָבן. צעריסענע געלט, פּאַפּירלעך, דאָקומענטן פֿון געטאָ וואלגערן זיך האלב צעפֿילטע אין זאמד. אָט איז א קינדיש העמדעלע מיט א רויטער מאָנאָגראם באם דעקאָלט. פֿון די דורכגעפּעטסטע זײַטן פּאַפּיר איז קאָנטיק, אז די קאָרבאָנעס האָבן דאָ מיטגעבראכט עסנווארג — ברויט מיט פֿעטס. אָט וואלגערט זיך שמינקע צו די ליפּן, א צעדרייטער שוך, צעריסענע פֿאָטאָגראפֿיעס, שטיקלעך פֿון שוין פֿארפֿוילטע טאלייסים, און אָט איז א פּאָר טפֿילן, וואָס א פֿרומער ייִד האָט מיט זיך גענומען אין זײַן לעצטן וועג.

גאָל פֿילט זיך דאָ ווי א היימישער. ער שפּרינגט ארײַן אין קייווער, און שוין צוגעווינט אָנצונעמען די מייסים מיט די הענט, ציט ער ארויס עטלעכע פֿון דעם לײַכט פֿארשאָטענעם זאמד און פּרוווט דערקענען די קאָרבאָנעס.

דאָס שטאמען זיי אלע פֿון די לאַגערן „קײַליס" און ה. ק. פּ. די גופֿן זײַנען נאָך פֿריש. מע קען זיי דערקענען.

מיטאמאָל טוט גאָל א געשריי: „אָט איז ד"ר פֿייגוס!"

און ווירקלעך, מיר דערקענען דעם באקאנטן ווילנער דאָקטער. מע האָט אים אומגעבראכט מיט עטלעכע טעג פֿריִער, איידער די רויטע ארמיי איז ארײַן אין שטאָט.

אָט איז אויך א צײַגעניש, אז מע האָט געענדיקט א שול אין געטאָ, אפֿן נאָמען פֿון לייזער רודניצקי מיטן פֿאָלגנדיקן טעקסט:

ווילנער געטאָ

קולטור־אָפּטיילונג

קינדער־פֿארזאָרגונג

נום. 9

דערמיט ווערט באשטעטיקט, אז רודניצקי לייזער האָט געענדיקט די פֿאָלקסשול אין געטאָ.

געטאָ־פֿאָרשטייער:

לייטער פֿון דער קולטור־אָפּטיילונג

(די אונטערשריפֿט ניט דײַטלעך.

אינספּעקטאָר פֿון די שולן — — — — ר. ברוידע.

פֿארוואלטער פֿון דער שול — — — — (ניט דײַטלעך)

ווילנער געטאָ 1943.

בא שוין א האלב צעפֿאלענעם גוף, וואָס לויט די גרויע האָר

איז עס א ייִד פון א יאָר 55—60, האָט גאָל ארויסגעצויגן א ייִדישע ליד, געשריבן מיט בלײַ אַפ אַן אופגעקלעפטן, האלב צעריסענעם בלעטל. דעם דערמאָרדעטן איז ניט צו דערקענען. דאָס פּאָנעם שווארצ. לעכער אָנשטאָט אויגן. אין ליד ווענדט ער זיך צו זײַן טעכטערל סאָרעלע, וואָס איז אומגעבראכט געוואָרן נאָך פארן טאטן. אָט איז די ליד:

ווען א גיפטיקע שלאנג וואָלט אײַנגעביסן אין מײַן הארצ,
וואָלט זי דערשטיקט געוואָרן פון דעם גיפט,
וואָס איז נאָך גיפטיקער פאר איר אליין.

דו ביסט אוועק, מײַן הייס געליבטע קינד,
מײַן אויסגעכאָלעמט פלאטערל, מײַן שעפעלע,
דו ביסט אוועק און קומסט ניט מער צוריק,
אוועק אפ אייביק סאָרעלע פון מאמע־טאטע.

נעשאָמע און הארצ געווייקט אין בלוט,
נעשאָמע ווערט אויס, און הארצ?
און הארצ ווערט צעשפרונגענ
פון ווייטעק און פּײַן, צוליב דײַן ניט-זײַן.

פארוואָס, אלמעכטיקער, האָסטו אזוי שטארק
באצוולט א מאמע־טאטע?
האָסט צוגערויבט דאָס גליק, וואָס רופט זיך קינד,
האָסט געמאכט פון מענטשן צווי א שמאטע.
פארוואָס, פאר ווען, פאר וועמענס זינד?

איך וואָלט וועלן בלינד ווערן,
ניט זען דעם אָנקומענדיקן זומער מיט זײַן פּראכט,
זונען-שטראלן,ביימער בליִען,
קיין בעז, פּיוואָניעס און רויזן,
וואָס פלעגט דערקוויקן די נעשאָמע פון מײַן טײַער קינד.
ווען כ'וואָלט געווען בעקויעכ, וואָלט איך מיט א שווערד
א בלויזן

דאָס אלצ פארשניטן צוזאמען מיט מײַן לעבן,
ווײַל כ'האָב שוין ניט נאָך וואָס צו שטרעבן.

איך וואָלט וועלן טויב ווערן,
ניט הערן קיין געזאנגען פון סאָוועטישע לידער,
דאָס צוויטשערן פון פייגעלעך אפ ביימער,
ווײַל דאָס צעפרעסט מײַנע אלע גלידער,

און ס'וועט דער ווייטעק אין הארצן אזוי שארף, און ווידער
פאלן טרערן און בויערן דעם בעכער דורך,
און קיינמאל וועט ער פול ניט ווערן.

איך וואלט וועלן שטארבן, פארייניקט ווערן מיטן קינדס נעשאמע,
און דאס וואלט געווען מיין איינציקע נעכאמע.
און נאך מיין טויט, ווען איך וואלט געקענט
צום הארצן צודריקן מיין קינד —
וואלט איך געווען דער גליקלעכסטער
פון אלע טויטע,
וואס זיינען ווען־ניט־איז געשטארבן אפ דער וועלט.

* * *

די מייסים־ברענער האבן מיך ארומגעפירט איבער די פאנארער פעלדער. זיי האבן מיר באוויזן די נייע גריבער, פונוואנען מע האט אויסגעגראבן צוריק די טויטע. וויפל עס איז נאך פאראן קווארים, איז שווער צו דערגיין. ניט ווייט פון די באן־רעלסן, אן ערעך א קילאמעטער פון גראדנער שאסיי, פירט אריין אין א קייווער אן אפ־געהאקט בריקל. אפ אט דעם בריקל, דערציילן מיר די באגלייטער, האט מען דאס געדארפט לויפן און אריינפאלן אין קייווער. ווען די מענטשן פלעגן לויפן אפן בריקל, פלעגט אין זיי שיסן די ארומיקע וואך. יעדער קייווער האט געהאט זיין אייגנארט.

— ווו איז דער מענטשן־אש? — פרעג איך דאגימען.

דאגים, דער אופבויער פון פאנארער טונעל, פירט מיך אריין אין א גראבן, און מיט א שטעקל נעמט ער אופשארן די ערד. אונטערן אייבערשטן שיכט געלן זאמד איז נאך צו מערקן א גרויע מאסע. זי איז קלעפיק גרוי. איך נעם א ביסל אש אין האנט און דריק עס צום הארצן.

אלע געביידעס, מאכשירים, דראט־פארצאמונגען ארום די קווא־רים האבן די דייטשן צעשטערט. פון דעם בונקער, ווו עס האבן געוווינט די אכציק מייסים־ברענער, איז געבליבן בלויז די גרויסע קייַלעכדיקע גרוב, אויסגעפלאסטערט מיט געהאקטע שטיינער. דאגים דערמאנט זיך נאכאמאל, וויאזוי ער האט ארגאניזירט דאס אנטלויפן. אט שטייען מיר בא דעם אויסטערלישן טונעל, וואס די מייסים־ברענער האבן אויסגעגראבן מיט לעפל.

בלויז אין א צושטאנד פון א גוואלדיקער שפאנונג, פון אן אומ־גלייבלעכ מעשונעדיקן ווילן צום לעבן, איז מעגלעכ געווען אין אזוינע באדינגונגען צו דורכבויערן די ערד.

דער אַרויסגעוואָרפּענער בריוו

דעם 20־טן יולי 1944 איז צו מיר אין דער באַפרייטער ווילנע געקומען אַן עלטערע פּוילישע פרוי און איבערגעגעבן אַ בריוו, וואָס זי האָט מיט אַ כּוידעש צוריק געפונען אויפן גראָדנער שאָסיי, וואָס פירט קיין פּאָנאַר. דער בריוו — צוויי ראָזע צעטעלעך, פאַרשריבן מיט אַ בלייער אויף פּויליש. ער איז אַדרעסירט — „איבערגעבן אין ייִדישע הענט". די פרוי האָט דעם בריוו אויסגעהיט, באַהאַלטן אים, ווי זי האָט דערציילט, אין אַ פלאַש, און איצט פילט זי אויס די באַקאָשע פון די צוועם טויט פאַרמישפּטע און גיט אים איבער אין ייִדישע הענט.

מיר, אַ גרופּע כאַווײרים, האָבן געלייענט דעם בריוו. געלייענט און געשוידערט. נאָך דעם, ווי מיר זײַנען אַליין אָפּגעווען צוויי יאָר אין געטאָ, וואָלט אונדז, אײַגנטלעך, שוין גאָרניט געדאַרפט וווּנדערן. ווײַזט אויס אָבער, אַז מיר האָבן ווינציק־וואָס געוווּסט, וויאַזוי די געסטאַפּאָ האָט געפּײַניקט פאַרן טויט אונדזערע ברידער. אָט איז דער בריוו (אין אַ קירצונג). דער אָריגינאַל געפינט זיך אין ווילנער ייִדישן מוזיי. זאָל דער בלוטיקער דאָקומענט ריידן פאַר זיך.

„אַ באַקאָשע צו מײַנע ברידער און שוועסטער ייִדן

טײַערע ברידער און שוועסטער. מיר ווענדן זיך צו אײַך מיט אַ גרויסער באַקאָשע. ערשטנס, זײַט אונדז מויכל אַלץ, וואָס מיר האָבן אײַך געטאָן שלעכטס. מיר ווייסן ניט, פאַרוואָס עס איז געפאַלן אויף אונדז אַזאַ שטראָף, אַז מע נעמט אונדז צו אונדזער לעבן. אַז מע נעמט צו דאָס לעבן, איז נאָך גאָרניט. אונדזערע קינדער האָט מען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן געמאַטערט. אַכטיעריקע מיידעלעך פלעגט מען צווינגען צו געשלעכטלעכע באַציִונגען. די מאַמע האָט געמוזט זײַן דערבײַ און אַכטונג געבן, דאָס קינד זאָל ניט שרײַען. שפּעטער פלעגט מען די מאַמעס אויסטאָן נאַקעט, שטעלן באַם וואַנט, צובינדן די הענט אין דער הייך און צופּן די האָר פון קערפּער. די צונג האָבן זיי געשטאָכן מיט שפּילקעס. געשמירט די אויגן מיט קאַל. די מענער פלעגט מען הייסן אַרויסנעמען די געשלעכטס־אָרגאַנען, מע פלעגט אַרײַנשטעכן אין זיי אָנגעגליטע דראָטן, וועלכע מע האָט געהאַלטן אַזוי לאַנג, ביז די פלעגן ווערן שוואַרץ.

א גרופּע קעמפער פון דער „פאראייניקטער פּארטיזאנישער אָרגאניזאציע" באַם אריינמארשירן אין ווילנע.

—געווג,—פלעגן זיי זאָגן,—אײַך צו לעבן. מיר וועלן אויסהאַרגענען אַלעמען. עס איז ניט קיין קונץ צו דערהאַרגענען. מיר וועלן אײַך אויסמאַטערן. עס וועט זיך אײַך אָפּוועלן צו לעבן און וואַרטן אויף סטאַלינען.—זיי פּלעגן אינדז אָפּשנײַדן די פֿינגער פֿון די הענט און פֿיס. די וווּנדן האָבן מיר ניט געטאָרט פֿאַרבינדן, אַזוי אַז בלוט פֿלעגט גיסן אָן אויפֿהער. זיי האָבן אונדז אַזוי געמאַטערט פֿיר טעג, און שפּעטער — אויף פּאָנאַר. מיר זײַנען געווען פֿינף און פֿערציק מאַן אין איין באַהעלטעניש. דורך אַ קאַנאַל האָבן מיר געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט אַ צווייטער גרופּע—זיבן און זעכציק פּערזאָן—דערוואַקסענע און קינדער.

דעם בריוו וואַרפֿן מיר אַרויס אויפֿן וועג קיין פּאָנאַר, קעדיי גוטע מענטשן זאָלן נאָכן צוריקקערן די רעכט, אים אָפּגעבן ייִדן. ווען זיי וועלן פֿאַר אונדז, 112 מאַן, דערהאַרגענע כאָטש איינעם, וועלן זיי טאָן אַ מיצווע פֿאַר אונדזער פֿאָלק. מיט טרערן אין די אויגן בעטן מיר: נעקאָמע! נעקאָמע! איך שרײַב דערפֿאַר אויף פּויליש, ווײַל אויב עמעצער וועט געפֿינען אַ ייִדישן בריוו, וועט ער פֿאַרברענען, און אַ פּוילישן וועט אַ גוטער ערלעכער מענטש איבערלייענען און אָפּגעבן געבליבענע ייִדן.

מיר געזעגענען זיך מיט אײַך, מיר געזעגענען זיך מיט דער וועלט, דופּגדיק צו נעקאָמע!

עס שרײַבט גורוויטש און אַס.

דעם 26-טן יוני 1944".

* * *

איך בין ווידער אין מײַן היימשטאָט. מיט רידלען און זעק שפּאַנען מיר צו די מאַלינעס. עס גייט מיט אַבע קאָוונער, קאָמאַנדיר פֿון דער פּאַרטיזאַנישער ייִדישער מאַכנע „נעקאָמענעמער“, וואָס זײַנע קעמפֿער האָבן פֿון די ערשטע זיך אַרײַנגעריסן אין שטאָט און אויפֿגענומען אַ שלאַכט מיט די פֿאַרבאַריקאַדירטע דײַטשן. עס גייט ביט דער פּאַרטיזאַנער שרײַבער ש. קאַטשערגינסקי, וואָס צוזאַמען, מיט געווער אין האַנט, האָבן מיר ביידע זיך אַרויסגעריסן פֿון דער געטאָ און אַוועק אין וואַלד זיך שלאָגן קעגן סוינע. עס גייט מיט וויטקע קעמפּנער, די העלדין פֿון דער ערשטער דיווערסיע, וואָס האָט אין מײַ 1942 זיך אַרויסגעקליבן מיט אַ באָמבע פֿון ווילנער געטאָ און אויפֿגעלאָזט אַ דײַטשישן עשעלאָן לעבן ביי-ווילייקע, עס גייט מיט די דרייסטע פּאַרטיזאַנקע זעלדע טרעגער, וואָס אַכצן מאָל האָט זי זיך אומגעקערט פֿון וואַלד אין געטאָ, קעדיי צו ראַ-

טעווענ מענטשנ, אונ עס באגלייט די פארטיזאנקע דרושקע — איינע פונ אונדזערע ווירדיקסטע קעמפערנס.

דאָ, ווו מיר גייענ איצט, האָבנ נאָכ פאראיאָרנ אינ די זעלבע געסלעכ געלעבט אונדזערע ברידער. אפ יעדער שפאנ ערד, אפ דער מינדסטנ ברוקשטיינ איז אויסגעקריצט אונדזער גורל. אָט איז דייטשישע 19, פונוואנענ עס איז אוועק צומ טויט דער קאָמאנדיר פונ דער פארטיזאנישער אָרגאניזאציע אינ געטאָ איציק וויטענבערג. אָט איז סטראשונ-גאס 12, אונדזער פאָרלעצטע באריקאדע, וועלכע די דייטשנ האָבנ אופגעריסנ מיט דינאמיט. אויכ איצט ליגנ נאָכ אונטער די כורוועס בא הונדערט פארשאָטענע.

מיר שטעלנ זיכ אָפ. שווייגנ. איצט ריידנ די ציגל איבער די הונדערט פארשאָטענע.

די קולטור-אוצרעס זיינענ פארגראָבנ געווענ אינ א צענ ערטער. שווער נאָכ גענוי פעסטצושטעלנ, וואָס עס איז געבליבנ. אפ דייטשישע 29 איז די באהעלטעניש פארשאָטנ מיט א מויער. אפ וויוולסקע 18 איז אלצ פארברענט. א סוואָרע, מירנ דאָרט גאָרניט געפינענ. ווענ די רויטע ארמיי איז שוינ געשטאנענ הינטערנ שטאָט, האָבנ די דייטשנ אויסגעפונענ די באהעלטעניש אפ סטראשונ-גאס 6 אונ געמאכט אפנ הויפ א שייטער פונ די קסאוויאדנ. דאָס איינציקע, וואָס איז פונ שייטער געבליבנ, איז א בריוו פונ זוראָנ רייזענ. דער בריוו איז רונד ארומ פארברענט. בלויז דער אונטערשריפט פונ פאָעט אונ א צענ שורעס זיינענ קענטיק.

גאנצ, ניט אָנגערירט איז געבליבנ די מאלינע אפ סטראשונ-גאס 1, מיינ שטוב אינ געטאָ. דריי פערטל געראטעוועט איז אויכ די מאלינע אפ סטראשונ-גאס 8. דאָרט זיינענ באהאלטנ געוואָרנ בא א צוויי טויזנט ספאָרימ פונ דער סטראשונ-ביבליאָטעק. צווישנ זיי אוניקאטנ אונ א סאכ יעקאר-האמציִעסנ. אונ אָט זיינענ מיר אפ שאוולער 6, אינ איינער פונ די וויכטיקסטע מאלינעס.

די מאלינע איז צוויי גאָרנ אונטער דער ערד, אונ זי איז פארייניקט מיט די רערנ פונ דער קאנאליזאציע. גערשנ אבראמאָוויטש, דער אויסבויער פונ דער מאלינע, גייט איצט מיט אונדז, אונ איינעמ זוכנ מיר.

אָט זיינענ די אלטע פלאקאטנ פונ גאָלדפאדענס ערשטע פאָר-שטעלונגענ. אָט זיינענ די קליינע צעטעלעכ פונ ד"ר אלפרעד לאנ-דויס ווערטערבוכ. אָט איז דאָס קעסטעלע מיט שאָלעמ-אליכעמס בריוו, דערביי ליגנ די קסאוויאדנ פונ ביאליק אונ גאָרקי, הענדעלע

א טייל געראטעוועטע סקולפטורן פון די ווילנער יידישע מוזייען.

אונ יעהויאָש. אָט איז דער קסאוויאַד פונ בערגעלסאָנס „דער טויבער”, ער איז צוגעקלעפּט צום פּינקעס פונ גאָענס קלויז.

אינ ווינקל לינקס גראָבנ מיר אויס די סקולפּטורנ. זיי האָבנ מערסטנס געהערט צו דעמ אנסקי-מוזיי. דעמ לייבנ-קאָפּ פונ טאָלסטאָי דערקענ מיר אינ דער טונקל, ס׳איז די ארבעט פונ איליא גינזבורג.

באַמ אופגראָבנ די סקולפּטור „דאָוויד” פונ אנטאָקאָלסקי איז געשענ אזוינס: ווענ מיר האָבנ אָפּגעגראָבנ א שיכט ערד, האָט זיכ באוויזנ א האנט. איכ האָב זי אָנגענומענ, אונ מיר איז דורכ א שוידער. ס׳איז ניט קיינ גיפּסענע. ס׳האָט זיכ ארויסגעוויזנ, אז אינ דער זעלבער מאלינע האָבנ זיכ נאָכ דער ליקווידאציע פונ געטאָ באהאלטנ יידנ. איינער איז פונ זיי געשטאָרבנ, אונ מע האָט אימ מעקאבער געווענ לעבנ אנטאָקאָלסקיס סקולפּטור.

* * *

איכ שפּאנ איבער ווילנע. איכ קומ צו דער גרינער בריק. די בריק איז אופגעריסנ, אונ זי ליגט אינ וואסער. לעבנ איר איז איצט פאראנ א צווייטע, פּראָוויזאָרישע אופגעשטעלט פונ ברעטלעכ. גייענדיק אפ דער שמאָלער קלאדקע, זע איכ: אײַנגעקוועטשט אינ די אײַזערנע פרענטעס פונ דער אינ וואסער ליגנדיקער בריק ליגט א דײַטשישער פעלדפעבל, איינער פונ די שווײַנענבערגס, מיט א גלאנציקנ האקנקרייצ אפ דער ברוסט, אונ די כוואַליעס שווענקענ אימ, פּלייצנ איבערנ קאָפּ. אונ אנטקעגנ, באַ דעמ ברעג ווילִיע, שטייט אפ דער וואכ א יונגער באוואָפנטער יִדישער פּארטיזאנ.

געשריבנ אינ מאָסקווע, זומער, 1944.

אינהאלט

באם דײַטש אינ די נעגל

זײַט

אינ שטאָט אונ אפ די וועגנ . . 3

גזיירעס אונ לאטעס 6

כאפונעס 9

דער ערשטער יידנראט . . . 10

די האק 12

מײַנ ערשטע מאלינע 13

א פארווײַלונג בא דײַטשנ . . 16

קעפ 19

אינ אנ אָרנ פאר מייסימ . . 21

בראנפנ אונ בלוט 25

פאָנאר 27

די ערשטע, אָדער די גרויסע,

פראָוואָקאציע 27

אינ לוקישקער טורמע . . . 29

ווידער בא דער מאמענ . . . 31

ציגײַנער 32

צווישנ פרײַנט 34

דער סאָפ פונעמ ערשטנ יידנראט . 35

דער בלוטיקער שפאס 36

דער וועג צו דער געטאָ 38

הינטערנ טויער

דאָס פאָנעמ פונ געטאָ 42

די צווייטע פראָוואָקאציע אונ דער

צווייטער יידנראט . . . 45

א בינטל געזעצנ 47

די צעטומל-קאָלירנ 48

שטורמיסטנ 52

אינ דער צווייטער געטאָ . . . 54

די נאכט פונ געלע שײַנענ . . 56

דורכ דער נאכטיקער ווילנע . . 58

יאנאָווא בארטאָשעוויטש . . . 60

צוריק אינ געטאָ 66

מײַנ מאמעס טויט 70

שטאָט אונ געטאָ 71

דער רעפערענט פאר יידישע

איניאָנימ 75

דײַטשישע בארעמהארציקײַט . . 77

די קליידער 84

דער באלעבאָס פונ פאָנאר . . . 85

דער געזעצ-בוכ 88

פונוואנענ האָט מענ גענומענ

שפײַז 90

דאָס קולטור-לעבנ אינ ווילנער

געטאָ 98

די שולנ 99

טעאטער 104

מוזיק 106

פארייניקונג פונ ליטעראטנ אונ

קינסטלער 107

אויסשטעלונגענ 109

דאָס קולטור-הויז אפ סטראשונ-

גאס 6 110

דער שפּיטאָל אונ די אָרגאניזא-

ציע פונ רײנקײַט 112

אינ קיניגרײַכ פונ אלפרעד

ראָזענבערג 114

דער גײַניעריקער קינסטלער . . 121

זייט

די זינגערנ 125
דער מאטעמאטיקער 128
די פאנטאסטישע הייל 131
די אונטערערדישע שטאָט . . . 134
דער ייִד פונ דער מאלינע . . . 136
קיטעל 148

די פארטיזאנישע אָרגאניזאציע

דער ערשטער אופרופ 153
געווער 158
זאלמענ טיקטינ 161
פארבינדונג מיט דער דרויסנדי-
קער וועלט 163
ניט-ייִדנ—פארטיזאנער פונ געטאָ . 165
די פאראשוטיסטנ פונ ביאלאָ-
וואקע 166
סאבאָטאזש אונ דיווערסיע . . 167
הילפ פאר קריגס-געפאנגענע אונ
מישפאָכעס פונ סאָוועטישע
קאָמאנדירנ 171
אינ די „ביליקע הייזער" . . . 172
דער רופ צו אנדערע ייִדישע ייִשוּווימ 174
די געהיימע דרוקעריי 177
ספעציעלע אָפטיילונג בא פ. פ. אָ. . 182
דער הימנ פונ פ. פ. אָ. . . 183
מיר פייערנ דעמ 1-טנ מיי (1943) . 184
אונטערנ שוצ פונ עסטער-ראָכל
קאמינסקי 185
איציק וויטענבערג 191
נייער טאָג-באפעל 194
לייזע רופט! 197
דורכ די רערנ פונ דער קאנא-
ליזאציע 200
דריי העלדנ 203
סאָניע אונ יוליאנ 204
דער העמשעכ אינ וואלד . . . 206

אפנ הייסנ אש

די שייטערנ אינ קלאָגע . . . 215
אונ אזוי זיינענ אומגעקומענ
אונדזערע קינדער . . . 220
אינ דער באפרייטער ווילנע . . 228
דאָס פארברענענ די מייסימ . . 229
פיגורנ 233
די פארטיילונג פונ די פונקציעס . 236
דאָס געבוי פונ שייטערהויפנ . . 237
די געעפנטע גריבער 239
דער טונעל אונטערנ פאָנארער בונקער 241
אפ קיווער-אָוועס אינ פאָנאר . 243
דער ארויסגעוואָרפענער בריוו . 248

А. СУЦКЕВЕР

ВИЛЕНСКОЕ ГЕТТО

Редактор *М. Альтшулер.* Художник *Г. Инеер.* Техред. *М. Погостер.*

А—02201. Сдано в производство 18|V—45 г. Подписано к печати 10|1—46 г. 16 п. л. 12,5 уч.-изд. л. 64.500 тип. зн. в л. Формат 84х108 $^{1}|_{32}$. Тираж 10.000. Зак. 1116.

Набрано в 13-й типографии треста „Полиграфкнига" ОГИЗа при Совете Министров РСФСР, Москва, Денисовский. 30. Отпечатано в тип. Госэнергоиздата, Москва, Шлюзовая наб., 10.